

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821

e-ISSN 2757-8003

SAYI: 28 BAHAR 2021

Dil Araştırmaları Sayı: 28 Bahar 2021

AYŞE İLKER

NÁNDOR ERİK KOVÁCS

ERKAN HİRİK

АНАР АШИРОВА ТИШИБАЕВНА

БАГИЛА МУРАТБЕК

DİLEK KAPLANKIRAN

KENAN AZILI

ŞADAN ALTINOK

AYHAN BAYRAK

BURAK CAN DEVECİ

JANARBYEK ASIMKHAN

MUHAMMED KARASU

SIR GERARD CLAUSON

MUSTAFA LEVENT YENER

FRIEDERIKE BRAUN

BEYZA YÜCE

2 0 2 1 B A H A R

Fiyatı: 60 TL

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Sayı: 28 Bahar 2021

Ankara

SAHİBİ/Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

SORUMLU YAZI İşLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

BAş EDİTÖR/Editor in Chief

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

EDİTÖR/Editor

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

EDİTÖR YARDIMCISI/Assistant of Editor

Arş. Gör. Emine GÜVEN

YAYIN KURULU/Members of Editorial Boards

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. M. Fatih KİRİşÇİOĞLU • Prof. Dr. Zuhal YÜKSEL • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

DANIşMA KURULU/Publication Board of Overseers

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Ali AKAR • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Uwā BLAESING • Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. İsmail DOĞAN • Prof. Dr. Şaban DOĞAN • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Peter GOLDEN • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Viktor GUZEV • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU • Prof. Dr. M. Fatih KİRİşÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN • Prof. Dr. Serkan ŞEN • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKAYA • Prof. Dr. Peter ZIEME • Doç. Dr. Hakan AKCA • Doç. Dr. Ekrem AYAN • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Doç. Dr. Paki KÜÇÜKER • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK • Doç. Dr. İsa SARI • Doç. Dr. İlhan UÇAR • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK • Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GENÇER BALOĞLU • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK • Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman MUTLU • Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV • Dr. Öğr. Üyesi Gülsine UZUN

İNGİLİZCE DANIşMANI/Editor for English Abstracts

Dr. Öğr. Üyesi Musa SALAN

WEB SAYFASI SORUMLUSU/

Web page designer

Arş. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A
Altındağ/ANKARA

İLETİşİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 60 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 100 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 200 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

MİZANPAJ/Design by

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

KAPAK TASARIM/Cover design

İbrahim Sağlam Gsm: 0532 460 96 41

BASKI/Printed by

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti. Tel: (0312) 341 36 67

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İçindekiler

Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Hüseyin Nazmi'nin Atatürk Döneminde Yazdığı Gramerde Türkçe Kavramlar** 1-11
Turkish Concepts in The Grammar Written By Hüseyin Nazmi during Atatürk
AYŞE İLKER
- Hungarian Book Collectors, their Activities and Bequests: Origin of the Turkish Manuscript Holdings of the Library of the Hungarian Academy of Sciences** 13-31
Macar Kitap Koleksiyonerler, Faaliyetleri ve Mirasları: Macar Bilimler Akademisi'ndeki Türkçe Yazma Eser Koleksiyonlarının Menşei
NÁNDOR ERİK KOVÁCS
- Türkiye Türkçesinde 'Mental İsimler'** 33-55
'Mental Nouns' in Turkish
ERKAN HİRİK
- Проблема Оценочной Лексики В Казахском Языкознании: Теории И Динамика Изучения** 57-73
Problems of Evaluative Vocabulary in Kazakh Linguistics: Theory and Dynamics
Kazak Dilbiliminde Değerlendirmeci Kelime Bilgisi Sorunları: Kuramlar ve Dinamikler
АНАР АШИРОВА ТИШИБАЕВНА - БАГИЛА МУРАТБЕК
- Çağdaş Türk Lehçelerindeki -(A)wXk/-(A)vXk Eki Üzerine** 75-92
On The -(A)wXk / -(A)vXk Suffix Used in Contemporary Turkic Dialects
DİLEK KAPLANKIRAN
- Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: ärtä** 93-104
An Overlooked Qualifier in Old Uighur: ärtä
KENAN AZILI
- Dijital Ortamlarda Parçalarüstü Birimler (Prozodi) ve Emojiiler** 105-125
Suprasegmental Units (Prosody) and Emojis in Digital Environments
ŞADAN ALTINOK
- Calfa Sözlüğü'nde Türkçe Sözcüklerden Yabancı Eklerle Türetmeler** 127-141
Derivations from Turkish Words with Foreign Affixes in Calfa Dictionary
AYHAN BAYRAK
- Eski Uygur Türkçesinde -gAll kılın- Birleşik Fiil Yapısı Üzerine** 143-159
On The -gAll kılın- Compound Verb in Old Uighur Turkish
BURAK CAN DEVECİ
- Kazak Türkçesi Ağzlarında Bulunan Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Kelimeler** 161-172
Words of Gokturk Inscriptions Existing in the Dialects of Kazakh Language
JANARBYEK ASIMKHAN

- 11 **Kitāb-i 'İlm-i İmlā Adlı Eser Üzerine** 173-182
On Work of Called Kitāb-i 'İlm-i İmlā
MUHAMMED KARASU

Çeviri Makaleler / *Translations*

- 12 **Türkler ve Kurtlar** 187-198
Turks and Wolves
SİR GERARD CLAUSON (ÇEV. MUSTAFA LEVENT YENER)
- 13 **Türk Dil Yapısında Cinsiyet** 199-215
Gender in the Turkish Language System
FRIEDELRIKE BRAUN (ÇEV. BEYZA YÜCE)

Yayın Değerlendirmeleri / *Reviews*

- 14 **The Oxford Guide to the Transeurasian Languages** 219-222
Robbeets, Martine; Savelyev, Alexander (2020). *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*.
United Kingdom: Oxford University Press. 976 pp. ISBN: 978-019-8804-62-8
ZEYNEP GENÇER BALOĞLU
- 15 **Farsçada Türkçenin En Eski İzleri** 223-231
Kızılözen, Cihangir (2019). *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri*. Ankara: Akçağ Yayınları. 273 s. ISBN: 978-605-342-487-1
ORHAN BALDANE
- 16 **Bozkırın Tanıkları. Eski Türkçe Yazıtlar** 232-236
Aydın, Erhan (2021). *Bozkırın Tanıkları. Eski Türkçe Yazıtlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. 224 s.
ISBN: 798-625-7201-37-7
EMİNE GÜRBÜZ
- 17 **Türkçede Küçültme** 237-239
Sarı, İsa (2020). *Türkçede Küçültme*. Ankara: Nobel Yayıncılık. 226 s. ISBN: 978-625-402-324-8
HAKAN GÜLER
- 18 **Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur** 240-245
Hirik, Seçil (2021). *Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur*. Ankara: Gazi Kitabevi. 181 s.
ISBN: 978-625-7911-30-6
MERVE ŞİMŞEK
- 19 **Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler** 246-250
Özşahin, Murat (2017). *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler*. İstanbul: Kesit Yayınları. 264 s. ISBN:
978-605-9408-53-0
AYŞE ZUHAL KARTAL
- 20 **Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)** 251-258
Yıldırım, Hüseyin (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu
Yayınları. 649 s. ISBN: 978-675-17-4557-6
AYDIN ÖZTÜRK
- 21 **Türk Dilleri ve Halkları: Türklük Araştırmalarına Giriş** 259-264
Menges, Karl H. (2020). *Türk Dilleri ve Halkları: Türklük Araştırmalarına Giriş* (Çev. Erhan Taşbaş).
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 344 s. ISBN: 978-975-17-4638-2
SILA NUR AKTAŞ

Nekroloji / *Necrology*

- 22 **Eski Türk Yazıtlarını Sistematikleştiren Türkolog Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'i Kaybettik** 267-270
ABDULKADİR ÖZTÜRK

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

271-277

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Araştırma Makaleleri

Research Articles

Hüseyin Nazmi'nin Atatürk Döneminde Yazdığı Gramerde Türkçe Kavramlar

Turkish Concepts in The Grammar Written by Hüseyin Nazmi during Atatürk

Ayşe İlker

Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa / Türkiye

✉ ayseinceilker@gmail.com

ORCID 0000-0003-4625-378

Atıf

Citation

İlker, Ayşe (2021). Hüseyin Nazmi'nin Atatürk Döneminde Yazdığı Gramerde Türkçe Kavramlar. *Dil Araştırmaları*, 28: 1-11.

Başvuru

Submitted

08.12.2020

Revizyon

Revised

02.03.2021

Kabul

Accepted

12.03.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Türk Dil Kurumunca 2005 yılında basılan "Atatürk ve Türk Dili" kitabının III. Cildinde "Türkçe Dil Kılavuzu-Gramer- Biraz Konuşmak" başlığıyla Servet-i Fünun-Uyanış Dergisinin (73/75/11, nr.1917/232-1957/272-11 Mayıs 1933-8 Şubat 1934) sayılarından alıntılanan ve "Hüseyin Nazmi" imzasıyla yayımlanan 99 sayfalık yazıda, Atatürk döneminin eğilimi ve heyecanı ile yüksek bir Türkçeleşme ve yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulma çabası görülmektedir. Ancak, Hüseyin Nazmi'nin 1933-1934 yıllarında dergilerde yayımladığı bu yazılarındaki Türkçe karşılıklarla ilgili bir değerlendirme yapılmamış ve bir ölçüde Hüseyin Nazmi unutulmuş gibidir. Makalede, Hüseyin Nazmi'nin, alınma kelimelere karşı kullandığı Türkçe karşılıklar verilmiş ve bunlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kavram, Hüseyin Nazmi, Atatürk Dönemi, Türkçe, Gramer

ABSTRACT

In the essay which consists of 99 pages published with the signature of "Hüseyin Nazmi" and quoted from Servet-i Fünun (Wealth of Sciences) - Uyanış Dergisi (the magazine *Revival*) (Issues: 73/75/11, nr.1917/232-1957/272-11 May 1933-8 February 1934) with the title "Turkish Phrase Book-Grammar- To Talk A Little Bit" in the 3rd Volume of the book named "Atatürk and Turkish Language" published by Turkish Language Association in 2005; it is seen that there is a high level of Turkishing and an effort to find a Turkish equivalent for the foreign words thanks to the tendency and excitement in Atatürk's Period. However; it seems like that there is no analysis for the Turkish equivalents in these essays which were published by Hüseyin Nazmi in magazines in 1933 and 1934; it also seems like, to some extent, that Hüseyin Nazmi was

forgotten. Turkish equivalents which are used by Hüseyin Nazmi for the borrowed words are introduced and analyzed in this essay.

Keywords: Concept, Hüseyin Nazmi, Atatürk's Period, Turkish, Grammar

2005 yılında, Kazım Yetiş'in editörlüğünü yaptığı *Atatürk ve Türk Dili* adlı üç ciltlik çok değerli bir kaynak, Türk Dil Kurumunca basılmıştı. Bu kaynak eser, kurumda Atatürk ve Türk Dili Çalışma Grubunca şekillenmiş ve 1920-1940 yılları arasında Türk Dili ile ilgili yazılardan oluşturulmuştu (Yetiş 2005: XI). Böyle bir çalışmanın amacı ise "Atatürk devrindeki dil çalışmalarını, faaliyetleri, yazıları değerlendirmek; Atatürk'ün Türk Devleti, tarihi, siyasi ve ekonomik yapısı, kültürü, kültür değerleri bakımından fevkalade önemini değişik çalışmalarla ortaya koymak yanında, Türk dili tarihi bakımından da Atatürk ve devrinin hamlelerini ve heyecanını bu dönemdeki süreli yayınlarda görmek (Yetiş 2005: XI) biçiminde özetlenmişti.

Üç ciltlik bu kaynak eserde, Hüseyin Nazmi'nin yazılarının da bulunduğu III. ciltte 1920-1940 yılları arasında yayımlanan *Adana Mıntıkasında Maarif Mecmuası (Çukurova'da Memleket)*, *Akbaba*, *Aksu*, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Başpınar*, *Bilgi Yurdu*, *Bizim Mecmua*, *Bozok*, *Çankaya*, *Çığır*, *Fikirler*, *Fikir Hareketleri*, *Galatasaray*, *Gediz*, *Görüşler*, *Halk Bilgisi Mecmuası*, *Halk Bilgisi Haberleri*, *Halk Evi*, *Hayat*, *İnanç*, *İnsan*, *İstanbul Belediye Mecmuası*, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, *Kopuz*, *Memleket (Çukurova)*, *Milli Mecmua*, *Muallim Sesi*, *Muhit*, *Öğretmenler Gazetesi*, *Öz Dilimize Doğru*, *Poliklinik*, *Resimli Ay*, *Resimli Şark*, *Servet-i Fünun*, *Servet-i Fünun-Uyanış*, *Talebe Mecmuası*, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, *Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı*, *Tıp Dünyası*, *Top*, *Türklük*, *Türk Mühendisleri Birliği Mecmuası*, *Türk Yurdu*, *Ülkü*, *Varlık*, *Yeni Adam*, *Yeni Işık*, *Yeni Türk*, *Yolların Sesi* ve *Yücel* dergilerinde yayımlanmış dil yazıları yer almaktadır. Bu yazılar III.ciltte "Derleme Çalışmaları-Dil Öğretimi-İmla-Gramer-Terim ve Sözlük" olmak üzere altı başlık altında verilmiştir.

Hüseyin Nazmi, Atatürk dönemi dil çalışmalarına yeni düşünce ve önerileriyle katılmış ve Mustafa Kemal'in özleştirme istekleri doğrultusunda Türkçe gramer konularını ve başlıklarını gösteren pek çok yeni kelime, kavram ve terim üretmiştir. Bu makalede, onun "Atatürk ve Türk Dili" kitabına *Servet-i Fünun-Uyanış* dergilerinde kısa bölümler halinde farklı sayılarda yazdığı "Türkçe Dil Kılavuzu-Gramer-Biraz Konuşmak" başlığıyla birleştirilen yazıları esas alınmış ve sözü edilen kavramlarla ilgili değerlendirme yapılmıştır. Hüseyin Nazmi'nin yazılarının toplamı III. ciltte 1885-1984 arasındaki yaklaşık 100 sayfadır. Bu yazılar, haftada bir olmak üzere 11 Mayıs 1933'ten 8 Şubat 1934'e kadar çok uzun sayılmayacak haftalık gazete yazıları olarak yazılmıştır.

Hüseyin Nazmi ile ilgili ayrıntılı bir bilgi ne yazık ki mevcut değildir. Onunla ilgili resmî bilgi yalnızca, Türk Dili Tetkik Cemiyetince 26 Eylül-5 Ekim 1932'de yapılan I. Türk Dil Kurultayı ile ilgili her türlü bilginin toplandığı ve T.C. Maarif Vekaletinin yayımladığı "Birinci Türk Dili Kurultayı, Tezler Müzakere Zabıtları" adlı kitapta "Birinci Türk Dili Kurultayına Aza Olarak İştirak Edenler" listesindeki kayıttır. Burada "Hüseyin Nazmi" adının yanında "Mesropyan Mektebi Türkçe Muallimi" açıklaması bulunmaktadır (1933: XVIII). Listeden anlaşıldığına göre Kurultaya aza olarak İstanbul'daki Türk ve yabancı okullarda görev yapan pek çok Türkçe ve Edebiyat muallimi katılmıştır. Mesropyan Mektebi ise Kılıç'ın "Yine aşağı yukarı 1790 da açılan

Ermeni okullarından biri de Mesropyan okuludur.” cümlesinden hareketle 18.yüzyılda İstanbul'da açılmış Ermeni okullarından biridir (1999: 153).

Kazım Yetiş; eldeki bu makalenin yazılma dayanağı olan “Atatürk ve Türk Dili” kitabının “Giriş” yazısında, bölümleri ve müellifleri tanıtırken Hüseyin Nazmi'nin gramer konusunda bir kılavuz hazırlamak istediğini ve onun kendisini otuz beş yıllık bir dil öğreticisi olarak tanıttığını ifade eder (Yetiş 2005: XXIII-XXIV). Hüseyin Nazmi ise kendisini dergideki sayfasında “Eski ve Sınanmış Dil öğreticilerinden” (Uyanış Servetifunun, 43-Cilt-73-9, 18 Mayıs, 1933) olarak tanıtır. Yazıların sonunda “bitmedi” ifadesi yer almaktadır. Dergi ebadına göre, yazılar sayfanın ortalama bir yüzünde ve en fazla iki sütundadır. 11 Mayıs 1933 tarihli dergide, derginin adı “Uyanış Servetifunun-Haftalık Siyasi ve Edebî ve Türk Gazetesi” biçiminde verilmekte, “Sahibi ve Başmuharriri: Ahmet İhsan; Umumi Neşriyat Müdürü: Halit Fahri” bilgileri de başlığın hemen altında yer almaktadır. Bu sayıda Hüseyin Nazmi imzası üstte enine dikdörtgen kutunun üçe ayrılmış sol kutucuğunda bulunmakta, ortadaki büyük kutuda daha iri punto ile **DİL KILAVUZU**, hemen altında biraz küçültülmüş puntoyla **GRAMER** yazmakta ve bu enine oluşturulmuş üç kutuluk başlığın altında da iki çizgi arasında “-**Biraz Konuşmak**” başlığı yer almaktadır. Dikdörtgen kutunun sağ bölmesinde ise “Her Hakkı Mahfuzdur” bilgisi yazılmıştır. İki sütuna yayılmış yazının tam ortasına bir masa etrafında toplanmış komisyon üyelerinden oluşan bir resim konmuştur. Bu resmin üst yazısında da “Resmî İstılahların Türkçeleşmesi Komisyonu” yazısı yer almaktadır. Resmin hemen altında “Resmi ıstılahları öz dilimize çevirmek için teşekkül eden komisyon, Başvekalet müdevvenat müdürü Emrullah Bey'in reisliği altında mesaisine devam etmektedir. Komisyonunda bütün vekaletlerin mümessilleri vardır. Resmimiz komisyonun içtimasında alınmıştır.” açıklaması bulunmaktadır. 18.Mayıs.1933 tarihli dergide ise yine aynı şekilde başlık ve sütun açılmış ama bu defa “Her Hakkı Mahfuzdur” cümlesi yerine “Yazıların her bir yararı yasa ile korunmuştur” biçiminde tamamen Türkçeleştirilmiş bir cümle konmuştur.

Hüseyin Nazmi, gazetede gramerle ilgili ilk yazısına “*Türk dili, bütün diller arasında başlı başına bir kaynaktır. Söylemesi kolay, düzeni(ahengi) tatlı, türe(kaide)leri az ve belli olan bir dilin yetişik(mahsul)leri hemen her yere yayılmış gibidir. Bugün bile bu dilin az çok eski izlerini dil bilicileri (lisan mütehasısları) araştırıp bulmaktadırlar. Türk dili, binlerce yıllık en eski dillerdendir.*” (Yetiş 2005: 1885) ifadeleriyle başlar ve Türkçe sözler kullanmaya dikkat eder. Daha ilk cümlelerinde “ahenk” yerine “düzen”, “kaide” yerine “türe”, “mahsul” yerine “yetişik”, “lisan mütehasısı” yerine “dil bilicileri” sözlerini kullanması, onun bu konuları uzunca bir zaman düşündüğünü ve Cumhuriyetin dil encümeni çalışmalarını çok yakından takip ettiğini ve belki de bu gruplarda çalışanlarla temasta olduğunu göstermektedir. Türkçe sözler kullanmakta oldukça kararlı olan Hüseyin Nazmi, Mustafa Kemal Atatürk'le ilgili olarak “*Büyük başbuğumuz pek değerli ve sevgili Gazimiz bir elleriyle o yolu ve uçmayı göstererek gençliğe karşı ‘Ey Türk Gençliği, gideceğin yol ve gireceğin yer işte karşındadır. Haydi ileri, haydi ileri’ diye haykırdı*” (Yetiş 2005: 1889) cümleleriyle Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki ortamı oldukça duygusal bir dille anlatmış ve yapılması gerekenlerin onun ifadesiyle “Sevgili Gazi” tarafından hedeflendiğini ve bu yolda kendisinin de eskiden beri dilek ve isteği olan bu çaba ve uğraşlar için yeniden

canlandığını ve gençleştiğini, bu sebeple kalemi eline alıp yazmaya başladığını söyler (Yetiş 2005: 1889). Bunlara ek olarak “*Yazılarımda yabancı bir söz kullanmamaya çalıştım. Hepsini öz Türk söylenti (kelime)lerinden seçtim. Bunun için yazularımı her Türk anlar sanırım. İşte bir yığın gibi topladığım bu yazularım bir kitap olarak ortaya çıktı*” (Yetiş 2005: 1889) diyerek, yazılarında kullandığı kelimelerin her Türk tarafından rahatlıkla anlaşılacağını ve Türkçe sözleri seçtiğini belirtir. Burada halkın bildiği ve kullandığı sözlerden örülü bir metin ortaya çıkarma çabası da görülmektedir. Daha sonra, kitabının Gazi’ye sunulmasını betimler: “*Bunun için ben de “Dil Kılavuzu” adını verdiğim işbu kitabı bugün, yanlışları düzeltilmek yalvarışıyla ve büyük bir utangaçlıkla Türk gençliğinin yeni girdiği ışıklı o yolda büyük Gazimizin kutlu ayaklarıyla çiğnediği, bastığı topraklar üzerine seriyorum. Umarım ki bu ışıldayan topraklar değersiz kitabımın bütün karanlıklarını ve uymamış sözlerini aydınlatır, giderir.*” (Yetiş 2005: 1889) cümleleriyle de yaptığı iş ve Gazi karşısında ne kadar alçakgönüllü bir mahcubiyet içinde olduğunu beyan eder. Hüseyin Nazmi’nin yer yer yaptığı işle ilgili duygusal cümleleri de vardır. Kendisinden emindir ancak gizli bir utangaçlık taşıdığı da cümlelerinden anlaşılmaktadır. Gramerine başlamadan önce kendisini ve yaptığı işi ifade etmek için kullandığı şu cümleler de ana dili konusundaki coşkusunu göstermektedir: “*35 yıllık dil öğreticisi olduğum ve yüksek bir sevgi ve duygu ile bu uğurda çalışanlardan bulunduğum için bu sevinçli bayram günleri beni de coşturdu. Gençliğin ve anadilimizin kaynamalarına karışmaktan kendimi alamadım.*” (Yetiş 2005: 1887). Bu cümlelerde, “*bu sevinçli bayram günleri*” dediği günler de 1932’de ilk defa toplanan dil kurultayı ve bu çerçevede kutlanan dil bayramı olmalıdır. Çünkü yazıların dergideki ilk yayımlanma tarihi 1933 yılının ilk yarısıdır. Kurultay zabıtlarında adının kayıtlı oluşu yanında ayrıca şu cümleler de onun Türk Dil Kurultayına bizzat katıldığını göstermektedir: “*İlk önce anlamak ve anlaşmak için dilimizin çürük yerlerinin, yabancı türe ve söz katmanlarının ayıklanıp çıkarılması işi, değerli güneşimizin ışıklatığı büyük bir kurultayda söylendi, konuşuldu.*” (Yetiş 2005: 1889) Hüseyin Nazmi’nin yazdıklarından, onun bu günlerin heyecan ve coşkusunu içtenlikle yaşadığı görülmektedir

Hüseyin Nazmi, Türkçenin son birkaç yüzyılda tanınmayan, bilinmeyen yabancı kaidelerle ve anlaşılmayan, kullanılmayan sözlerle öz benliğini kaybetmiş olduğunu düşünmektedir. Böylece Türkçenin tanınmaz bir kılığa konulduğunu ve onun benliğine yararlı hiçbir söz bırakılmadığını, böyle yazılar okunduğunda anlayanların parmakla gösterilir hale geldiğini esefle anlatır (Yetiş 2005: 1886). O, bu durumun asıl ülkenin ilerlemesine (terakki) karşı büyük güçlükler doğurduğu ve bilgili bilgisizler gibi bir ikiliğe sebep olduğunu da anlatır. Daha sonra Şinasi’nin çizdiği yolda yürüyen gençlerin çok uğraştığını, onların karşılına beş yüz yıllık dişlek andık çıktığını, ama gençliğin durmayıp yürüdüğünü ve dilin de kurumayıp yaşardığını belirtir (Yetiş 2005: 1889). Daha sonra Cumhuriyetin kuruluşuyla beklenen günlerin geldiğini, yeni bir umutla dolu ve 35 yıllık dil öğreticisi olarak ana dil çalışmalarına katılmaktan kendini alamadığını da ifade eder. Atatürk döneminde, onun önderliğinde Türk Dili Encümeni yazı devrimini hazırlamış ve Gramer Hakkında Rapor’un eki olarak *Muhtasar Türkçe Gramer* yayımlanmıştır (Korkmaz 2003: CXIII). Hüseyin Nazmi’nin “Dil Kılavuzu-Gramer-Biraz Konuşmak” başlığıyla *Servetifünun-Uyanış* dergilerinde haftalık olarak yazdığı bu gramerin büyük ihtimalle bu muhtasar gramerle örtüşen yönleri bulunmaktadır. Tanzimat dönemine gelinceye kadar yazılan gramer kitaplarında Arapça kurallar ve sıralama biçimleri örnek alınmaktaydı; Tanzimat’tan Cumhuriyete geçerken yazılan

gramer kitaplarında Arap gramer ölçüleri devam ederken bir yandan Batı gramerlerinin hazırlanma biçimleri etkili olmuş, öbür yandan da da Türkçenin kendine özgü yapısını ortaya koyan gramerler de yazılmaya başlanmıştır (Korkmaz 2003: CXI). Bu çerçeveden Hüseyin Nazmi'nin gramerine bakıldığında onun Türkçe kurallarla yazmak konusunda ne kadar bilinçli bir istek içinde olduğu anlaşılmalıdır; ayrıca *Türkçenin büyük bir deniz kadar geniş ve engin olduğunu, türeleriyle(kaide) bir iş ocağı (fabrika) gibi işlediğini ve yeni söylentiler (kelimeler) verdiğini ifade etmesi çok değerli hale gelmektedir* (Yetiş 2005: 1885).

Onun gramerine geçmeden önce *Yurt ninenin (vatan) Türk yavrusuna öğütleri* başlığıyla yazdığı şiir de Türkçeleşme eğilimini edebî türlerde göstermesi bakımından önemlidir. Bu şiirde “tayyare” yerine “uçuşluk”, “ses şöret” anlamında “ün” kelimesini kullanır. Cennet için “uçmak” kelimesini seçer (Yetiş 2005: 1887-1888).

Daha sonra **Dil kılavuzu-Gramer**i tanımlayarak işe başlar ve seslerin oluşmasını anlatır, tanımlarını yapar (Yetiş 2005: 1889) “Söylenti-kelime”nin tanımıyla “sözlük-harf”in tanımını verir. Dilimizdeki “sesli sözlükler” ve “sessiz sözlükler” başlığıyla bugünkü terimlerle söylersek “ünlüler” ve “ünsüzler”i gösterir ve bunların heceleri nasıl oluşturduklarını örneklerle anlatır. Bunlardan sonra adlar ve ad tamlamaları, tamlamaların oluşma biçimleri ve türleri hakkında örneklerle bilgi verir. Adlara eklenen çekim eklerini gösterir. Daha sonra sıfatlar, zamirler ve bunların türlerini anlatır. Ad soylu kelimeleri ayrıntılı biçimde anlattıktan sonra fiillere geçer ve fiillerin eklerle genişleme biçimlerini ve kurallarını anlatır. Eklerin eklenme biçim ve koşullarını, iki ünlü arasında yardımcı ünsüzün kullanılmasını, ünlü uyumlarını ayrıntılı biçimde örneklerle vermiştir. Fiil zamanlarının çekimlenme biçimlerini anlatırken kuralları söylemiş, hangi biçimlerin kullanılıp kullanılmadığını sebepleriyle birlikte açıklamıştır. Kelime türetme yollarını ve kurallarını verdikten sonra fiil çekimi örneklerini kip/zaman ve kişi olarak ayrıntılı bir biçimde örneklemiştir. Kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna göre kip/zaman çekimindeki değişmeler hakkında da örnekli bilgi verir. Uyuma girenler ve hece birleşmesine uğrayanlar için “muhafter” yerine “yenlikletilen” kavramını kullanır. Gramerinde, kelime türlerinin verilmiş sırası günümüz Türkiye Türkçesi gramerlerindeki diziyeye çok uygundur. Hüseyin Nazmi'nin, bu gazete yazılarında grameri, günümüz Türkiye Türkçesinde de benimsenen sıralamaya göre vermesi, onun bu konuda öncülük yapmış olabileceğini düşündürmektedir. Hem ad ve ad türevi kelimelerin çekimlerini hem de fiil zamanlarının çekimlerini bütün kişilerde örneklemiştir. Bu değerlendirmelerden onun gerçekten Türk dilinin öğretilmesi bakımından oldukça tecrübeli olduğu ve dilin yapısına uygun bir öğretme biçimi benimsediği görülmektedir. Kelime türleri ve bunların çekim ve ses özellikleriyle ilgili bilgileri verdikten sonra uygulamaya geçer ve “Ayrıtlama Yolları” (Tahlil Usulleri) başlığı altında örnekler üzerinde durur. Gramerin son bölümünde “Bilikli Sözlükler” (Manalı harfler, edevat) olarak tanımladığı ve bugünkü gramerlerimizde edatlar/bağlaçlar olarak başlık açılan kelime türlerine değinir, ünlem edatlarını, cümle başı, onay, kuvvetlendirme ve son çekim edatı gibi türleri örnekleyerek “*Son sözlerim*” başlığında bir paragrafla grameri tamamlar (Yetiş 2005: 1890-1984).

Hüseyin Nazmi'nin gramerinde kullandığı yeni kavramlar ve terimler; aşağıdaki çizelgede orta bölümde verilmektedir. Onun, gramerinde tek başına söz ve söz grubu

olarak verdiği kavram ve terimlerle birlikte ayrıca cümleler halinde verdiği başlıklar da Türkçeleştirme çabalarını daha iyi göz önüne sermek için aşağıdaki çizelgede verilmiştir. Hüseyin Nazmi, haftalık dergide tamamladığı gramerinde, kendi döneminde kullanılan ve Osmanlı Türkçesi için artık klasikleşmiş olan terim ve kavramları yay içinde vermiş; ama kendisinin Türkçeleştirdiği terim ve kavramları ana başlık olarak göstermiştir. Aşağıdaki çizelgede ise, Hüseyin Nazmi'nin yay içinde verdiği hem klasik terim ve kavramlar hem de kendisinin Türkçeleştirdiği ve ürettiği terim ve kavramlar eğik olarak dizilmiş, günümüz gramerlerinde ortak olarak tercih edilen biçimler ise düz verilmiştir. Çizelgede ilk bölme, Hüseyin Nazmi'nin gramerinde yay içinde verdiği klasik biçimlerin abecesel dizisiyle oluşturulmuştur.

Klasik Gramerlerde ve Hüseyin Nazmi'de Kullanılan Terimler / Kavramlar

Cumhuriyetten Önce Klasik Gramerlerdeki Kavramlar	Hüseyin Nazmi'nin Kullandığı Kavramlar	Günümüz Gramerlerinde Tercih Edilen Kavramlar
<i>Ad-ism</i>	<i>Takık</i>	Ad/İsim
<i>Asli madde</i>	<i>Türk kökü</i>	Mastar Biçimi/Kök/Fiil
<i>Başka edatlarla yapılan ism-i failler</i>	<i>Başka eklerle yapılan başarılar</i>	Başka Eklerle Yapılan Sıfat-Fiiller/Ortaçlar
<i>Bir fiili menfi yapmak</i>	<i>Bir başarıyı aykırı yapmak</i>	Bir Fiili Olumsuz Yapmak
<i>Bu siganın tekmil tasrif numuneleri</i>	<i>Bu çağın bütün çekim örnekleri</i>	Bu Zamanın Bütün Çekim Örnekleri
<i>Bu usulün muhtelit tasrifleri</i>	<i>Bu yolun karışık çekimleri</i>	Bu Yolun Karışık Çekimleri
<i>Cemi</i>	<i>Çoklu</i>	Çokluk/Çoğul
<i>Cem'i mütekellim</i>	<i>Söz söyleyenler</i>	1.Çokluk Kişi/Şahıs
<i>Cem'i muhatap</i>	<i>Söylenenler</i>	2.Çokluk Kişi/Şahıs
<i>Cemi gaip</i>	<i>Bulunmayanlar</i>	3.Çokluk Kişi/Şahıs
<i>Edat</i>	<i>Ek</i>	Edat/Bağlaç
<i>E'li mef'ul</i>	<i>E'li başarılı</i>	Fiilin Yönelme İstemi
<i>Emir</i>	<i>Buyruk</i>	Emir/Buyruk
<i>Emr-i gaib</i>	<i>Görünmeyene buyruk</i>	3.Teklik ve Çokluk Kişiye Emir
<i>Emr-i hazır</i>	<i>Görünene buyruk</i>	2. Teklik ve Çokluk Kişiye Emir
<i>Emr-hazırın her nevi tasrif numuneleri</i>	<i>Görünene buyruğun her çeşit çekim örnekleri</i>	2.Teklik ve Çokluk Kişiye Emir
<i>Fail</i>	<i>Başaran</i>	Emirin Bütün Çekim Örnekleri
<i>Fiil</i>	<i>Başarak</i>	Özne/Fail
<i>Fi'l-i iltizamî sigası</i>	<i>İstekli başarıya uğrağı</i>	Fiil/Eylem
<i>Fi'l-ivücübî</i>	<i>Gerekli başarıya</i>	İstek Çekimi
<i>Fi'l-i vücubînin altı sigasının tasrif numunesi</i>	<i>Gerekli başarıyağın altı çekimine örnek</i>	Gereklilik Çekimi
<i>Fi'l-i iltizamî hikâye tasrifleri</i>	<i>İstekli başarıya anlatışlı çekimleri</i>	Gerekliliğin Altı Çekimine Örnek
<i>Fi'l-i vücübî hikâye sigası</i>	<i>Gerekli başarıya anlatışlı uğrağı</i>	İsteğin Hikâye Çekimleri
<i>Fi'l-i vücubînin şartiye sigası</i>	<i>Gerekli başarıyağın iseli uğrağı</i>	Gereklilik Kipinin Hikayesi
<i>Fi'l-i iltizamînin şartiye sigası</i>	<i>İstekli başarıyağın iseli uğrağı</i>	Gereklilik Kipinin Şartı Dilek-Şart/İstek Kipi
<i>Fi'l-i vücubînin rivayet sigası</i>	<i>Gerekli başarıyağın imişli uğrağı</i>	Gereklilik Kipinin Rivayeti
<i>Fiillere dair sair malumat</i>	<i>Başaraklar çevresinde başka bilgiler</i>	Fiillerle İlgili Başka Bilgiler
<i>Gaip</i>	<i>Bulunmayan</i>	Bulunmayan/Olmayan
<i>Hal</i>	<i>Şimdiki</i>	Şimdiki/An

<i>Hal zamanı sigası</i>	<i>Şimdiki çağ uğrağı</i>	Şimdiki Zaman Çekimi
<i>Hal zamanının teşkili usulleri</i>	<i>Şimdiki çağ yapmak yolları</i>	Şimdiki Zaman Yapma Yolları/ Biçimleri İsim Fiil Hikâye
<i>Hasıl-ı mastar</i>	<i>Türek özü</i>	
<i>Hikâye</i>	<i>Anlatış</i>	
<i>Hikâye-i mazi-i şuhudî tasrifî</i>	<i>Anlatışlı görünen geçmiş uğrağının çekmesi</i>	Görülen Geçmiş Zaman Hikâye Çekimi
<i>Hikâye-i mazi-i naklî sigası</i>	<i>Anlatışlı işitilen geçmiş uğrağı</i>	Öğrenilen/Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi
<i>Hikâye-i hal sigası</i>	<i>Anlatışlı şimdiki çağ uğrağı</i>	Şimdiki Zamanın Hikayesi
<i>Hikâye-i mazi-i naklî ile hikâye-i hal sigalarının menfi tasrifî</i>	<i>İşitilen geçmiş anlatışlı ile şimdiki çağ anlatışlısının aykırı çekmeleri</i>	Öğrenilen Geçmiş ve Şimdiki Zaman Hikayesinin Olumsuz Çekimi
<i>Hikâye istikbal sigasının menfi tasrifî</i>	<i>Anlatışlı gelecek çağının aykırı çekimleri</i>	Gelecek Zaman Hikâye Biçiminin Olumsuz Çekimi
<i>İktidarî fiüller</i>	<i>Güçlü başarıklar</i>	Yeterlik Fiilleri
<i>İktidarî şuhut mazisi sigası</i>	<i>Güçlü görülen geçmiş uğrağı</i>	Görülen Geçmiş Zamanın Yeterlik Çekimi
<i>İktidarî istikbal sigası</i>	<i>Güçlü gelecek çağ uğrağı</i>	Gelecek Zamanın Yeterlik Çekimi
<i>İ'li mef'ul</i>	<i>i'li başarılı</i>	-mîş'lı Sıfat-Fiil
<i>İltizamî vücubî fiüllerin menfi tasrifleri</i>	<i>İstekli, gerekli başarıkların aykırı çekimleri</i>	Emir/İstek ve Gereklilik
<i>İsim ve sıfatlardan mastar yapmak usulleri</i>	<i>Takık ve kılıklardan türek yapmak yolları</i>	Kiplerinin Olumsuz Çekimleri
<i>İsm-i cins</i>	<i>Eşli takık</i>	İsim ve Sıfatlardan Fiil Türetme Yolları
<i>İsm-i has</i>	<i>Eşsiz takık</i>	Cins Ad /Cins İsim
<i>İsm-i tasgir</i>	<i>Takıkları küçültme</i>	Özel Ad/ Özel İsim
<i>İsim, sıfat ve zamirlerden mef'ul yapmak kaideleri</i>	<i>Takık, kılık ve yedeklerden başarılı yapmak türeleri</i>	Aldarda Küçültme
<i>İsm-i fail</i>	<i>Takık Başarım</i>	Ad, Sıfat ve Zamirlere Durum
<i>İstifham fiülleri</i>	<i>Soruşlu Başarıklar</i>	Eki Eklenme Kuralları
<i>İstikbal</i>	<i>Gelecek</i>	-An'lı Sıfat-Fiil
<i>İstikbal sigası</i>	<i>Gelecek uğrağı</i>	Fiil Çekiminde soru
<i>İstikbalin tam siga tasrifî</i>	<i>Gelecek uğrağın bütün çekmeleri</i>	Gelecek
<i>İstikbal sigasının teşkili</i>	<i>Gelecek uğrağın yapma yolları</i>	Gelecek Zaman
<i>İstikbalin menfi tasrifî</i>	<i>Gelecek uğrağın aykırı çekmesi</i>	Gelecek Zamanın Bütün Çekimleri
<i>İstikbalin hikâye sigası</i>	<i>Anlatışlı gelecek çağı</i>	Gelecek Zamanın Hikayesi
<i>İşaretli sıfat</i>	<i>Gösterişli kılık</i>	İşaret/Gösterme Sıfatı
<i>İşaret Sıfatları</i>	<i>Gösteriş Kılıkları</i>	İşaret/Gösterme Sıfatları
<i>İzafet</i>	<i>Bağlama</i>	Tamlama
<i>İzafet terkihi</i>	<i>Takık bağlantısı</i>	Ad/İsim Tamlaması
<i>Kaidelerden müstesna olan muzarîler</i>	<i>Türe dışında kalan iki çağlılar.</i>	Kural Dışı Olan İki Zamanlılar
<i>Kıyasî sıfatlar</i>	<i>Ekli kılıklar</i>	Sıfat Yapma Ekleri
<i>Lazım</i>	<i>Geçmeyen</i>	Geçişsiz
<i>Lazımları müteaddi yapmak usulleri</i>	<i>Geçmeyenleri öte geçen yapmak yolları</i>	Geçişsizleri Geçişli Yapma Yolları
<i>Madde-i asliyeden isim teşkili kaideleri</i>	<i>Türek köklerinden takık yapma yolları</i>	Fiil Köklerinden Ad Yapma Yolları

<i>Madde-i aslıyeden naklî mazi yapmak</i>	<i>Türek köklerinden işitilen geçmiş yapmak</i>	Fiil Köklerinden Öğrenilen/Duyulan Geçmiş Zaman Yapmak Anlamlı Söz/Kelime Kök
<i>Manalı kelime</i>	<i>Bilikli söylenti</i>	
<i>Mastar</i>	<i>Türek</i>	
<i>Mastarların bazı lahikalarda birleşme usulleri</i>	<i>Türeklere eklenme yolları</i>	Köklerin Bazı Eklerle Birleşme Yolları
<i>Mastarlardan (şühut mazisi) yapmak kaideleri</i>	<i>Türeklere (görülen geçmiş) yapmak türeleri</i>	Fiilleri Görülen Geçmiş Zaman Yapma Kuralları
<i>Mazi</i>	<i>Geçmiş</i>	Geçmiş
<i>Mazi-i naklî şartiye sigası</i>	<i>İsli işitilen geçmiş uğrağı</i>	Öğrenilen/Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı
<i>Mef'ul/ Mef'uller</i>	<i>Başarık /Başarıklar</i>	Sıfat-Fiiller
<i>Mef'ulünfih</i>	<i>de ile başarık</i>	Fiillerin Bulunma İstemi
<i>Mef'ulünanh</i>	<i>den 'li başarık</i>	Fiillerin Ayrılma İstemi
<i>Menfi emr-i hazır</i>	<i>Aykırı görünene buyruk</i>	2.Teklik ve Çokluk Kişiyel Olumsuz Emir
<i>Menfi emr-i gaib</i>	<i>Aykırı görünmeyene buyruk</i>	2.Teklik ve Çokluk Kişiyel Olumsuz Emir
<i>Menfi şühut mazisi</i>	<i>Aykırı görünen geçmiş</i>	Olumsuz Görülen/Bilinen Geçmiş Zaman
<i>Menfi naklî mazi</i>	<i>Aykırı işitilen geçmiş</i>	Olumsuz Öğrenilen / Duyulan Geçmiş Zaman
<i>Menfi hal tasrihi numunesi</i>	<i>Aykırı şimdiki çağ çekim örneği</i>	Olumsuz Şimdiki Zaman Çekimine Örnek
<i>Menfi muzari tasrifleri</i>	<i>İki çağlı aykırı çekimleri</i>	Olumsuz Geniş Zaman Çekimleri
<i>Menfi fi'l-i vücubî hikayesi</i>	<i>Gerekli başarığın aykırı anlatışlısı</i>	Olumsuz Gereklik Kipinin Hikayesi
<i>Menfi şühut mazisi şartiye tasrifleri</i>	<i>Aykırı görülen geçmiş iseli çekimleri</i>	Görülen Geçmiş Zaman Şart Kipinin Olumsuz Çekimleri
<i>Menfi mazi-i naklî şartiye sigası tasrifleri</i>	<i>İsli işitilen geçmiş aykırı çekimleri</i>	Öğrenilen Geçmiş Zaman Şart Kipinin Olumsuz Çekimleri
<i>Menfi fi'l-i vücubî şartiye tasrifleri</i>	<i>Aykırı gerekli başarığın iseli çekimleri</i>	Olumsuz Gereklik Kipinin Şart Çekimleri
<i>Menfi fi'l-i iltizamînin şarti tasrifleri</i>	<i>Aykırı istekli başarığın iseli çekimleri</i>	Şart Kipinin Olumsuz Çekimi
<i>Mertebe sıfatları</i>	<i>Sıra kılıkları</i>	Derecelendirme Sıfatları
<i>Mevsuf</i>	<i>Kılık eşi</i>	Niteleme Sıfatı
<i>Muhaffef menfi mazi-i naklî hikayesi</i>	<i>Yenilikletilen aykırı işitilen geçmiş anlatışlısı</i>	Olumsuz Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikayesinin Uyuma Girmiş Biçimi
<i>Muhafaz</i>	<i>Lakırdı söylenen / Kendisine söylenen</i>	2.Kişi /2.Şahıs
<i>Muzafunileyh</i>	<i>Bağlayan</i>	Tamlayan
<i>Muzaf</i>	<i>Bağlanan</i>	Tamlanan
<i>Müfret</i>	<i>Birli</i>	Tek/Bir
<i>Mümares</i>	<i>Alıştırma</i>	Alıştırma/Örnek
<i>Müphem sıfatlar</i>	<i>Belirsiz kılıklar</i>	Belirsiz/Belgisiz sıfatlar
<i>Mütakellim</i>	<i>Lakırdı söyleyen/ söz söyleyen</i>	1.Kişi/1.Şahıs
<i>Müennes</i>	<i>Dişilik</i>	Dişi/Dişil
<i>Mürekkep isimler</i>	<i>Biriken takıklar</i>	Birleşik İsimler/Adlar

<i>Müstesna olanlara misal</i>	<i>Türeye uygun gelmeyenlere misal</i>	<i>Kural Dışı Olanlara Örnek</i>
<i>Müspet ve menfi</i>	<i>Uygun ve aykırı</i>	<i>Olumlu ve Olumsuz</i>
<i>Müteaddi</i>	<i>Öte geçen</i>	<i>Geçişli</i>
<i>Müzari sigası</i>	<i>İki çağlı uğrak</i>	<i>Geniş Zaman</i>
<i>Müzari hikayesi</i>	<i>Anlatışlı iki çağlı</i>	<i>Geniş Zamanın Hikayesi</i>
<i>Müzari hikayesinin muhaffef tasrihi:</i>	<i>Anlatışlı iki çağlının yenikli çekmeleri</i>	<i>Geniş Zamanın Hikayesinin Uyuma Girmiş Biçimi</i>
<i>Müzari hikayesinin menfi tasrihi:</i>	<i>Anlatışlı iki çağlının aykırı çekmeleri</i>	<i>Geniş Zamanın Olumsuz Hikâye Çekimi</i>
<i>Müzariin şartiye sigası</i>	<i>İseli iki çağlı uğrağı</i>	<i>Geniş Zamanın Şartı</i>
<i>Müzekker:</i>	<i>Erkek</i>	<i>Erkek/Eril</i>
<i>Nakl mazisi</i>	<i>İşitilen geçmiş</i>	<i>Öğrenilen/Duyulan Geçmiş Zaman</i>
<i>Naklî mazi sigası:</i>	<i>İşitilen geçmiş uğrağı</i>	<i>Öğrenilen/Duyulan Geçmiş Zaman</i>
<i>Nihayeti sait olanlara misal</i>	<i>Sonları sesli olanlara örnek</i>	<i>Sonu ünlü/sesli olanlara örnek</i>
<i>Rapt sigaları</i>	<i>Bağlama uğrakları</i>	<i>Zarf-Filler/Ulaçlar</i>
<i>Rivayet fiilleri sigaları</i>	<i>Söylenişli başarı uğrağı</i>	<i>Rivayet Çekimi</i>
<i>Rivayet naklî mazi sigası</i>	<i>İmişli işitilen geçmiş uğrağı</i>	<i>Öğrenilen/Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti</i>
<i>Rivayet hal sigası</i>	<i>İmişli şimdiki çağ uğrağı</i>	<i>Şimdiki Zamanın Rivayeti</i>
<i>Rivayet istikbal sigası</i>	<i>İmişli gelecek uğrağı</i>	<i>Gelecek Zamanın Rivayeti</i>
<i>Sait harfler</i>	<i>Sesli sözlük</i>	<i>Ünlüler</i>
<i>Sakil mastar</i>	<i>Kalın türek</i>	<i>Kalın Kökler</i>
<i>Sıfat</i>	<i>Kılık</i>	<i>Sıfat</i>
<i>Sıfatların sair neveleri</i>	<i>Kılıkların başka çeşitleri</i>	<i>Sıfat Çeşitleri/Türleri</i>
<i>Sıla sigaları</i>	<i>Ulaştırın uğraklar</i>	<i>Sıfat-Filler/Ortaçlar</i>
<i>Siga</i>	<i>Uğrak</i>	<i>Kip</i>
<i>Siga lahikaları</i>	<i>Uğrak eki</i>	<i>Zaman Ekleri</i>
<i>Siga-i halin şartiye sigası</i>	<i>İseli şimdiki çağ uğrağı</i>	<i>Şimdiki Zamanın Şartı</i>
<i>Şahıs</i>	<i>Öz</i>	<i>Kişi/Şahıs</i>
<i>Şahsi zamir</i>	<i>Öz yedek</i>	<i>Kişi Zamiri/Kişi Adılı</i>
<i>Şarti istikbalin menfi tasrihi</i>	<i>İseli gelecek çağın aykırı çekimleri</i>	<i>Gelecek Zamanın Olumsuz Şart Çekimleri</i>
<i>Şarti hal menfi tasrihleri</i>	<i>İseli şimdiki çağ aykırı çekimleri</i>	<i>Şimdiki Zamanın Olumsuz Şart Çekimleri</i>
<i>Şartî istikbal sigası</i>	<i>İseli gelecek uğrak</i>	<i>Gelecek Zamanın Şartı</i>
<i>Şartî mazi-i şuhudi sigası</i>	<i>İseli görülen geçmiş uğrağı</i>	<i>Görülen Geçmiş Zamanın Şartı</i>
<i>Şartiye sigasının tasrif numuneleri</i>	<i>İseli uğrağın çekme örnekleri</i>	<i>Şart Kipinin Çekim Örnekleri</i>
<i>Şartiye sigaları</i>	<i>(ise)li uğraklar</i>	<i>Şart Kipi</i>
<i>Şartiye sigasının menfi tasrihleri</i>	<i>İseli uğrakların aykırı çekileri</i>	<i>Şart Kipinin Olumsuz Çekimleri</i>
<i>Şartî mazi-i naklî menfi tasrihleri</i>	<i>İseli işitilen geçmişin aykırı çekimleri</i>	<i>Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuz Şart Çekimi</i>
<i>Şuhut mazisi</i>	<i>Görülen geçmiş</i>	<i>Görülen/Bilinen Geçmiş Zaman</i>
<i>Tacil fiilleri</i>	<i>Çabuklatan başarılar</i>	<i>Tezlik Fiilleri</i>
<i>Tahlil usulleri</i>	<i>Ayrıtlama Yolları</i>	<i>Çözümleme Biçimi</i>
<i>Tasrif</i>	<i>Çekme</i>	<i>Çekim</i>
<i>Tembih</i>	<i>Öğüt</i>	<i>Uyarı</i>
<i>Tevzi sıfatları</i>	<i>Pay kılıkları</i>	<i>Üleştirme Sıfatları</i>
<i>Vasf zamiri</i>	<i>(ki)li yedek</i>	<i>İlgi zamiri</i>

Zaman	Çağ	Zaman/Kip
Zamir	Yedek	Zamir/Adıl
Ziyade	Artuk	Artık/Fazla

Bu tabloda da görüleceği üzere, Hüseyin Nazmi'nin kullandığı Türkçe terim ve kavramların bazıları tam isabetle bugün kullanılmaktadır. Onun “menfi / aykırı; istikbal / gelecek, tasgir / küçültme; izafet / bağlama; kaide / kural-türe; cemi / çokluk; mürekkep / biriken; işaret / gösteriş-gösterme; adet / sayı; mertebe / sıra; lahika / ek, şuhut mazisi sigası / görülen geçmiş uğrağı; nakli mazi sigası / işitilen geçmiş uğrağı; tembih / öğüt; tasrif / çekme-çekim; emir / buyruk” gibi terim ve kavramları kullanması ve özellikle bugünkü bütün gramerlerimizde “*görülen geçmiş zaman, işitilen / duyulan geçmiş zaman, soru, buyruk, sayı, sıra, gelecek, gösterme, çekim, ek*” kelimelerinin artık doğal birer terim olarak kullanılması, Türkçeye gramer alanında büyük katkısı olduğunu göstermektedir. Özellikle tasarlama kiplerinin Türkçeleştirilmesinde son derece isabetli terimler türetmesi de üzerinde durulması gereken bir olumluluktur. *Gereklilik; istek ve şart* sözleri bugün bütün gramerlerimizde kullanılmaktadır. Artık “tasrif” yerine “çekim”; “iltizamî” yerine “istek”; “vücubî” yerine “gerekli”, “numune” yerine “örnek” kelimeleri tam olarak yerleşmiştir. Hüseyin Nazmi'nin türetme konusunda, anlama çok uygun örnekler ortaya koymak için büyük bir emek harcadığı açıkça görülmektedir. Bu olumlu bakış açısından başka bazı türetmelerin zorlayıcı olduğunu da söylemek gerekmektedir. Özellikle “sıfat” için tercih ettiği “kılık” ve “kelime” karşılığında kullandığı “söylenti” gibi sözlerde anlam çağrışımı zayıf kalmaktadır. Ayrıca “harf” için kullandığı “sözlük” kelimesi de harften daha kapsamlı bir anlam içerdiği için dile yerleşmesi başka bir yabancı kelime olan “lûgat” manasında kullanılmasıyla mümkün olmuştur.

Son olarak birkaç konuya daha değinmek yararlı olacaktır: Hüseyin Nazmi, yapım eklerini anlatırken yukarıda verildiği gibi bunlarla ilgili bazı açıklamalar da yapmıştı; onun yapmış olduğu bu açıklamalar; özellikle köken bilgisi konularına ve Türkçenin tarihsel özelliklerine hakim olduğu ile ilgili ipuçları olarak değerlendirilmelidir. Örnek olarak “uyku” kelimesine koyduğu şu dipnot önemlidir: “*Uyku söylentisinin doğrusu ‘uyuku’dur sanırım* (Yetiş 2005: 1906)”. Kelimenin, tarihsel metinler yayımlandığında “udıku” olduğu görülmüştür. Ayrıca, *lakırdı* kelimesine Türkçe muamelesi yapması da hayli önemlidir. Çünkü bu kelimenin Türkçe olduğu bilgisini günümüzde Günay Karaağaç (2002: 92-93) ele aldığı makale ile vermiştir. Ayrıca, Sertkaya da bu sözle ilgili bir köken bilgisi değerlendirmesi yapmıştır (Sertkaya 2013: 68-72). Hüseyin Nazmi'nin yaklaşık olarak doksan yıl önce yazdığı, kullandığı ve önerdiği terim ve kavramların bazılarının bugün işlek olarak kullanılıyor olması, harcanan emeğin ve zihinsel arayışın boşuna olmadığını kanıtlamaktadır. Türkçenin günümüzde pek çok yeni terim ve kavram kazanmasında Cumhuriyet Döneminin, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Dil Encümeni üyelerinin ve Hüseyin Nazmi gibi dilseverlerin ne kadar büyük katkısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Hüseyin Nazmi'nin, Kılavuzunun “Son Sözlerim” başlığıyla sonlandığı paragraflarda “*Kılavuzumun gitmesini istediğim bu yeni yolda görüyorum ki, biri “beğeniş” öteki de “basılış” adında iki zorlu uğrak daha vardır. Bu uzun yollarda onun sağlıklı gidip uğrağa varması bellidir ki pek güç bir iştir. Bunun başarılmasını, ancak sevgili nur kaynağımızdan saygılı bir eğilişle yeni bir ışık istemeye bağlıdır*” (Yetiş 2005: 1983) diyerek eserinin basılma sürecinin güç olacağını düşündüğü ve bunun için Gazi Mustafa Kemal'e yüzünü çevirdiği görülmektedir.

Yukarıdan beri örneklenen yeni terimler, kavramlar ve Hüseyin Nazmi'nin Türkçe ekler ve köklerle türettiği kelimelere bakıldığında, dönemine göre epeyi ileri bir bakış açısıyla davrandığı ve heba olmamış bir çaba sarf ettiği görülmektedir. Çünkü günümüz Türkiye Türkçesindeki gramer terimlerinde onun önerdiği terim ve kavramların bir kısmı az çok değişikliklerle kullanılmaktadır. Bu da Atatürk dönemindeki dil mücadelelerinin hiç de fantezi olmadığını, Türkçe'nin yapısına uygun sözler türetildiğinde bunların hayata geçme ihtimalinin mümkün olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin anadil olarak Türkçeye sahip çıkması ve terimleşme konusunda bir bilinç ve duyarlılıkla davranması Türkçeleşmenin yolunu sağlamlaştırmıştır.

KAYNAKÇA

- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYINDIR ULUSKAN, Seda (2010). *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Birinci Türk Dili Kurultayı, Tezler, Müzakere Zabıtları* (1933). İstanbul: T.C. Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası.
- CEYHAN, Bayram (2007). *Türk Dil Kurumu'nun Kuruluş Sürecinde Mecliste ve Basında Dil Tartışmaları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2017). *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük* (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı). V cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ERGIN, Muharrem (1977). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2002). *Dil, Tarih ve İnsan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KILIÇ, Remzi (1999). "Osmanlı Türkiyesi'nde Azınlık okulları (XIX. Yüzyıl)". *Türk Kültürü*, 431: 151-159.
- KONONOV, Andrey N. (2006). *Türk Dili Araştırmaları Tarihi* (Çev. Kenan Koç). İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZÇAM, Çimen (1997). "Türkiye Türkçesi ile İlgili Gramer Çalışmaları-Bibliyografya Denemesi-". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 110: 121-163.
- ÖZDEMİR, Orhan (2012). "Birinci Türk Dili Kurultayı Bildirilerinde Dil ve Egemenlik İlişkisi". *Turkish Studies*, 7/4: 2511-2520.
- SERTKAYA, Osman Fikri, (2013). "Lakırdı Kelimesinin Etimolojisi Üzerine". *Türk Dili Dergisi*, 742: 68-73.
- Servetifünun Uyanış, Haftalık Siyasi ve Edebi Türk Gazetesi* (1917). Sene 43, Cilt 73-9. N. 1917, 11 Mayıs 1933.
- Uyanış Servetifünun, Haftalık Siyasi ve Edebi Türk Gazetesi* (1918). Sene 43, Cilt 73-9, N. 1918, 18 Mayıs 1933.
- YETİŞ, Kazım (2005). *Atatürk ve Türk Dili*. III cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Hungarian Book Collectors, their Activities and Bequests: Origin of the Turkish Manuscript Holdings of the Library of the Hungarian Academy of Sciences

Macar Kitap Koleksiyonerler, Faaliyetleri ve Mirasları: Macar Bilimler Akademisi'ndeki Türkçe Yazma Eser Koleksiyonlarının Menşei

Nándor Erik Kovács

Ass. Prof., Eötvös Loránd University

Budapest Department of Turkish Studies, Budapest / Hungary

Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences

✉ kovacs.nandor@konyvtar.mta.hu

id 0000-0001-6654-8667

Atf

Citation

Kovács, Nándor Erik (2021). Hungarian Book Collectors, their Activities and Bequests: Origin of the Turkish Manuscript Holdings of the Library of the Hungarian Academy of Sciences. *Dil Araştırmaları*, 28: 13-31.

Başvuru

Submitted

21.12.2020

Revizyon

Revised

07.04.2021

Kabul

Accepted

08.04.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Macaristan'ın en büyük Türkçe el yazma koleksiyonu, Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Ağırlıklı olarak Osmanlı Türkçesiyle yanı sıra bazı Azerbaycanca ve eski Özbekçe yazmaları da ihtiva eden yaklaşık 800 eserden oluşan paha biçilmez bu hazine, çoğunlukla Macaristan Bilimler Akademisi'ne, Osmanlı Macaristanının tarihi kalıntıları olarak değil, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarında yaşayıp faaliyet gösteren Macar gezginlerin, bilim adamlarının bağışları veya mirası olarak bırakılmıştır. Bu çalışma Türkçe yazma koleksiyonunun edinim tarihine, koleksiyonerlerinin faaliyetlerine genel bir bakış sunmayı ve bu çeşitli materyalin koruma sorunlarının yanı sıra sınıflandırma, menşei ve kataloglama konularını yansıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Macaristan'daki Türkçe yazma eser koleksiyonları, Türk-Macar kültürel ilişkileri, Macar Türkologlar, Macar mütecciler, Macar Bilimler Akademisi

ABSTRACT

Hungary's largest collection of Turkish manuscripts is housed in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. This invaluable living treasury – consisting of nearly 800 individual works mainly in Ottoman Turkish along with some Azerbaijani and old Uzbek items – mostly left to the Hungarian Academy of Sciences not as historical relics of Ottoman Hungary but as donations or legacy of Hungarian travellers, scholars and emigrants living in the Ottoman lands in the second half of the 19th century. The present study aims to provide an overview on the history of the acquisition of the Turkish holdings, the activities of their collectors,

and to reflect on matters of preservation as well as classification, provenance and cataloguing issues of this diverse material.

Keywords: Ottoman-Turkish manuscript collections in Hungary, Turkish-Hungarian cultural relations, Hungarian Turkology, Hungarian emigration, Hungarian Academy of Sciences

The largest and most diverse Turkish Manuscript collection in Hungary today is kept in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. This valuable heritage – aside from some rare exceptions – originated not from the period of Ottoman occupation of central Hungary, but mostly as a result of the activities of 19th-century Hungarian collectors in Ottoman core-lands, mainly Istanbul. Both the historical framework of the formation of this material, and the foundation of the institution it has finally been housed in, are intertwined with the 19th century reform movement in Hungary. It was this period which, along with national independence and the progress of civil society, brought about the corroboration of national identity. The question of where the origins of the Hungarian people lay and which languages could be deemed as relatives of their own came into sharp focus as matters of general interest. It was also a period in which Oriental studies flourished across Europe, encouraging scientific scrutiny in Hungary as well.

The foundation of the Hungarian Academy of Sciences in 1825, upon the initiative of Count István Széchenyi (1791–1860), coincided with the dawn of the reform movement in Hungary against the absolutist rule of the Habsburg emperor in Vienna, a shift that aimed to achieve civil progress and national independence. In this spirit, the principal aim of the Academy, then known as the Learned Society, was to foster and promote Hungarian language and culture. The Library of the Academy was established the next year, in 1826, by Count József Teleki (1790–1855) with the donation of thirty-thousand books and manuscripts from his private library.¹

Just as in the case of other disciplines of the Oriental studies, this historical background deeply impacted the development of the discipline of Turkology from the second half of the 19th century onwards. As the need to explore early Hungarian–Turkic relations highlighted the importance of Turkology, the claim for a better understanding of the history of Ottoman-Hungarian interactions and the period of Ottoman occupation in Hungary encouraged the development of Ottoman studies.

Individual Interactions as Signs of the Changing Image of the ‘Turk’ in Hungary

Soon after the Ottoman withdrawal from the territory of Hungary at the end of the 17th century, a special period of Turkish-Hungarian interactions began. During the early 18th century anti-Habsburg Hungarian emigrant leaders found shelter in the

¹ The formation of the core material of old Oriental books, periodicals, and manuscripts including the Ottoman-Turkish and Chagatay literature started in the second half of the 19th century, primarily through the donations and bequests of Hungarian scholars and travelers. Among the Oriental manuscripts of the Library, the Tibetan, Turkish, and Hebrew collections are of international importance.

Ottoman Empire: Imre Thököly (1657–1705) in İzmit, and Ferenc Rákóczi II (1676–1735) in Tekirdağ. This new stage of the relationship between the former enemies was shaped by the essentially changing political environment and its challenges, and was also marked by intercultural individual efforts, also resulting in significant contributions to the development of Ottoman civilization. The Hungarian-born convert, İbrahim Müteferrika (ca. 1672–1747),² founder of the first Turkish printing-house in Istanbul (and in the wider Islamic world) in the last years of the Tulip period, and Ferenc Tóth alias Baron de Tott (1733–1793), a promoter of modern Ottoman artillery and organizer of the defense system of the Dardanelles during the Russo-Ottoman War of 1768–1774, are antitypes of the early Hungarian experts in the service of Ottoman modernization.

The middle of the 19th century opened up a new chapter in this process. In 1849, after the Habsburg court in Vienna (in coalition with the Czar of Russia) managed to repress the Hungarian war of independence, thousands of Hungarian soldiers emigrated to Ottoman territory. Despite Russian and Austrian threats, Sultan Abdülmecid (r. 1839–1861) gave refuge to the Hungarian and Polish emigrants. Their leader Lajos Kossuth (1802–1894) and the most prominent officers were accommodated in Kütahya, but a considerable number of the emigrants formed a Hungarian colony in the Galata district of Istanbul. It is well known that many of them entered into Ottoman service, and took part in the Westernization and modernization of the Ottoman state (Arbanász, Ildikó etc. 2013). For instance, the legendary Polish general of the Hungarian army, Jozef Bem (1794–1850) continued his career as Murad Tevfik Paşa, governor of Aleppo. Another officer, György Kmety (alias İsmail Paşa, 1813–1865) played a significant role during the defense of Kars against the Russians in 1855. Richárd Guyon (1813–1856), became the commander of Damascus as Hurşid Paşa, and also fought during the Crimean War. Although he was not one of the emigrants, here we should remember Ödön Széchenyi (1839–1922) who, during the early 1870s, organized the fire-service of the Ottoman capital and later died in Istanbul in 1922.

This study focuses on the careers and activities of some individuals, within the context of the role they played in the emergence of a sizeable collection of Oriental, especially Turkish manuscripts, an invaluable living treasury of source material for researchers of Turkish³ history and literature.

A Hungarian *Sahaf* in Istanbul

Among the emigrants of 1849 who settled in Istanbul was a lieutenant, Dániel Szilágyi (1830-1885). He originally studied to be a protestant theologian, but after the defeat of the war of independence he was forced to flee with the Kossuth-emigrants first to Vidin, then to Shumen (Şumla), Varna, and finally (in October 1851) to Istanbul. Once settled in the Ottoman capital, Szilágyi first found employment in the

² In his own words, he “was born in *Kolozsvár* in the land of Hungary” See: Risale-i Islamiye, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi 1187 fol. 2r.

³ The terms Turk and Turkish are deliberately used in this article as the synonym for Ottoman, because the reference usually takes this form in the discussed and quoted references.

household of a Prussian military engineer called Wageman. Later, in June 1854, he married Wageman's cook, Wilhelmina Brüsk (1805–1881) from Schleswig-Holstein. Their two sons, Béla (b. 1853) and Árpád (b. 1863) were born in Istanbul (Balázs and Csorba 2003a: 121).⁴

Like many other Hungarian emigrants, Szilágyi also took part in the Crimean War. In 1854–1855, he worked as a victualler in the French, later in the British camp. During this period, he earned enough money to buy the antique bookstore in Istanbul where he had previously worked as an apprentice (Orbán 1999: 117). This bookshop was located in Beyoğlu (Galata), as contemporaneous accounts mention, in the *Timoni* street, the present-day Gönül Sokak which is a bystreet of the *İstiklal Avenue*. Allegedly, Szilágyi inherited his passion for collecting from his father (AÉ 20/1886: 203), but it seems that his devotion basically rested on commercial considerations: possibly the first and most crucial step in his career as collector and book-dealer was that he purchased the valuable manuscript collection of the deceased French printer Henri Cayol (1805–1856). From then on, with refined taste and expertise, he started collecting manuscripts primarily focusing on both early Turkish texts and historical works relating to the early Ottoman-Hungarian interactions, and on the period of Hungary's Ottoman occupation between 1541–1686. Though to a lesser degree, he also purchased Arabic and Persian manuscripts, as well as Oriental books and periodicals. His collection soon became an important source for local Ottoman readers and scholars, as well as European researchers.

Szilágyi was closely linked to several representatives of the *Yeni Osmanlı* movement and available to them the copies of then illegal periodicals of the movement, printed in London as the *Hürriyet* and the *Muhbir*. To avoid censorship, some members of the Young Ottomans were corresponding via Szilágyi. Thus, even if somewhat indirectly, Szilágyi became involved in Ottoman political endeavours, which was also marked by the fact that this evoked house raids of the police of Abdülhamid II (r. 1876–1909) several times (Sudár and Csorba 2003a: 126).

Szilágyi got acquainted with the outstanding personalities of the Ottoman reformers, among others, the erudite thinker, poet and writer, İbrahim Şinasi (1826–1871) and the eminent character of the Tanzimat era, Ahmed Cevdet Paşa (1822–1895). Szilágyi also acquired quite good command of Ottoman-Turkish, which made him able to become a kind of advocate, and particularly a mediator between the Ottoman authorities and his fellow Hungarian emigrants. His everyday work by which he secured his livelihood prevented him from sharing his otherwise unquestionable learnings through any kind of scholarly publication. Not a single article is known to be undoubtedly associated with his authority, and it seems that his interest and efforts were restricted to expanding his rich book and manuscript collection. Hungarian Orientalists and scholars – including Ignác Goldziher (1850–1921), historian Lajos Thallóczy (1854–1916), and Turkologist József Thúry (1861–1906) – could always

⁴ The Turkish version of this study was published recently: İstanbul'da Macar bir sahaf: Dániel Szilágyi in: *Türkiye'de kitap koleksiyonerleri ve sahaflar II.*, ed. by Rıfat N. Bali, İstanbul 2020, 140-166.

rely on Szilágyi's helpfulness and advice during their sojourns in Istanbul (Goldziher 1978: 56).

Áron Szilády (1837–1922), the scholar, historian, and protestant pastor of a city in the Hungarian Plateau, Kiskunhalas, was one of these personalities who visited the Hungarian 'rehber' in the Ottoman capital. Alongside his clerical mission, Szilády devoted his activity to and collected material on the history of Hungarian settlements in Southern Hungary during the Ottoman occupation. His manifold interest in Oriental literature is also illustrated by several essays and translations of Turkish and Persian historical and literary sources, kept today in the Department of Manuscripts and Rare Books of the Library of the Hungarian Academy of Sciences.⁵ Szilády was the first to draw the attention to one of the most important Ottoman source groups, the Ottoman censuses, i.e. the *defters* (Szilády 1872).

Szilády reported that he experienced a warm welcome by Szilágyi during his first trip to Istanbul (DMRB, Ms 116 and Ms 4448/95). A deep friendship formed between them and from then on, Szilágyi sent Szilády plenty of books, regularly providing him with source materials (Sudár and Csorba 2003a: 122-123).⁶ After Dániel Szilágyi domiciled his family to Hungary in 1863, Szilády followed his friend's sons ways of life with particular attention.

Ármin Vámbéry Appears in the Ottoman Capital

In 1857, Ármin Vámbéry (1832–1913), who would later become a famous traveller and Orientalist but at the time was still a very poor young man, met and befriended Szilágyi in Istanbul. Up until then, Vámbéry had spent his life in great poverty, and he was almost a child when his fate first forced him to earn his living as a private tutor and language teacher mainly in Pest.⁷ Already speaking more than ten different European languages, his interest turned to Oriental languages, especially Ottoman-Turkish, when he had made the acquaintance of Baron Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) in Vienna.⁸ The diplomat and renowned scholar of Turkish studies encouraged Vámbéry to learn Turkish.

However, Vámbéry's study trip to Constantinople became a reality thanks to the support of his patrons in Hungary, who recognized the talent of the ambitious juvenile. Once in the Ottoman metropolis, Vámbéry also owed a lot to the Hungarian emigrants,

⁵ Translations of Firdausi and Hafiz, see: DMRB, Ms 10.115 and Ms 78; translations of *defters* (*cizye defteri* of Mohács and *mufassal defteri* of Nógrád) see DMRB, Ms 10.116.

⁶ Several letters from the correspondence between Szilády and Szilágyi are kept today also in the DMRB.

⁷ Vámbéry was born in Szentgyörgy, North-West Hungary (today Svätý Jur in Slovakia), in a Jewish family of Southern German origin. Since at the time the issuance of a birth certificate was not required for the Jewish population, the exact date of his birth went into oblivion. He later determined it to be on 19 March 1832. The name of the family was actually Bamberger, referring to their Bavarian origins, which was used in the version Wamberger by his father. Ármin Vámbéry used this name, as well as his German first name (Hermann) converted into a Hungarian form.

⁸ The meeting took place probably in 1854, in the Kärtner Strasse, at the in "Zum wilden Mann". Cf. Vámbéry 1905: 34.

who were informed of his journey by Hungarian newspapers. His most significant Hungarian connection in Istanbul was probably Dániel Szilágyi. Although there is no clear evidence, it is assumed that Vámbéry acquired a part of his Oriental manuscripts through Szilágyi's mediation. The relationships Vámbéry developed with the members of the Ottoman political elite were even more important than his good connections to the Hungarian colony. His interest in everyday language and behavior, and his quick comprehension and literary erudition helped him to win the confidence of, and develop relationships leading to the highest circles in Ottoman society.

As he had done in Hungary, Vámbéry intended to earn his living in Istanbul through his previously gained knowledge of languages. Thanks to his ever-extending system of Turkish relationships, and also to the support of the Hungarian émigré officer György Kmetty (alias İsmail Paşa as mentioned above), he was given a teacher's position in the house of Hüseyin Daim Paşa. From the Pera neighborhood, which was mainly inhabited by Europeans, he moved to the Turkish-populated Kabataş. There he was given the name Reşid, which he used in the Muslim world from then on. The process of "becoming a Turk" was a noticeably exciting challenge for him, but his metamorphosis remained always superficial.

In 1859, two years after his arrival in Istanbul, he taught history, geography, and French language in the house of the recently deceased statesman and former foreign minister Sadık Rifat Paşa (1801–1857), to his son Rauf. There he was absorbed in Ottoman social life: he came in contact with the most influential personalities of the Tanzimat era, including (among others) Fuad Keçicizade Paşa (1814–1868), Mehmed Emin Ali Paşa (1815–1871), Mustafa Reşid Paşa, as well as the later intellectual father of the Ottoman constitution, Midhat Paşa (1822–1884). He was also able to meet the great intellectual figures of the Ottoman reforms, including the previously mentioned renowned author İbrahim Şinasi (1826–1871). On the recommendation of Kıbrıslı Mehmed Paşa (1813–1881), on one occasion he also served as the interpreter for Sultan Abdülmecid (Vámbéry 1905: 60).

Vámbéry's Istanbul period was also an important milestone of his scholarly career. He visited libraries, where he focused on Turkish historical works, and especially on their sections referring to Hungary. His literary ambitions are illustrated by his more than twenty essays, published until 1861 in Hungarian journals and magazines. Among others, he published translations of the Hungarian-related chapters from the historical works of İbrahim Peçevi (1572–1650) and Hoca Mehmed Saadeddin (1536/37–1599) in various newspapers.⁹ He also translated some sections of Ahmed Feridun's (d. 1583) collection of historical documents. An important scientific event of this period was his 1860 discovery of the only known copy of the 16th-century Ottoman chronicle about the Hungarians, the *Tarih-i Üngürüs*, which he then donated to the Hungarian Academy.¹⁰ Furthermore, several other manuscript volumes kept today in the Oriental

⁹ Several articles were published in the newspapers *Vasárnapi Ujság*, *Új Magyar Múzeum*, and *Hazánk*.

¹⁰ The unique manuscript of the *Tarih-i Üngürüs* is preserved in the Oriental Collection of the Library marked Ms Török F.57. Its digitized copy is available on-line: <http://vambery.mtak.hu/en/14-001.html>. We will discuss the work more detailed below.

Collection¹¹ of the Library were Vámbéry's donations to the Academy from this period. Among these was a considerably early copy of the previously mentioned Saadeddin's historical work, titled *Tacü't-tevarih*.¹²

The difference in their habits of life and their relationship with science is well illustrated by the story that when in 1858 Vámbéry published his first work in Istanbul, a Turkish-German pocket dictionary (Vámbéry 1858), Szilágyi refused to talk him for a while. When his friend asked about the reason, the answer came as follows: "You have committed an insolence, you make a show of your science to the world!" (Vámbéry 1905: 124) This short dialogue perfectly expresses the main difference between the two friends: Ármin Vámbéry became an integral part of Hungarian Oriental studies through his rich literary oeuvre, while the introverted Szilágyi, who was averse to writing, did so through the undying and unrepeatably result of his passion for collecting.

The Last European Traveller in "pre-Russian" Central Asia

Vámbéry's commitment to researching the origin of the Hungarians and of the Hungarian language solidified during his first stay in Istanbul. His national sentiments, which flared up in the wake of his experiences of the war of independence in 1849, served as an important incentive for him to turn towards the East, however his real goal crystallized during his Istanbul years. He recognized that the development, transformation, and interaction of peoples can be traced back through the study of the development of a language. Vámbéry's work was rewarded with an important honour in his homeland: in the spring of 1861 he was elected to be a corresponding member of the Academy. After four years of absence he returned, and with the strong determination of an Eastern study trip, he began preparations for his major enterprise, the long-cherished journey to Central Asia. In his farewell speech on 29 July 1861 he informed the Hungarian Academy of his objectives, stating "we are looking for linguistic truth, instead of ancient homeland of the Hungarians." (AÉ 1861: 110)

With the Latin letter of recommendation from the Hungarian Academy (DMRB Ms 9/1856) and their support of 1000 forints in his pocket, he set off to Istanbul at the end of 1861, where he again spent several months preparing for his Eastern expedition. His start was also delayed by the cholera epidemic which broke out at the Iranian border (DMRB Ms 5450/206). Among other activities, he took language lessons from an Uzbek from Majman, a certain Khalmurad Mullah, and had access to Eastern Turkic literary works and manuscripts in private libraries (DMRB Ms 5450/210, cf. Vámbéry

¹¹ Henceforth referred as OC.

¹² This copy marked Ms Török F.23 was completed by Mustafa ibn İskender in 1609 just about a decade after the original one. According to a note, Vámbéry donated it to the Library of the Hungarian Academy of Sciences in 1858.

1864: 246–247). He reported his joy over these discoveries in his letters written to his Hungarian friends, especially to József Budenz (1836–1892) and Áron Szilády.¹³

Through his Turkish acquaintances he obtained two more letters of recommendation. These already do not refer to the Hungarian scholar Vámbéry on his way to study the Turko-Tatar language, but rather to *Reşid efendi* from Constantinople, recommending him to the attention and benevolence of the letter's readers, especially Haidar efendi, the Porte's ambassador to Teheran. His capital consisted essentially of his knowledge of the Turkish language, perfected over four years, and of successfully learned and practised behavioural patterns. Not only could he act the role of the educated Ottoman *efendi*, but these skills also helped him in communicating with his Muslim environment, and even in finding his way through the Shiite society of Persia, whose culture was different from the one he had learned. All of these abilities proved to be crucial during Vámbéry's expedition.

In March 1862 Vámbéry left Istanbul on a steamship for Trapezunt. There he enjoyed for a few days the hospitality of the Governor, Muhlis Emin Paşa. On 21 May 1862 he joined a caravan, continuing his way on horseback to Erzurum where he was received for three days by his Istanbul patron, Hüseyin Daim Paşa.

Vámbéry, who wandered about in the role of a Sunni Turk, had to pass through various manifestations of the aversion to Shiites in the Persian world, which was for him a totally different environment in contrast to the friendly Ottoman milieu. In the searing July heat he reached Azeri-inhabited Tebriz through the city of Khoy, and after two weeks of rest he moved forward on donkey to Teheran. He expressed his new impressions by a continuous comparison of Turkish and Persian customs, and while on the former he gives an image idealized in every respect, he most often condemns the latter for their way of living and religious fanaticism. In a letter written to Budenz from this period he bitterly reports that he “instead of Ottoman Turkish speaks in a rough Tatar language.” (DMRB, Ms 5450/216).

His way was temporarily blocked by a local armed conflict, affecting the planned Mashad–Herat route due to the attack of the Afghan Emir Dost Muhammed Khan (1793–1863) against his son-in-law and vassal ruler Herat. As he wanted to avoid crossing the desert in the winter, he postponed his Central Asian journey until March 1863. In order to not get too used to the pleasant Tehran conditions – as he wrote: “to avoid tranquility, which may have become harmful for my future”— in September 1862 he travelled to southern Persia, Isfahan and Shiraz, from which he returned to Tehran only in January 1863. Vámbéry described his travels in Persia in a separate volume (Vámbéry 1867a. This work was published in German as well. Vámbéry 1867c).

In the Persian capital, Vámbéry managed to position himself as a benevolent intermediary between the Turkish ambassador hosting him, and the poor Sunni pilgrims patronized by the Ottomans. His popularity enabled him to get closer to a

¹³ A handsome characteristic of some of these letters is that they referred to each other by using the muslim version their first names: Vámbéry was called by his *laqab* Reşid, Áron became Harun, József was called Yusuf.

group of Eastern Turks from Khokand, Jarkand and Aksu, returning from their pilgrimage to Mecca. In his letter from Tehran he informed József Budenz that he would not give up his initial intention of travelling to Central Asia despite the fact that the support of the Hungarian Academy deposited at the Istanbul consulate could not be forwarded to him in Tehran (DMRB, Ms 5450/219). On 22 March 1863 he was finally able to set on the way of his original mission.

The Turkmen desert, and especially the land belonging to Central Asian khanates, was extremely dangerous for non-Muslim, European travellers. The dangers they faced in these very closed Sunni communities which, on the border of the Russian and English spheres of influence, looked with an increased suspicion on all strangers and saw a spy in every European, are well attested by the tragic fate of two travellers arriving a couple of years before Vámbéry, mentioned in his memoirs. The British diplomat and officer Charles Stoddart (1806–1842) was put in prison in Bukhara in 1838 and charged with espionage under the command of Emir Nasrullah. He was then beheaded in 1842 along with the British traveller Arthur Conolly (1807–1842) who had come to Bukhara to request his release. Nevertheless, the missionary Joseph Wolff (1795–1862) coming to find them a year later would return alive from Bukhara. The French officer in Iranian service Henri Blocqueville de Couillebeuf was kidnapped by the Turkmens, but he was finally released for a ransom of 12,000 gold (Vámbéry 1905: 307).

The authentic performance of Vámbéry was all the more difficult, and not only because his appearance, skin colour and facial features, which looked out of place in this environment. His role-playing required permanent presence of mind and undivided attention, a constant control of his speech and gestures, and it is hardly surprising that, in spite of his best efforts, this was not always perfect.

Vámbéry successfully acted the role of the mendicant dervish, but he reported that some people nevertheless discovered, or at least suspected his being a European (“*frengi*”). Already at an early stage of his journey, at the station of Demarend, he assumed some Persians to be aware of his European identity. His role had a number of separate layers. The group of pilgrims got to know him as an Ottoman *efendi*, and accepted him in their confidence as “the secretary of the Sultan” on the recommendation of the Ottoman ambassador in Tehran, so they could have no doubts concerning his dervish identity. However, they surely could not imagine that Reshid Efendi was not even Muslim. A much-travelled Afghan member of the caravan, as well as the leader (*kervanbashi*) of the caravan passing through the desert suspected him to be a European spy, and the latter, fearing the wrath of the Khan of Khiva, did not want to take him with the group (Vámbéry 1865: 84–87).

Unfortunately, his disguise significantly impeded him in his scientific objectives. Because of the suspicion surrounding him, he could make notes only in secret and on rare occasions. In addition, it would have been incompatible with this role to buy a larger amount, or non-religious manuscripts in the bazaar of Bukhara. This was made impossible anyway by the lack of money, a companion of his ascetic lifestyle. The physical memories of his journey make up the largest part of his Eastern Turkic manuscripts – Vámbéry mentions 18 such works (DMRB Ms.5450/220) – and the

small, lithographed Quran, now being kept in the OC, whose role is remembered by a barely visible note by its owner on the first page: “...dervish incognito [...] hanging around my neck in a Persian flat bag.” Also: “This Quran, purchased in Tehran, hung around my neck all along my Central Asian journey in this same green bag, and was with me day and night.”

Vámbéry was the last European traveller to visit the khanates of Central Asia before the Russian invasion, in 1862– 1863, and to return home safely from his very dangerous trip leading through Khiva, Bukhara and Samarkand. This trip proved to be crucial regarding his future career, in both scholarly and political fields. The experiences gained during his travels were a capital to him which defined his further activities, in linguistic, ethnographic, and even geographic terms. Quite naturally, his observations also attracted the interest of the great powers interested in the region; Russia and Great Britain. The traveller, returning home in 1864, remembered with bitter disappointment his reception in Hungary, which he attributed to the political atmosphere preceding the Austro-Hungarian Compromise in 1867 (Vámbéry 1905: 240-246). Vámbéry, a self-made man, who emerged from extraordinary difficulties with his sheer power of will and ambitions, and bypassing the traditional educational system was forced to develop his talent through self-education, performing exceptionally nevertheless, found in Great Britain the coveted honour, which was unachievable to him in Hungary. After a month’s stay in Pest, he went to London, where he was received with the appropriate appreciation and respect due to a discoverer. As early as 1864 (!) he published his English-language travel book *Travels in Central Asia* (cited above) in London. Vámbéry held a series of lectures, including in the Royal Geographical Society, and was presented to Prime Minister Lord Palmerston. In the following years he returned several times to Great Britain, and his books and articles were published in many countries of the continent.

In accordance with the conviction formed in his youth, he turned his knowledge to the benefit of the British Empire—which he considered the depository of progress and civilization—and to the prevention of the expansionist ambitions of Tsarist Russia, which he rejected because of his impressions of 1849, when the army of the latter seriously contributed to the oppression of the Hungarian war of independence.¹⁴ He was also bitterly aware that he was completely ignored as an expert of foreign policy in the Austro-Hungarian Monarchy. Vámbéry’s relationship to the subject of his research can be recognized from the political opinions and world view exposed in his works. His statements clearly contradict his enthusiasm for the East and Islam, and present him as a committed supporter of Western civilization, a real “imperialist” (A Nyugot kultúrája Keleten - The culture of the West in the East). He taught at the University of Pest from 1865 until 1905. In 1868 he was appointed a lecturer in public, and in 1870 he won the title of regular lecturer in public.

One of the most important landmarks in his career as a Hungarian scholar was the university cathedra. In 1865 he was appointed instructor at the Faculty of Oriental Languages of the University of Pest. From 1868 he was an extraordinary, from 1870 an

¹⁴ For this aspects of Vámbéry’s activity see a more recent article: Ferenc Csirkés and Gábor Fodor, “Vámbéry as a Public Figure,” *Archivum Ottomanicum* 31 (2014): 53–59.

ordinary professor, and until his retirement in 1905 he taught the next generation of Hungarian Oriental scholars.

The Way of the Szilágyi Collection to Hungary

In contrast with his traveller friend, and despite the amnesty issued by the Austrian government and the Austro-Hungarian compromise in 1867, Dániel Szilágyi definitely remained in the Ottoman capital. Although his wife and two sons, Béla and Árpád, moved to Hungary as early as 1863, he himself seemed to be inseparable from his passionately developed book-collection and stayed in his new home, Istanbul, until his death in 1885. He was buried in the Protestant cemetery of Feriköy (Csorba and Sudár 2003a: 122).

Dániel Szilágyi clearly intended to let his collection pass to Hungary, for the benefit of Hungarian scholars after his death, and this intention — although not fixed in a written last will — was also respected by his heirs (AÉ 20/1886: 206; cf. Csorba and Sudár, 2003b). The purchase of Szilágyi's legacy by the Hungarian Academy of Sciences, which constitutes about the half of the Turkish manuscripts in the OC, was mainly due to Vámbéry's intervention. However, the transaction did not proceed smoothly, because the Academy did not offer a correct amount for the material (which was not known by items), and Béla and Árpád — although in their own statement they were ready for a discount in the interest of the noble cause — found the offered purchase price unfairly low. During the lengthy negotiations and bargaining Vámbéry on the one hand had to repeatedly emphasize the real value of the legacy for the Academy, and on the other hand it was his unrewarding task to convince the heirs to accept the offered price, which he also considered very low. Vámbéry in his letter addressed to the Secretary General of the Academy on 7 February 1886 emphasized, that “The inventory of the library of the late Dániel Szilágyi, prepared by the Imperial and Royal Consulate of Constantinople, lays before me, and I have the honour to inform Your Excellence that this library indeed constitutes a rare treasure of high esteem, so that it would be a great loss if our Academy did not buy it, and it went over to foreign hands...” The estimation of the vast collection “was done at a rather low and advantageous price [...] so that the purchase of the entire library is recommendable, and I repeatedly say that it would be wrong to let this rare treasure pass over to the hands of foreign merchants.” According to the report, the collection was composed of three main groups: books in European languages on Oriental subjects (8918 volumes), Oriental manuscripts (491 volumes) and Eastern, mostly Turkish printed books (2009 volumes) (DMRB Ms 110/1886). As a result, only Szilágyi's Oriental manuscripts went over to the ownership of the Academy, for a fraction of the price hoped for by his heirs, at 4500 forints. The receipt of the manuscript collection at the Academy was acknowledged on 29 March 1886 by the report of the Library Committee (AÉ 20/1886: 57). However, the Academy did not lay claim to the printed books, so that part of the bequest eventually went over to the former school of Béla Szilágyi, the Calvinist high school of Kiskunhalas (for more details of the transaction see Csorba and Sudár 2003a: 128–131). The afterlife of this part of the Szilágyi collection will be discussed below.

Vámbéry as Bequeather

Vámbéry himself gave a significant donation to the Library of the Academy through his own collection as well. As his work and questions determined the development of Hungarian Turkology, which would have not arrived at its present character without him, so too would the manuscript treasure of the OC, the basic library of Hungarian Oriental research, be incomparably poorer without Vámbéry's efforts and acquisition activity. After he died in Budapest in 1913, his son Rustem handed over the Vámbéry collection of about 660 Oriental books, including Turkish, Persian, and (two) Arabic manuscripts.¹⁵

The Turkish Collections in the LHAS, Problems in the Process of Acquisition

Before discussing the process by which these donations and bequests were acquired, some general remarks seem necessary on the early catalogue system in the Library of the Academy, completed in 1891. The classification of documents was based on divisions according to different branches of knowledge (History, Law, Archaeology, Philosophy, Oriental Literature etc.), including three further subdivisions within each division according to the size of the item as Octavo, Quarto, Folio; then followed by the sequential number. The system originated from the Library of Munich, hence it used to be referred to shortly as “the Munich catalogue”. The manuscripts were classified in a quite similar manner; according to language: for instance Török (=Turkish) O[ctavo] 83, or Perzsa (=Persian) F[olio] 12, etc.

From the middle of the 20th century onwards, the cataloguing of printed books in the Library of the HAS has been based on the principle of *numerus currens* instead of the previously applied method of division presented above. However, in the case of the manuscripts, the old system is still in use in the Library of the HAS.

The Turkish, Persian and Arabic manuscripts from Szilágyi and Vámbéry's bequests are preserved, and are now incorporated into the manuscript holdings of the OC of the Library of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest. Considering the number and diversity of its items, among various manuscript holdings of this library, the Turkish division is the largest at about 780 individual work bound in nearly 700 volumes. To the present day, the Szilágyi bequest constitutes the core of the Turkish manuscript material in the OC, approximately a group of 436 items.¹⁶

The catalogue, indispensable to the transparency and research of the collection, was long in preparation. Although, as early as the arrival of Szilágyi's collection at the

¹⁵ In the meantime, a considerable number of Vámbéry's books enriched the Fővárosi Könyvtár (Municipal Library of Budapest), later Szabó Ervin Könyvtár. As a result of the above mentioned revision of the public collections in Hungary around 1950, at least a considerable part of Vámbéry's oriental printed books has been handed over to the newly formed Oriental Collection (that time called Oriental Library) of the Library of the Hungarian Academy.

¹⁶ Due some causes discussed below, in the present day, the correct distinction of Szilágyi's manuscripts within the Turkish ms collection in the OC is all but impossible. The quoted number is based on the report of the turkologist Ignác Kúnos, preparer of a card catalogue of the Turkish Collection. See AÉ 3/1892: 20–27, cf. Csorba and Sudár, 2003a: 132-133.

Academy, the compilation of a scientific catalogue was immediately suggested, there was a huge delay in the process for several reasons. The challenge caused by the absence of skilled, devoted, capable, and ambitious experts, having not only good command of different Oriental languages but also sufficiently competent for a thorough description of the Oriental literature in general is also palpable in a report by the director of the Library Ágost Heller in 1897, which mentions that about two thirds of the Oriental books in the Library were still unregistered and uncatalogued (AÉ 1897: 150) In other words, the Oriental material seemed to be the most problematic section among the holdings of the Library.

The task of cataloguing the Turkish manuscripts of the Szilágyi bequest was first undertaken by Vámbéry himself, at no charge, but with the condition that the Academy made available to him a separate, bright room with a lockable book cabinet, and that he might appoint a “library assistant” from his own students, whose work would be honoured with a “modest per diem”. Vámbéry was ready to start the work immediately, and he had also received the necessary approval of the Academy (AÉ 21/1887: 144). However, the undertaking failed due to unknown reasons. A few years later, in 1891, Ignác Kúnos (1860–1945) was commissioned with the description of the manuscripts. The next year he gave an exhaustive report on the Turkish manuscript collection under cataloguing, also offering very detailed descriptions on several items (Csorba and Sudár 2003a: 131-133). Meanwhile, Hungarian Orientalists, Géza Kuun and Ignác Goldziher complained that the Szilágyi collection, in the ownership of the Academy for six years, still had no catalogue, and there being therefore no trace of the “scientific use” of the collection. They called for the preparation of a catalogue meeting the standards of the time (AÉ 3/1892: 20-27 and 730-731).

The catalogue prepared by Kúnos already applied the current system of the manuscript collection, although it left much to be desired. Some of the deficiencies were corrected by another student of Vámbéry’s, Sándor Kégl (1862–1920), the first teacher of Persian language and literature at the University of Budapest. The card catalogue completed by 1909, which also included the new items of the increasingly growing collection, served as the only usable index of the Turkish manuscript collection in the Academic Library for almost a century, but in this hand-written form it could assist the researchers only in the local orientation, and it did not fulfil the most important function of modern printed catalogues—international research access to the collection.

The modern printed catalogue, finally also published in English and Turkish in 2007 (Parlatır etc. 2007), has contributed spectacularly to the international recognition of the Turkish manuscripts preserved in the Oriental Collection of the Library, and as a result the Turkish manuscripts of the collection could have been able to serve as a basis for several international publications.

The correct identification of the ownership of each item acquired from the former Szilágyi collection would be almost an impossible task, since the incoming material has not been recorded and categorized according to the donors or as consistent bequests. Furthermore the items of the Szilágyi bequest, with some exceptions, lack any reference to their owners (such as stamps or notes). Thus, the manuscripts acquired

from Szilágyi have been mixed together with later acquisitions, without being registered item by item.¹⁷

In sharp contrast with the Szilágyi bequest, the identification of Ármin Vámbéry's donations within the Turkish manuscripts of the OC is often made easier by a stamp of ownership. Besides, the "Accessions of the library since 1870", preserved in the old Archive of the Academy includes the donations and legacy of Vámbéry in itemized form. In addition, the Akadémiai Értesítő [Bulletin of the Hungarian Academy of Sciences] published a short title list of the received manuscripts (AÉ 20/1886: 661-683). The latter, however, has to be corrected in some places. For example, the poems of Hafiz were recorded twice, and they registered two copies of Nişancı's historical work (Török O.376 and Török O.382), though later it turned out that the latter volume was an 18th-century chronicle by the court historian Mehmed Subhi. In addition, a lithographic copy of the mystical mesnevi *Nan u halva*, published in 1852 in Istanbul, was long recorded as a Persian manuscript (Ms Perzsa O.48) (Apor 1971: 8-9). The manuscript legacy handed over by Rustem Vámbéry consisted of 11 Persian, 2 Arabic, 42 Eastern Turkic and Ottoman Turkish works.

The Turkish collection also includes two further manuscripts of Vámbéry's, donated to the Academy during his lifetime (The above mentioned Ms Török F.23 and the *Tarih-i Üngürüs* = Ms Török F.54). There are three other items bearing his stamp of ownership, whose circumstances of accession are still unclear. These are manuscript volumes of excerpts in Turkish, copied by European hands (Ms Török F.66 and F.67), and a Latin-Turkish fable collection (Ms Török Qu.60). Based on the above data and the overview of the material, the following manuscripts of the Oriental Collection can be attributed to Ármin Vámbéry:

Ms Török O.38 (Károly 2015) O.171, O.176, O.196, O.329, O.370–387, Török Qu.39, Qu.60, Qu.63–78, Török F.23, F.57, F.66–67, F.70–71;

Ms Perzsa O.17, O.47, O.49–50, O.52–53, Ms Perzsa Qu. 3–5, Qu. 32–33, Ms Perzsa F.14,¹⁸

Ms Arab O.4, Ms Arab F.4.

¹⁷ Balázs Sudár, the former curator of the Turkish manuscripts of the OC made an attempt to assort the pieces of the Szilágyi-bequest within the Turkish manuscript collection. See Csorba and Sudár 2003a: 133-134. Since then, some further volumes turned out to be acquired from Szilágyi's collection. Besides, in some cases, incomplete fragments initially recorded under different numbers turned out to be parts of the same work and have been reunited recently. For instance, a copy of *Ferec bad eş-Şidde* previously numbered as Ms Török O.6 and O.10 and an example of *Divan-i Hikmet* by Ahmed Yesevi formerly recorded as Ms Török O.303 and O.430.

¹⁸ Due to the revision of the Persian collection in 2017, relating the preparation of the modern catalogue (Benedek Péri, Mojdeh Muhammadi and Miklós Sárközy eds., *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*, Leiden: Brill, 2018.), stock-numbers of some of the Persian manuscripts have been changed. This enumeration represents these modifications. In the meanwhile, the former Ms. Török O.388 being misclassified as Turkish, has been transferred to the Persian holding (Perzsa O.17), as it is a Central-Asian chronicle in Persian titled *Tarih-i Sayyid Raqim*.

This is a total of 47 Turkish, 12 Persian and 2 Arabic, that is, 61 Oriental manuscripts. In his autobiography, Vámbéry refers to his Eastern manuscripts as “the most valuable prey of his journey”, suggesting that he purchased at least the most part of his Eastern Turkic works during his Central Asian expedition (Vámbéry 1905: 245). Although there is no clear evidence of this, the majority of his Ottoman Turkish manuscripts were probably acquired through the mediation of Dániel Szilágyi.

Several items of the Vámbéry bequest served as objects for his scholarly research. An example of these sources is the Chagatay dictionary, the *Abuşka lugatı* (Ms. Török O. 386), on which Vámbéry based the edited version published in 1862 (Vámbéry 1862). Among others, selected parts of some of his Central Asian (Turkic) manuscripts were published in Vámbéry’s pioneering work, the Chrestomathy of Chagatay literature (Vámbéry 1867b).

In the case of many items, we may find Vámbéry’s notes on the circumstances of their acquisition. For instance, in the flyleaf of the manuscript copy of *Camasp-name* (Ms. Török Qu. 67) is a note as follows: “I got this ancient Ottoman poetic narrative (‘Camasp-nameh’) on my seventieth birthday from my erudite Turkish friend Necib Asim.”¹⁹

Outstanding Items of the Turkish Manuscript Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences

The perhaps most valuable, and previously mentioned Turkish manuscript of the Oriental Collection was discovered by Vámbéry, donated by him to the Academy in 1860. The above-mentioned unique work bears the title *Tarih-i Üngürüs*, i.e. History of Hungary. The frontispiece of the manuscript shows the possessor’s note both in Hungarian and in Turkish. The modern edition of the chronicle was prepared by Professor György Hazai (1932–2016), and later its facsimile edition was also published (Hazai 2009). Research has pointed out that the author of the chronicle was a Jewish merchant of Vienna named Sebold, son of Jacob von Pibrach, who probably arrived at the Ottoman court as a prisoner of war. Having converted to Islam, he was raised to a high rank as the interpreter for Sultan Süleyman (1520–1566). The author, who calls himself Mahmud Tercüman, admits to have used only one Latin source, but as critical research makes clear, certain parts of the Pictorial Chronicle and the Hungarian chronicle of János Thuróczy (1435?–1489?) both served for sources of the work, which was transformed and completed in several places. The author combined the work with a section describing the deeds of Alexander the Great, serving as a parallel to the military glories of Süleyman the Magnificent, conqueror of Hungary. István Borzsák has pointed out, that the source of this section was the historical work of Marcus Iustianus Iustinus.

Another exceptional item out of Vámbéry’s manuscripts is the fable collection *Ferec bad eş-Şidde*, that is, “Joys After Sorrow”. This genre, akin to the Thousand and One Nights, is widespread in the Anatolian Turkish folklore, and its origin can be

¹⁹ Necip Asim Yazıksız (1861–1935), historian, linguist and *müderriis* of the Istanbul University.

traced back to the Arabic fable tradition. The forty-two short stories, differing in content, are connected by their common end: in each of them an unexpected, wonderful turn brings solution for the actors in a hopeless situation. Several copies of this work are known worldwide. The Oriental Collection has eight, seven of which are from Dániel Szilágyi. However, this manuscript of the Vámbéry bequest, copied in Edirne in 1451, is the oldest copy among the manuscripts known today. In addition, this work is also uniquely valuable from the point of view of linguistic history, as an early written record of old Anatolian Turkish.

The Szilágyi bequest contains a considerably early copy of the Anatolian Turkish version of Feridüddin Attar's *Tezkiretü'l-evliya*. The manuscript is dated H 741/1340/1341, thus being the oldest Turkish manuscript preserved in the OC (for the edition of the manuscript see Hazai 2008). From among the manuscripts in the Szilágyi bequest, there is a partly unique copy of the *Süleymanname* by Firdevsi-i Rumi or Uzun Firdevsi, which was dedicated to Sultan Bayezid II (r. 1481–1512). The work is one of the most exceptional treasures of the from the Szilágyi collection and consists of 15 volumes. The most carefully and richly illuminated Turkish manuscript in the Szilágyi collection in the OC is probably an undated, likely 16th century copy of Ahmedî's *Iskendername*.

Printed Books of the Szilágyi Collection and Other Acquisitions

As previously mentioned, in 1886, the printed books of the Szilágyi bequest were also transferred to Hungary, more precisely, to the Library of the High School of Kiskunhalas which was organized and developed by Áron Szilády. This transaction resulted in the greatest ever increase of the Library's material (Laki 2004: 201-219, particularly 205 and 209-211) However, the cataloguing of the enormous quantity of books posed a very serious challenge in Kiskunhalas, since the task raised the requirements for command in the Oriental languages and the special linguistic and literary skills for the identification of works of various genres. In 1887 Szilády invited József Thúry, a Turkologist and one of Vámbéry's students,²⁰ from Nagykőrös to Kiskunhalas (DMRB, Ms 4452/65) Thúry was employed in the High School as a teacher of Latin and Hungarian, and was also charged with the professional organization as well as cataloguing of the suddenly enriched material of the library, 31.316 items including the printed books from Szilágyi's bequest. From 1892 he was exempted from his teaching obligations and was able to concentrate only on the difficult task of cataloguing. However, in spite of Thúry's great efforts, the project remained unfinished, due to the sudden death of the young Turkologist in 1906 (Laki 2004: 205-206) The library and especially the Oriental material lost its greatest patron when Áron Szilády died in 1920. A part of the Szilády's manuscripts were lost due to negligence and ignorance (Ván 2012: 267-268) The inheritors sold Szilády's own collection – including the rich Oriental book and manuscript material which he secured

²⁰ József Thúry (1860–1906) was the translator of Hungarian-related parts of several Ottoman chronicles and, after Vámbéry's retirement, he was appointed to the chair of the Department of Turkish Studies in the University Budapest. However, Thúry could not occupy his new position due his sudden death. Some of Ottoman-Turkish manuscripts kept in the OC bear his possessory stamp.

during his lifetime through Dániel Szilágyi – 23 Oriental manuscripts and about 10.000 books, to the Municipal Library of Kecskemét in September 1923 (Zsinka 1923: 278-281. The account enumerates the manuscripts by their titles.) Since there was little interest in Oriental literature in the small town of Kecskemét, the following year the Library offered to buy the material for the Hungarian Academy of Sciences and also for the National Museum in Budapest. However, this time the transaction failed for unknown reasons (Csorba and Sudár 2003a: 135). The remnants of the Szilády bequest were ultimately transferred to Budapest in 1952, and became the possession of the Library of the Hungarian Academy. The correspondence and some drafts belonging to Szilády are now preserved in the DMRB.

Within the holding of the Turkish manuscripts of the Library of the HAS a distinguished group of 51 Ottoman-Turkish manuscripts is preserved, namely the so-called *Szilády-octavos*. On the base of this misleading designation we might suggest that these copies derived from Szilády's bequest. However, there is not a single item in this group that is identical with any of those 23 manuscripts in the private collection of Áron Szilády transferred from Kiskunhalas to Kecskemét in 1923 (See the footnote 16 and Zsinka 1923: 278-281). The whereabouts of the latter group of manuscripts is unknown ever since its transportation to Kecskemét. Compared to the donations of Szilágyi and Vámbéry, the *Szilády-octavos* in the OC are of lesser value. Ottoman yearbooks (*salname*) are represented in great number (e.g. Ms Szilády O.5, O.13, O.20–28.), but copies of the *inşa* literature, works on military science, travelogues, fragments of historical works are also found in this unit. An Ottoman Turkish copy of *Hüsrev u Şirin* (Ms Szilády O.48) and the only Arabic manuscript of the *Risalat Daqaiq al-Haqaiq* are the most noteworthy items from the *Szilády-octavos*. The great majority of these copies are from the 19th century while there are only some exceptions dated back to the 18th century (e.g. Ms Szilády O.2, O.30). The circumstances of the acquisition of this material is obscure. Some of the *Szilády-octavos* bear the stamp of the collectivized High School,²¹ consequently at least those items are from the holding of the Library of the High School Kiskunhalas and not from Szilády's own bequest.

Besides Áron Szilády's private collection, the Library of the high School in Kiskunhalas which owed so much to him also began to decline. Its holdings suffered serious damages during the Rumanian invasion in 1920, but the devastations during the World War II resulted in more disastrous losses to the material. In 1950, the high school of Kiskunhalas, having been named for Áron Szilády, was taken into public ownership. Although according to an account, its material was transferred from Kecskemét to Budapest in accordance with the new concept library reform (Berlász 1957: 228-246; cf. Csorba and Sudár 2003a: 134-135), it seems that only a fragment of the manuscripts and books relating to the Orient has been passed to the newly opened Oriental Collection in the Library of Academy. At present, considering the printed books, the Library of the HAS is numbering approximately 430 records with the stamp of the High School of Kiskunhalas and only some 30 records bearing the possessory stamp of Áron Szilády.

²¹ Állami Szilády Áron Gimnázium, Kiskunhalas.

Although the Szilágyi and Vámbéry bequests provide the bulk of the Turkish manuscript material, nearly 500 out of the current 750 items, acquisitions from other scholars also enriched the Library of the Academy during the first decades of the 20th century. The Iranist Sándor Kégl (mentioned above) also bequeathed 58 Persian manuscripts, and his bequest of some ten-thousand printed books became the largest contribution to the development of the oriental holdings of the Library. Without the Kégl-endowment, the extraordinary rich material of the eighteenth- and nineteenth-century Ottoman printed book collection just as that of the Iranian lithographs of the library would be much poorer than they actually are.

As a result of the new concept of library reform in the nineteen-fifties in Hungary, the newly opened Oriental Collection of the Library²² was enriched by other sizeable acquisitions which came from Hungarian municipal libraries. Thus, books and manuscripts of the bequest of the Turkologist linguist, historian and Roman Catholic priest Imre Karácson (1863–1911)²³ were transferred from the Library of Győr.

With these acquisitions, the holding of Ottoman-Turkish printed books from the earliest series of Müteferrika press in the early 18th century up to the last copies before the alphabet reform of Atatürk has been developed to be a unique collection of international importance numbering about 2000 titles. Primarily thanks to Dániel Szilágyi and Áron Szilády, the Oriental Collection gained a remarkable collection of 19th century Ottoman journals ranging from official newspapers as *Takvim-i Vekayi*, *Ceride-i Havadis* to illustrated entertaining journals as the *Hayal*, *Hanımlara Mahsus Gazete* or the *Diojen* in a considerable amount of numbers almost which, regarding its extent and diversity, surmounts even to similar collections kept in libraries of Turkey.

List of abbreviations

AÉ	Akadémiai Értesítő [Bulletin of the Hungarian Academy of Sciences]
DMRB	Department of Manuscripts and Rare Books of the Library of the Hungarian Academy of Sciences
HAS	Hungarian Academy of Sciences
Ms	Manuscript
OC	Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences

²² The years after the end of the WWII brought important changes in the institutional structure of the Library and also in the development of Turkish book- and manuscript collection. In the Academy, the foundation a separate unit for the Oriental literature, proposed several occasions from the late 19th century, has been realized finally in the course of the reorganization of the Library in the 1950's. The Collection, known at that time as the Oriental Library, was opened on the ground floor of the Palace of the Academy. It became the main reference library of Oriental studies in Hungary. Its development, including the Oriental design of its reading room, praises the Turkologist László Rásonyi (1899–1984) who headed the Collection from 1951 to 1961.

²³ From 1907 on, under an official commission, Imre Karácson made research in several archives of Istanbul. The original aim of his efforts was to explore the documents of the Rákóczi-emigration. The following year he was given access by special permission of the Sultan, as the first Western researcher, to the archive of the Topkapı Sarayı where he selected the documents related to Hungary. Along with Ottoman chronicles, he translated the sixth volume of Evliya Çelebi's *Seyahatname*. Karácson died in Istanbul.

Kaynakça

Akadémiai Értesítő, 1861; 1882; 1886; 1887; 1892; 1897.

APOR, Éva (1971). *The Persian Manuscripts of the Vámbéry bequest*. Budapest: Library of the HAS.

ARBANÁSZ, Ildikó etc. (2013). *Magyar honvédtábornokok oszmán szolgálatban. Guyon Richárd és Kmety György. Hursid pasa és Ismail pasa = Macar generalleri Osmanlı hizmetinde. Richard Guyon ve György Kmety. Hurşid Paşa ve İsmail Paşa*. Budapest: Magyar-Török Baráti Társaság.

BERLÁSZ, Jenő (1957). “Az akadémiai könyvtár Kézirattárának átalakulása.” *Magyar Könyvszemle*, 3: 228-246.

GOLDZIJER, Ignaz (1978). *Tagebuch*. Leiden: E.J. Brill.

HAZAI, György ed. (2008). *Die anatolisch-türkische Übersetzung dez Tazkaratu l-Awliyā von Farīduddīn ‘Aṭṭār*. 2 vols. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

HAZAI, György ed. (2009). *Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tercümān Mahmūds Tārīh-i Ungurus. (Edition der Handschrift der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

KÁROLY, László ed. (2015). *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan*. Leiden: Brill.

LAKI, Rita (2004). “A Szilády Áron Református Gimnázium könyvtárának története.” *Halasi Múzeum*, 2: 201-219.

ORBÁN, Balázs (1999). *Törökországról s különösen a nőkről*. Compiled by Ágota Steinert. Budapest: Terebess.

PARLATIR, İsmail; HAZAI, György; KELLNER-HEINKELE, Barbara ed. (2007). *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.

PÉRI, Benedek; MUHAMMADI Mojdeh; SÁRKÖZY, Miklós, eds. (2018). *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Leiden: Brill.

SUDÁR, Balázs; CSORBA György (2003a). “Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel”. *Függőföld - Orientalisztikai tanulmányok* (ed. Ferenc Csirkés). Budapest: Argumentum, 117-136.

SUDÁR, Balázs; CSORBA, György (2003b) “Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika”. *Orientalista nap* (eds. Ágnes Birtalan, Yamaji Masanori). Budapest: Hungarian Academy of Sciences-Eötvös Loránd Univ., 11-21.

SZILÁDY, Áron (1872). *A defterekről*. Pest: Eggenberger.

VÁMBÉRY, Ármin (1862). *Abuska. Csagatájtörök szógyűjtemény*. Pest: Emich Gusztáv.

VÁMBÉRY, Ármin (1865). *Közép-Ázsiai utazás*. Pest: Emich Gusztáv.

VÁMBÉRY, Ármin (1867a). *Vándorlásaim és élményeim Persiában*. Pest: Heckenast.

VÁMBÉRY, Ármin (1905). *Küzdelmeim*. Budapest: Franklin.

VÁMBÉRY, Arminius (1864). *Travels in Central Asia*. London: John Murray.

VÁMBÉRY, Herrmann (1858). *Deutsch-türkisches Taschen-Woerterbuch*. Constantinopel: Koehler.

VÁMBÉRY, Herrmann (1867b). *Cagataische Sprachstudien*. Leipzig: F. A. Brockhaus.

VÁMBÉRY, Herrmann (1867c). *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien. Nach der ungarischen Original-Ausgabe*. Pest: Heckenast.

VÁN, Benjámin (2012). *Szilády Áron élete*. Kiskunhalas: Thorma János Múzeum.

ZSINKA, Ferenc (1923). “Szilády Áron hagyatéka Kecskemétre került.” *Magyar Könyvszemle*, 30: 278-281.

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Türkiye Türkçesinde 'Mental isimler'

'Mental Nouns' in Turkish

Erkan Hirik

Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Nevşehir / Türkiye

✉ erkanhirik@gmail.com

🆔 0000-0001-6978-8981

Atrf

Citation

Hirik, Erkan (2021).
Türkiye Türkçesinde
'Mental isimler'. *Dil
Araştırmaları*, 28: 33-
55.

Başvuru

Submitted

12.02.2021

Revizyon

Revised

25.02.2021

Kabul

Accepted

12.03.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Dil, yalnızca dış dünyanın algılanması için değil aynı zamanda insanın iç dünyasının anlaşılması için de birtakım işlevlere sahiptir. Kendi dışındaki varlıklara kelimeler atfederek onu anlamlandıran ve zihninde somutlaştıran insan, kendi iç dünyasının öğelerini de kelimeler aracılığı ile anlamlandırma gereksinimi duyar. Bu gereksinimin temelinde dil ve düşünce arasındaki ilişki bulunmaktadır. Dil ve düşünce arasındaki bağ, karmaşık yapıdadır. Her iki unsur birbirinden çokça faydalanır. Somut ya da soyut her türlü varlığın ifadesinde dil düşüncenin aracı olarak kullanılır. Bu açıdan dil ve düşünce arasındaki bağın temel göstergelerinden biri de mental söz varlığı ve onun üyeleridir.

Söz varlığının üyeleri geçmişten bugüne çeşitli sınıflandırmalarla incelenmiştir. Genellikle fiil, isim ve edat olarak ele alınan bu kelime türleri, alt türlere de ayrılarak ele alınmıştır. Mental fiiller de bu türlerden biri olarak ortaya çıkmış kelime türlerindedir. Benzer bir bağlamda düşünsel süreçlerde yer alan kimi kelimelerin 'mental isim' olarak değerlendirilmesi mümkündür. Mental isimler, düşünsel süreçlerde yer alan kimi kavram, olgu ve noktalarla ilgili birtakım ölçütleri barındıran kelime türü olarak mental süreçte kendisine yer bulmaktadır. Kendi iç dünyasını anlamlandırmak ve adlandırmak isteyen insan, bu türden kelimelerle bunu somutlaştırmaktadır.

Bu çalışmada bir isim türü olarak mental isimler önerilmiş ve bu türün hangi ölçütlere sahip olduğu Türkiye Türkçesi çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mental isimler, mental söz varlığı, kelime sınıfları, Türkiye Türkçesi

ABSTRACT

Language has a number of functions not only for the perception of the outer world, but also for the understanding of the interior of the human being. The human who attributes words to beings outside of himself/herself and makes them meaningful in his/her mind also needs to

make sense of the elements of his/her interior world through words. The relationship between language and thought is the basis of this requirement. The link between language and thought is complex. Both elements benefit greatly from each other. Language is used as a tool of thought in the expression of any concrete/abstract entity. In this respect, one of the main indicators of the link between language and thought is the mental vocabulary and its members.

The members of the vocabulary have been studied with various classifications from past to present. These word types, which are generally considered as verbs, nouns, and prepositions, are also divided into sub-types. Mental verbs are also among the types of words that emerged as one of these types. In a similar context, it is possible to consider some words in the intellectual processes as 'mental nouns'. Mental nouns are involved in intellectual/mental processes and they contain some criteria related to some concepts, facts and points. People who want to make sense of and name their interior concretize with these mental words.

In this study, mental nouns are proposed as a type of nouns. The criteria for this type were examined within the framework of Turkish.

Keywords: Mental nouns, mental vocabulary, word types, Turkish

0. Giriş

Dilin en temel görevi dünyada insan tarafından algılanan somut ya da soyut her türlü varlık, kavram ya da olguyu kendi yapısal özellikleri dâhilinde söz varlığı unsurlarına aktararak evreni anlaşılır kılmaktır. İnsan düşünce bakımından diğer canlılardan ayrılmaktadır. Düşüncenin ortaya çıkmasında da dil, ana tetikleyici konumdadır. Başka bir deyişle dil ve onun malzemesi olan kelimeler, ekler hatta kimi bütün yapıları olmadan düşüncenin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu nedenle etrafını anlamlandırmak isteyen insan, düşüncesini kelimelerle ifade edebilmektedir. İnsanın düşüncesini oluşturmak için dile ihtiyacının olduğu, bununla birlikte oluşturduğu bu düşünceleri aktarmak için dilin de temel bir ihtiyaç olduğu söylenebilir. Elbette dil ve düşünce arasındaki bağı kuvvetinden bahsederken bu iki kavramın kendi alanlarının olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir. Fakat dil düşüncesiz, düşünce de dilsiz olamaz. Etrafını anlama ve anlamlandırma safhasında temel duyular aracılığı ile etrafını algılamaya başlayan insan, düşünsel sürecinin tam ortasında anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştığı bu çevreyi, bu kez *adlandırma* aşamasına taşımaktadır. İnsan bu aşamada da *temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir müessese* (Ergin 2009: 3) olan dilin hem kendi iç dünyasını hem de dış dünyada yer alan her türlü varlık, kavram ya da olguları “kelime(ler)” ile tasvir etmeye ve tanımlamaya başlamaktadır. Bu düşünsel sürecin devamında insan, etrafında gördüğü nesnelere, kavramlara, hareketlere çoğunlukla *nedensiz* bir şekilde kelimeler atfetmektedir.

Bilimsel çalışmalarda *dil* kavramının düşünceyle ilgisi temel alınarak dilin insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri olduğu belirtilir. Bu görüşler açık şekilde doğru olmakla birlikte dikkat edilmesi gereken hususun dilin sadece insanın kendi dışındaki varlık, kavram, hareket ve olguları adlandırmak için kullanılmadığıdır. İnsan, dil kavramını aynı zamanda *kendisini*, yani *insanı* betimlemek için de kullanması oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda kendi kendisini betimleyen,

tanımlayan tek canlı insandır. Belki de dilin pragmatik temeldeki insanı canlılardan ayıran en güçlü yanı budur. Yani insan kendini, düşünce dünyasını, duygularını da dilin malzemelerini kullanarak betimlemektedir. Örneğin, *koş-* fiili ile hem kendini hem de başkasında gözlemleyebildiği hareketi tanımlayarak adlandıran insan, *düşün-* gibi bir fiil ile başkası tarafından gözlemlenemeyen ancak *kendi mental sürecinde* gerçekleştiğinde yine kendisinin anlayabileceği bir olguyu adlandırabilmektedir.

İşte tam bu sürecin sonunda insanoğlu etrafını şu türden kelimelerle tanımlamıştır: isimler ve fiiller. Evrende yer alan nesnelere, varlıklar ya da olgular dil içerisinde *isimler* ile kendisine yer bulurken yine evrendeki bu nesne, varlık ya da olguların gözlemlenebilen ya da gözlemlenemeyen hareketleri ise *fiiller* ile ifade edilmektedir.

İnsanın çevreyi algılama ve adlandırma sürecinin neticesi olarak çok çeşitli sayıda yan yana gelişler ve birleşmelerle evrendeki nesnelere isim, fiil ve edat türünden kelimelerle ifade edilse de dil araştırmalarında bu kelimeler çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Özellikle isimler ve fiiller başta olmak üzere çeşitli çalışmalarda bu kelime türlerinin farklı bakış açılarıyla tasnif edildikleri bilinmektedir.

Dilde yer alan kelime türleriyle ilgili olarak yapılan çalışmalarda farklı yaklaşımlar olsa da temelde *isim*, *fiil* ve *edat* üçlüsünün çalışmaların merkezine alındığı yönünde genel bir kabulden söz edilebilir. Kelimenin ne olduğu, kelimelerin türleri ve bu türlerin bağlam içerisindeki görevleri çeşitli açılardan ele alınmıştır.

Bilim ve dil arasındaki ilişkinin *terim*, *tanım* ve *tasnif* adı verilen üçlü ilişkiye dayandığı bilinmektedir (Filizok 2005). Buradan bilimsel ilkeler temelinde terimlerin ve bu terimlere ait tanımların sınırlarının iyi çizilmesi gerektiği, tasniflerin de bu tanımlamalar çerçevesinde etraflıca yapıldığında bilim ve dil arasındaki ilişkinin hedefine ulaşacağı anlamı ortaya çıkmaktadır. Bilimsel bilginin üretilmesi, bilimsel bilginin üretiminin de yöntemini ifade etmektedir. Bilgi birimi hâline gelmiş bir kavram, aynı zamanda ilgili bilim dalında adı konmuş, yani terimleştirilmiş bir bilimsel bilgiyi ifade eder (Karataş 2020: 19). Bu bağlamda kelimenin ne olduğu, kelimelerin türleri ve bu türlerin alt sınıflarının sınırlarının çizilmesi ile bu sınırlara dahil olan türlerin etraflıca incelenmesi önem taşımaktadır. Karataş, bilimin vazgeçilemez kuralının üretilen bilgiyle ilgili terimlere sahip olmak, bu terimlerin sınırlarını, anlamlarını çok iyi ve belirgin bir biçimde tanımlamak ve tanımlanan bu terimlerle birlikte ele alınan bilginin çok belirgin bir sınıflandırılmasını yapmak olduğunu söylemektedir (Karataş 2020: 20). Tüm bu verilerle birlikte kelimenin sınırları ve türleri ile bu türlerle ait alt sınıflandırmalara genel bakış aşağıda ele alınmış ve bir isim türü önerisi verilerek bu türün sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

1. Kelime ve Türleri Hakkında

Dilbilimciler, kelime kavramının belirsiz olduğu görüşünde birleşmektedir (Lyons 1983: 180). Kelimenin ne olduğuna ilişkin sayısız tartışmanın kişiyi kuşkuya düşürdüğünü belirten Saussure, "Biraz düşününce de kelime kavramının bizim somut birim kavramımızla bağdaşmadığını görürüz." demektedir (Saussure 1998: 159). Kelime kavramı dil çalışmalarının tarihi dönemlerinden çağdaş dönemlere kadar araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Örneğin Aristoteles, *filleri* (rhéma) ve *isimleri*

(onoma) kelime çeşitleri içerisinde ele almaktadır (Law 2003: 29). Platon'da ise *logos* yani cümle, fiillerin isimlere (nesnelere) katıldığı bir dizidir ve her cümle bir *isim* (onoma) ve *fiil* (rhéma) içermelidir (Dinneen 1995: 118). Tesnière (1959) işlevsel yaklaşım neticesinde söz dizimsel bir sınıflandırma ortaya koyarak *ad* (özne), *fiil* (yüklem), *sıfat* (adın/öznenin belirteni ya da niteleyeni), *zarf* (fiilin tamlayanı) biçiminde kelime sınıflandırması önermiştir. Grønbech (2000) Türkçedeki tüm kelimeleri *isim* ya da *fiil* olarak ele almış ve gramer öğelerine ise köken bakımından yaklaşılarak *edat*, *zarf*, *sıfat* gibi öğeleri de asıl yapıları açısından isim ve fiil grubu içinde değerlendirmiştir.

Morfoloji çalışmalarının temelini oluşturan *kelime* kavramı hakkında farklı tanımlar bulunduğu gibi bu tanımlara binaen araştırmacıların sınıflandırma önerilerinin de farklılaştığı görülmektedir.

Ergin'e göre "Manası veya gramer vazifesi bulunan ve tek başına kullanılan ses veya sesler topluluğu." (Ergin 2009: 95) şeklinde tanımlanan kelime, Korkmaz tarafından "Bir veya birden çok heceli ses öbeklerinden oluşan ve tek başlarına zihindeki belirli kavramlara karşılık olan somut ve soyut söz kalıplarıdır; somut ve soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimleridir." şeklinde tanımlanmaktadır (Korkmaz 1992: 100). İmer vd. ise "Kendisinden önce ve sonra bir boşluk bulunabilen, anlam taşıyan birim" olarak tanımlamakta ve "Tümce içinde gerekli ekleri de almış olan diğer birimlerden bağımsız olarak söylenebilen birim." biçiminde açıklamaktadır (İmer vd. 2011: 228-229). Uzun ise çalışmasında "Sözcük, dil bilgisi çalışmalarında öteden beri hep sorun olmuştur. Dil kuramları sözcükten hiç vazgeçmemiş ama onunla ilgili sorunları genel geçer bir çözüme de kavuşturamamıştır." şeklindeki değerlendirmesiyle farklı yaklaşımların bulunduğuna dikkat çekmektedir (Uzun 2004: 46).

Kelime ile ilgili tanımlamalara bakıldığında araştırmacıların kavrama farklı açılardan yaklaştığı görülmektedir. Ergin'in kelime tanımından *anlam* ya da *işlevi* temel aldığı ve tek başına kullanılabilir olmasının bir ölçüt olduğu anlaşılmaktadır. Korkmaz'ın tanımına bakıldığında ise *somut* ya da *soyut* olma durumunun tanımın merkezinde yer aldığı görülmektedir. İmer vd.'nin ölçütünde kelimenin birimlerden bağımsız olması temelde yer almaktadır. Araştırmacıların tanımlarının bu farklılığı *kelime* kavramının türlerinin de farklı şekilde ele alınmasına neden olduğu görülmektedir.

Kelime türlerinin genel olarak Türk dili üzerine yapılmış çalışmalardaki görünümü şu şekildedir:

Deny (1941) çalışmasında Türkçe kelimeleri *isim*, *zamir*, *sıfat*, *zarf*, *fiil*, *bağlaçlar*, *nidalar* şeklinde yedi türden oluşan bir sınıflandırmaya tabi tutmaktadır. Banguoğlu'nun (2007) sınıflandırmasında ise *ad*, *sıfat*, *zamir*, *zarf*, *takı*, *bağlam*, *ünlem* ve *fiil* başlıklarında kelimeler incelenmiştir. Ergin (2009) *isimler*, *sıfatlar*, *zarflar*, *zamirler*, *fiiller* ve *edatlar* şeklinde kelimeleri gruplandırmıştır. Hacıeminoğlu ise edatların sonradan ya bazı isimlerin kalıplaşması ya da bazı eklerin kaynaşıp donması sonucunda ortaya çıktığını belirterek Türkçede *isimler* ve *fiiller* olmak üzere iki kelime türünün varlığından bahsetmektedir. Hacıeminoğlu ayrıca Türk dilinde kelimelerin daha başlangıçta, tek heceli kökler hâlindeyken tabii olarak iki kısma ayrıldıklarını

belirtir. Hacıeminoğlu, Türkçe söz varlığında kelimelerin kaynak, yapı ve özellik bakımından ele alındığında üç bölümde değerlendirilebileceğini belirtmektedir: *isimler, fiiller, edatlar* (1992: 14). Korkmaz, isim köklerinin dilin kendi başlarına var olan bağımsız öğeleri olduğunu belirtirken hareketleri karşılayan fiil köklerinin ise bağımsız olmadığını ve fiillerin gerçekleşmesinin nesnelere bağlı olduğunu ifade etmektedir. Fiillerin nesnelere bağlı olması fiilleri nesnelere ortak öğeleri durumuna getirmiştir. Korkmaz'a göre birçok nesne aynı hareketi yapabilir. Dolayısıyla, bir hareket kendi kapsamı içine birçok varlık ve nesneyi alabilir. Bu nedenle nesnelere somutluk, hareketlerse ise soyutluk vardır. Bu nitelik farkı dolayısıyla isim kökleri birer tek varlık, nesne veya kavramı karşıladığı hâlde, fiil kökleri birçok varlık, nesne ve kavram arasında ortaklaşan soyut hareketi karşılar (Korkmaz 2007: 13). Johanson, Türk dillerinin ana kelime sınıflarını *isimler* ve *fiiller* olarak ele alarak bu tasnifin isim ve fiil köklerinin sınıflandırılmasına benzemediğini belirtir (Johanson 1998: 38-43).

Yener (2007) çalışmasında kelime türleri ile görevlerini birbirinden ayırır ve kelime türlerini *ad* ve *eylem* olmak üzere iki grupta tasnif eder. Sözcüğün görevlerini "sözcüğün dilsel görevleri" başlığı altında "adı", "önad", "belirteç", "ilgeç", "bağlaç" ve "ünlem" olmak üzere altı gruba ayırır. Delice (2012) ise kelime türlerini "sözlüksel anlamlı" ve "dil bilgisel anlamlı" olmak üzere iki temel gruba ayırarak *isim, zamir, sıfat, zarf* ve *asıl fiili sözlüksel anlamlı; bağlama edatı, çekim edatı, ünlem edatı, pekiştirme edatı* ve *yardımcı fiili* ise *dil bilgisel anlamlı* kelimeler arasında değerlendirir.

Böreççi ve Tepeli kelimelerin sınıflandırılırken dil sisteminin aşamalarının dikkate alınması gerektiğini ve kullanılan terimlerin de bu aşamalara uygun olması gerektiğini belirtmektedir. Araştırmacılara göre sözlük bilimsel olan söz dizimsel olan birbirinden ayrılmalıdır (Böreççi ve Tepeli 2013: 101). Nitekim kelimelerin tek başlarına ya da bağlamda dizime girdiklerinde işlevleri ve anlamları farklılık yaratabilmektedir. Bu da kelimelerin ve kelime türü olarak kabul edilen fiillerin ve isimlerin kendi içlerinde farklı şekillerde sınıflandırılmasına neden olmaktadır.

Kelimelerin tasnif sonucunda fiil ve isim olarak ele alındığı, bunların da yine farklı bakış açılarıyla incelendiği görülmektedir. Aşağıda kelime türlerinden fiiller ve isimlerle ilgili yapılmış çeşitli tasniflere değinilerek mental isim sınıfının ne olduğu ve bu genel çerçevede yerinin neresi olduğu ele alınmıştır.

1.1. Kelime Tasniflerinde Fiilin Yeri

Çeşitli çalışmalarda kelimeler türlerine ayrıldığı gibi bahsi geçen bu kelime türlerinin de alt türlerinin olduğunu gösteren çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. En başta fiiller çeşitli açılardan sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaların da temelinde yine araştırmacıların fiil kategorisine olan yaklaşımları yer almaktadır. Vendler (1967) fiilleri dört sınıfa ayırmış ve zaman zarflarını, zaman çekimlerini ve mantıksal gerekliliklerini sınır çizme ölçütü olarak kullanmıştır. Vendler (1967) fiilleri *durumlar* (states), *etkinlikler* (activities), *beceriler* (accomplishments), *edinimler* (achievements) şeklinde sınıflandırmaktadır. Dowty çalışmasında fiilleri sınıflandırırken Vendler'in dörtlü kategorisini temel alır. Bu kategorileri birbiriyle kıyaslayarak ele alan Dowty,

örnekler vererek bu kategorilerin birbirinden farkını anlatır (Dowty 1979: 55). Ryle “*edinimler*” (achievements) adını verdiği kategoriye *sonuç bildiren fiilleri* (resultative verbs) eklemiştir. *Sonuç bildirmeyen fiilleri* de “etkinlikler” (activities) kategorisinde değerlendirerek alt sınıf oluşturmuştur (Ryle 1949: 149-150). Chafe (1970) ise fiilleri “*durum fiilleri*” (State verbs) ve “*Durumdışı Fiiller*” (Non-state verbs olarak sınıflandırmaktadır.

Fiillerin semantik olarak sınıflandırılması konusunda kapsamlı bir ayırım yapan araştırmacılardan bir diğeri de Levin’dir. Araştırmacının sınıflandırması yalnızca anlam odaklı değil, aynı zamanda fiilin gerçek hayattaki gerçekleşme şeklini ölçüt olarak benzer olanları bir kategoride değerlendirmiştir ve fiilleri detaylı bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur (Levin 1993: 111-276). Palmer fiilleri *tam fiiller* (full verbs) ve *yardımcı fiiller* (auxiliaries) olarak gruplandırmaktadır. Ayrıca Palmer tam fiiller de kendi içerisinde “bağlayıcı fiil” (catenative) ve “bağlayıcı olmayan fiil” (non-catenative) olarak ayırır (Palmer 1968: 15). Biber vd. ise fiilleri tematik olarak *hareket fiilleri* (activity verbs), *iletişim fiilleri* (communication verbs), *mental fiiller* (mental verbs), *ettirgen fiiller* (causative verbs), *oluş fiilleri* (verbs of occurrence), *ilişki ve varoluş fiilleri* (verbs of existence or relationship), *görünüş fiilleri* olarak ele almaktadır (Biber vd. 2003: 103-109). Türkçe üzerine yapılmış çalışmalarda da fiillerin farklı şekillerde ele alındığı görülmektedir. Hacıeminoğlu, *yapılarına göre, muhtevalarına göre, durumlarına göre, kullanışlarına göre, fâil ile ilgilerine göre, nesne ile ilgilerine göre, mahiyetlerine göre* olmak üzere temel yedi sınıfta fiilleri ele alır (Hacıeminoğlu 1992: 15). Banguoğlu ise “ifade ettikleri olup bitenin niteliğine göre” fiilleri *kılış fiilleri* (verbe d’action) almak, taşımak, kazmak; *durum fiilleri*, (verbe d’état) yatmak, susmak, beklemek; *oluş fiilleri* (verbe devenir) doymak, uzamak, kararmak diye kollara ayırmıştır (Banguoğlu 2007: 408). Bununla birlikte Banguoğlu fiilleri anlamlarına göre ve kullanışlarına göre olarak da ele alır (Banguoğlu 2007: 409). Özönder, fiilleri birkaç açıdan ele alarak sınıflamaktadır:

A. Leksik-Semantik Açıdan Fiil

1. Tematik Açıdan Fiil

2. Fiilde Tam Anlam-Eksik Anlam (Asıl Fiiller-Yardımcı Fiiller)

B. Yapıları Bakımından Fiiller

C. Gramatikal Açıdan Fiil (Özönder 2011).

Yıldız, isimlerle ilgili çalışmaların çok sayıda olduğunu belirterek fiillerle ilgili yapılmış fiil sınıflandırma örneklerini verir. Araştırmacı fiiller için şu sınıflandırma önerisinde bulunur:

“1. Oluş Fiilleri

1.1. Varoluş Fiilleri: *doğ-, yaşa-, öl-, diril-*

1.2. Olma Fiilleri: *acık-, ısın-, soğu-, üşü-, piş*

1.3. Değişim Fiilleri: *değiş-, sarar-, yaşlan-, küçül-, büyü-*

2. Durum Fiilleri: *bekle-, dur-, otur-, yat-, uyu-*

3. Hareket Fiilleri: *aç-, al-, çiz-, kaz-, sil-, taşı-, temizle-, yaz-*

4. Bağlantı Fiilleri: *etkile-, sebep ol-, neden ol-, yol aç-*

5. Mental Fiiller

5.1. Biliş Fiilleri: *düşün-, bil-, anla-*

- 5.2. Psikolojik Durum Fiilleri: *sev-, üzül-, tiksini-*
 5.3. Algı Fiilleri: *gör-, işit-, kokla-*
 6. İletişim Fiilleri: *konuş-, söyle-, sohbet et-, nutuk at-, hitap et-*
 7. Doğa Fiilleri: *es-, dalgalan-, yağ-* (Yıldız 2017: 362).

Söz varlığı incelemelerinin temelinde tasnif bulunmaktadır. Yapılan tasnife göre inceleme gerçekleştirilir. Çeşitli çalışmalarda fiiller biçimsel ve işlevsel açıdan sınıflandırılmış ve incelemeler de bu bağlamda yapılmıştır. Tematik sınıflandırmalarda fiillerin özelliklerinin etraflıca ortaya koyulmaya çalışıldığı görülmektedir.

1.2. Kelime Tasniflerinde İsmi Yeri

Fiil sınıflandırmalarında olduğu gibi isimler de araştırmacılar tarafından tanımlamalarında aldıkları ölçüte göre farklı şekillerde sınıflandırılmıştır.

Tematik kelime sınıflandırmalarında önemli bir isim Dornseiff'tir. Dornseiff (2004), özellikle Almanca'nın söz varlığı konusunda yaptığı çalışmayla tanınmaktadır. Dornseiff tarafından hazırlanan *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* adlı çalışmada kelimeler metin havuzlarından seçilmiştir. Seçilen bu kelimeler temalara göre ayrılmış ve türü fark etmeksizin bu temalar altında ele alınmıştır. Dornseiff'e göre bu kelimeler şu şekilde tasnif edilmiştir:

1. Natur und Umwelt "Doğa ve Çevre", 2. Leben "Hayat", 3. Raum, Lage, Form "Uzay, Yer ve Biçim", 4. Größe, Menge, Zahl "Boyut, Miktar, Sayı", 5. Wesen "Varlık, Huy", 6. Zeit "Zaman", 7. Sichtbarkeit "Görülebilir, Görünür", 8. Ort und Ortsveränderung "Yer ve yer değiştirme", 9. Wollen und Handeln "İstemek ve Harekete Geçmek", 10. Fühlen "Hissetmek", 11. Das Denken "Düşünce", 12. Zeichen "Sembol", 13. Wissenschaft "Bilim", 14. Kunst und Kultur "Sanat ve Kültür", 15. Zusammenleben "Toplumsal Hayat", 16. Essen und Trinken "Yemek ve İçmek", 17. Sport und Freizeit "Spor ve Boş Zaman", 18. Gesellschaft "Toplum", 19. Geräte, Technik "Cihazlar ve Teknoloji", 20. Wirtschaft, Finanzen "Ekonomi, Finans", 21. Recht, Ethik "Hukuk ve Etik", 22. Religion, Übersinnliches "Din ve Doğaüstü"

Bunlarla birlikte Türkçe üzerine yapılmış çalışmalarda da isimler üzerine araştırmacıların kavramsal ve tematik temelli olmak üzere çok çeşitli sınıflandırma önerilerinin olduğu görülmektedir.

Türkçede isimlerin sınıflandırılmasıyla ilgili önerileri tarihi metinlerden itibaren gözlemek mümkündür. Ali Şir Nevâî, *Muhâkemetü'l-Lügatayn*'de isimleri ve fiilleri anlamlarına göre sınıflandırmaktadır. Nevâî'nin isim sınıflandırması şu şekildedir:

Akrabalık adları, "Ak öy" parçaları, Kuşlar, Dağlık ve düzlük yer adları, Hayvan seslenmeleri, Yaşlarına ve türlerine göre atlar, Av hayvanları, Binit takımı, Giysiler, Yemelik koyun uzuvları, Yemek ve yiyecekler, İçkiler, "Sevgi-sevgili güzel-güzellik" etrafındaki kelimeler (Barutçu Özönder 1996: 51).

Tarihi metinlerden *Ed-dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye* adlı eserde isimlerin tematik olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Bu sınıflar şunlardır:

1. Yüce Allah, gök ve gökte bulunanlarla yer ve yerde bulunanlar, 2. Sular, 3. Güzel kokulu bitkiler, 4. Meyveler, 5. Ağaçlar, 6. Hububatlar, 7. Yiyecekler, 8. Evcil Hayvanlar, 9. Yabani Hayvanlar, 10. Binek Hayvanları, 11. Koşum Aletleri, 12. Renkler, 13. Sürüngenler ve Böcekler, 14. Aletler, 15. Savaş Aletleri, 16. Kuşlar, 17. Giyim Eşyaları, 18. Vücut Organları, 19. İnsanların Nitelikleri ve Renkleri, 20. Türkçe Sayılar, 21. Meslek Adları, 22. Türk Erkek Adları, 23. Türk Kadın Adları (Toparlı 2003).

Türkçe söz varlığının yabancılar tarafından da sınıflandırılarak ele alındığı görülmektedir. Molino'nun *Turkish Lexical Content in Dittionario della lingua Italiana Turchesca* adlı eserinde isimlerin ve fiillerin sınıflandırıldığı görülmektedir (Siemieniec-Golaś, 2005). Bu sınıflandırmada isimlerin yine anlamsal olarak çok detaylı tematik sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir.

Dankoff ve Kelly (1982), *Mahmud al-Kaşgarî Compendium of the Turkic Dialects* (Divân Lugât at-Türk) adlı çalışmalarında konulu dizin (topical index) oluşturarak söz varlığını ele almışlardır. Burada yer alan sınıflar şu şekildedir:

Doğa (Nature), Hayvanlar ve Bitkiler (Animals and Plants), Günlük Yaşam (Daily Life), Toplum (Society), Manevi Yaşam (Spiritual Life), İnsan Karakteri (Human Characteristics), Çeşitli Fiiller (Activities, Miscellaneous Actions), Duyular (The Senses), Soyutlamalar, Çeşitli ilişkiler (Abstractions, Miscellaneous Relationships), Nesne (Particle)

Öner, Kaya ve Özşahin (2010) tarafından hazırlanan *Lehçe-i Tatari'nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme* adlı çalışmada isimler anlamsal bakımdan söz varlığı ürünleri olarak sınıflandırılmıştır. Etraflıca oluşturulmuş olan bu sınıflandırma şu şekildedir:

1. Evren, zaman 2. Dünya, gökyüzü, hava olayları 3. Madenler, mineraller 4. Bitkiler 5. Hayvanlar 6. İnsan vücudu 7. Doğum, hayat, hayatın çağları, ölüm 8. Hastalıklar 9. Hekim, eczacı, cerrah 10. Besinler 11. Giyimler, süs, takı 12. Ev 13. Mobilya, kap, kaçak 14. Şehir 15. Evlilik, aile, akraba 16. Ticaret, iş, para, maliye işleri 17. Meslekler 18. Tarım, bahçecilik 19. İnşaat 20. Dil bilgisi, yazma sanatı, edebiyat 21. Bilimler 22. Güzel sanatlar 23. Toplum ilişkileri, oyunlar, sporlar 24. Yolculuk 25. Toplum, hükümet 26. Yasama, hukuk 27. Ordu, savaş 28. Dinler, inançlar 29. Soyut terimler 30. Vücudun duyuları, beş duyu 31. Düşünce, irade, hareket, duygu 32. Değerler, eksiklikler, erdemler, kusurlar

Tematik sınıflarının çeşitliği bağlamında bir çalışma da Öztürk (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı isimleri 57 alt sınıfa ayırarak Türk dilinin isim söz varlığının oldukça detaylı bir incelemesini ortaya koymuştur.

Türkçede isimlerin ve fiillerin tematik sınıflandırılması konusunda detaylı sınıflandırmalardan biri de Şirin'e (2009) aittir. İsimlerle ilgili Şirin'in sınıflandırma önerisi ana başlıklarıyla şu şekildedir:

1. Zaman, 2. Gökyüzü, Hava Olayları, 3. Bitkiler, 4. Hayvanlar, 5. İnsan Bedeni, 6. Coğrafya, 7. Gündelik Yaşam Öğeleri, 8. Birey, Toplum, Halk, Devlet, Siyaset, Savaş, 9. Sayı Adları, 10. Kavramlar, 11. Varlıkların Olma ve Bulunmaları, 12. Olasılık

Erdem ve Sarı, isimler ve isim öbekleriyle ilgili kavramsal kategorilerin *sayı, durum, cinsiyet, iyelik* olabileceğini belirtmektedir (Erdem ve Sarı 2010: 323).

Boz (2020), çalışmasında genel olarak kelime türlerine yönelik bir tasnif önerisinde bulunmuş ve isimlerin *sözlüksel anlamlı birimler* ve *dilbilgisel anlamlı birimler* olarak alt türlerinin olduğunu ifade etmiştir.

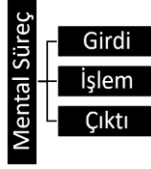
Yukarıdaki çeşitli çalışmalarda isimlerin farklı ölçütler bağlamında aynı isimlerde olduğu gibi sınıflandırıldığı görülmektedir. İsimlerin farklı ölçütlerle farklı açılardan sınıflandırılması isim kategorisinin etraflıca ele alınmasına olanak tanıdığı gibi dilin söz varlığı bağlamında incelenmesine olanak tanımaktadır.

2. Mental İsimler

Dil incelemeleri insanın doğasını anlamının en temel yollarından biridir. Dilin doğasının ne olduğu, dilin insanın zihinsel süreçlerini ne bakımdan yansıttığı ya da düşüncenin akışını ve karakteristik yanlarını nasıl biçimlendirdiği gibi sorular çeşitli araştırmaların konuları olmuştur. Buna ek olarak Chomsky, zihnin doğasını insan dilinin doğasıyla bir/eş tutmaktadır (2001: 16-21). Chomsky'nin bu düşüncesi *dil* ve *zihni* aynı düzlemde ele alan bir görüş olarak ön plana çıkmaktadır.

Tüm diller, duyguların ve düşüncelerin aktarılma metodu bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Ancak her ne kadar diller bu bağlamda farklı olabilseler de her dilin insanın içinde bulunduğu *duygu/düşünce* durumunu tarif edebileceği dil araçları bulunmaktadır. İnsanın *duygu/düşünce* evreninde gerçekleşen her olayın, hareketin, kavramın ya da olgunun dilde karşılığı bulunur. Dildeki bu karşılıklar *isim* ya da *fiil* cinsinden kelimelerle ortaya çıkabilir. İnsanın *duygu/düşünce* durumunu ifade eden bu kelimeler fiil de olsa isim de olsa *mental süreç* denilen algı dizisiyle elde edilen bilgilerin işlendiği bu bağlamda bir hareketi ya da bir kavramı ifade edebilir. Yani isim ya da fiil olması ile onun bu sürecin üyesi olması arasında doğrudan bir bağ vardır. Mental sürecin temeli her zaman çevrenin algılanmasıdır. Çevre algılanmadığı müddetçe kişi bunu zihinsel süzgeçten geçiremez, bu nedenle de bunu, ne davranışı ile (görsel/işitsel) ne de dili (sözlü/yazılı) ile ifade edebilir. Beş temel duyu insanın çevresini algılamada kullanılmaktadır. Görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma duyuları insanın dünyayla bağlantısının ya tek başına ya da müşterek olarak kurulmasını sağlamaktadır (Hirik 2018: 34). İşte tam da bu aşamada mental sürecin *girdi* basamağından bahsedilebilir. Buna ek olarak insanın duyu organları ile algılaması ile başlayan mental süreçte farklı duylardan gelen uyarıcılar, insanın beynindeki dil merkezlerinde işlenir. Bu işlem neticesinde de algılanan bilgiler anlamlı hâle getirilir. Bu aşama mental sürecin *işlem* aşamasıdır. Bir sonraki aşamada ise algı araçları ile alınan, işlem sürecini tamamlayan bilgilere dönütler sağlanır, burası mental sürecin son aşaması olan *çıktı* basamağıdır. Böylece mental sürecin toplam üç evresinden bahsedilebilir. Dilsel etkinlik olarak burada kişinin algıladığı duruma karşı sergilediği tutum ortaya çıkacaktır (Viberg 2001: 1294). Bu anlamda mental süreç, insan zihninde gerçekleştiği için insanın dış çevreden aldığı *bilgiyi alma anını*, aldıktan sonra *işleyişini* ya da *çıktı* vermesini ifade edilmektedir. İşte bu bilgiyi alma anından çıktı verme anına kadar geçen süreçte *fiiller* ve *isimler* görev yapmaktadır. Örneğin, *üzül-*

sevin-, *kork-* gibi fiil cinsinden kelimeler ile *üzüntü*, *sevinç*, *korku* gibi isim cinsinden kelimeler bu mental sürecin bir üyesidir. Fiil ve isim cinsinden kelimelerin üyesi olduğu mental süreç Hirik (2018: 35) tarafından şu şekilde gösterilmektedir:

Şekil 1. *Mental Süreç Basamakları*

Diller araştırmacılar tarafından söz varlığı bağlamında farklı ölçütler temelinde ele alınmış ve bu söz varlığı çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Dil araştırmalarının başladığı en eski dönemlerden çağdaş döneme kadar süregelen bu sınıflandırmaların hepsinin kendisine göre katkı sağladığı açıktır. Anlamın temel alındığı son zamanlarda yapılan sınıflandırmalarda tasnif denemelerinin daha detaylı şekilde kelime sınıfları önerdiği açık şekilde görülmektedir. Özellikle tematik söz sınıflandırmalarının ana sınıflarıyla birlikte birçok alt sınıflarının olduğu, böylece söz varlığı üyelerinin detaylı bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu göze çarpmaktadır. Dillerin iç yapılarının çözümlenmesi anlam bağlarının tam ortaya konması ve dillerin ifade kabiliyetlerinin sınırlarının ortaya çıkarılması için detaylı tematik söz varlığı sınıflandırmaları önem taşımaktadır.

Givon, dilin kelime sınıflarını belirlemenin ancak anlamsal, biçim bilgisel ve söz dizimsel ölçütlere göre yapılabileceğini belirterek tüm dillerin en azından isim ve fiil gibi iki kelime sınıfına sahip olduğunu ve bu sınıfların genellikle anlamsal değerlerle tanımlandığını ifade eder. İsim, fiil, sıfat ve zarflar temel kelimeler olarak görev yaparlar (Givon 2001: 49). Bu bağlamda sınıflandırma ölçütlerinin en yaygınlarından olan *anlamın ön plana çıkarılmasıyla mental fiiller* gibi *mental isimlerden* de bahsetmek mümkün olabilecektir. Nitekim yapılan fiil sınıflandırmalarıyla ilgili çalışmaların bir kısmında *akıl*, *idrak*, *düşünce* kavramlarına ait hareketlerin çeşitli terimlerle de olsa bir *mental sınıf* oluşturduğu ve *mental fiil* türünden bahsedildiği bilinmektedir. Yerli ve yabancı araştırmacıardan Fillmore (1971), Levin (1993), Sarıyev-Güder (1998), Zekiyev (2002), Biber vd. (2003: 103-109), Arnazarov (2004: 193-194), Yıldız (2017a, 2017b), Lycan ve Prinz (2008: 37) Şirin User (2009) gibi birçok çalışmada fiillerle birlikte farklı adlarla da olsa *mental fiil* türlerinden bahsedildiği bilinmektedir.

Düşünce sisteminin varlığı ile diğer canlılardan ayrılan insanın bir bilgiyi algılama, onu analiz etme ve sonucunda da çıktı verme özelliğinin olduğu bilinmektedir. Mental süreçte insan dış bir kaynaktan duyularıyla aldığı bilgiyi ya da uyarıcıyı zihninde işler ve nihai olarak diğer şahıslar tarafından görülebilen ya da görülemeyen birtakım çıktılar ortaya koyar. İşte bu süreç boyunca ortaya çıkan her türlü hareket dilde *mental fiiller* ile kendisine karşılık bulur. Mental fiiller, duyu organları ile harekete geçen algının zihinsel süreci etkilemesi ve sonuçta çeşitli dönütlerin de verilmesini kapsayan, psikoloji temelli hareketleri ifade eden fiillerdir. Fiilin *niteliği* ve *gerçek hayattaki karşılığı* ölçütünü merkeze alarak yapılan sınıflandırmalarda *mental fiil* kavramı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda *mental fiillerin* insan zihninde gerçekleşen olayları anlatmada

kullanıldığı anlaşılabilir. Başka bir deyişle *mental fiil* doğrudan düşüncenin kullanılarak gerçekleştirildiği, genelde bir tetikleyici ile başlayan, psikolojik ve duygusal etkenlere doğrudan bağlı, çoğunlukla üçüncü kişiler tarafından gözlemlenemeyen, gözlemlendiği durumlarda da çeşitli anı-uslamlama bağlantılarıyla bunu ortaya koyan fiiller olarak tanımlanabilir (Hirik ve Çolak 2017: 261-263). İşte mental fiillerin de yer aldığı mental süreç, kendi içerisinde *isim* vazifesi gören başka üyelere de sahiptir. Diğer bir deyişle sürecin içerisinde dil boyutunda yalnızca fiiller yer almaz. Söz varlığının diğer üyeleri olan isimler de bu bağlamda görev almaktadır. Ergin, “Fiil kökleri ise kullanılma sahasına tek başlarına çıkamazlar. Muhakkak surette, nesnelere, şahsa, zamana vs.’ye bağlanarak vazife görürler ki bu bağlantı da fiil köklerine birtakım ekler getirmek suretiyle olur. Hiçbir nesneye bağlamadan mücerret olarak hareketleri ifade etmek gerekince de fiil kökleri tek başlarına kök hâlinde kullanılmazlar (...) Görüyoruz ki fiil kökleri tek başlarına kullanılamıyorlar. Onlar ancak tek başlarına mânâlı dil birlikleridir. Yani isimleri kökleri aynı zamanda en basit, daha doğrusu en küçük kelimelerdir. Fakat fiil kökleri ses ve eklerden büyük olmakla beraber kelimeden küçük dil birlikleridir. Yani fiil kökü kelime köküdür, fakat kelime değildir.” (Ergin 2009: 110) diyerek fiillerin kullanım sahasına çıkmak üzere birtakım şartlara tabi olduğunu açıkça söylemektedir. Buradan hareketle mental fiillerin de diğer fiiller gibi *bağımlı morfemler* olduğunu söylemek mümkündür

Tam da bu noktada, mental süreçte yer alan isimlerin bazı ölçütleri de göz önünde bulundurarak *mental isimler* olarak adlandırılabilceği bu kelimelerin anlam alanlarından yola çıkılarak söylenebilir. Diğer bir ifadeyle bir kısmı isimleşen mental fiillerden oluşan, bir kısmı da kendine has olan ve bazı özellikler taşıyan kimi kelimelerin *mental isim* olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. Mental isim; *girdi*, *işlem* ve *çıktı* basamaklarına sahip olan mental sürecin içinde yer alan, kalıcı isim olarak sözlüklerde madde başı hâline gelebilecek nitelikte ve bu süreçte doğrudan bir noktanın adı olan kelimelerdir. Bir diğer ifadeyle mental süreçte yer alabilen ancak sözlükselleşme süreciyle kalıcı isim hâline de gelebilme olanağı olan kelimelerdir.

Bir kelimenin *mental isim* olarak anılabilmesi için sağlanması gereken bazı temel şartlar vardır. Dolayısıyla mental sürece dâhil olmuş her isim, bu şartları sağlamadığı müddetçe mental isim olarak adlandırılmaz. Bir kelimenin *mental isim* çerçevesinde değerlendirilebilmesi için sağlanması gereken şartlar şunlardır:

- *Mental fiiller ile bağlantılı olma*
- *Mental süreçte bir noktayı/olguyu/kavramı ifade etme*
- *Kalıcı isim hâline gelmiş olma*

2.1. Mental İsimlerin Özellikleri

2.1.1. Mental Fiiller ile Bağlantılı Olma

Fiil türlerinin tematik sınıflandırılması sonucu ortaya çıkmış bir tür olduğu söylenebilecek olan *mental fiiller*, Türkçenin en eski metinlerinden bugüne kadar oldukça işlek şekilde kullanılmaktadır. Türkçenin tarihi dönemleriyle ilgili yapılmış olan çalışmalarda (Yaylagül 2005, 2010; Yıldız 2016, 2019, 2020; Kılınç 2019; Seçkin 2019) mental fiil türlerinin özellikleri açık bir şekilde ortaya koyulmuştur. Benzer şekilde Türkçenin çağdaş dönemine dair yapılan çalışmalar da (Kamchybekova 2010,

Şahin 2012, Türkdil 2013, Fakirullahoğlu 2016, Hirik 2018, Sarı 2019) bu fiillerin mevcut görünümünü ortaya koymaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Ergin'in *fiil kökleri kelime köküdür, fakat kelime değildir* (Ergin 2009: 110) ifadesi, fiil köklerinin kullanım sahasına çıkabilmesi için birtakım dil içi diğer unsurlarla birliktelik kazanması gerektiğinin göstergesidir. Bu bakımdan fiillerin tek başlarına anlaşılabilir olması için ya fiile gelebilen çekim ekleriyle kullanılması ya da isimleşerek bağımsız kullanıma özelliğini kazanması beklenir. Dolayısıyla aslında mental fiillerin bağımlı morfolojik unsurlar olarak kullanıldığını, bağımsız olabilmesi için isimleşmesi gerektiğini söylemek gerekir. Bu noktada iki husus ortaya çıkmaktadır: *mental fiil özelliğini kazanan kelimeler ve mental isimler*.

Mental isimler, mental fiillerle anlamsal olarak oldukça bağlantılıdır. Başka bir deyişle mental isimlerin ortaya çıkması aslında büyük oranda mental fiillerin varlığı ile mümkündür. Mental süreç içerisinde gerçekleşen ve mental fiillerle dil dünyasında kendisine yer bulan hareketler, yine dil içinde isme dönüşerek de kullanım sahasına çıkabilmektedir. Örneğin *kork-*, mental sürecin *çıktı* noktasında yer alan bir fiildir. Yapısal olarak *kork-* fiilinden türeyen *korkmak* geçici isim şeklinde bu fiilin adıdır, ancak *korku* kelimesi ise yine aynı fiil yapısından türeyen bir isim olmakla birlikte *kork-* fiilinde anlatılan hareketin kavramlaşarak dil boyutunda kendisine isim cinsinden yer bulmuş şeklidir. Daha kısa bir ifadeyle *korku* kelimesi mental süreçte bir noktanın *ismidir* dolayısıyla da *mental isim* olarak görev yapar. *Korku* sözcüğünün mental fiil olan *kork-* ile bağlantılı olduğu da açık bir şekilde görülmektedir.

Mental isimlerin mental fiillerle bağlantılı olma olmasının temelinde mental fiillerin bağımlı morfemler olarak kullanılması ile birlikte ya isimleşmeye ya da dil içi diğer (zaman, şahıs, kip ekleri vs.) unsurlara ihtiyaç duyması bulunmaktadır.

Mental fiil temelli mental isimlere şu örnekler verilebilir:

Mental Fiil	Mental Fiil Türü	Mental İsim	Mental İsim Türü
bak-	girdi fiili	bakış	girdi ismi
bil-	işlem fiili	bilgi	işlem ismi
kork-	çıktı fiili	korku	çıktı ismi
sev-	çıktı fiili	sevgi	çıktı ismi

Mental isimlerin mental fiillerle tek bağlantısı yukarıda anlatılan biçimsel ve anlamsal ilişkiler değildir. Bunun sebebi isim kökenli mental fiillerdir. Her zaman mental fiilden mental isme geçiş söz konusu değildir. Bazı durumlardan mental isimlerin aldıkları eklerle mental fiile dönüştüğü görülür. Diğer bir ifadeyle aslında mental süreçte bir noktanın adı olan kelime aldığı isimden fiil yapma ekleriyle mental fiile dönüşebilmektedir. Bu da yine mental fiiller ile mental isimlerin bağlantılı olduğunu gösteren diğer bir durumdur. Örneğin “kuşku” kelimesi tek başına duygu belirten bir mental isimdir. Bu kelime alacağı -IA+n ekiyle “kuşkulan-” biçiminde bir mental fiile dönüşebilecektir. Yani kimi durumlarda mental isimden mental fiil türetmek de mümkündür:

Mental İsim	Mental Fiil
gurur	gururlan-

hatır	hatırla-
his	hislen-
kuşku	kuşkulan-
mızımız	mızımızlaş-

Bunlara ek olarak bazı kelimelerde mental isim-mental fiil ilişkisinin çok basamaklı ve geçiş gösteren özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, *duy-* bir mental fiildir ve aldığı *-gU* ekiyle *duygu* şeklinde bir mental isme dönüşür. Bu isim yine *-IA-n* morfeplerini üzerine alarak *duygulan-* şeklinde tekrar mental fiil hâline gelebilir:

Mental Fiil	>	Mental İsim	>	Mental Fiil
duy-	>	duygu	>	duygulan-
bil-	>	bilgi	>	bilgilen-

Benzer şekilde Türkçenin kelime türetme yeteneği çerçevesinde mental fiilden başka bir mental fiile geçiş tamamlandıktan sonra o kelime tekrar mental isim olarak yeni mental isimlere dönüşebilecek özellikte bulunabilir:

Mental Fiil	>	Mental Fiil	>	Mental İsim	>	Mental İsim
sev-	>	sevin-	>	sevinç	>	sevinçli

İşte tüm bunlar göstermektedir ki mental isimler ve fiiller birbirlerine sıkı bir ilişki içerisinde bağlantılıdır. Mental fiillerin ve mental isimlerin çeşitli olasılıklar (mental isimden mental fiil, mental fiilden mental isim ondan da tekrar mental fiil vb.) doğrultusunda birbirlerine dönüşebildiği görülmektedir. Bunun temel sebebi mental süreç adı verilen kümenin değişmez elemanı olmalarıdır. İsim de olsa fiil de olsa mental süreç kümesinin içerisine giren bu kelimeler, sürecin anlam alanını oluşturan kilit taşları vazifesindedir.

2.1.2. Kalıcı İsim Olabilme

Türkçede her fiil çeşitli ekler alarak isimleşebilmektedir. Ancak isimleşen her fiil kalıcı isim hâline gelmez. Sözlükselleşme süreci neticesinde kalıcı isim hâline gelenler genelde sözlüklerde madde başı olarak da yer alabilmektedir.

Fiil	Geçici İsim	Kalıcı İsim
koş-	koşmak, koşan	koşu
yürü-	yürümek	yürüyüş
yaz-	yazmak, yazan	yazı
zıpla-	zıplamak	Ø

Yukarıdaki örneklere bakıldığında her türden fiilin bir şekilde geçici isim yapılabildiği ancak o hareketin adı hâline gelerek kalıcı isme dönüşmediği görülmektedir.

Kelimelerin sınıflandırılmasında ulamsal (kategorik) yaklaşım yerine işlevsel yaklaşımı benimseyen araştırmacılar soruna ortaya koydukları kuram çerçevesinde çözümler geliştirmişlerdir. Örneğin bağımsal dil bilimi, sözcüklerin dizisel bağlamda girdikleri ulama göre değil; dizimsel düzlemde oluşturdukları bağımlılıklara, bir başka ifade ile cümle içinde üstlendikleri işleve göre değerlendirmesini önerir. Bu yaklaşım “sözlüksel” olanla “söz dizimsel” olanının ayrılmasını zorunlu kılmaktadır (Börekçi ve

Tepeli 2013: 94). Bu bakımdan ele alındığında bir kelimeye *mental isim* denmesi için öncelikle *sözlüksel* bağlamda ele alınması gerekmektedir. Söz dizimsel bağlamda yalnızca “bağlam” etkisiyle sözlüksel seviyede mental isim olarak anılamayan bir kelime mental isim konumuna girebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi mental isimlerin sınırlarını belirleyen temel özellik onun *sözlüksel öge* hâline gelebilmiş olmasıdır. Keza Türkçedeki her türden fiili isimleştirmek zaten mümkündür. En temel olarak her fiilin sonuna *-mAk*, *-mA* ve *-(I)ş* gibi ekler eklendiğinde fiil isimleşmiş olmaktadır. Ancak bir mental fiilin mental isme dönüşmesi için yalnızca bu ekleri alması yeterli değildir. Fiilin isimleştikten sonra sözlükselleşme sürecini aşarak madde başı hâline gelmesi ya da madde başı olabilecek niteliğe bürünmesi gerekmektedir.

Mental Fiil	İsimleşmiş Fiil (Geçici İsim)	Mental İsim (Kalıcı İsim)
ağrı-	ağrımak	ağrı
anla-	anlama, anlamak	anlayış
bil-	bilme, bilmek	bilgi, biliş
bozul- “içerlemek”	bozulmak, bozuluş	bozuk “kızgın, sıkıntılı”
buna-	bunamak	bunak
düşün-	düşünme, düşünmek	düşünce
kork-	korkmak	korku
sev-	sevme, sevmek	sevgi
tak- “biriyle olumsuz olarak uğraşmak”	takmak, takış	takık “kafaya takmış”
utan-	utanmak	utanç

*Tabloda yalnızca mecaz anlamlı fiillerin ve isimlerin yanında açıklama yapılmıştır.

Yukarıdaki örneklere bakıldığında mental fiil kümesinde yer alan her fiilin geçici isimleşerek fiilin adı hâline geldiği görülebilmektedir. Burada her mental fiilin kalıcı isimleşerek mental isim kategorisini de işaretleyip işaretlemeyeceği sorusu akıllara gelebilir. Türkçede bazı mental fiillerin isimleşmesinin *geçici* olduğu, *kalıcı* seviyeye geçmediği görülmektedir.

Mental Fiil	İsimleşmiş Fiil (Geçici İsim)	Mental İsim (Kalıcı İsim)
ada-	adamak, adanış	adak*
aldan-	aldanmak	Ø
alın-	alınmak, alınış	Ø
bayıl-	bayılmak	baygın*
cay-	caymak, cayma	Ø

Yukarıdaki örneklerden mental fiil olarak kullanım sahasına çıkmış her kelimenin isimleşme sürecinin *kalıcı isim* aşamasına geçmediği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle her mental fiilin mental isme geçmediği görülmektedir. Bunun da temel nedeni sözlükselleşme sürecinin bazı mental fiillerde isim yönünde işlememiş olmasıdır. Yukarıdaki örneklerde yer alan *adak* ve *baygın* gibi kelimeler *kalıcı isim* olarak kullanılabilir olsa da morfolojik olarak kendi kökü olan *ada-* ve *bay-* fiilleriyle anlamsal olarak arada mental süreç bakımından bir bağ bulunmamaktadır.

Mental süreç neticesinde dil bağlamında kendisine *mental isim* olarak yer bulan kelimelerin her zaman bir *mental fiilden* türediğini söylemek güçtür. Kısaca her mental

filin kalıcı isimleşmiş mental fiil şekli yoktur. Bu nedenle mental isimlerin geçici isimlerden oluşamayacağı, kalıcı isimlerin yalnızca bu bağlamda değerlendirilebileceği bir ölçüt olarak görülmektedir.

2.1.3. Mental Süreçte Bir Noktayı/Olguyu/Kavramı İfade Etme

İnsan çevresinde gerçekleşen değişiklikleri, olayları ve çevresinde bulunan varlıkları, kavramları algılama sürecinin başlatıcısı olan duyu organlarıyla zihinsel evrenine aktarır. Aktarılan bu bilgiler insanın zihin dünyasında birtakım değişikliklerin başlatıcısı olmuş olur. Zihinsel faaliyetin tümünü ifade eden *mental süreç* içerisinde dil boyutunda fiillerle ve isimlerle ifade edilen bölümler barındırır. Nasıl ki fiiller evrende yer alan olgu, nesne ve kavramların hareketlerini anlatan kelimeler ise isimler de bu evrendeki yer alan olgu, nesne ve kavramların doğrudan kendisini ifade etmektedir. İşte mental süreçte yer alan hareketler *mental fiiller* ile *olgu*, *nesne* ve *kavramlar* ise *mental isimler* ile dil boyutunda kendisine yer bulur.

Mental fiil, zihinsel hareketin doğrudan kendisini ifade ederken mental isim ise mental süreç içerisinde doğrudan bir kavramın olgunun ya da soyut bir varlığın kendisini ifade eder. Örneğin, *düşün-* fiili hareketin kendisini ifade eden bir dil ögesidir. *Düşünmek* ise geçici bir isim olarak *düşün-* fiilinin bağımsız morfem hâline isim boyutunda gelmesini sağlar. Ancak *düşünmek* geçici isim olması açısından mental isim değildir. *Düşünce* kelimesi ise *düşün-* hareketiyle ortaya çıkmış, doğrudan mental süreçte kendisine yer bulan bir kavramın adıdır ve açık bir *mental isimdir*. *Düşünce* kelimesinin doğrudan bir kavramın adı olması, mental süreçte belirli bir noktayı işaretlemesi onun mental isim olduğunun bir göstergesidir. Bununla birlikte *düşünce* kelimesinin aynı zamanda sözlüksel kalıcı bir öge olması onun yine mental isim olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır.

Bunlarla birlikte mental isim cinsinden olan kelimelerin mental süreçte işaret ettiği kavram, olgu ya da nokta bireyin kendi iç dünyasında yer alabileceği gibi iç dünyanın dışında olan ancak mental süreçle anlam kazanan bir nitelikte de olabilir. Örneğin, *üzgün* ve *üzüntü* kelimeleri düşünüldüğünde “üzgün” ifadesi kişinin kendisini duygu durumuna göre niteleyen bir kelimeyken “üzüntü” ise bu duygunun doğrudan kendisinin adıdır. Ancak her iki durumda da sürecin bir noktasının adı olduğuna göre mental isim olarak ele almak mümkündür.

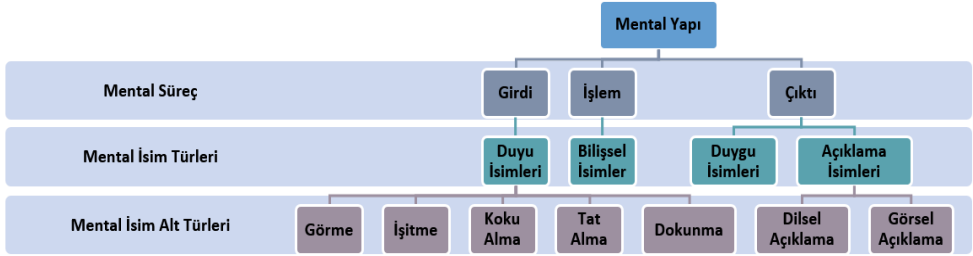
Yukarıdaki hususlar bütüncül bir bakışla göz önüne alındığında mental isimlerin süreç içerisinde bir nokta, olgu ya da kavram ile doğrudan ilgili olduğu görülmektedir.

2.2. Mental İsim Türleri

İnsanın algılama sürecini işletmesi ile başlayan mental süreç, kendi içerisinde çok sayıda unsur barındırmaktadır. Algılamayı sağlayan duyu organları ile alınan bilgi, zihne aktarılarak orada bir konum elde eder. Buna ek olarak bu bilgi zihinde daha önce kaydedilmiş bilgilerle etkileşime girebilir. Bu işlem sonucunda zihinde birtakım bilgiler *kavranmış* olur. Kavranma işlemi tamamlanan bilgiler, davranış olarak dış dünyada fark edilebilir, başkaları tarafından görülebilir hareketlere ya da olgulara dönüşebileceği gibi dış dünyada fark edilemeyecek yalnızca kişinin kendi içinde bireysel olarak hissedebileceği hareket ya da olgulara da dönüşebilir. Burası mental

sürecin son basamağında yer alan çıktı işlemidir. İşte bu süreç içerisinde yer alan tüm bu basamaklardaki görülebilir ya da görülemez kavram ya da olgular dil içi dünyada mental isimlerle ifade edilir.

Mental fiillerde olduğu gibi mental isimlerde de bilgi akışının temel alındığı dolayısıyla mental sürecin odakta bulunduğu bir sınıflandırma temel alınarak *mental süreç temelli mental isim sınıflandırması* yapmak mümkündür. Bilginin zihne girmesi, işlenmesi ve dönüt sağlaması sürecinin temel alındığı *girdi, işlem, çıktı* basamağı temelinde Hirik (2018: 38) tarafından verilen *mental fiil sınıflandırmasını mental isimler* için de tatbik etmek mümkündür.

Şekil 2. Mental İsim Türleri

Bu tablodan da anlaşılabilceği üzere *mental isimler* içinde bulunduğu süreç temelinde *duyu isimleri, bilişsel isimler, duygu isimleri, açıklama isimleri* gibi türlere sahiptir. Buna ek olarak bu türlerin alt türleri de duyu isimleri için *görme, işitme, koku alma, tat alma* ve *dokunma* bildiren isimler, açıklama isimleri için ise *dilsel açıklama* ve *görsel açıklama* olarak alt türlere sahiptir.

2.2.1. Duyu İsimleri

Bütüncül bir sisteme sahip olan mental süreç, başlangıcında duyular ile algılama; bitişinde duygular ya da dil ile açıklama içeren bir yapıdadır. Arkonaç, algılamanın duyu organlarınca taşınan verilerin örgütlenip yorumlanarak insanın çevresindeki nesne ve olaylardan oluşan uyaranlara anlam verme süreci olarak tanımlamaktadır (Arkonaç 1998: 65). Fiil ile ilgili çalışmasında duyu fiillerinin mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterdiğini belirten Yaylagül, duyuların idrak etme sürecinin başlatıcısı olduğunu ifade etmektedir (Yaylagül 2005: 24).

Duyular aracılığı ile çevresinde yaşanan, gerçekleşen olayları algılayan kişi anlık ya da uzun zamanlı zihinsel süreç gerçekleştirir. Ayan ve Türkdil, kişinin önce gördüğüne, sonra duyduğuna, daha sonra kokladığına, tat aldığına ve en sonunda dokunduğuna inandığını belirtir (2014: 26). Çevreyi algılama araçları olan duyuların dil boyutunda ifade edildiği fiil ve isim cinsinden kelimeler bulunur. İsim cinsinden olan kelimeler mental süreç içerisinde *duyu isimleri* olarak görev yapar. Mental süreçte *duyu isimleri* olarak ele alınabilecek bazı kelimeler şunlardır: *bakış, görüş, gözetim, duyuş, duygu, tat* vb.

Mental süreçte yer alan duyu isimlerinin bir kısmı doğrudan kişinin iç dünyasındaki bir noktaya gönderme yaparken bir kısmı ise dış dünyada yer almasına karşın mental süreçle anlam kazanan varlıkları, kavramları ifade etmektedir.

- *Ali denize doğru bakıyordu.*
- *Ali bana bir bakış attı.*

Yukarıda örneklerde mental süreçte *görme* duyusu ile ilgili olarak *bak-* fiili ile ilişkili ve sözlük ögesi olan *bakış* mental isim olarak değerlendirilir.

(1) *Müziğin sesi tam duyulmuyordu.*

(2) *Öğrencilerin bilgi, beceri ve duyuş sahibi olmaları beklenir.*

İşitme duyusunun bir unsuru olan *duy-* fiili ile ilişkili olarak “sezme, sezış” anlamlarına gelebilecek *duyuş* sözcüğü yukarıdaki örnekte açık bir mental isim olarak görev yapmaktadır. Bu örneklerle ek olarak tat alma duyu ismi olarak *tat*, koku alma duyu ismi olarak *koku* kelimelerini vermek mümkündür.

Duyu bildiren isimlerin fiillerde olduğu gibi birbirleri yerine kullanılabilirdiği, aktarılabilir özellik gösterdiği de dikkat çekici bir diğer durumdur. Viberg (1983), duyu fiillerinin sık kullanılan kelimeler olduklarından hareketle anlam alanlarının genişlediğini belirterek *gör-*, *işit-*, *dokun-*, *tat al-*, *kokla-* fiillerini en tipik duyu fiilleri olarak vermiştir.

(3) *Adamın dediklerini **duyuyor** musun!*

(4) *Adamın dediklerini **görüyor** musun!*

(5) *Haberlerde yeni düzenleme ile ilgili söylenenleri **gördün** mü?*

Yukarıda yer alan (3) ve (4) numaralı cümlede yer alan mental fiillerin özellikle günlük konuşma dilinde birbirleri yerine oldukça rahat bir şekilde kullanılarak birbirlerini ikame ettikleri görülmektedir. (5) numaralı örnekte de yine *gör-* fiilinin *duy-* fiili yerine kullanılabilirdiği görülmektedir. Mental duyu fiillerinde ortaya çıkan bu durum benzer şekilde mental duyu isimleri için de geçerlidir.

(6) *Kokuyu duydun mu?*

(7) *Bana karşı olan bakışı hissediyorum.*

Yukarıdaki (6) numaralı örnekte *koku* mental ismi *duy-* fiili ile birlikte kullanılmaktadır. Oysa *duy-* fiili işitme duyusu ile ilgiliyken *koku* ismi ise *koku alma duyusu* ile ilgilidir. Burada *duy-* fiilinin *hisset-*, *algıla-* gibi anlam alanına yönelik olarak “koku alma” duyusuyla ilgili süreçte *koku* mental ismine yöneldiği anlaşılmaktadır. (7) numaralı örnekte ise *bakış* sözcüğü mental bir isim olarak *görme* duyusunun anlam alanından ayrılarak *düşünce* anlamına gelmiş ve *bilişsel isim* türüne dönüşmüştür. Bu cümle “Bana karşı olan **düşünceyi** hissediyorum.” şeklinde ifade edildiğinde anlam alanında bir değişiklik olmamaktadır.

2.2.2. Bilişsel İsimler

Bilişsel isimler mental sürecin ikinci basamağı olan *işlem* basamağında yer alan isim cinsinden kelimeleri ifade etmektedir. Bu sürecin *işlem* basamağı genelde

dışarıdan gözlemlenemeyen, yalnızca deneyimcinin kendisinin hissedebileceği birtakım olgu, kavram ve hareketleri içerir. Bir başka ifadeyle işlem basamağının deneyimlenmesi sırasında birey yalnızdır. Dolayısıyla bu basamakta gerçekte bazı olayları ve kavramlar zihindeki bu işlemleri ve işlemler ile ortaya çıkan olguları dil boyutunda ifade eder. Nasıl ki *kavra-*, *anla-*, *bil-*, *öğren-*, *düşün-* gibi fiiller bu sürecin fiil bağlamında üyesi ise *kavrayış*, *kavram*, *anlam*, *anlayış*, *bilgi*, *düşünce* gibi isimler de *bilişsel isim* olarak üyeleri oluşturur.

Koptagel-İlal, her yaşantının daha sonraki yaşantılar üzerinde etkisi olduğunu belirterek öğrenmenin yeni bir şeyler edinmeye yönelik süreçken, belleğin öğrenilen şeyleri kendinde tutmak ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bellek bu nedenle geçmiş ile sürekli bir etkileşim içerisinde (1984: 164). Bu açıdan bilişsel isimler yeni öğrenme süreçleri ve öğrenilerek zihinde tutulan her şeyle ilgili her çeşit ismi ifade eder. Mental isim bağlamında şu kelimeler bilişsel isimler olarak ele alınabilir: *anlam*, *anlayış*, *bilgi*, *çıkarım*, *ezber*, *güdü*, *inanç*, *ispat*, *kabul*, *kavram*, *kavrayış*, *hatır*, *yanılgı*, *yorum* vd.

Kısaca işlem basamağı, algılama süreci sonrası edinilen bilginin zihinsel işlemlere tabi tutulduğu ve mental sürecin burada sona erdiği ya da bir sonraki basamak olan çıktı safhasına aktarımının yapıldığı mental kısım olarak tanımlanabilir. Bu kısımda gerçekte bütün zihinsel varlıklar da *mental isimler* ile (*anla-*, *kavra-*, *düşün-* vb.) ifade edilebilmektedir. Bu mental isimler *bilişsel isim* kısmında yer almaktadır.

2.2.3. Duygu İsimleri

Çıktı basamağının *açıklama isimleri* ile birlikte oldukça önemli ve birçok *isim* içeren üyesi *duygu isimleridir*. Duyguların anlamlı hâle gelmesinde zihinsel süreç önem arz etmektedir. *Bilişsel kuram* bu sürece dikkat çekmektedir. İnsan bedeninde meydana gelen bazı fizyolojik değişimler ve içinde bulunan durumu algılama ve düşünme arasında bir etkileşim olduğu araştırmacılarca ifade edilmiştir (Crooks ve Stein 1991: 361). Duygular, biliş ve davranışı etkileyen ve uyumsal fonksiyonları olan temel bir faktör olarak da kabul edilip bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma hâlinin bilişsel süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli olarak da incelenmiştir (Er vd. 2008: 2).

Mental sürecin çıktı basamağı, algılanarak girdi ve işlem aşaması tamamlanan, en sonda bir dönütün ortaya çıktığı basamaktır. Bu basamağın en temel özelliği zihinsel süreçte yaşanan tüm mental olayların gözlemlenebilir ya da anlaşılabilir bir dönüt ile üçüncü kişiler tarafından fark edilebilir duruma gelmesidir. Ayrıca bu basamakta duygu ve düşüncelerin çeşitli yollarla ifade edilebildiği belirtilebilir. Bu durumda, çıktı basamağında *duygular* ve *düşünceler* olmak üzere iki farklı çıktıdan bahsetmek mümkündür. Duygu çıktıları dilde *duygu fiilleri* ve *duygu isimleri* ile kendisine yer bulmaktadır.

Duygu isimleri duyu organları aracılığı ile algılanan verilerin zihinde başka bir veri ile eşleşip eşleşmemesi neticesinde ortaya çıkan durumları anlatan ifadeler olduğu söylenebilir. Çünkü duygu denen kavramın çıktıya dönüşmesi için zihinde daha önce birtakım verilerin depolanmış olması gerekir. Yaylağül, eylemi gerçekteşiren kişinin geçmişte içinde bulunan duruma benzer bir durum içinde bir şeyle karşılaştığında

daha sonra da benzer tepkiyi vereceğini ifade etmektedir (2005: 30). Duygusal tepkilerde deneyimlerin önemli bir etkisi vardır. Daha önce hiç karşılaşmamış veya öğrenilmemiş durumlar kişiyi ürkme, korkma temelli duygusal tepkilere yöneltebilir. Çünkü insan için bilinmeyen de tehlikelidir (2010: 103).

İnsanın temel duygularından olan *sevinmek*, *üzülmek*, *korkmak* gibi çıktılar daha önce kayıtlı olan verilerin daha sonra zihne giren verilerle tetiklenmesi neticesinde açığa vurulur. Bu açığa vurum neticesinde de *sevinç*, *üzüntü*, *korku* gibi dil boyutunda mental isim, alt kategori olarak da *duygu ismi* olan kelimeler ortaya çıkar.

Türkçede duygu ismi olarak değerlendirilmesi mümkün kelimelerden bazıları şunlardır: *beklentî*, *dargın*, *duygu*, *gam*, *gergin*, *hırs*, *his*, *hüzün*, *iğrenç*, *kırgın*, *korku*, *mutlu*, *sevgi*, *şaşkın*, *üzüntü*, *üzgün* vb.

2.2.4. Açıklama İsimleri

Algılama ile başlayıp işlem basamağında bilişsel devrede devam ederek çıktı safhasında duygu konumunda kendisine yer bulan sürecin dönütleri, aynı zamanda açıklama basamağında üçüncü kişiler tarafından görülebilecek/anlaşılabilecek nitelikte görmek mümkündür. Mental süreç neticesinde genelde istemli bir şekilde dönüt verilmesi *dilsel açıklama*; yine her zaman olmasa da genelde istemsiz dönüt verilmesi ise *görsel açıklama* olarak ele alınabilir. Örneğin, *söyle-/ söylem*, *söz*; *anlat-/anlatım*, *anlatı*; *açıkla-/açıklama* gibi örnekler *dilsel açıklama* kategorisinde fiil ve isim cinsinden kelimeler olarak ele alınabilir. Bu kelimelerde ortak yan, mental süreç sonunda kişinin istemli bir şekilde *dilsel açıklama* yapmasıdır. Daha kısa bir ifadeyle *dilsel açıklama* kelimelerinde bilinç doğrudan devrede olarak dönüt verilmiş olur. Bunun dışında bazı durumlarda mental süreç neticesinde kimi zaman istemli bir dönüt verilmez. Ancak sonuçta dönüt ortaya çıkmış olur. Örneğin *şimar-/şimarık*, (*utancından*) *kızır-/kızarıklık* gibi kelimeleri de görsel açıklama bildiren kelimeler olarak ele almak mümkündür. Bu kelimelerin anlam alanlarında istemli bir dönüt yoktur.

Türkçede dilsel açıklama bildiren isimler oldukça esnek bir yapıya sahiptir. Türkçede şu isimler açıklama isimleri içerisinde *dilsel açıklama* kategorisinde değerlendirilebilir: *aktarım*, *anlatı*, *bildiri*, *deyiş*, *dilek*, *konuşma*, *kurgu*, *kıvrak*, *övgü*, *sövgü*, *söz*, *söylem* vb. Görsel açıklama isimleri olarak ise *aفال*, *ala* (alar- ile ilişkili), *acayip* (acayıpleş- fiili ile bağlantılı), *esrik* (esir- ile bağlantılı), *gülücük*, *şimarık*, *kızarıklık* vb. isimler değerlendirilebilir.

3. Sonuç

Dil, evrende yer alan her türlü varlığı nitelendirme konusunda sistemli ve gelişmiş bir yapıya sahiptir. Nesnelere, kavramlara, olgulara ve bunların hareketleri dilde çeşitli kelimelerle kendisine yer bulmaktadır. Somut ya da soyut her varlık, dilin imkânları doğrultusunda ifade edilir. Dilin evreni ifade edebilir mahiyete gelmesinde en önemli görev elbette ki *düşünceye* aittir. Birbirine sıkı sıkıya bağlı iki kavram olan dil ve düşünce birbirlerini doğrudan etkileyerek işlevlerini yerine getirirler. Düşünce dilin ortaya çıkmasını sağlarken dil de düşüncenin ana maddesi hâlinindedir. Düşünce sisteminin üyeleri de yine dilin üyeleri ile anlaşılır hâle gelir.

İnsanın duyu araçlarıyla çevreyi algılama sürecini başlatır ve bu aşamadan itibaren düşünsel bir süreç başlar. Çevresini algılamaya başlayan insan bu kez anlama ve anlamlandırma safhasında içinde bulunulan süreci nitelendirme amacı taşıyarak bu süreçteki üyeleri dil boyutuna aktarır. Bu düşünsel süreçte çeşitli üyeler vardır. Bu üyelerin kimileri hareketin kendisi iken kimileri ise hareketin gerçekleştiği kavram/nesne/olgu şeklindedir. Bahsi geçen bu düşünsel süreçte yer alan üyeler dilde fiil ya da isim cinsinden kelimelerle ifade edilir. Bir başka deyişle düşünsel sürecin üyeleri mental fiil ya da mental isimlerle dilde nitelenir hâle gelir. Hem dış dünyayı hem de iç dünyasını niteleme ihtiyacı hisseden insan, mental fiil ve isimler aracılığı ile kendi iç dünyasını dış dünya tarafından anlaşılabilir kılma çabası güder.

Dış dünyayı ifade eden kelimeler çeşitli çalışmalarda farklı ölçütler bağlamında tasnif edilmiştir. Bugün hâlen yeni kelime tasnifleri de yapılagelmektedir. Aynı şekilde insanın iç dünyasını ifade eden kelimeler de çeşitli araştırmalarda tasnif edilmiştir ve yeni tasnif çalışmaları bu bağlamda da devam etmektedir. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda anlam temelli tematik kelime sınıflandırmalarının daha ağırlıklı olduğu kelime dünyasının en ufak detaylarına kadar sınıflandırılmaya gayret edildiği görülmektedir. Tam da bu noktada iç dünyasını etraflıca betimlemek isteyen insanın bu iç dünyasını yansıtan kelimelerden bir türünün de mental isimler olduğu açık bir şekilde ifade edilebilir.

Mental fiil türlerinin isim karşılığı olarak düşünülebilecek olan mental isimler, kendi içlerinde birtakım özel ölçütler barındırmaktadır. Bu ölçütler *mental fiiller ile bağlantılı olma*, *mental süreçte bir noktayı/olguyu/kavramı ifade etme* ve *kalıcı isim olma* olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte mental fiillerle bağlantılı olarak mental isimlerin de kendi içinde türleri olduğu bu türlerin mental süreç temelli *girdi*, *işlem* ve *çıkıtı* basamaklarından oluştuğu söylenebilir. Girdi basmağı *duyu isimleri*; işlem basamağı *bilişsel isimleri*; çıkıtı basamağı ise *duygu isimleri* ve *açıklama isimleri* şeklinde sınıflandırılmaktadır. Dolayısıyla mental fiillerin ve mental isimlerin paylaştığı özniteliklerin birçok açıdan benzer olduğu söylenebilir. Bu da bu iki türün sözlüksel bütünlük içerisinde hareket ettiğini ve ilişkili olduğunu göstermektedir.

Türkçe, en eski dönemlerden bugüne mental kelime türleri bağlamında oldukça çeşitli malzemeler sunmaktadır. Türkçenin sunduğu bu dil malzemelerinin anlam alanları düşünsel sürecin en ince detayına kadar nitelendirilebilmesine olanak tanımaktadır. Mental isimler de Türkçenin takip edilebilen en eski dönemlerinden bugüne değin dil içerisinde kendisine yer bulmuştur. Mental isimlerin çeşitliliği ve özelliği, Türkçenin soyut kavramları ifade edebilme yeteneğinin gelişmişliğini göstermesi bağlamında önem taşımaktadır.

Kaynakça

ARKONAÇ, Sibel A. (1998). *Psikoloji-Zihin Süreçleri Bilimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

ARNAZAROV, Seyitnazar (2004). “Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Ortak Fiillerinin Anlam Bakımından Genel Bir Mukayesesi”. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 193-219.

AYAN Ekrem ve TÜRKDİL Yakup (2014). “Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35: 26-41.

- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (2011). "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi". *Türk Gramerinin Sorunları I-II Toplantı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1996). *Ali Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BIBER, Douglas; CONRAD, Susan; LEECH, Geoffrey (2003). *Longman Student Grammar of Spoken and Written English*, Pearson Publishing
- BOZ, Erdoğan (2020). "Türkiye Türkçesinde Sözcük Türleri Üzerine Bir Tasnif Denemesi". *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 1-10.
- BÖREKÇİ Muhsine ve TEPELİ Yusuf (2013). "İşlevsel Dilbilim Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine". *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 2(7): 93-102.
- CHAFE, Wallece L. (1970). *Meaning and the Structure of Language*. Chicago: University of Chicago Press.
- CHOMSKY, Noam (2001). *Dil ve Zihin* (Çev. Ahmet Kocaman). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- CROOKS, Robert; STEIN Jean (1991). *Psychology: Science Behaviour and Life*. 2. Baskı. Fort Worth.
- DANKOFF, Robert; KELLY James (1982). *Mahmud al-Kaşgarî Compendium of the Turkic Dialects (Divân Lugât at-Turk)*. Harvard University Press.
- DELİCE, H. İbrahim (2012). "Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir?". *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4: 27-34.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Vekâleti.
- DINNEEN, Francis P. (1995). *General Linguistics*. Washington: Georgetown University Press.
- DORNSEIFF, Franz (2004). *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. De Gruyter.
- DOWTY, David R. (1979). *Word Meaning and Montague Grammar*. London: D. Reidel Publishing Company.
- ER, Nurhan; HOŞRIK, Evren; ERGÜN, Handan; ŞERİF, Moustafa (2008). "Duygu Durum Değişimlemelerinin Otobiyoğrafik Bellek Üzerindeki Etkileri". *Türk Psikoloji Dergisi*, 23 (62): 1-13.
- ERDEM, Mevlüt; SARI, Mustafa (2010). "Sözcük Türlerinin Sözcük Öbekleriyle İlişkisi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/4: 321-335
- ERGİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- FAKİRULLAHOĞLU, Muhammed Ali İsmail (2016). *Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FILLMORE, Charles J. (1971). "Some Problems for Case Grammar". *O'Brien Report of the 22nd Annual Roundtable Meeting on Linguistics and Language Studies*, 35-56.
- FİLİZOK, Rıza (2005). "Edebiyat Eğitim ve Öğretiminde Terim Sorunu". (<http://www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=News&file=print&sid=60> E.T. 14.12.2020).
- GIVÓN, Talmy (2001). *Syntax: An Introduction I*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- GRÖNBECH, Kaare (2000). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HİRİK, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- HİRİK, Erkan; ÇOLAK, Tuğba (2017). “Türkçe Mental Fiillerde ‘Çok Katmanlılık’”. *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1: 261-268.
- İMER, Kamile, KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, Sumru. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- JOHANSON, Lars ve Csato Eva. A. (1998). *The Turkic Languages*. London: Routledge.
- KAMCHYBEKOVA Kyial (2010). *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARATAŞ, Mustafa (2020). *Türkçe ve Felsefe Terimleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- KILINÇ, Esra (2019). *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KOPTAGEL-İLAL, Günsel (1984). *Tıpsal Psikoloji-Tıpta Davranış Bilimleri*. İstanbul: Beta Basım/Yayımlar Dağıtım.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LAW, Vivien (2003). *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600*. Cambridge University Press.
- LEVIN, Beth (1993). *English Verb Classes and Alternations a Preliminary Investigation*. Chicago ve London: The University of Chicago Press.
- LYCAN, William. G.; PRINZ, Jesse J. (2008). *Blackwell philosophy anthologies. Mind and cognition: An anthology*. 3rd ed. Malden: Blackwell Publishing.
- LYONS, John (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çev. Ahmet Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, Mustafa; KAYA, Mehmet Y.; ÖZŞAHİN, Murat (2010). “Lehçe-i Tatarî'nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme”. *Uçenyte Zapiski Tavriçeskogo Natsionalnogo Universiteta im. V. İ. Vernadskogo Seriya “Filologiya Sotsialnye Kommunikatsii”*, T: 23: 9-19.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2019). *Karay Türkçesinde İsim*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- PALMER, Frank. R. (1968). *A Linguistic Study of the English Verb*. Florida: University of Miami Press.
- RYLE, Gilbert (1949). *The Concept of Mind*. London: Barnes and Noble.
- SARI, İsa (2019). “Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: gör- Örneği”. *Algı'ya Dair*. İstanbul: Kesit Yayınları, 129-160.
- SARIYEV, Berdi ve GÜDER, Nurcan (1998). *Türkmencenin Grameri (II Morfologiya: Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dünyası Gençlerinin Mahtumkulu Yayın Birliği.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1998). *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- SEÇKİN, Kuban (2019). *Eski Türkçede Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SIEMIENIEC-GOLAŚ, Ewa (2005). *Turkish Lexical Content in Dittionario della lingua Italiana, Turchesca*. Kraków.
- ŞAHİN, Savaş (2016). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞİRİN USER, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- TESNIÈRE, Lucien (1959). *Éléments de Syntaxe Structurale*. Paris: Libraire c. Klincksieck.
- TOPARLI, Recep (2003). *Ed-dürretü'l-Mudiyeye fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- TÜRKDİL, Yakup (2013). *Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UZUN, Nadir E. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dil Bilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Pandora Kitabevi.
- VENDLER, Zeno (1967). *Linguistics in Philosophy*. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press.
- VIBERG, Ake (1983). "The Verbs of Perception: A Typological Study". *Linguistics*, 21: 123-162.
- VIBERG, Ake (2001). "Verbs of Perception", *Language Typology and Language Universals* (Ed: Martin Haspelmath (ed.); Ekkehard König (ed.)), Berlin: de Gruyter, 1294-1309.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.
- YAYLAGÜL, Özen (2010). "Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/4: 100-111.
- YENER, Mustafa L. (2007), "Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine". *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/3: 606-623.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILDIZ, Hüseyin (2017a). "Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi". *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature*, 3/1: 337-362.
- YILDIZ, Hüseyin (2017b). "Eski Uygurcada Göz Fiilleri". *Journal of Old Turkic Studies*, 1: 145-213.
- YILDIZ, Hüseyin (2019). "Eski Uygurcada Bellek Fiilleri". *Türkbilig*, 37: 21-34.
- YILDIZ, Hüseyin (2020). "Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar". *Gazi Türkiyat*, 26: 105-125.
- ZEKİYEV, Mirfatih. (2002). *Tatar Grammatikası II, Morfolojiya* (Edt. M. Zekiyev). Kazan.

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Проблема Оценочной Лексики В Казахском Языкознании: Теории И Динамика Изучения

Problems of Evaluative Vocabulary in Kazakh Linguistics: Theory and Dynamics
Kazak Dilbiliminde Değerlendirmeci Kelime Bilgisi Sorunları: Kuramlar ve
Dinamikler

Анар Аширова Тишибаевна

Филология ғылымдарының кандидаты. Доцент.
эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

Алматы / Қазақстан

✉ Anara_314@mail.ru

📄 0000-0002-7114-3020

Багила Муратбек

Филология ғылымдарының кандидаты. Доцент.
Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік
университеті. Қазақ тілі факультетінің оқытушысы.
Ақтөбе / Қазақстан.

✉ baglash@mail.ru

📄 0000-0002-4100-2534

Atf

Citation

Аширова Тишибаевна, Анар; Муратбек, Багила (2021). Проблема Оценочной Лексики В Казахском Языкознании: Теории И Динамика Изучения. *Dil Araştırmaları*, 28: 57-73.

Başvuru

Submitted

01.04.2021

Revizyon

Revised

17.05.2021

Kabul

Accepted

17.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Modern Kazak dil biliminde, bilim adamları, dilciler, kelime dağarcığının bir kişinin ruh halini etkileyen bir grup kelime içerdiğini ve bunların, duygusal ve bilgi verici (ifade edici) kelimeler olarak adlandırıldığını kaydederler. Bu kelime grubu, bir kişinin belirli bir nesne fenomenine karşı kendi tutumunun, ruh halinin ve duygularının ifadesi ile ilgilidir. Duygusal ve ifade edici kelimeler, doğrudan duyguları etkileme özelliği ile karakterize edilir. Duygusal ve ifade edici bir kelime, sırasıyla ya doğrudan iletişim amaçlı kullanılır ya da sadece hislerin ifadesi için kullanılır. Bilimsel literatürde duygusal kelimeler iki kategoriye ayrılır: duygusal olarak anlamlı ve duygusal olarak karmaşık. “Duygusal değer içeren kelimeler, bir şeyin mantıksal değeriyle bir arada var olabilir. Duygusal ton, yalnızca duygusal anlamın yakın bir ifadesidir. Böyle bir anlam, tonlama yoluyla aktarılır. Kelime anlamı açısından duygusallıkla yakından ilgili bir kategori olarak, öncelikle değerlendirici kelimeleri isimlendirebiliriz. Duygusal kelimeler bir kişinin çevredeki varlıkların onun üzerindeki izlenim ve hislerini ifade ederken, değerlendirici kelimeler, çevredeki varlıkla ilgili kişinin kendi değerlendirmelerinde kullanılır. Bundan, duygusallığın her zaman takdir anlamına geldiğini görebiliriz. Değerler açısından bu çalışma Kazak dilbiliminde yaygın değildir, sadece son zamanlarda yaygın hale gelmiştir. Değerlendirici sıfatındaki kelime dağarcığı sorunları Kazak dilbiliminde özel bir çalışma konusu haline gelmemiş dil olgularından biridir. Değerlendirme, değerlendirme kategorisi, doğası, dil özellikleri, duygusallığı ve ifadeleri Kazak dilbilimindeki yenilikçi paradigmalardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Dilbilimi, Sözcükler, İletişim, Değerlendirme Sıfatındaki Kelimeler

ABSTRACT

The article deals with the issues of assessment, evaluation vocabulary, types and studies in Kazakh linguistics in a wide format. Studies in this area and their comparative and comparative variants, types are analyzed in accordance with the paradigms. The phenomenon of unambiguity (monosemantism) and polysemy, which is determined by the disclosure of the relationship of the meaning of the word. Opinions related to both practical and theoretical issues of the problem of evaluative vocabulary in Kazakh linguistics are also expressed: theory and dynamics. Thus, the meaning of a word is also a complex category. Consequently, the meaning of the word, along with the generalized, abstract image created on the basis of the image of objects in the objective world, the activity of human thought (brain), also includes the formed semantic shades associated with the laws of language. So when a sound or sequence of sounds is associated with a particular meaning, it also takes into account the legitimacy of the language. Although the laws of language do not affect words individually, they perform a crucial function when they are part of a sentence. After continuous repetition in everyday life and in the history of language development, these linguistic patterns penetrate into the internal composition of meaning and influence the formation of the vocabulary of evaluation.

Keywords: Kazakh linguistics, evaluative vocabulary, types of evaluative vocabulary, language paradigm, emotive and expressive vocabulary, semantic meaning of words

Введение

В современном казахском языкознании многие ученые-лингвисты отмечают, что в лексике есть группа слов, влияющих на настроение человека, которую называют “эмоционально-экспрессивными “словами (иногда говорят об “эмотивности слова “ или “интенсивности слова”). Такие слова проявляются в выражении человеком своего отношения, настроения, чувств к одному и тому же явлению. Эмоционально-экспрессивные слова характеризуются свойством воздействовать непосредственно на чувства. Эмоционально-экспрессивные слова – живое выражение чувств и эмоций, возникающих в процессе коммуникации. Эмоциональные слова в научной литературе делятся на эмоционально значимые и эмоционально окрашенные. “Эмоциональная сущность слова может сосуществовать с логической сущностью вещи. Эмоциональный тон – это только интимное выражение эмоциональной сущности. Такой тон задается интонацией” (Гальперин 1981: 84). В аспекте значения слова в качестве категорий, тесно связанных с эмоциональностью, можно назвать оценочные слова. В то время как эмоциональные слова выражают состояние человека в окружающей действительности, оценочные слова используются для оценки этой окружающей действительности. Отсюда следует, что эмоциональность всегда подразумевает оценку.

Очевидно, что смысл экспрессивности заключается в четком определении образности, ответственности эмоциональных и оценочных слов, выражающих эмоции и психическое состояние, в установлении интенсивности эмоций. Одни ученые-лингвисты относят эти три характеристики (эмоциональность, экспрессивность, оценочность) к одной языковой категории (языковой элемент, признак, который индивидуализируется по определенным свойствам, функциям), в то время как другие исследователи рассматривают их как разные языковые термины, имеющие свои отличительные признаки.

В различных работах по лингвистике, философии, логике возникает оценка ценностного состояния между объектом и субъектом. Термин “ценность” используется в широком и узком понимании связи человека с окружающей средой. Рассмотрение человеком ценности с социальной, культурной точки зрения заключается в том, что он может распознать положительную и отрицательную стороны вещи и выявить ее ценность, качество посредством оценки. Оценочное слово, вошедшее в контекст оценки, таким образом, образует особую структуру. А. А. Ивин (XX век, русская лингвистика) выделяет четыре компонента оценки – это субъект, предмет, характер, основание (Ивин 1970: 21).

Публицистика призвана знакомить читателей, зрителей и слушателей с самыми актуальными событиями современности. Она также стремится воздействовать на сознание граждан путем убеждения и сформировать определенное общественное мнение. Эти две функции публицистики – сообщение и воздействие – находятся в тесной взаимосвязи друг с другом. В газете сосуществуют оба качества оценочности, которые подчиняются информационной, пропагандистской деятельности газеты, целям и интересам, вытекающим из этой деятельности.

Содержание публицистических материалов всегда включает в себя функции информирования и оценки. Функционирование публицистического стиля в обществе определяется его основными чертами, формирующими индивидуальный характер публицистического стиля. К ним относятся побудительность, высокая эмоциональность, открытое оценочное отношение к сообщаемому факту, явлению, событию.

Эмоциональная лексика тесно связана с оценочной лексикой. Значения эмоциональных слов часто перекрываются оценочным значением. В значении слова часто наблюдается тесная связь категорий оценки, выразительности и эмоциональности. Но это наблюдается не во всех случаях: в некоторых союзных словах оценочное значение вообще отсутствует.

Оценка эстетической специфики предмета или явления происходит на разных уровнях: от демонстрации положительной, отрицательной сторон объекта до выбора. Эстетическая оценка тесно связана с внутренним миром человека, условиями жизни и отношением к явлениям природы. Особенно часто в газетном языке используется эстетическая оценка человеческого лица, внешнего облика, одежды. Например: образ золотого парня, его благородные поступки, остроумные, красноречивые слова, вежливо-добродушный характер, черные очи, его вежливый нрав превращаются в легенду (Казахская литература, 31

января 2003 года). Более бдительный, обстоятельный, уверенный в себе и находчивый, зажигательный, образцовый Толеген (Казахская литература, 31 января 2003 года).

Б. Момынова в своем исследовании, посвященном оценочной лексике, утверждает: “Оценка социальной группы, индивида, при употреблении которой дополнительно к слову прибавляется оценка субъекта за действие по отношению к предмету и явлению, составляет ряд оценочной лексики” (Момынова Б. 2001: 134). Внутри языковых уровней оценка наблюдается в лексике. Оценочные возможности слов в языке разнообразны. Любая вещь, явление в мире получает свою номинальную оценку. Любая оценка доказывает наличие оценщика в языковом инструменте. Основа значения, выражающего оценку, основана на признаках “хорошо/плохо”. Существует два типа оценок в зависимости от этих признаков:

- 1) рациональная цена
- 2) эмоциональная оценка.

Эмоциональная и рациональная оценка считаются двумя сторонами отношения субъекта к объекту: первая - его эмоции и чувства, вторая - его мнение, опирающееся на известные факты. Эмоциональная оценка часто дается союзными, аффективными (особая острота) словами и в ней преобладает выразительность. Например, шокирующая новость, великолепный художник! Прекрасно! Ах! Негодяй! (отвратительный, сволочь!) и т.д. Цель рациональной оценки – величина оценки объекта с точки зрения субъекта. Рациональная оценка требует оценочных суждений и подходов, аксиологических предикатов, предупреждающих их оценочный характер. Например, я считаю это дело хорошим началом. По мнению всех, он совершил плохой поступок. Для рациональной оценки не характерна экспрессивность. Эмоциональная и рациональная оценка тесно связаны друг с другом (Тусипбекова 2007: 10).

Оценочность (хорошая, плохая положительная, отрицательная оценка), эмоциональность и экспрессивность слов, эмоционально-экспрессивные, экспрессивно-оценочные, эмоционально-экспрессивно-оценочные значения могут совмещаться в процессе употреблении, однако могут выражаться самостоятельно.

Эксперимент

Одним из исследователей, рассматривающих оценочность как отдельную семантическую категорию, хотя оценочность связана с эмоциональностью, выразительностью, является Ш. Нургожина. “... под оценочностью.. нужно понимать имеющееся в слове отрицательное или положительное отношение говорящего к объекту речи” (Нургожина 2001: 38). Автор отмечает, что оценочные свойства слов реализуются через структуру А - В в двух значениях-хорошее/плохое. Оценка приводит к выводу, что симпатия выражает эмоции

субъекта посредством таких слов, как *симпатия/нелюбовь, восторг/обида* (Нургожина 2001: 42).

Все оценочные категории в языке делятся на положительные//позитивные и неприятные//отрицательные. Но в дополнение к этим категориям существует нейтральный тип оценки. Поскольку оценка и оценивание (баға және бағалау) реализуются через языковые средства, то Д. Бикертон демонстрирует через следующие языковые конструкции три различных подхода к построению оценки, которыми следует руководствоваться:

- * Человек + артефакт: сквозь игольное ушко пролезет. Изворотливый, ловкий сквозь сито проскочит, ни капли вреда, и т. д.
- * Животное + человек: парень-волк, девушка красива -как лебедь белая, парень-орел и т. д.
- * Абстракт + живая вещь, деятельность: быт меняется, время идет и т. д. (Бикертон 1990: 297).

Социальная природа оценочности газетной лексики имеет свои грани. Одна из них - в связи с разнообразием социального состава лиц, направляющих материал в издание: специальные корреспонденты, читательские письма, участие в работе газеты общественных организаций различного уровня и коллективов различных отраслей - придает ее лексике настоящий социальный характер.

Второй аспект – различный уровень читательской аудитории – касающийся особенностей принимающей аудитории. С учетом этих двух аспектов использование социальной оценочности в газетном языке активизируется и приобретает полноценный характер (Момынова 1999: 136).

Оценочную лексику в газетном языке Г. Я. Солганик (XX век, русский ученый) разделяет на три вида:

- слова, выражающие положительную или позитивную оценку;
- слова, выражающие отрицательную или критическую оценку;
- модальные слова, передающие оценочность (Бурукина 2003: 37).

Оценочность встречается в разных масштабах в определенных стилевых формах. Так, в художественной литературе эта категория (оценочность) широко используется в изображении, раскрытии характеров персонажей, оценке их поступков и действий. Степень оценочности в научном стиле незначительна. Дело в том, что специфику научного стиля оценивают скорее по конкретному названию, чем по описанию вида, свойства понятия, явления, т. е. оценочность не считается ее органическим, естественным качеством.

В публицистике же, наоборот, эта категория с самого начала принимает активное участие в формировании стилевых структур. Оценка в языке газеты не может быть одной окраски - только положительной или только отрицательной. Поэтому граница между позитивной и негативной лексикой в газете становится все более явственной и четкой. Такие контрастные краски “вплетаются” в

семантику определенных слов, постоянно употребляются в различных газетных жанрах, в которых пишут о схожих ситуациях, тем самым обогащая публицистику оценочной палитрой.

Оценочная лексика не стала предметом специального исследования в казахском языкознании. Поэтому оценка, оценочная категория, ее природа, языковые средства – это вопросы, которые в дальнейшем требуют тщательного изучения.

Языковые явления имеют разный языковой характер и выражаются в виде речевых единиц. Язык – система символов. Языковой символ – это не предмет и его название, а явление, объясняемое маркировкой понятия и акустического образа в психике, соотношением органов чувств.

Язык – система, и языковая система в целом не может быть изменена. В лингвистике важный вопрос рассматривать язык как систему или структуру.

Л. Берталагорм (XX век, немецкий ученый):

Понятие “система” считается базовым, но не противопоставляется структуре, предлагается называть “системой” комплекс элементов, “тесно связанных друг с другом”. Всесторонне изучил структурную систему оценочности, Е. М. Вольф (XX век, русская лингвистика). На основе сопоставления материала русского и казахского языков по интенсивности качества оценочности в современном казахском языкознании З. К. Ахметжанова провела всестороннее исследование.

Е. М. Вольф (XX век, русский ученый) относит оценочность к модальной норме, логико-семантическая структура которой не связана с синтаксической деятельностью. Существует множество элементов, влияющих на создание модальной формы оценочности.

Языковые особенности оценки человека в целом, эстетическая оценка внешности человека наиболее полно отражаются в языке. В казахском языкознании рассматривается оценка интеллекта человека с помощью языковых средств, эмоционального, внутреннего состояния человека через оценочную лексику, степень соответствия нормам языка и канонам языковой культуры. К структурным компонентам оценочной лексики следует отнести необходимые опорные слова, ценность, оценочные слова, природные виды оценочности, эстетическую и эпическую оценку, оценочность фразеологически структурированных предложений, которые должны быть объектом и субъектом оценки, актом оценки, типом оценки.

Оценка осуществляется через видение, мировоззрение субъекта. Объект, подлежащий оценке – человек, вещь, явление, событие и оцениваемый предмет.

Семантическая связь между оценочными словами начинается с признаков объекта, который является основой оценки и должен быть оценен. В состав оценки входят оценочный мотив, критерий оценки, классификатор и деинсификатор. Состав оценочности достаточно сложен. Когда одно вещество оценивается в сравнении с другим, сравниваемое вещество, или один из его признаков, может быть определенным элементом оценочной способности.

Например: “Зима в этом году была холодная, снежная, с метелями”. Поскольку объективная оценка зимы характеризуется данной природной спецификой, в такой случае нет свободы в оценке. Но “зима холодная, снежная, с метелями” в большинстве случаев причиняет трудности путникам, пастухам, вообще всем. Поэтому дается свобода оценивать субъективно со стороны людей.

Оценочность – оценка, отношение, отношение говорящего к явлению и предмету со своей стороны, к названию действия. Возможности для оценки слов в языке разнообразны и разнообразны.

Все оценочные категории делятся на положительные и отрицательные. Например, приятные оценочные слова: красивая как ангелочек – красивая, как лебедь белая - непорочно чистая, глазам – радость, душе – отрада.

К негативной или отрицательной оценке относятся такие слова, как “грубый нрав”, “безликий”, “мошенник”, “кровожадный”. Слова, выражающие отрицательную или положительную оценочность, создаются с участием различных лексических слоев.

Оценочность характерна для общей языковой системы, поэтому охватывает всю имеющуюся структуру лексики – группы, слои. Оценочность встречается в разной степени в разных стилевых формах. В то время как в художественной литературе оценка широко используется в изображении, раскрытии характеров персонажей, оценке их действий и поступков, величина оценочности в научном стиле лишь незначительна. Научный стиль ценится не столько описанием вида, свойства понятия, явления, а конкретным названием.

А в публицистическом стиле данная категория с самого начала участвует в формировании стилевых структур и выполняет интенсивную функцию. Структура слов, выражающих оценочность – это качество слов, выражающих оценочность, содержится в семах единиц древнейших, языковых словообразовательных единицах языка: героизм, слава, честь, достоинство и т.д.; названия драгоценных металлов: золото, серебро, бронза (медали); драгоценные наименования: жемчуг (мысль), бриллиант (поэма), благородная (мысль), драгоценный (слово) и т.д. В словах, выражающих принадлежность к учебе, знаниям: эрудит, ученый, гений, мудрец и т.д. В словах, выражающих принадлежность к социальной среде, встречается оценочность: аристократ, богатые, бедные и т.д. Слова, обозначающие возраст: молодой, старый, старший, младший, старец, юноша, девушка, подросток, младенец, дитя.

Отмечается, что оценку выражают все части речи, особенно часто – прилагательные.

Нечеткость соотношения видов оценочности объясняется движением и эволюцией оценочного компонента. Изменение элементов оценочности в смысловом объеме слова – закономерное явление. Еще один из видов оценочности – модальная оценка – передается через слова. Модальная оценочность – это прямое недооценивание положительных, отрицательных явлений, в той или иной степени в зависимости от семантики обязательно присутствует компонент оценочности. Например: слово оправдание означает

модальную оценочность. Его позитивное использование – это оправдание невинных репрессированных, качество, проявляющее негатив, - необоснованное оправдание виновного, преступника.

В начале XIX века В. фон Гумбольдт (XVIII век, немецкая лингвистика) говорил, что человеческая речь полна чувств. В настоящее время лингвистика вновь опирается на оставленное им учение, то есть он призвал изучать язык в тесной связи с человеческой природой. Все мы всегда испытываем разные эмоции: радость, горе, грусть и т. д. Эмоции помогают нам лучше понять друг друга. Разные народы распознают выражение лица друг друга и вербальные жесты. Разные культуры по-разному воспринимают различные эмоции, придавая социальным узам те или иные личностные эмоции, что влияет на воспитание и социализацию, а это, в свою очередь, влияет на понимание мира, социальную организацию и реализацию определенных элементов в рамках структуры смысловой эмоциональной лексики. Эмоциональная сфера – самая сложная система человека. Поэтому сфера эмоций требует глубокого и детального изучения не только с точки зрения физиологов и психологов, но и с точки зрения лингвистов. Языковеды интересуются языковыми средствами, используемыми для выражения чувств говорящего и воздействия на эмоциональную сферу слушателей. Тексты художественной литературы в первую очередь напрямую связаны с человеческими эмоциями и чувствами. Изучение эмоциональной лексики представляет большой интерес, так как истинная природа человеческих чувств, страстей, эмоций и их силы познается в той форме, которая возникает, когда они находят выход из внутреннего мира, то есть в словах. Эмоции героев произведений художественной литературы – особая психологическая реальность. Филологи единодушно обращают внимание на отсутствие способа полной и адекватной передачи эмоционального содержания слова и текстов на иностранный язык. Последнее обстоятельство свидетельствует о том, что чаще всего перевод произведений художественной литературы является наиболее сложным, чаще всего используется способ “пропустить слово”. Что касается современной ситуации в области художественного перевода, то, в частности, перевод на русский язык многих произведений современных английских и американских писателей – качественные переводы, то есть правильное обращение с двумя языками требует поиска закономерностей. По мнению А. А. Бурукиной (XXI век, русская лингвистика), “перевод с языка на язык – это изменение ментальности” (Бурукина 2003: 8-9).

Согласно классификации эмоций И. Шаховского (XIX в., русский ученый), в ходе анализа эмоциональной лексики можно обозначить эмоцию, которая преобладает среди словарных единиц, выражающих значительные эмоции, как “удивление”, но встречаются и эмоции гнева, страха и непонимания (Шаховский 2008).

Всестороннее рассмотрение названий эмоций, их семантических и прагматических свойств необходимо для полного понимания эмоционального словаря, который является частью лексико-семантической системы языка.

Результаты и обсуждение

Характерной функцией оценки является рассуждение о том или ином предмете. В нашем языке часто встречаются языковые структуры оценочного значения. Оценочная лексика часто используется для описания ассортимента, поведения, внешности конкретного человека.

В толковом словаре казахского языка дана характеристика слов цена, оценка: “Цена вещи (1) стоимость предмета, рынок. (2) переключитесь. Достоинства. Оцени мясо. (1) Выставление оценок. (2) переключитесь. Чествовать, уважать. Оценка название действия глагола оцени. Оценочное вещество. (1). Оценщик. (2). переключитесь. Чествующий, почитатель” (Словарь 2008: 239).

Классификация типов оценок была предложена в 1963 г. финским исследователем г. Фонн Райтом (XX век, финский ученый). Он называет оценки “формами блага, ценности” и выделяет инструментальные, технические, медицинские, утилитарные, связанные с поведением человека (“доброта человека”), гедонистические.

Ученый-Лингвист Е. И. Дибров (XX век, русский ученый) выделяет следующие типы личностных оценочных значений:

1. эмотивная оценка
2. этическая оценка
3. интеллектуальная оценка
4. нормативная оценка
5. квалификационная (качественная/количественная) оценка.

Н.Д. Арутюнова (XXI век, русский ученый) разделяет личностные оценки на следующие категории:

- I. Сенсорная оценка:
 1. Сенсорная оценка или гедонистическая / вкусно-невкусно/.
 2. Психологическая оценка:
 - а. Интеллектуальный / образованный, интересный/;
 - б. Эмоциональный / веселый, радостный/.
- II. Сублимированный оценщик:
 1. эстетическая оценка, полученная от сенсорной и психологической оценки / красивая, некрасивая/.
 2. этическая оценка / добрый, жестокий/.
- III. Рациональный оценщик:
 1. Утилитарная оценка / полезная, вредная/.
 2. Нормативная оценка / правильная, неправильная, отрицательная/.
 3. Телеологическая оценка / успешная, неудачная/ (Кутжанова 2013: 196).

В статье основоположника казахского языкознания А. Байтурсынова “Әдебиет танытқыш” в разделе “Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі” (“Система простых слов и талантливых (одаренных, высокопарных) слов”) рассматривается природа слова, понятия, значения. Исследователь указывает на два типа мышления “Мышление имеет два разных характера. В то время как одни из этих характеристик являются природными, другие – приобретенными

характеристиками человека. Например, мы говорим, что что-то теплое, что-то холодное, что-то негативное, что-то плохое, что-то твердое, что-то мягкое. Это свойства, которые существуют внутри вещи. Кто-то из этих описаний мог бы понравиться человеку, а кто-то-нет” (Байтұрсынұлы 1923: 89).

Исследователь М. Оразов в своей работе “Семантика казахского языка”, анализируя эмоциональное значение, всегда подчеркивает, что объективная информация, воспринимаемая через интуицию, проходит через призму человеческой мысли, сознания, дается определенная оценка (Оразов 1991: 76).

В казахском языкознании термин оценочная лексика впервые был использован учеными-корреспондентами А. Алдашевой, О. Буркитовым, Б. Момыновой и др. применительно к специфике газетного языка.

К. Есенова предлагает следующее определение: “оценочный или оценочный образ речи – это суждение, выражающее точку зрения говорящего о том, на что он нацелен, в виде одобрения, возражения, желания или желания и т.д., Основной вид стилового дополнительного значения и смыслового оттенка” (Есенова 1996: 63).

Профессор Б. Момынова утверждает, что “оценочность – это оценка, отношение говорящего к названию явления и предмета, действия со своей стороны” (Момынова 2003: 102).

Ученая З. Ерназарова в исследовательской работе “Прагмалингвистический аспект синтаксиса речи” делает вывод: “оценка рождается при речевом акте. Поэтому оценочно-значимые речевые акты приобретают единое прагматическое значение. С точки зрения ценностей, присущих человечеству, на формирование речи, направленной с оценочной целью влияют прагматические факторы. Если оценка дается в позитивно-негативном ключе, то в речи есть единицы, приспособленные для этой цели” (Ерназарова 2001: 89).

Исследователь Д. Бекзат в кандидатской диссертации “Когнитивный прагматический аспект пословиц и поговорок на казахском языке” отмечает, что одной из характерных особенностей пословиц является их оценочность. “ПП дает оценку любой ситуации, в том числе по отношению к человеку – поведению, поступкам и т.д.” (Бекзат 2002: 6).

Исследователь Б. У. Сагинова в своей кандидатской диссертации “Этнолингвистическое исследование человеческого интеллекта в казахском языке” пишет: “Чувство уважения между людьми порождено внутренним чувством человека и выражает оценочный характер” (Сагинова 1999: 72).

Термин “оценка”, отражающий различные отношения человека с окружающей средой, рассматривается как положительная и отрицательная оценка. Для оценочной лексики характерны эмоциональность и экспрессивность. Благодаря этим словам можно проследить, в каком настроении находится человек, и в то же время, какой он человек.

Мы выделяем слова, относящиеся к оценочной лексике в нашем языке, на две большие группы:

1. денотатные оценочные слова, выражающие абстрактную цену вещи;
2. коннотат, обозначающий предмет и дающий ему оценку, также называется эмоционально-оценочными словами.

Общение, общение через язык – главное богатство, доступное только человеку. Однако не секрет, что мы используем это богатство не только с положительной, но и с отрицательной стороны.

В настоящее время чаще всего открыто описываются попытки унижения, издевательства, оценки своих поступков, качеств среди школьников и подростков. Они в большинстве случаев ссорятся со своими одноклассниками, сверстниками и дают оценки в негативном свете, иногда ссорятся и со своими учителями: *“...встречаются насмешки друг над другом. Это, на мой взгляд, характерно для всех школьников”, “ да, дети говорят нецензурные слова. Как правило, дети, которые плохо учатся...”* Встречаются такие случаи.. *Встречается во всех школах, не скроем “. Сейчас это часто встречается ““часто, в каждой перемене, говорят друг другу””.*

Формы насилия и дискриминации среди подростков включают следующие действия:

- психологическое насилие (насмешки, обман, чтобы другие дети не любили ребенка);
- дискриминация (оскорбительные высказывания в адрес девушек, негативное отношение/насмешки в зависимости от национальности, цвета кожи, одежды или места жительства, религии, негативное отношение/ насмешки в связи с инвалидностью).

Большинство негативной оценочной лексики образовано от прилагательных. Оценочные слова, образованные от существительных, выражаются в основном в переносном смысле, а именно в эмоционально-оценочном. Некоторые величины, критические, усилительные оценки более приспособлены к выражению оценочного значения. Об этом свидетельствует выражение ими степени равенства или убыточности жеста, критики, различных качеств, способов, образов, преувеличение критичности предмета, размера жеста. Большинство имен действий, которые имеют отрицательное оценочное значение, выражаются глаголом.

Проявление языковой агрессии в негативной оценочной лексике, встречающейся в языке учащихся, можно разделить на несколько видов.

Нельзя утверждать, что все те, кто говорит, что слова не имеют лексического значения или имеют лексическое значение только тогда, когда слова входят в состав контекста, не имея смысла в отдельности, не понимают природу лексического значения одних и тех же слов. К такому выводу привели и принципиальные проблемы, связанные с методами исследования. Например, некоторые исследователи формализованного языка, столкнувшись с такими языковыми свойствами, как многозначность слов, синоним, антоним, омоним, убедились, что их методы исследования беспомощны, когда дело доходит до

объяснения этих явлений. Поэтому они будут отстаивать свои пути, полагая, что в одном слове есть только одно значение, которое может быть передано алгебраическими формулами. В связи с этим они считают полисемантические слова (хотя они очень распространены в языке), синонимы, омонимы явлениями, лежащими за пределами языка.

Проф. А. Нурмагамбетова в статье “Тіл мен тарих шендескенде” (Когда переплетаются язык и история) (журнал “Білім және еңбек”) отмечает, что этимологию (происхождение) отдельных слов следует искать в древнетюркских письменных памятниках или родственных языках, или в других языках. Памятники тюркской письменности говорят о том, что отдельные слова или устойчивые словосочетания, имеющие размытое значение, могут оказать большую помощь в определении этимологии незнакомых слов, с которыми они сталкиваются в составе пословиц и поговорок, которые сейчас не употребляются отдельно. Она приводит в доказательство значения следующих слов: Арқалан – “сыскать, разыскать”, стоимость “грабить, воровать”, кунак “грабитель”, на чувашском языке порнэ, “палец”, чоло на алтайском языке - “пространство, равнина”.

А. Нурмагамбетова, выразила мнение о значении слов в формальном и содержательном соответствии:

- 1) взаимодействие памятников ;
- 2) изучение современных тюркских языков с памятниками;
- 3) современные тюркские языки и современный казахский язык;
- 4) изучение современного казахского языка;
- 5) взаимодействие современных тюркских языков;
- 6) изучение современного казахского языка в;
- 7) сопоставление языковых фактов современных тюркских языков и современного тюркского языка с алтайскими – неопровержимое доказательство изучения этимологии слова в реконструкции процессов семантической деривации.

Е. З. Кажыбеков пишет о семантической реконструкции: “Семантическая реконструкция не обязательно и не только проясняет или стимулирует

этимологизацию, в определенных случаях именно семантические факторы способствуют правильному этимологическому решению задачи, обнаруживая ее новый и несомненно важный ракурс, недоступный для обозрения сугубо этимологическим путем” (Кажибеков 1988: 28).

Работа профессора Б. Сагындыкова посвящена сопоставлению лексики тюркских письменных памятников с казахским языком, как и диссертация Т. А. Арынова и К. А. Абеновой – сопоставлению лексики тюркских письменных памятников с казахским языком.

“Краткий этимологический словарь казахского языка” составлен коллективом авторов: Р. Сыздыкова “Слова говорят”, А. Нурмагамбетова “Жергілікті тіл төркіні”, (история местного языка), “пятьсот пять слов” и др. этимологические этюды – все это основные, первые ступени определения семантической деривации отдельных слов казахского языка.

Оценка относится к одной из категорий, которая с давних времен привлекала внимание лингвистов, философов, логиков. А в последнее время стала рассматриваться в непосредственной связи с ценой личности. Впервые о цене упоминается в трудах Аристотеля. По его мнению, для описания ценовой категории необходимо, во-первых, указать виды объектов, способных принять цену, во-вторых, найти слова, дающие значение цены, в-третьих, раскрыть значение предиката цены. Мы называем цену категорией. Итак, прежде чем остановиться на оценочной категории, давайте сначала определим понятие категории. В лингвистическом толковом словаре приведено следующее определение слова категория.

Если оценочное значение составляет основное лексическое содержание некоторых слов, в частности таких, как красивые, обаятельные, сильные, прекрасные, величественные и противоположные слова, такие как некрасивые, неприятные, слабые, плохие и т.д., то теперь же слова являются составляющими компонента семантической структуры. К ним относятся такие слова, которые имеют отношение к характеристике человека: собака, зверь (человек без человеческих качеств), орел (высокий, благородный человек), лев (сильный, сильный, благородный человек), великолепный, гениальный (непревзойденный) и др.

А смысл каждой грамматической категории, как известно, передается через грамматическую форму. Поэтому В. Г. Адмони (XX век, русский ученый) утверждал: “Положение об органическом соединении грамматического значения с грамматической формой отнюдь не является новым. Напротив такое положение имплицитно содержалось в традиционной грамматике издавна, но и эксплицитно было выражено в грамматической теории уже давно” (Адмони 1988).

В современном мире грамматика используется в широком и узком понятии. Когда грамматика используется в узком понятии, то значение двусоставной категории в грамматическом строении языка может быть выражено грамматическими вариантами, которые понимались и изучались как единство смысла и формы. Когда грамматика используется в широком значении, внимание

уделяется грамматическому значению. Здесь она не ограничивается тем, каким способом передается значение, оно может быть грамматическим, лексическим, смешанным, контекстным и даже скрытым подходом.

Мы решили рассмотреть категорию оценочности в широком понятии.

Оценочное значение относится не только к одной части речи в языке, но и к нескольким частям речи. Слова с оценочным значением имеют одну часть (одно значение) в прилагательных, а другую часть (другое значение) – в существительных, глаголах и т.д.

Оценочные слова, относящиеся к прилагательным. В семантике прилагательных имеется ряд прилагательных, имеющих абсолютную оценку. Например, наряду со словами с отрицательным значением: неуклюжий (руки неоттуда растут), насильник (жестокий), невежественный, хулиган, упрямый, глухой (тупой), ведьма, хитрый, трус и т.д. – встречаются слова с позитивным значением: красивый, артистичный, прекрасный, честный, дальновидный, лидер, гениальный, оратор, герой и т.д.

Следующей, наиболее распространенной в количественном отношении, группой оценочных слов являются глаголы. На основании собранных материалов мы можем указать название жеста, склонения, местоимения, которые имеют оценочное значение. Так сказать, не мысль даже, а ощущение, что где-то рядом есть чт -то... Есеней хочет сбросить это чувство назад, далеко, забыть ее.. (Г. Мусрепов). – Да, это есть ... Есть... - сказал Каражан, и обессилев от безысходности, присел на корточки (М. Ауэзов). В последнее время Манике все чаще ссорится (конфликтует) с Абай (М. Ауэзова) употребляются глаголы “чувствовать”, “чувствование”, “наклонившись”, “запутавшись”, “измучившись”, “поблднев”, “сорится” а именно, наречия, причастные и деепричастные формы глагола. И можно сказать, что все они имеют оценочные значения.

Оценочные слова, относящиеся к существительным. В то время как прилагательные оценочные слова, глагольные оценочные слова выражаются как денотативно, так и коннотативно, существительные в основном выражаются в переменном смысле, а именно в эмоционально-оценочном смысле. К словам этой группы можно привести примеры: Все пять сыновей как на подбор, выросли волками. Крепкими, мужчинами, умеющими править, достойными отца (Т. Абдикулы). - Трудно понять старшего брата, то он как бедняга, то как Лев, – сказала женщина Казтая (О. Бокеев), здесь слова волк, бедняга, Лев употребляются взаимозаменяемо, то есть метафорически, и дают эмоциональную оценку адресату.

Выводы

Приведенные примеры показывают, что оценочное значение выражается различными частями речи. В этом аспекте мы видим, что понятие оценки является распространенным явлением в языке. Оно показывает общность положительных и отрицательных значений в языке, как масштабное явление,

которое занимает значительное место в языке, не помещается в поле одного слова. При этом необходимо обратить внимание на то, что и способы и показатели формирования оценочного значения относятся к разным уровням языка.

В связи с этим результаты исследования всех особенностей, всех путей передачи, выражения, функции понятия оценки в языке позволяют признать его крупной лексико-грамматической категорией семантического (семантического) значения, выражаемой как грамматическими, так и лексическими средствами, охватывающими большинство основных словообразовательных классов.

В заключение отметим, что слово – это языковая единица, состоящая из нескольких слоев, очень сложных по смыслу. Таким образом, под лексическим значением понимается обобщенный абстрактный образ предметов, действий, различных явлений в человеческом сознании, включенный в определенную звуковую последовательность и условную, историческую и социальную связь.

Значение слова также не считается объективным полным изображением предметов и явлений в мире. В мире вещи и предметы и явления находятся в разных отношениях. Например, чистое, ни с чем не связанное движение само по себе не существует. Движение происходит в определенном пространстве, в данный момент времени. Кроме того, существует также субъект, который движется, и объект, на который направлено движение. Подобные отношения становятся частью значения слова, обуславливают то, что одно слово отделяется от другого, либо соединяется. Если не учитывать слова-дублиеты, любое слово отличается от другого каким-либо смысловым или семантико-грамматическим значением. Сравните: жирный, толстый, полный. Это синонимичные слова, но между собой они также различимы по смысловым оттенкам. Некоторые слова различаются по объему (площади) значения, будучи как узкими, так и широкими. Например, для того, чтобы раскрыть характер таких отношений между словами женщина и невеста, преподаватель (просветитель) и учитель, книга и учебник и т.д., необходимо классифицировать и проанализировать внутренние структурные элементы значения слова.

Уровень, точность значений слова одинаковы во всех словах, необходимо классифицировать и анализировать внутренние структурные элементы значения слова.

Уровень, четкость значений слов не во всех словах одинаковы, равны. Не будет правильным считать лексическое значение знаменательных слов и значение вспомогательных слов равными. Считать значения существительных и прилагательных, существительных и глаголов равными – ошибочный вывод. Существительное, прилагательное, числительное, не их категориальные значения, отличающие глаголы друг от друга, а их лексическое значение. Употребление прилагательного в значении существительного (вещественного) вовсе не связано с исчезновением критического значения и употреблением в чисто вещественном смысле; это явление, связанное с изменением их семантической и синтаксической функции.

Существует явление однозначности (моносемии) и многозначности (полисемии), которое определяется раскрытием соотношения значения слова. Конечно, здесь должны быть высказаны мнения, связанные как с практическими, так и с теоретическими вопросами. Данный вопрос не был специально изучен в книге, а был освещен вскользь.

Таким образом, значение слова также является сложной категорией. В состав значения слова наряду с обобщенным, абстрактным образом, созданным на основе образа предметов в объективном мире, деятельности человеческой мысли (мозга), входят и сформированные смысловые оттенки, связанные с законами языка. Поэтому, когда звук или последовательность звуков связываются с определенным значением, он также учитывает законы языка. Хотя они не влияют на слова в отдельности, они выполняют решающую функцию, когда они входят в состав предложения. После непрерывного функционирования в повседневной жизни и в истории развития языка эти языковые закономерности проникают и во внутренний состав смысла.

Использованная Литература

- Адмони В. (1988). *Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики*. Ленинград: Наука.
- БАЙТҮРСЫНҰЛЫ А. (1923). *Әдебиет танытқыш*. Қызылорда-Ташкент.
- БЕКЗАТ Д. (2002). *Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық- прагматикалық аспектісі*. Алматы: Филол. ғыл. канд.... дисс. авторефераты.
- БИКЕРТОН Д. (1990). *Ведение в лингвистическую теорию метафоры*. Теория метафоры. Москва: Прогресс.
- БУРУКИНА О. (2003). “Перевод в контексте современной когнитивной парадигмы”. *Вестник МГЛУ. Перевод как когнитивная деятельность*. 2/С: 5-21.
- ГАЛЬПЕРИН И. (1981). *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва.
- ЕРНАЗАРОВА З. (2001). *Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі*. Алматы.
- ЕСЕНОВА Қ. (1996). “Баға немесе бағалай сөз саптау”. *Қазақ тілі мен әдебиеті*, 7-8: 62-66 б.
- ИВИН А. (1970). *Основания логики оценок*. Москва.
- КАЖИБЕКОВ Е. (1988). *Семантика тюркского слова. Проблемы межуровневой сопряженности*. Алматы: Рукопись дис...докт.филолог.наук.
- КУТЖАНОВА Г. (2013). “Бағалау түрлері”. *ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы*. 1-2: 141-142.
- Қазақ тілі тарихи лексикалогиясының мәселелері* (1980). Алматы.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі* (2008). Алматы: Дайк-Пресс.
- МОМЫНОВА Б. (1999). *Газет лексикасы: жүйесі мен құрылымы*. Алматы: Арыс.
- МОМЫНОВА Б. (2001). “Бағалаушытық құрылымы жайында”. *ҚазҰУ Хабаршысы: Филология сериясы*, 11.
- МОМЫНОВА Б. (2003). *Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы)*. Алматы.
- НҮРҒОЖИНА Ш. (2001). “Эмоциональность и экспрессивность высказывания устной речи”. *Вестник КазГУ. Серия филологическая*. 48/С: 38-42.
- ОРАЗОВ М. (1991). *Қазақ тілінің семантикасы*. Алматы.
- САҒЫНОВА Б. (1999). *Қазақ тіліндегі адам интеллектісіне қатысты лексика / этнолингвистикалық зерттеу*. Алматы: Филол. ғыл. канд...дисс..

СОГАНИК Г. (1981). *Лексика газеты*. Москва: Высшая школа.

ТҮСПЕКОВА Ф. (2007). *Қазіргі қазақ тіліндегі бағалау мағынасы және оның құрылымдық жүйесі*. Астана: Фил.ғыл.кан.дисс. Авторефераты.

ШАХОВСКИЙ В. (2008). *Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка*. Москва: Изд. 2-е, испр. и доп.

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Çağdaş Türk Lehçelerindeki **-(A)wXk / -(A)vXk** Eki Üzerine

On The **-(A)wXk / -(A)vXk** Suffix Used in Contemporary Turkic Dialects

Dilek Kaplankıran

Öğr. Gör., İstanbul Aydın Üniversitesi, TÖMER, İstanbul / Türkiye

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Kayseri / Türkiye

✉ dilekkaplankiran@hotmail.com

id 0000-0001-7367-7723

Atıf

Citation

Kaplankıran, Dilek (2021). Çağdaş Türk Lehçelerindeki **-(A)wXk / -(A)vXk** Eki Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 28: 75-92.

Başvuru

Submitted

16.03.2021

Revizyon

Revised

22.05.2021

Kabul

Accepted

23.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Biçim bilgisi çalışmaları açısından eklerin nasıl teşekkül ettiği, işlevlerinin neler olduğu ve hangi değişimlere uğradığının tespiti önem taşımaktadır. Ekler, dönemlere ve bulunulan coğrafyaya göre farklılık göstermekle birlikte görev ya da yapı değiştirerek karşımıza çıkabilmektedir. Çalışmada tarihi Türk lehçelerinde birkaç örnekte kendini gösteren, günümüz Türk lehçelerinde ise -Türkmen Türkçesi ile Kuzeybatı Kıpçak grubu lehçelerinde- yaygın olarak kullanılan, Türkiye Türkçesinde bulunmazken ağızlarda karşımıza çıkan **-(A)wXk/ -(A)vXk** eki ele alınmaktadır.

Sözlük ve dilbilgisi kaynaklarından yararlanılan bu çalışmayla Çağdaş Türk lehçelerindeki **-(A)wXk/ -(A)vXk** eki ile türetilen söz varlığı ortaya çıkarılmış; ekin hangi işlevlerde kullanıldığı, hangi yapılarla bir araya geldiği; türettiği kelimelerin hangi anlamları taşıdığı ele alınmış ve kullanım alanları tespit edilmiştir. Ekin, hayvan; bitki; hastalık; araç gereç (alet); yer ve mekân; organ ve vücuda özgü uzuv adları; soyut ve çeşitli somut adlar ile sıfat türettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: **-(A)wXk, -(A)vXk, -yXk**, fiilden isim yapım eki

ABSTRACT

It is essential for linguistic studies to identify how suffixes have been formed, what are their functions and what changes they have gone through. Suffixes vary according to the periods and geographies they appear in, and their meanings and shapes may sometimes change. This study discusses the suffix **-(A)wXk/ -(A)vXk** which may be found in several examples of historical Turkish dialects, which is commonly used in the written language of current Turkish dialects – Turkmen Turkish and Kipchak group dialects – and which is not present in Turkey's Turkish written language, but may be found in daily language.

Having utilizing dictionaries and grammar resources, this study unearthed the vocabulary formed by the suffix **-(A)wXk/ -(A)vXk** and discussed which functions this suffix is used for, which structures it comes together

with and which meanings the words derived from it bear, and thereby identified its areas of use. It is seen that this suffix formed abstract and various concrete nouns as well as adjectives for animals, plants, diseases, tools, places and locations, organs, and bodily limbs.

Keywords: -(A)wXk, -(A)vXk, -yXk, derivational suffix forming nouns from verbs

0. Giriş

Türkçede dönemlere göre kök ve eklerde, ses ve yapı değişimlerine rastlanılmaktadır. Türkçenin geniş bir coğrafyada kullanılmasından dolayı zamanın tesiriyle ve dilin kullanıldığı sahanın farklılaşmasıyla Türkçe kelimelerin kök ve eklerinde değişimler meydana gelmektedir. Hatta aynı bölgede kökteki ses olaylarından ve eklerin farklı şekillerinin kullanımlarından dolayı, yazı ve konuşma dili arasında çeşitli farklılıklar görülebilmektedir. Bu bağlamda bazı ekler, Eski Türkçe döneminden beri lehçe ve ağızlarında yaşamaya devam etmekte; bazıları, ses ve yapı değişikliğine uğrayarak günümüzde kullanılmakta; bazıları ise belirli dönemlerde kullanımdan düşerek işlekliliğini kaybetmekte ya da görevini farklı eklere bırakabilmektedir. Günümüz Türkçesi lehçe ve ağızlarında kullanılan ancak Eski Türkçede -(A)wXk/ -(A)vXk şekliyle tanımlanamayan ek, bunlardan biridir.

Türkçenin gelişme evrelerini tespit etmek ve karşılaştırmak için ses değişimlerinden sonra eklerin şekil, mana ve kullanış tarzı üzerine etraflıca araştırma yapılması gerektiğini belirten Reşit Rahmeti Arat, kelimeler gibi eklerin de fihris ve sözlüklerinin alfabetik şekilde hazırlanması gerektiğine dikkat çekmektedir (1987: 1052). Bu bağlamda farklı yapılarda kullanımına rastlanan -(A)wXk/ -(A)vXk eki, şekil; mana ve kullanış tarzı açısından ele alınmaktadır. Çalışmanın konusunu, ekin almış olduğu yapılar ve söz varlığı üzerinden elde edilen tespitler oluşturmaktadır. -(A)wXk/ -(A)vXk ekinin görev ve yapısı üzerine çok fazla bilgi yer almamaktadır bu nedenle ekin kullanıldığı söz varlığının tespiti ve ekin görevlerinin tespit edilmesi önem taşımaktadır. Ek, ilk olarak Kıpçak Türkçesinde görülmekte ve Kuzeybatı Kıpçak grubu lehçelerinde; Kıpçak özelliklerini taşıyan Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ağızlarında karşımıza çıkmaktadır. Ek, Türk lehçelerinde -(A)wXk Türkiye Türkçesi ağızlarında ise -yXk şeklinde tespit edilmektedir.

Çağdaş Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarından tespit edilen örneklerden hareketle -yXk ve -wXk ekinin ekseriyetle yansıma kökenli sözcüklerden türeyen fiillere gelerek isim ve sıfatlar türettiği görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanılan -yXk eki ile çalışmanın konusu olan ekin farklı işlevleri olduğu ve karıştırılmaması gerektiği özellikle belirtmelidir. Tespit edilen söz varlığına bakıldığında Türkiye Türkçesi ağızlarındaki -yXk/ -wXk ve günümüz Türk lehçelerinde kullanılan -(A)wXk/ -(A)vXk ekinin aynı görev ve yapıda kullanıldığı, genellikle çok heceli yansıma kökenli fiillerin üzerine gelerek hareketin sonucunu ifade eden isim veya sıfatlar türetmekte olduğu ve ayrıca kalıp yapılarla birlikte yer aldığı görülmektedir. Yansıma adlardan -lA-, -dA-, -(l)rA- ekleri ile türetilen fiil gövdelerine -yXk/ -(A)wXk/ -(A)vXk ekleri getirilerek isimler türetilmektedir.

Çalışmanın konusunu oluşturan ekin, şu şekillerde kalıplaştığını görmekteyiz: -lAwIk, -lAyIk, -dAwIk, -dAyIk, -(I)rAwIk.

1. -(A)wXk/ -(A)vXk Ekinin Kullanımı ve İşlevleri Hakkında Görüşler

Eski Türkçe döneminde rastlanılmayan -wXk/ -(A)vXk/ -vXk ekine, Tarihi Türk lehçelerinde sayılı birkaç örnekte rastlanılmaktadır. Galip Güner (2013:154), Kıpçak Türkçesinde bu ekin yansıma adlardan türeyen fiil gövdelerine gelerek isim yaptığını ifade eder ve şu örneği gösterir: “çetle-vük ~ çatla-vuk ~ şetle-vük ‘fındık’ < çetle- ~ çatla- ‘çatlamak, çat diye ses çıkarmak’”. Recep Toparlı’nın (2018: 80) çalışmasında *çetlevük* ‘fındık’ örneği geçmektedir. Ancak ek, Harezmi Türkçesi döneminde görülmemektedir.

Abdurrahman Özkan (2007: 42) bu ekin, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi eserlerinde -yIk/-yUk şeklinde kullanılan birkaç örneğini tespit etmiş ve fiilden isim yapma eki olarak kullanıldığını belirtmiştir: *bingıldayık* ‘bingıldak’, *cırlayık* ‘ağustos böceği’, *çatlayık* ‘çatlak, yarık’, *güneyik* ‘hindiba’, *hırlayık* ‘hırılıtlı’ vb. Andreas Tietze, *cırlavuk/ cırlayık* maddesinde kelimeyi ‘cırla- + mahiyeti belli olmayan -vuk eki’ şeklinde göstermekte ve ekin somut isim yaptığını şu şekilde ifade etmektedir: “sıfat ve isim yapan -(ı)k vs. eki (açık ı) genelde ünlü ile biten fiil köküne takılarak kendi ünlüsünü düşürür, ms. çıpla-k. Bazı Eosm. veya AD. Kelimelerde ise -yık vs. şekli de görülür. Bunun aslı -vuk vs. olabilir. Hepsi de nomen concretum (somut isim) anlamındadır” (C.II. 2020: 85).

Hamza Zülfikar, ses yansımali kelimelerde karşımıza çıkan -wXk ve -yXk ekleriyle oluşturulan çeşitli örnekleri tespit etmiştir. Ör: *cırlayık*, *çağlayık*, *patlayık*, *şarlawık*, *hırlavuk* vb. (1995: 150-151, 160-161). Ferdi Güzel, Türkiye Türkçesi ağızlarında -yXk ekinin yardımcı ünsüzle beraber kullanılan -(I)k eki ile ilgili olduğunu düşünmekte ve -wXk yapısının açıklanmasının ise kolay görünmediğini belirtmektedir (2019: 492-493).

-(A)wXk eki Türkiye Türkçesi yazı dilinde yer almazken ağızlarında bulunmaktadır. ‘Türkiye Türkçesi ağızlarında yapım ekleri’ adlı çalışmada -vXk ve -yXk ekiyle kullanılan 81 adet kelimeye ulaşılmış ve elde edilen örnekler üzerinden ekin işlevleri tespit edilmiştir. Güzel, Türkiye Türkçesi ağızlarında ekin işlevini şu yedi maddede örneklerle göstermektedir: 1. Sıfat türetir: *cırlavuk* ‘tez canlı’; *faldıravık* ‘geveze’. 2. Hayvan adları türetir: *cırlayık* ‘kurbağa’; *gürleyik* ‘serçe’. 3. Bitki adları türetir: *çetlevik* ‘fındık’; *kitlevük* ‘kiraz’. 4. Araç gereç adları türetir: *vızırdayık* ‘topaç’. 5. Yer adları türetir: *şarlavık* ‘çağlayan’. 6. Hastalık adları türetir: *giciyik* ‘egzama hastalığı’. 7. Soyut adlar ve çeşitli somut adlar türetir: *çıkırdıryık* ‘gözbebeği’; *gircivik* ‘vesvese’ (Güzel 2019: 492-494).

İlhan Çeneli, Kırım Tatar Türkçesinde -wXk ekinin özellikle taklit seslerden oluşan ve ünlüyle biten fiillerden isim yapma göreviyle kullanıldığını ve ekin ünlü uyumuna girdiğini ifade eder. Diğer Kıpçak lehçelerinde görüldüğünü söyleyen Çeneli, ekin Kazak Türkçesinde (-wik/-wık/-wuk/-wük); Tatar Türkçesinde (-vik/-vek); Nogay Türkçesinde (-vik/-vık) şeklinde geçtiğini belirtir (1997: 34).

Ceyhun Vedat Uyğur (2018: 120), Karakalpak Türkçesinde bu ekin fiilden isim yapma eki olan -ğıç/-ğış ve -wış eklerinin paraleli olduğunu söylemektedir. Uyğur, Karakalpak Türkçesinde -(A)wXk ekinin en çok fiillerden sıfat olarak kullanılan isimler yaptığını ve daha çok sonu ünlüyle biten fiil gövdelerine getirildiğini belirtir. Ancak bazı örneklerde kelimenin gövdesinin ünsüzle bittiğini ve ekin -awık, -ewik şeklinde gelebildiğini şu örneklerle ortaya koyar: *baqırawık* ‘şamatacı yaygaracı’; *şaqırawıq* ‘şamatacı, gürültücü; şarkıcı’ vb. (2018:120). Kazak Türkçesinde bu ekin, bir hareketin çok sık yapılması anlamında kullanıldığı ve +A-, +IA-, +dA- ekleriyle türetilmiş fiil gövdelerine eklenerek türetilen kelimelerin yansıma köklerden oluştuğu ve fiilden isim yapan ekler arasında yaygın kullanıma sahip olduğu belirtilmektedir (Karakas 2013: 76). Kazak Türkçesinde “eklendiği sözcüklere aşırılık anlamı katan seyrek kullanımlı bir yapım ekidir” diyen Kenan Koç vd. (2004:199), *jılawıq* ‘sulu göz’; *söylewik* ‘çok konuşan’ örneklerini vermektedir. Dilek Ergönenç, Nogay Türkçesinde ses taklidi fiil mastarlarına gelerek isim yapan bu ekin, özellikle vasif isimleri yaptığını belirtmiştir. *baqırawıq* ‘yaygaracı’; *dirildewik* ‘titreyen’. Ayrıca Ergönenç, ekin son ünsüzünün ince ünlülerin yanında /k/, kalın ünlülerin yanında /q/ şeklinde kullanıldığını dile getirir (2019: 87). Abdulkadir Öztürk, Karay Türkçesinde bu ekin, çoğunlukla iki heceli fiil gövdelerinden isim ve sıfat türettiğini söyleyerek hareketin sonucuna bağlı türetilen sınırlı sayıda isim ve sıfatların daha çok somut kavram alanlarına ait olduğuna dikkat çeker (Öztürk 2019: 39).

Himmət Biray, Türkmen Türkçesinde bu ekin “esasen çok heceli türemiş fiillere eklenip, o fiilin anlattığı hareketi ortaya koymaya gerekli olan şeyi, aleti ifade eden isimler” yaptığını belirtmekte ve tespit ettiği örneklerden yola çıkarak -vXk / -wXk ekinin, daha ziyade ışık ve seslerin meydana getirdiği hareketlerden, bu hareketlerin neticesinde ortaya çıkan nesnelere ve kavramları anlatan isimler türettiğinden bahsetmektedir: *cığıldavuk* ‘gıcırtili ses çıkaran alet’; *yalpıldavuk* ‘parlak’ (1999: 189). Türkmen Türkçesinde düzlük- yuvarlaklık uyumuna girmeyen bu ekin, daha çok ışık ve seslerin gösterdiği harekete dayalı isim ve sıfatlar türettiğini belirten Mehmet Kara (2015: 95-96), ekin işlek olduğunu da vurgulamaktadır. Kara, “-v” ekini, Eski Türkçede fiilden isim yapan “-g” ekinin Kuzey Türkçesinde aldığı şekil olarak açıklamakta ve bu ekin Kıpçak lehçelerinin Türkmen Türkçesine tesirini göstermesi bakımından önemini vurgulamaktadır.

“Türkmen Türkçesinde işlek olarak kullanılan ekin fonksiyonu, fiillere gelerek bunlardan soyut ve somut isimler türetmektir: aaldav ‘aldatma, hile’, aylav ‘çember, halka’, biçüv ‘model, biçim’, çıkuv ‘yara, çıban’, yazuv ‘yazi’. Türkmen Türkçesinde -v eki, ünlüyle biten fiillere doğrudan getirilmektedir. Ünsüzle biten fiillerde ise yuvarlak bağlama ünlüleri “u, ü” kullanılmaktadır” (Kara 2015: 95).

‘Türkçede Birleşik ekler’ adlı çalışmasında -Guk ekine Türkmen Türkçesinde -vUk şeklinde rastladığını belirten Esra Gül Keskin, ekin /g/ > /v/ ses değişimiyle -vUk biçiminde kullanıldığını ve ekin, hareket ve araç isimleri türettiğini belirtmektedir: *cürlövük* ‘ışık’. Ayrıca Keskin, bu ekin tarihi ve çağdaş lehçelerdeki görünümünü şu şekilde göstermektedir: EUT: -GUK; Kara.T: -GUK, Tü.T: -vUk; Tat.T. -vık (2020: 198-199).

-(A)wXk/ -(A)vXk/ -yXk ekleri, Oğuz ve Sibirya grubu lehçeler ile Kırgız ve Türkiye Türkçesinde tanıklanamamaktadır ancak bu ekin görevini -(X)k eki

üstlenmektedir. -(X)k eki benzer işlevlerle -wXk/ -yXk ekini karşılamaktadır. Bu bağlamda -Xk ekini de ele almak gerekmektedir. Fatih Kirişçioğlu, Yakut Türkçesinde ünsüzle biten fiillere gelen -İlk ekinin, işlek olmadığını ve bir harekete meyli ve alışkanlığı bildiren sıfatlar yaptığını belirtmektedir. *Ahınuk* ‘merhametli, şevkatli’; *tebiik* ‘tekme, tepik’; *ıtıruk* ‘ısırik’ (1999: 62).

Kırgız Türkçesinde ise -(X)k ekinin, yansıma fiillerden isim yaptığı; fiilin bildirdiği hareketin sonucu olan isimleri ve sıfatları türettiği ve nesne isimleri yaptığı belirtilmektedir: *kakırık*, *çüçkürük* (Kasapoğlu 2020: 142). Nevzat Özkan, Gagavuz Türkçesinde -Ik ekinin her türlü nesne ve araç ismi yaparak işlek kullanıma sahip olduğunu belirtir: *kanırık* ‘koparılmış, asık suratlı’, *çimçirik* ‘yıldırım, şimşek’, *tutnuk* <*tutun-u-k* ‘kekeme, peltek’ (1996: 113-114). Azerbaycan Türkçesinde, tek ve çok heceli fiil köklerine gelerek sıfat ve adlar türeten -Ik ekinin işlek bir ek olduğu ve bitmiş, yapılmış anlamı taşıyan sıfatlar türettiği belirtilir (Yalçın 2018: 195). -Ik eki, Yeni Uygur Türkçesinde hareketin sonucu olan isim ve sıfatlar türetmektedir: *tapşuruk* ‘vazife’ (Öztürk 2010: 40). Özbek Türkçesinde sıfat ve isim türeten -(X)k eki, yansıma kökenli fiillerle de kullanılabilir: *dumalak*, *oynaq*; *sayraq*, *parlaq* (Coşkun 2000: 55). Jean Deny, Türkçedeki *aşırık*, *üfürük*, *öksürük*, *tıksırık*, *ışkırık*, *ınçkırık* gibi örnekleri göstererek Tobolskçada *simgirik* ‘sümük’; Altaycadaki *çınğırık* ‘sümük’, *kaçırık* ve Çağataycadaki *tüfkürük* örneklerini vermekte ve bu ekin türemiş sözcüklerle kullanıldığına dikkat çekmektedir (Deny 2012: 498).

Türkiye Türkçesinde -(X)k, fiilden isim yapma eklerinden biridir. Türkçedeki -Ik/-Uk ekini Eski Türkçedeki -yUk ekine bağlayan Zeynep Korkmaz, ekin yansımaları sözlerle gelerek *fişkırık* ‘püskürtme aleti, fiskiye’, *ışkırık* ‘toprakta yapılmış su düdüğü’ gibi tek tük araç gereç adlarıyla, *aksırık*, *hıçkırık*, *öksürük* vb. daha başka adlar da türettiğini belirtir (2009: 86). “Yaptığı isimler genellikle fiilin gösterdiği harekete uğramış olan bazen de o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan çeşitli nesnelere karşılar: öksürük, tükürük, üfürük” (Ergin 2019: 196). Tabiat seslerine dayanan biçimler üzerine gelen, isimler türeten -(X)k eki, -ır sesiyle biten ve ikincil adı verilen çıkır, çitir, kıtır gibi kelimeler üzerine gelerek çıkırık, çitirık, kıtırık gibi isim ve sıfatlar türetmektedir: *püskürük*, *hıçkırık*, *öksürük*. (Zülfikar 1991:94-94). “Eskiden sıfat fiil olarak kullanılan bu ekin günümüzde bu işlevini yitirerek (kesik X kesilmiş) fiilden sıfatlar yaptığını” belirten Tahsin Banguoğlu, Anadolu ağızlarında bu üremenin eski sıfat fiil işlevini gösteren örneklerinden bahseder. Bu ekin tek heceli kelimelerde görüldüğünü söyler ve nadiren de olsa çok heceli şekillerin var olduğunu gösterir: *ağlayık*, *cırlayık*. Ayrıca sıfatların adlaşarak yapılan işin ürününün adı olarak da karşımıza çıkabileceğini vurgular (Banguoğlu 2007: 249).

Görülmektedir ki -(A)wXk/ -(A)vXk ekine rastlanmayan lehçelerde eş görevde kullanılmakta olan -(X)k eki yer almakta ve çalışmanın konusunu oluşturan ek ile benzer görevleri taşımaktadır.

Mustafa Öner (1998: 79) ele aldığı -k ekinin dip notunda, ünlüyle biten kök ve gövdelerde -vık/-vék ekindeki /v/ sesinin yardımcı ünsüz olarak kaydedildiğini tespit etmekte ve bu görüşe karşı çıkmaktadır. Bu durumun dilimiz için uygun olmadığını belirterek “örneklerdeki fiil isimlerinin mübalağa ifadesine de bakarak bu -vık/-vék ekini -gak/-gek ekine eş fonksiyonda, ayrı bir ek olarak değerlendirmek daha yerinde

olmalıdır. Buna rağmen, söz konusu -k/-k ekinin örneklerinin, çoklukla, ünsüzle biten kök ve gövdelerden olması ise dikkat çekicidir.” demektedir. Öner’in görüşüne katılmakta ve /v/ sesinin yardımcı ses olarak kullanılmasının mümkün olamayacağını düşünmekteyiz. /w, v/ sesinin yardımcı ses olamayacağı gibi ağızlardaki -yXk ve -wXk ekinin aynı görev ve yapılarla kullanılıyor olmasından dolayı -yXk ekindeki /y/ sesinin de yardımcı ünsüz olamayacağını belirtmeliyiz. Ekin, -wXk > -yXk değişimine uğramadan önce -GXk yapısında kullanılmış olması muhtemeldir. /y/ sesinin yardımcı ses olduğunu düşünmek yerine -GXk > -wXk/ -vXk ~ yXk şeklinde bir değişimin düşünülmesi Türkçenin dil yapısına daha uygundur. Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olan -GXk; Kıpçak lehçelerinde ve Kıpçak özelliklerini taşıyan lehçe ve Türkiye Türkçesi ağızlarında /-ğ, -g/ > /-v, -w/ sızıcılışmanın etkisiyle -wXk/ -vXk; seste yaşanan /-v, -w/ > /-y/ akıcılışmanın tesiriyle ise -yXk şekillerini almış olmalıdır.

Kıpçak dönemi ses özelliklerine bakıldığında “bağla- > bavla- ‘bağlamak’ ~ bayla- sözcüğünde olduğu gibi -g > -w ~ -y ünsüz değişimi Kıpçak Türkçesinin en temel ses olaylarından biri olarak karşımıza çıkar ve -wXk ekinin -GXk > -wXk ~ yXk şeklinde bir değişime uğramış olduğunu düşündürmektedir. Kıpçak Türkçesindeki /g/ > /w/ ~ /y/ ses değişimine tügme > tüvme > “düğme” ~ tüyme gibi çeşitli örneklerin kullanımı gösterilebilir. Eklerde yaşanan değişimlerin Kıpçak dönemi ve lehçelerinde görülüyor olması da bu ihtimali güçlendirir ve destekler niteliktedir. Örneğin, yülügüç > yülvüç “ustura” (Güner 2013: 95) sözcüğünde -glç ekinin -vIç şekline değiştiği görülmektedir. Karakalpak Türkçesinde -GIş ekinin sonu ünlüyle biten fiillerde -wIş şeklinde kullanılıyor olması da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ör: sıprış “sügürge”, tükirış “tükürük”, tüyrewiş “toplu iğne”, tolıqlawış “tümleç”, ölşewiş “ölçü aleti” (Uyğur 2018: 107-108). Burada -GIş / -Gıç ekinin -wIş/ -wIç şekline dönüşmesi ve sonu ünlüyle biten fiillerde bu değişimin görülüyor olması -GXk ekinin -wXk şekline dönüştüğü fikrini desteklemektedir. Burada ortaya konulmaya çalışılan görüş çerçevesinde -GXk ekinin tespit edildiği bazı örneklerle beraber ekin işlevini kısaca göstermek gerekmektedir. -GXk ekinin kullanımı Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkmaktadır. Kemal Eraslan, -GUK ekinin Eski Uygurcada seyrek kullanıldığını belirterek şu örnekleri verir: *asğuk* ‘bayrak, sancak’, *kazğuk* ‘kazık’, *tirğük* ‘direk’ (Eraslan 2012:106). İbrahim Taş, Kutadgu Bilig’de -GUK ekinin hem isimden fiil hem de fiilden isim yapım eki şeklinde kullanımlarını tespit etmiştir. İsimden isim yapan +GUK eki, şu iki sözcükte küçültme görevinde kuş adı türetmiştir: *çumğuk* ‘kara ve ötücü, sesi beğenilmeyen kuş’ *çum yansıma; *semürğük* ‘serçe’. Taş, ayrıca bu maddede DLT’deki *üpgük* ‘ibibik, hüthüt’ < *üp yansıma örneğine de atıfta bulunmuştur (2020: 41). Fiilden isim yapım eki olan -GUK için ise şu üç örneği sunmaktadır: *tirğük* ‘direk’, *yalğuk* ‘insan’ < yalnguk; *yilik* ‘ilik’ < *yilgük. (2020: 140). Burhan Paçacıoğlu, sözlüğünde -GUK ekini fiilden isim yapan ekler başlığı altında göstermekte ve şu örnekleri vermektedir: *tirğük*, *kazguk*, *yonguk*, *basguk* (2016: 29). Annemarie Von Gabain, -GUK ekini -gAk ekiyle beraber göstermekte ve bu ekin ‘*daima yapan*’ anlamını belirtmektedir: *yulğak* ‘aydınlık, ışık’, *kazguk* ‘kazık’, *türğük* ‘direk’ < tirä-gük (Gabain 2007: 52). DLT (Çev. Kaçalin 2019: 234; 442)’de ise *tapuzğuk* ‘bilmece’; *kayğuk* ‘kayık’ örnekleri geçmektedir. -GXk ekinin kullanımında daima yapan anlamını katması -wXk/-vXk ekinin kullanımında da tespit edilmektedir.

2. -(A)wIk, -yXk Ekleriyle Oluşturulan Adların Sınıflandırılması

2.1. Hayvan ismi yapar:

Kaz: *barıldawıq*: kuş adı (KTS); *ızıldawıq*: ızıl ızıl ses çıkaran (vızıldayan), sivrisineğe benzeyen bir hayvan (KKTS 208); *jawrawık*: bayağı ispinoz kuşu (Kaplankıran vd. 2017:242); *sawrawıq*: bülbül (KTS 1999: 546); *şurıldawıq*: ağustos böceği (KTS). **Tat:** *karişlavık*: turtıl, kurt (TTS 141). **Bşk:** *bazlavık*: ateş böceği (BTS 69); *bızlavık*: geceleri ışıldayarak gezen küçük fişki böceği (BTS 89); *honkoldavık*: balaban kuşu. (BTS 210); *karişlavık*: turtıl (BTS 332); *sırlavık*: ak kanatlı toygar (BTS 523); *sipıldavık*: kara kanatlı bataklık kırlangıcı (BTS 529); *şınğıravık*: çingiraklı yılan (BTS 561). **Krm.Tat:** *cılavuk*: medüz, deniz anası (KTTS 72). **Kar.Mal:** *corgalavuk*: eşkin at (KMTS 157). **TTA:** *cırlayuk*: kurbağa; *cırlavuk/cırlavık/cırlayık/cırlavuk/cırlavık*: ateş böceği, *cırlayık/cırlavuk*: akbabaya benzer bir kuş; *corlayık*: güvercinden küçük siyah renkli bir kuş; *gürlevik*: serçe; *gurlayık*: soyu azalan ötücü bir kuş; *hurlavuk*: keklık büyüklüğünde bir kuş; *ışıldavık böceği*: ateş böceği (TTAYE 493).

2.2. Bitki ismi yapar:

Kar: *çetlevik/çetlavuk/cetlavuk*: fındık, ceviz (Kırm.Kar. 136; Öztürk 2019: 39). **Kaz:** *ayrawıq*: (ÖATS 20); *bortıldawık*: çöl bitkisi (ÖATS 98); *çekildewik*: günebakan (ÖATS 434); *dirildewik*: hayvan yemi olarak kullanılan bir bitki (ÖATS 122); *jılawık*: bitki türü (ÖATS 167); *kalturawık*: zembil otu (ÖATS 214); *küyrewik*: çalı bitkisi (ÖATS 201); *şekildewik*: günebakan, ayçiçeği (ÖATS); *şettewik*: günebakan (ÖATS); *şırmawık*: sarmaşık (ÖATS 466); *tüyeşırmawık*: ipek otu (ÖATS 415); *uşırmawık*: sarmaşık türü (ÖATS 427). **Tat:** *çiklevék*: 1.ceviz, fındık vb. meyve (TTS 395); *çiklevéklék*: fındıklık (TTS 395); *çormavık*: sarmaşık (TTS 399); *kalturavık çeçek*: titrek çiçek (TTS 132); *kırmavık*: yapışkan bir cins ot (TTS 185); *şaldıravık*: meyvesi çitirtti çıkaran bir cins ot (TTS). **Baş:** *ayravık*: uzun yapraklılar ailesinden tüylü, süpürge başlı, uzun yapraklı bitki; domuz otu (BTS 53); *hurlavık*: sarmaşık (BTS 201); *hırmavık*: yapışkan otu. (BTS 201); *tınkavık*: 1. meşe yaprağında oluşan yumru. 2. meşe palamudu. (BTS 609); *ebevek*: buğdaygillerden yabancı bir bitki. (BTS 137); *vereklevek-verkevek*: erkek sakalı, bitki (BTS 717); *yeşlevek*: yeşil otluk yer, cimenlik, çayır. (BTS 722). **Kkp:** *mésiwek*: misvak, dişi temizlemeye yarayan özel çubuk (KKTS 389); *partıldawıq*: yabancı bir bitki (KKTS 454); *şırmawıq*: sarmaşık; yabancı keteni (Uygur 2018:120). **Krm.Tat:** *patlavuq*: horozotu (KTTS 262); *çırmavuk*: sarmaşık (KTTS 85). **Kar.Mal:** *çörtlevük*: fındık; *emen çörtlevük*: meşe palamudu (KMTS 179); *mırcıvuk*: bir tür yabancı lahanaya tohumu, kolza bitkisi (KMTS 298). **Kum:** *çertlevük*: fındık (Kum.TS. 101) (KRS 341); *çırmavuk*: Sarmaşık (bitki). (KRS 347); *güyrevük*: bir tür çalı bitkisi. (KRS 91); *mayaçırmavuk*: şerbetçi otu, bitki adı (KRS 208). **Trkm:** *portlawuk - portlowuk*: düz ve yuvarlak yapraklı çim (TDDS2 207); *tarlawuk - tarlowuk*: bir kavun türü (TDDS2 353). **TTA:** *cırtlavuk*: kavun cinsinden bir kavun; *cızlavık*: bir çeşit bitki; *çetlevik/çetlevuk*: fındık; *fişıldavık*: büyük boylu ot; *kavşayık*: yabancı yulafı; *kitleyük*: kiraz; *kıvrışayık*: yabancı lahanası; *patlayık*: mürver ağacı (TTAYE 493).

2.3. Hastalık ismi yapar:

Kaz: *sızdawıq*: çıban (Kaz.TS. 500). **Tat:** *sızlavıq*: sızlayıcı çıban (TTS 282). **Baş:** *hızlavıq*: çıban, kan çıbanı (BTS 206); **Kkp:** *sızlavıq*: küçük çıban (Uyğur 2018:120). **Kar.Mal:** *çaçıravuk*: kabarcık, çıban (KMTS 166). **Kum:** *sızlavuk*: çıban, karbonkül. (KRS 269). **Trkm:** *üşgülewük- üşgülewük*: Solunum organlarının üşütmeye bağlı çıkardığı ses, öksürük. (TDDSS2 417). *kentlewük- kentlewük*: diş ağrısı. (TDDSS2 23); *sızlavuk*: çıban (Biray, 1999: 189; (TDDSS2 314): *gijilewük*: Bulaşıcı cilt hastalığı. (TDDSS1 444). **TTA:** *giciyik*: ekzama hastalığı; *hırcılyük*: hırıltılı nefes alıp verme hastalığı; *hırlavıh*: göğüs tutulması (TTAYE 494)

2.4. Yer ve mekân adı ifade eden isimler türetmektedir:

Kaz: *sarqırawıq*: çağlayan, şelale (KTS). **Tat:** *kışlavıq*: kışlık (ev) (TTS 187); *küldevék*: su birikintisi, gölcük (TTS 199); *şarlavıq*: şelâle (TTS); *tarlavıq*: dağ boğazı, derbent (TTS 299); *utlavıq*: çayır (TTS 363); *tozlavıq*: tuzlak (TTS 318); *tuplavıq*: hayvanların toplanmasına uygun (yer), toplanma yeri (TTS 329); **Baş:** *hazlavıq*: sazlık benzeri bataklık yer (BTS 190); *kışlavıq*: kışın arı kovanlarının bırakıldığı ılık yer. (BTS 357); *kulavıq*: küçük çukur, yarık. (BTS 380); *şarkırawıq- şarlavıq*: çağlayan, şelale (BTS 551); *tarlavıq*: dağ boğazı, derbent. (BTS 582); *tatırlavıq*: toprağı tuzlu yer. (BTS 587); *yılavıq*: donmadan akıp duran çeşme ya da dere (BTS 728); *görlevek*: sel, sel suyu; çağlayan (BTS 167); *külevek*: su birikintisi. (BTS 307); *küzlevek*: 1. küçük pınar, kaynak. 2. su birikintisi. (BTS 316); *yeylevek*: yayla yolu, yayla (BTS 725) **Trkm:** *şarlawuk- şarlowuk*: 1. şelâle 2. köy adı. (TDDSS2 322; Biray 1999: 189); *şaglawuk- şaglowuk*: şelâle. (TDDSS2 316). **TTA:** *bingıldavıq*: kaynak, pınar; *güllewyük- gürlwyük*: çağlayan; *harlavıq*: harıltı ile akan su, çağlayan; *horlavıq*: derelerdeki çukurlar; *minkıldavıq*: bataklık; *şarlavıq- şarlayıq*: çağlayan (TTAYE 494). *ırlavıq*: Kayseri’de Mimarsinan mahallesinin adıdır, çağlayan anlamına gelmektedir (Nişanyan 2020: 618).

2.5. Araç gereç (alet) ismi yapar:

Kaz: *pırlıdawıq*: Kazakistan’ın milli müzik aletlerinden biri (KTS); *sıkırlawıq*: çadırın çift kanatlı tahta kapısı (Kaz.TS. 501); *sıldırawıq*: çingirak, şingirdak (KTS); *siyqıldawıq*: çinkirak (KTS); *zırlıdawıq*: fırıldak, topaç (Kaz.TS 204). **Tat:** *çıluravıq*: zil, çingirak (TTS 402); *çinglavıq*: çingirak (TTS 403); *kıngırawıq*: çingirak (TTS); *şakıldavıq*: şak şak ses çıkaran bir çeşit haberleşme aleti (TTS); *şalturavıq*: çingirak; *şartlavıq*: patlatma oyuncacı (TTS); *şırtlavıq*: 1. fermuar; 2. çanta vb. kilidi (TTS); *tırlıdavıq*: motosiklet vb. (TTS 335); *vijıldavıq*: çocukların ip veya sopa ile vızıldatarak oynadıkları oyun eleti (TTS 70). **Baş:** *yalturavıq*: zoka. (BTS 691); *şalturavıq*: çingirak (BTS 549); *karışlavıq*: tank ya da traktor paleti. (BTS 332); *zırlıdavıq*: çingirak (BTS 755); **Kkp:** *partıldawıq*: motosiklet. (KKTS 454); *şarqırawıq*: evin pencere ve kapısının üstüne konulan özel ağaç (KKTS 531); *şırlıdawıq*: 1. karış büyüklüğünde bir ağacın bir tarafını siviltip buz üstünde onu döndürerek oynanan bir oyun. 2. rüzgargülü, pervane oyuncacı. (KKTS 543); *tislewük*: kerpeten, kışkaç (Uyğur 2018:120). **Krm.Tat:** *fırlıdavıq*: fırıldak (KTTS 118); *fırlıdavıq*: topaç, fırıldak (isim) (Çeneli, 1997: 34); *şatırdavıq*: tokaç (KTTS 320). **Kar.Mal:** *tırnavuk*: tırmık (KMTS 397). **Nog:** *sızğırawıq* “düdük”. (Ergönenç 2019: 87). **Trkm:** *cırlevük*: cırtlılı ses çıkaran alet (Biray, 1999: 189); *çarhowuk*: kapı ve pencerelerin üstüne yerleştirilen ağaç. (TDDSS1 196); *gürlewük- gürlöwük*: hoparlör

(TDDS1 512); *hızlavuk*: ortasındaki iki delikten iplik geçirilerek döndürülüp oynanılan yuvarlak ağaç oyuncak (Biray, 1999: 189); *hızlawuk- hızlowuk*: topaç, fırıldak. (TDDS1 597); *jürlewük - jürlöwük*: düdük, üflenerek çalınan alet (TDDS1 648); *jıñırdawuk- jıñırdowuk*: çalan sesli oyuncak (TDDS1 654); *tigirlewük*: topaç oyuncuğu (Biray, 1999: 189). **TTA**: *cırıtlavuk*: söğüt dalından yapılan su tulumbası; *çakıldavuk*: değirmende buğdayın bittiğini haber veren aygıt; *çingırayık- çingırdayık*: tahterevalli; *kıldıravuk - kıldırayık*: 1. oğlak ve kuzuların boynuna takılan küçük çan 2. patiska; *şatırdavuk*: kaynana zırlıtısı deniden oyuncuğun büyüğü; *vızırdayık*: topaç (TTAYE 493).

2.6. Organ adı ve vücuda özgü uzum isimleri yapar:

Kar.Mal: *tinglavuk*: damak (KMTS 396); **Trkm**: *kentlewük- kentlöwük*: damak (TDDS2 23); *gañşıravuk- gañşırowuk*: dalağın içindeki kıkırdak, yumuşak kıkırdak. (TDDS1 397); *kekirdewük- kekirdöwük*: 1. gırtlak, 2. organizmadaki kıkırdak. (Biray, 1999: 189); *kekirdewük- kekirdöwük*: akciğerleri gırtlığa bağlayan solunum eklem yolu. (TDDS2 18); *kentlewük- kentlöwük*: 1. damak. 2. diş ağrısı. (TDDS2 23); *üşgülewük*: üşütme sebebiyle çıkan hıçkırık (Biray, 1999: 189). **Kar.Mal**: *tinglavuk*: damak (KMTS 396). **Baş**: *ğırıldavık- ğırlavık*: gırtlak. (BTS 176); *korkoravık*: soluk borusunun boğazdan aşağı kısmı. (BTS 373); *kukıravık*: âdem elması, gırtlak kıkırdağı (BTS 379). **TTA**: *çıldırıyuk*: gözbebeğı (TTAYE 494).

2.7. Soyut isimler ve çeşitli somut isimler türetir:

Kar: *kokravuk*: kükreme, yıldırım (Öztürk 2019: 39); *yalavuk*: dayak, kötek, sopa (Öztürk 2019: 39); *yasnavuh- yasnavuk*: şimşek (Öztürk 2019: 39). **Kaz**: *sırıldawıq*: ıslık (KTS). **Tat**: *bozlavık*: don, buz tabakası (TTS 53); *küzlevék*: delik, mazgal; buzlar arasında donmamış kalan yer (gölde) (TTS 198); *matavık*: engel, köstek (TTS 213); *yanggırarık*: yankı, aksiseda (TTS 455). **Baş**: *bozlavık*: buz tabakası, yeri kaplayan buz katmanı (BTS 102); *şakıldavık*: kamçı, kırbaç. (BTS 548); *şandavık*: şafak kızılığı rengindeki; kızıl (BTS 549); *yelberlevek*: rüzgâra kapılmış gibi süzülen nesne ya da varlık (BTS 709); *yeldevek*: ağaçtaki ufak, ince dallar. (BTS 604). **Kkp**: *güldirewük*: gök gürlütüsü (Uygur 2018:120). **Krm.Tat**: *buzlavuk*: 1. külkedisi. 2. kırç, kırığı. 3. ebebulguru (sert ve iri kar tanesi) (KTTS 66); *yañıravuk*: kahkaha, şaplak, çingırak sesi; (Çeneli, 1997: 35); *şaqırdavıq*: şakşak; çakıldak (KTTS 319); **Kar.Mal**: *gürüldevük*: 1-10 Mayıs arasındaki günler (KMTS 211); *kördevük*: göz taşı (KMTS 276). **Kum**: *buzlavuk*: buz tabakası (KRS 65); *şapırlavuk*: sulu çamur. (KRS 351); *şıpırlavuk*: çiseleyen yağmur, sulu kar. (KRS 356); *yılavuk*: sümük (KRS 135). **Nog**: *buzlawıq*: ince, kaygan buz (Ergöneç, 2019: 87); *yasırınmawıq*: saklambaç (Ergöneç, 2019: 87). **Trkm**: *şanlawuk -şanlowuk*: gürlütü. (TDDS2 320); *şanñırdawuk- şanñırdowuk*: çığlık. (TDDS2 320); *şatlawuk- şatlowuk*: don, ayaz. (TDDS2 323); *yıldıravuk*: şimşek (TDDS2 522); *pañkıldavuk*: oyun adı. (TDDS2 187); *paşırdavuk*: fısıltı (TDDS2 191); *şalkıldavuk*: çığlık (TDDS2 318). **TTA**: *çivşiyik*: dolu; *gıvcivik*: vesvese; *parıldayık*: yıldırım; *şarlavuk*: kar suyu; *taklavık*: çocukların karnış ya da mürver dalı içerisine kitiş sokup çöple iterek oynadıkları oyun; *yıldıravık*: şimşek; *yaldırayık*: elektrik; *zıngıldayık*: pelte (TTAYE 494).

2.8. Sıfat türetmektedir:

Kar: *abdıravuk:* çekingen, ürkek (Kırm.Kar. 31); *alhasavuk- alhasavuh:* telaş, endişe, heyecan, galeyan (Öztürk 2019: 39); *çatlavuş- çatlavuk- çetlevik:* çatlak, yarık (Kırm.Kar. 130; Öztürk 2019: 39); *fırlıdavuq- fırlıdavuk:* kıpır kıpır, yerinde duramayan (Kırm.Kar. 188; Öztürk 2019: 39); *oynavuş- oynavuk:* oyunbaz, oynak, oynamayı seven (Kırm.Kar. 301); *patlavuş- patlavuk:* patlak (Kırm.Kar. 312; Öztürk 2019: 39); *kaltravuk- kaltravuk- qaltıravuş:* titreyen, titrek, titreyiş, ürperme (Kırm.Kar. 325; Öztürk 2019: 39); *şaltıravuş:* çınlayan (Kırm.Kar. 419); *tıtravuk- tıtrevük:* titreme, titreyiş (Öztürk 2019: 39). *yaldavuş- yaldavuk:* yüzen, yüzücü, suya batmayan (Kırm.Kar. 497; Öztürk 2019: 39); *yalavuş:* yalama (Kırm.Kar. 497); *yılavuş- yılavuk:* ağlak, sulu göz (Kırm.Kar. 522; Öztürk 2019: 39); *yıltravuş- yıltravuk:* parlak, parıltı, parıldama, ışıltı, (Kırm.Kar. 524; Öztürk 2019: 39). **Kaz:** *arıldawıq:* hırıl hırıl ses çıkaran, hırıldayan (KTS. 35); *baqırawıq:* şamatacı, yaygaracı, şirret (Kaz. TS. 75); *azınawıq:* 1. dinmeyen uğultu (rüzgâr) 2. sürekli kişneyen (aygır) (Kaz. TS. 29); *bajıldawıq:* 1. şamatacı, şirret, yaygaracı 2. gıcırtili. (Kaz. TS. 75); *bağıldawıq:* sürekli meleyen (keçi) (KTS 643); *barqırawıq:* sert ses çıkararak bağırın. (KTS 7027); *barqırdawıq:* lüzumsuz, olur-olmaz her şey için konuşmayı âdet edinen kimse. (KTS 7028); *bartıldawıq:* sürekli sert ses çıkaran şey. (KTS); *bijıldawıq:* sürekli vızıldayan. (KTS); *birıldawıq:* sürekli horlayan, horultulu (KTS); *dirıldawıq:* sürekli konuşan. (KTS); *ıñıldawıq:* sürekli inleyen (KTS); *ızıldawıq:* vızıllayan, vızıldayan. (Kaz.TS. 662); *ızındawıq:* vızıldak, vızıldayan. (KTS); *kitirlewik:* sürekli kıtırdayan (KTS); *küldirlewik:* gürültücü, gürültü çıkaran (KTS); *kürkirewik:* dağdan akan suyun çıkardığı ses (KTS); *kütürlewik:* kıtırdak, kütür kütür ses çıkaran. (KTS); *manırawıq:* çok meleyen, melemeden duramayan (KTS); *pışıldawıq:* sessiz sessiz sürekli fısıldayan kimse (KTS); *qanğırlawıq:* sürekli tangır tangır ses çıkaran, tangırdak (KTS); *qaqıldawıq:* gıdaklayan, gaklayan (KTS); *qaqsawıq:* geveze, boş konuşan (KTS); *qarqıldawıq:* sürekli kahkaha atan (KTS); *qarsıldawıq:* çatırdayan, çatırdak (KTS); *qatırlawıq:* sürekli katır kutur eden (KTS); *qırıldawıq:* hırıltı (KTS 439); *qıtırılawıq:* kıtırdak, kıtırdayan (KTS); *qurıldawıq:* horultucu (KTS); *sanqıldawıq:* yüksesk ses çıkaran, sürekli bağırın (KTS); *sapıldawıq:* şap şap eden, şapırdayan (KTS); *saqırlawıq:* sürekli fokurdayan, fokurdak (KTS); *sarıldawıq:* şarıldayan (KTS); *sarnawıq:* sürekli halinden şikayetçi olan (KTS); *şıqırlawıq:* 1. şingırlayan. 2. gıcırta çıkaran, gıcırdayan (KTS); *sırtıldawıq:* sürekli takırdayan (KTS); *şırqırawıq:* çok ağlayan, viyaklayıp duran bebek (Kaz TS.655); *şınğırlawıq:* şingırtı; zil sesi. (KTS); *şıqırlawıq:* gıcırta (KTS); *şorıldawıq:* şırıltı (KTS); *tarsıldawıq:* gürültü, takırtı. (KTS); *zarlawıq:* şikâyet eden, mız mız (KTS 269). *zırıldawıq:* sürekli ağlayan, inleyen (KTS). **Tat:** *çatırdavık:* 1. çatırdayan, 2. çok ve anlaşılmaz konuşan kimse (TTS 392); *çecrevêk:* sıçramaya meyilli (TTS 405); *çerêldevêk:* ince ses ile bağırın (kimse) (TTS 394); *çereldêvek:* şırıltı veren her şey (TTS 394); *dêrêldevêk:* titrek (TTS 84); *gıjılavık- gıjıldavık:* hırıltılı (TTS 79); *gôrêldevêk:* gürültü (TTS 81); *gôrlevêk:* gürültü ile akan su (TTS 81); *hırıldavık:* horlayıcı (TTS 380); *kêtêrdevêk:* kıtır kıtır eden; *kıştırdavık:* hışırdayıcı (TTS 187); *lıgırdavık:* geveze, lakırdılı (TTS 208); *mıgırdavık:* mırıldayıcı (TTS 219); *pışıldavık:* sessiz sessiz fısıldayıcı (TTS 251); *şaltıravık:* çok konuşan ama iş yapmayan geveze kimse (TTS 409); *şıgırdavık:* gıcırdayıcı, gıcırdalı (TTS 417); *têrevek:* titrek (TTS 310); *teêldevêk:* çabuk ve çok konuşan (kimse) (TTS 310); *tıpırdavık:* 1. ayakları ile

tap sesi çıkaran (*kimse*); 2. heyecanlı, telêşli (TTS 334); *ütlevêk*: çok yem yemekten kusan (*hayvan*) (TTS 477); *yaltıravuk*: pıriltılı, yaldız (TTS 445); *yaltıravuk*: yaldızlı (TTS 445); *yomarlavuk*: yuvarlak (*nesne*), topak (TTS 120). **Baş**: *aravuk*: uçsuz bucaksız genişlik, enginlik (BTS 36); *bizlevek*: soğuk, yağmurlu buzlu (BTS 95); *gijıldavuk*: gijıldayıp duran. (BTS 176); *hırıldavuk*: hırıldayarak çıkan. (BTS 232); *kaltıravuk*: sarsıntı, titreme, sallantı (BTS 323); *kaltıravuklu*: sallantılı, sarsıntılı, sarsan, titrek. (BTS 323); *kelevek*: saydam, ince zar gibi olan (BTS 272); *küzevek*: süsleme, süsleyen (BTS 315); *şaltıravuk*: 1. çınlayan, şingırdayan, sesli 2. kıymetsiz, önemsiz (BTS 549); *yaltıravuk*: 1. parlak, ışıltılı şey 2. süs, yapmacık (BTS 691); *yıltıravuk*: ışıl ışıl olup parıldayan, ışıl ışıl eden şey (BTS 730). **Kkp**: *baqırawıq* - *barqırawıq*: şamatacı, yaygaracı (KKTS 62; Uyğur 2018:120); *gewkildewik*: anlayışsız, vurdumduymaz (Uyğur 2018:120); *gürkiREWİK*: gürültülü; gürültücü (Uyğur 2018:120); *jaltırawıq*: parlak, parıldayan (KTİS 107); *jarqırawıq*: ışıldayan, parlayan (KTİS 110); *jılawıq*: çok ağlayan, gözü yaşlı (Uyğur 2018:120); *jılawıq*: çok ağlayan, gözü yaşlı (Uyğur 2018:120); *jıltırawıq*: Parıldayan, ışıldayan (KTİS 117); *mönireWİK*: böğüren, inek. (Uyğur 2018:120); *qabawıq*: ısırmaya ve kapmaya meyilli ve alışıktır olan köpek (KKTS 305); *qaltırawıq*: 1. çok üşüyen, soğuğa dayanamayan. 2. hastalıktan dolayı eli, ayağı titreyen. 3. cimri, verirken eli titreyen. (KKTS 312); *qıdırawıq*: gezen, dolaşan (KTİS 157); *qırıldawıq*: hırıldayarak konuşan (KKTS 342); *söyleWİK*: geveze (Uyğur 2018:120); *süzewik*: Boynuzuyla süsen hayvan, süsmeyi seven (KKTS 521); *şağawıq*: 1. diş veya dili ile sokan. 2. kabuklu meyve vb. şeyleri içini yemek için ustaca kıran, delen. 3. adeta ısırarak konuşan dili keskin, konuşması yılan gibi sokan (KKTS 524); *şankildewik*: sert ve bağırarak konuşan kimse (KTİS 317); *şaqırawıq*: çok ses çıkaran; bağırgan (KKTS 525); *şaqırawıq*: şamatacı, gürültücü; kavgacı, şarkıcı (Uyğur 2018:120); *şingırlawıq*: şingır vb. ses çıkaran şey (KKTS 543); *şirtıldawıq*: sinirliyken öfkeli ses çıkaran. (KTİS 322); *şıtlırawıq*: Çıtırdayan ses, çıtırtı (KTİS 322); *şıvıldawıq*: ‘şıyk’ diye ses çıkaran, hışırdayan, gıcırdayan (KKTS 545); *tabawıq*: zihni çevik, hazır cevap (Uyğur 2018:120); *taqıldawıq*: takırdayan, çok takırtı çıkaran, çok konuşan (KKTS 559); *tebewik*: yanına kimseyi yaklaştırmayan, çok tepen hayvan (Uyğur 2018:120; KKTS 576); *tentireWİK*: seyyah, devamlı gezen; başıboş dolaşan, avare (KKTS 579); *turnawıq*: tırnaklamayı alışkanlık haline getiren, tırnaklayan (KKTS 586); *zırlıdawıq*: çabuk giden, hızlı hareket eden (KKTS 652). **Krm.Tat**: *ağlavuk/ cılavuk/ yılavuq*: ağlak, sulu göz, ağlamaklı, hemen ağlamaya meyilli; *abdıravuk*: telaşlı, sinirli (Çeneli 1997: 34-35); *bağıravuk*: ağlamalı, ağlamaklı (KTTS 55); *bıdırıdavuk*: geveze, boşboğaz (Çeneli 1997: 35); *dirıldavuk*: dırılıcı, cır cır, cır cır (KTTS 97); *gürıldavuk*: takır takır, harıl hurul; *kaltıravuk*: titreyen, titrek (Çeneli 1997: 35); *qaynavuq*: kaynamış (KTTS 194); *qıçıravuq*: yaygaracı (KTTS 195); *sızğıravuq*: ıslık çalan (KTTS 305); *tıtreWİK*: titreyen, titrek (Çeneli, 1997: 35); *vızıldavuq*: yanıkçı (KTTS 370); *yaltıravuq*: ışıltılı (KTTS 374); *anğıravuq*: tınlayan, yankılı gür sesli, sedalı (KTTS 375); *yıltıravuk*: parlak, parıltılı, kıvılcımlı (Çeneli 1997: 35). **Kar.Mal**: *aldavuk*: hilekâr, aldatici. (KMTS 78); *aylanıvuk*: serseri, avare, gezmeyi seven, yerinde duramayan. (KMTS 102); *bijıldavuk*: köpüklü (KMTS 121); *canıvuk*: öfkeli, hiddetli (KMTS 140); *catıvuk*: yatmaya meyilli (KMTS 144); *cılavuk*: sulugöz (KMTS 151); *cıltıravuk*: parlak (KMTS 151); *cızıldavuk*: 1. yaygaracı. 2. çatlak ses. (KMTS 153); *cortıvuk*: devamlı koşan (KMTS 157); *cunçuvuk*: sıkılğan, çekingen (KMTS 160); *cüvüldewik*: çok cıvıldayan, çok şamata yapan, gürültü çıkaran (KMTS 164);

cüzüvük: iyi yüzen, iyi yüzücü (KMTS 164); *çabuvuk*: süratli, hızlı, seri (KMTS 165); *çıkırdavuk*: devamlı takırdayan (KMTS 174); *çirmavuk*: sarılgan (KMTS 175); *digırdavuk*: gürültülü, takırtılı (KMTS 185); *dirıldavuk*: gürültülü; geveze (KMTS 184); *donkuldavuk*: çenebaz, yaygaracı, geveze (KMTS 186); *duvuldavuk*: uğultulu (KMTS 188); erk-bicivuk: büyücü, sihirbaz (KMTS 194); *gırıldavuk*: geveze (KMTS 204); *hıçıvuk*: bildiren, haber veren, buyuran (KMTS 216); *hırıldavuk*: hırıltılı (KMTS 218); *kaltıravuk*: devamlı titreyen, titreşen (KMTS 239); *kangkıldavuk*: geveze, boşboğaz (KMTS 241); *kjıldavuk*: gıcırtilı (KMTS 257); *kımıldavuk*: sallanan, oynak, sağlam oynayan (KMTS 259); *kirpildevük*: telaşlı (KMTS 265); *kuruldavuk*: devamlı guruldayan (KMTS 283); *liviildevük*: sallantılı, sarsıntılı (KMTS 290); *mangıravuk*: devamlı meleyen (KMTS 293); *mıçıvuk*: ağır hareket eden, ağır kanlı, yavaş (KMTS 296); *mıshurtuvuk*: çalmaya düşkün olan, hırsız (KMTS 299); *muruldavuk*: homurdanan (KMTS 303); *ovnavuk*: şuh, oynak (KMTS 314); *ovsuravuk*: devamlı kendinden geçen, bayılan (KMTS 314); *sermevük*: kapıp kaçan (KMTS 339); *sınsıvuk*: şikayetçi, sızlanıp duran (KMTS 343); *şıbirdavuk*: hışırdayan (KMTS 364); *şongkuldavuk*: devamlı şırıldayan (KMTS 366); *şorkuldavuk*: şırıltılı (KMTS 367); *tartıvuk*: içkici, alkolik (KMTS 381); *tepsevük*: dansa meraklı, dans etmeyi seven (KMTS 392); *turnavuk*: tırmalamayı seven (KMTS 397); *tinglavuk*: sessiz, sakin, dinlemeyi seven, içini belli etmeyen. (KMTS 396); *tilevük*: dilenci (KMTS 399); *töngerevük*: devamlı yuvarlanan (KMTS 406); *uçhalavuk*: kaygan (KMTS 416); *urlavuk*: çalmaya meyilli, çalıp kaçan (KMTS 419); *zampıldavuk*: geveze, boşboğaz (KMTS 425). **Kum**: *çaçıravuk*: sıçrayan. (KRS 340); *çartıllavuk*: 1. çatlama 2. patlama, patlayan. (KRS 339); *çartlavuk*: patlayıcı; *çartlavuk avaz*: Patlayıcı ses (dilbilim) (KRS 339); *hırıllavuk*: 1. hırıltılı (solunum). 2. hırıltılı, hırıldayan (köpek) (KRS 333); *kartıllavuk*: titreşen, titreyen; sarsıntı (KRS 172); *sırgalavuk*: 1. kaygan. 2. güvenilmez, kaypak (insan) (KRS 278); *şakırlavuk*: donmuş, soğuk kış. (KRS 350); *şuvullavuk*: gürültülü (KRS 355); *takıllavuk*: 1. sürekli tak tak ses çıkaran 2. gevezelik yapan. (KRS 285); *yangıravuk*: gür (ses), gürültülü (KRS 373); *yanırawuk*: yüksek sesle çınlayan (Kum.TS. 382); *yılavuk*: ıslak, nemli, rutubetli. (KRS 135); *yırtıldavuk*: parlak, ışıltılı, ışıldayan (KRS 136); *yırtıllavuk*: ışıltılı, pırıltılı, parlak (Kum.TS. 396). **Nog**: *baqırawıq*: yaygaracı; *dirildewik*: titreyen (Ergönenç 2019: 87). **Trkm**: *bürküldewük* - *bürküllöwük*: yumuşak, vıcık (kum, toprak) (TDDS1 182); *ciğıldavuk*: gıcırtilı ses çıkaran (Bıray, 1999: 189); *endirevük* - *enniröwük*: 1. titreşen, boğuk boğuk (ses) (Bıray, 1999: 189). 2. sinirden titreyen (ses) (TDDS1 353); *gurlawuk*: kurbağa gibi ses çıkaran. (TDDS1 494); *gübürdevük*: gürültülü ses çıkaran (Bıray, 1999: 189); *gübürdevük* - *güvürdöwük*: kükreme. (TDDS1 502); *gürlevük*: gürültülü ses çıkarma (Bıray 1999: 189); *haşırdavuk*: haşırtılı ses çıkaran (Bıray, 1999: 189); *haşırdavuk* - *haşırdowuk*: hışırdayan, hışırtılı. (TDDS1 555); *hazlavuk*: ses çıkaran (rüzgâr) (TDDS1 561); *hıncılavuk* - *hıncılowuk*: hırıltılı, gıcırtilı. (TDDS1 593); *inirdewük* - *inirdöwük*: inleyen. (TDDS1 614); *inıldewük* - *inillöwük*: inilti. (TDDS1 615); *jayırdavuk* - *jayırdowuk*: gürleyen, yüksek ses. (TDDS1 631); *kıbirdewük* - *kıvirdöwük*: kıtırdayan, kıtır kıtır eden. (TDDS2 36); *kitirdewük* - *kitirdöwük*: kıtır kıtır ses çıkaran. (TDDS2 41); *lonkuldawuk* - *lonkullowuk*: homurdanma, aceleyle (TDDS2 72); *lonkuldavuk* - *önküldewük*: long long yürüme sesi (at, eşek, vs. yürüdüğünde); (Bıray, 1999: 189); *lovurdavuk*: şule saçan, ışığı aksettiren (Bıray, 1999: 189); *lowurdawuk* - *lowurdowuk*: ışıltılı, ışıldayan (TDDS2 73); *partlavuk*: patlamış, yarılmış (Bıray, 1999:

189); *partlawuk* - *partlowuk*: 1. patlama, çatlama sesi çıkaran. 2. patlayan, patlayıcı. (TDDS2 191); *pıkırdawuk*- *pıkırdowuk*: fisıldayan. (TDDS2 212); *sandırawuk*-*sannırowuk*: titrek, titreyen. (TDDS2 239); *sañıldawuk*- *sañıllowuk*: tireyen, titrek (ses, insan için) (TDDS2 241); *sañıldawuk*: titrek (Biray, 1999: 189); *sardırawuk*: zangır zangır titreyen (Biray, 1999: 189); *siñçılawuk*- *siñçilowuk*: gıcırdayan. (TDDS2 306); *şañlavuk*: çınlayan, gür (Biray, 1999: 189); *şañırdawuk*: şangırtılı ses çıkaran (Biray, 1999: 189); *şatlavuk*: çatırtılı ses çıkaran (Biray, 1999: 189); *şıkırdawuk*: takırdayıp duran (Biray, 1999: 189); *şıurdawuk*: çatırtılı ses çıkaran (Biray, 1999: 189); *şokurdawuk* - *şokurdowuk*: minnettar (TDDS2 331); *şıkırdawuk*-*şıkırdowuk*: sert nesnelere birbirine değmesi sonucu ve kırıntılardan çıkan sesler, şıkırdayan, çıtırdayan. (TDDS2 338); *titrewük*- *titiröwük*: titreyen, titreyip duran, titrek (el) (TDDS2 372); *yalpıldawuk*: parlak (Biray, 1999: 189); *yaldırawuk*- *yıldırawuk*: ışıldayan, parlak (Biray, 1999: 189; TDDS2 524); *yilpıldawuk*: parlak, ışık salan, şuleli (Biray, 1999: 189). **TTA**: *apıldıyık*: yürümesini bilmeyen, düzgün yürüyemeyen; *bidlavık*: dediği anlayılmayan; *cıllayık*: ince sürekli sesle bağırıp ağlayan; *cıllayık*: ince ve sürekli sesle bağırıp ağlayan; *cımbıldayık*: dönek, sözünün eri olmayan; *cırtlavuk*: tez canlı; *döngüldevik*: dengesiz, ileri geri sallanan kimse; *faldırawık*: çok konuşan, geveze; *harlavuk* - *horlavuk*: ses çıkararak nefes alan kimse; *ışılavık*: parlak; *kınamsavuk*: kibirli, kurumlu, övünçlü; *muşulavık*: nefes alıp verirken ılık sesi çıkaran; horlayan kimse; *sadalavık*: ters, uyumsuz (TTAYE 492).

3. Söz Varlığında Ekin Oluşturduğu Yapılar

-(A)wXk/ -(A)vXk ve -yXk eki, -lA-, -dA-, -(I)rA-, -Kİr-, -mA- ile türetilen çok heceli yansıma kökenli fiillere gelerek isim ve sıfat türetmektedir. Ekin kullanımından önce yansıma isimlerin -lA-, -dA-, -(I)rA-, -Kİr-, -mA- ekleri ile fiil türettiği ve türetilen fiillere bahsi geçen ekler getirilerek sözcüklerin oluştuğu görülmektedir. Tespit edilen söz varlığında -lAwIk, -lAyIk, -dAwIk, -dAyIk, -(I)rAwIk, -KırAwXk, -mAwXk şeklinde isimden fiil yapım eki olan -lA-, -dA-, -(I)rA-, -Kİr-, -mA- ile fiilden isim yapma eki olan -(A)wXk ve -yXk eklerinin birleştiği görülmektedir. -(A)wXk ve -yXk ekinin belirli bir yapı kapsamında isim ve sıfatları oluşturduğu aşikârdır. Aşağıda daha anlaşılır olması açısından bu yapılarıdaki sözcükler gruplar hâlinde gösterilmektedir.

3.1. -(A)wXk / -(A)vXk ekinin oluşturduğu yapı

3.1.1. -dAwXk: -dA- / -dO- + -wXk / -vXk

arıldawıq, bajıldawıq, baqıldawıq, barıldawıq, barqırdawıq, bartıldawıq, bijıldawıq, bırıldawıq, çatırdavık, çekildewik, dırıldawıq, dirildewik, gewkildewik, gıjıldavık, ğırıldavık, güvürdöwük, hırıldavık, honkoldavık, ıñıldawıq, ızıldawıq, ızıñdawıq, injirdöwük, kekirdöwük, kıştırdavık, kitirdöwük, kivirdöwük, lıgırdavık, mıgırdavık, partıldawıq, pırıldawıq, pışıldavık, pışıldawıq, qağıldawıq, qarqıldawıq, qarsıldawıq, qırıldawıq, qurıldawıq, sañıldawıq, sapıldawıq, sarıldawıq, sııldawıq, sırtıldawıq, sızdawıq, sıpıldavık, şakıldavık, şakıldavık, şandavık, şankildewik, şekildewik, şıgırdavık, şırıldawıq, şırtıldawıq, şıyıldawıq, şıyıldawıq, şorıldawıq, tağıldawıq, tarsıldawıq, tıpırdavık, tırıldavık, vjıldavık, zırıldawıq.

3.1.2. -IAwXk / -IOwUk: -IA- / -IO + -wXk / -vXk

bazlavık, bıdlavık, bızlavık, bozlavık, buzlawıq, bürküllöwük, cılavuk, cırlavık, cürlevük, çertlevük, cırtlavuk, çetlevik, çinglavık, çırlavık, cırtlavuk çörtlevük, gıjlavık, ğırlavık, gıjilewük, gurławuk, gürlöwük, gürlöwük, hazlawuk, hınçgılawuk, hınçgılowuk, hırlavıq, hırlavık, hızlavık, hızlawuk, hızlowuk, horlavık, inçillöwük, jılawıq, jürlewük, jürlöwük, karıslavık, kentlewük, kentlöwük, kışlavık, kitirlewik, küldirlewik, kütürlewik, loñkullowuk, lowurdawuk, lowurdowuk, partlawuk, partlowuk, portlawuk, portlowuk, qañğırlawıq, qatırlawıq, qıtırlawıq, muşulavık, sadalavık, saññıllowuk, saqırlawıq, sıkırlawıq, sınçgılawuk, sınçgılowuk, sıñğırlawıq, sıqırlawıq, sızlavık, sızlawıq, söylewik, şağlawuk, şağlowuk, şañlawuk, şañlowuk, şarlavık, şarlawuk, şarlowuk, şartlavık, şatılowuk, şatlawuk, şıñğırlawıq, şıqırlawıq, şırtlavık, şırtırlawıq, tarlavık, tarlawuk, tarlowuk, tatırlavık, tıgırlöwük, tıslöwük, tozlavık, tuplavık, utlavık, üsgülevük, üsgülewük, üsgülöwük, yalavuc, yılavık, yılavuc, yırtıllawuk, yomarlavık, zarlawıq.

3.1.3. -(I)rAwXk: -(I)rA- + -wXk / -vXk

abdiravuk, añğıravuc, ayrawıq, cıtravuk, çaçıravuk, çıtravık, endirevük, enniröwük, faldıravık, gañşırowuk, güldirewik, güyrevük, jaltrawıq, jarqırawıq, jawrawıq, jıltrawıq, kaltravık, kaltravuk, kıldıravuk, kıñğıravık, korkoravık, kukıravık, küyrewik, mañırawıq, möñjirewik, oysuravuk, qaltravuc, qaltrawıq, qaltravuk, qıçıravuc, qıdıravıq, sannırowuk, sardıravuk, sarqırawıq, şaldıravık, şaltravık, şaltravuc, şaqırawıq, şıldıravıq, şıñğıravık, şırqırawıq, tentirewik, titiröwük, titrewik, töngerevük, yaldıravuk, yaltravık, yaltravuc, yıldıravuk, yıltravık, yıltravuc.

3.1.4. -KırAwk: -Kır- + -AwXk / -AvXk

bağıravuk, baqırawıq, barqırawıq, gürkirewik, kürkirewik, mangıravuk, sızğıravuc, sızğıravıq, şarkıravık, şarqırawıq, yangıravuk

3.1.5. -mAwXk: -mA- + -wXk / -vXk

çırmavuk, çormavık, hırmavık, kırmavık, mayaçırımavuk, sermevük, şırmavıq, yasırınmavıq.

3.1.6. -(A)wXk / -(A)vXk:

Bu gruptaki kelimelerde ekin doğrudan fiile getirildiği görülmektedir.

aravık, azınawıq, kınamsavuk, kulavık, matavık, oynavuc, qaqsawıq, qaynavuc, samawıq, süzewik, şağawıq, şettewik, tabawıq, tebewik, tepsevük, tınavuk, tırawıq, tilevük,

3.2. -yXk ekinin oluşturduğu yapı

-yXk ekinin kullanımıyla oluşan söz varlığı sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunmaktadır.

3.2.1. -dAylk: -dA- + -yIk

apıldıyık, bingıldıyık, cımbıldıyık, cıngırdıyık, döngüldeyik, fişıldıyık, ışıldıyık, mınkıldıyık, parıldıyık, vızırdayık, yaldırayık, zıngıldıyık.

3.2.2. -lAylk: -lA- + -yIk

cıllayık, cırlayık, cırlayık, cızlayık, corlayık, gurlayık, gülleyük, hıcırlytük, kıtleyük, harlayık, ışılayık, patlayık, şarlayık.

3.2.3. -(l)rayık: -(l)ra- + -yIk

çıldırıyık, cıngırayık, kıldırayık, yıldırayık.

3.2.4. -ayık, -iyik

çivşiyik, kavşayık, kıvrışayık.

4. Sonuç

Çalışmada fiilden isim yapma görevi taşıyan -(A)wXk/ -(A)vXk ekinin kelimeye kattığı anlam, kelimelerin yapısı ve işlev özellikleri ele alınmıştır. Bahsi geçen ek Tarihi Kıpçak döneminden itibaren ses değişikliklerine uğrayarak farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Ek, tarihi Kıpçak Türkçesinde -(A)wXk/ -(A)vXk; günümüz Kıpçak lehçelerinde ve Kıpçakçanın etkisi altında kalan Türkmen Türkçesinde -(A)wXk/ -(A)vXk ve Türkiye Türkçesinin ağızlarında -vXk ve -yXk şeklinde görülmektedir. Ekin, ünlüyle biten fiillere -wXk/ -vXk; ünsüzle biten fiillere ise -(A)wXk/ -(A)vXk şeklinde geldiği görülmektedir.

Çağdaş Kıpçak lehçelerinde -(A)wXk/ -(A)vXk ekiyle türetilen söz varlığının tespit edilmiş olması farklı bir bakış açısı kazandıracaktır. -yXk ekindeki /y/ sesinin yardımcı ünsüz olduğu fikri bu çalışmadaki söz varlığının ortaya çıkarılmış olmasıyla değişecektir. Elde edilen söz varlığında görülmektedir ki -(A)wXk/ -(A)vXk ile -yXk aynı ektir, sadece ektaki sesler değişimine uğramaktadır. /w, v/ sesinin ise Türkçenin herhangi bir döneminde yardımcı ses olarak kullanılabilmesi mümkün değildir, bu durum Türkçenin dil sistemine aykırıdır. Bu tespitler çerçevesinde Eski Türkçede ekin /-g/’li bir kullanımının olduğunu düşünmek gerekmektedir ki Eski Türkçede kullanılan bir -GXk eki bulunmaktadır ve bu ekin ‘daima yapan’ anlamı katmakla birlikte soyut, somut isim ve nesne isimleri türettiği görülmektedir.

-yXk ekindeki /y/ sesinin yardımcı ses olduğunu düşünmek yerine -GXk > -wXk/ -vXk ~ yXk şeklinde bir değişimin düşünülmesi Türkçenin dil yapısına daha uygundur. Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olan -GXk; Kıpçak lehçelerinde ve Kıpçak özelliklerini taşıyan lehçe ve ağızlarda /-ğ, -g/ > /-v, -w/ sızıcılaşmasının etkisiyle -wXk/ -vXk; seste yaşanan /-v, -w/ > /-y/ akıcılaşmanın tesiriyle ise -yXk şekillerini almaktadır.

Oğuz, Karluk ve Sibiryա grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de -(A)wXk/-(A)vXk ekine rastlanmamaktadır. Kıpçak grubu lehçeleri arasında sadece

Kırgız Türkçesinde bu eke rastlanmazken Oğuz grubu lehçelerinden ise sadece Türkmen Türkçesinde ekin kullanıldığı görülmektedir. Ekin tespit edilemediği lehçelerde ise -Xk ekinin aynı görevde kullanıldığı görülmektedir.

-(A)wXk/ -(A)vXk/ -yXk ekleri, isim ve sıfat türetme göreviyle kullanılmakta ve elde edilen söz varlığı çalışmada sınıflandırılmaktadır. Sınıflandırmada ekin, hayvan; bitki; hastalık; yer ve mekan; araç gereç; organ ve vücuda özgü uzuv isimleri; soyut ve somut isim ve sıfatlar türettiği görülmektedir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde, Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin ağzlarında bahsi geçen ekler daha çok yansımalarından türeyen fiillere getirilmektedir. Tespit edilen söz varlığında, isimden fiil yapım eki olan -lA-; -dA-; -(I)rA-; -KIr-; -mA- ile fiilden isim yapma eki olan -(A)wXk/ -(A)vXk/ -yXk ekinin birleşerek -lAwIk, -lAyIk, -dAwIk, -dAyIk, -(I)rAwIk, -KırAwXk, -mAwXk şeklinde yapıları oluşturmaktadır. -lA-, -dA-, -(I)rA-, -KIr-, -mA- ile türetilen çok heceli ses yansımaları fiillere -(A)wXk/ -(A)vXk/ -yXk eki gelerek isim ve sıfat türetmektedir. Ör: şıqırlawuk: şık+ır+la-wuk.

Ek, Türkmen, Karaçay Malkar, Kumuk gibi lehçelerde ve ağzılarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmezken diğer lehçelerde düzlük yuvarlaklık uyumuna girmektedir. Ör. Trkm: *şanlowuk; şaḡḡırdawuk; şaḡḡırdowuk*. Kar.Mal: *mıshırtuvuk; muruldavuk; oynavuk*. Kum: *sırgalavuk; şakırlavuk; şuvullavuk*.

Ek, hem fiillerden isim hem de sıfat yapma göreviyle kullanılmakta ve bazı örnekler farklı lehçelerde anlam değişimine uğramaktadır: Kum: *yılavuk*: sümük (KRS 135). Kaz., Kkp., Krm.Tat: *jılavık- jılavuk* ‘sulu göz, ağlak’. Ekle türetilen kelimeler farklı bir lehçede anlam değişimine uğrayabildiği gibi aynı lehçe içerisinde farklı anlamları da taşıyabilmektedir. Ör: Kaz: *zırıldawıq*: sürekli ağlayan, inleyen (sıfat); *zırıldawıq*: topaç, fırıldak (isim).

Eklenildiği sözcüklere aşırılık ve düşkünlük anlamı katan ek, özellikle çok heceli ses yansımaları türemiş fiillere getirilmektedir. Ayrıca ışık ve seslere dayanan hareketlerin sonucunda ortaya çıkan kavram ve nesnelere ifade etmektedir. Işık, parlak, ışıldayan, parlayan anlamlarında: *ışıldayık; yalpıldavuk; valtıravık; jaltırawıq; yıltıravuk; cıltıravuk; yırtıldavuk; yırtıllawuk*.

Sıfat özelliği taşıyan isimler türeten bu ek, bir harekete meyilli olmayı ifade etmekle beraber alışkanlığı bildiren sıfat ve isimler yapmıştır. *kuruldavuk*: devamlı guruldayan; *mangıravuk*: devamlı meleyen; *miçivuk*: ağır hareket eden, ağır kanlı; *mıshırtuvuk*: çalmaya düşkün olan, hırsız; *muruldavuk*: homurdanan; *oysuravuk*: devamlı kendinden geçen, bayılan; *jılavık*: devamlı ağlayan, ağlak. Ek, fiillere daima yapıma anlamı katmaktadır.

Fiilin işaret ettiği harekete maruz kalan olma; hareketi gerçekleştiren kişi ya da nesne olma, hareketin sonucundan etkilenen olma anlamlarında sıfat ve isimler türetmiştir.

Kısaltmalar

Dil Kısaltmaları

Baş	Başkurt Türkçesi	Kum	Kumuk Türkçesi
Kar.Mal	Karaçay Malkar Türkçesi	Nog	Nogay Türkçesi
Kaz	Kazak Türkçesi	Tat	Tatar Türkçesi
Kkp	Karakalpak Türkçesi	Trkm	Türkmen Türkçesi
Kar:	Karay Türkçesi	TTA	Türkiye Türkçesi Ağızları
Krm.Tat	Kırım Tatar Türkçesi		

Kaynak Kısaltmaları

BTS	Başkurt Türkçesi Sözlüğü	KTTS	Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük
Kaz.TS	Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi Sözlüğü	Kum.TS	Kumuk Türkçesi Sözlüğü
KTS	Kazak Tilinin Sözdigi	ÖATS	Ösindik Atawlarının Tüsindirime Sözdigi
Kirm.Kar	Kırım Karaycası Türkçe Sözlük	TDDS	Türkmen Dilinin Düşündürilişli Sözlüğü
KKTS	Karakalpak Türkçesi Sözlüğü	TTAYE	Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri
KMTS	Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü	TTS	Tatarca Törekçe Sözlük
KRS	Kumukça Orısça Sözlük		
KTİS	Karakalpak Tilinin İmla Sözlüğü		

Kaynakça

- AQTAY, Gulayhan; JANSKOWSKI, Henryk (2019). *Kırım Karaycası Türkçe Sözlük* (Çev. Tülay Çulha). İstanbul: Kesit.
- BAMMATOV, B.G. ve N.E. GAJIAGMATOV (2011). *Kumukça-Orusça Sözlük*. Mahaçkala: Dil, Edebiyat ve Bilim Enstitüsü.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- BİRAY, Himmet (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*. Ankara: TDK.
- COŞKUN, Volkan (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- ÇENELİ, İlhan (1997). *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri* (Çev. Mustafa Argunşah). Ankara: TDK.
- DAVLETOV, Madenbay; ABDİNAZİMOV, Shamshetdin; DAWLETOVA, Aruxan (2017). *Karakalpak Tilinin İmla Sözlüğü*. Nökis: Bilim.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (Çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Kabcacı.
- DLT (2019). *Dîvânü Lugâti't Türk*. (Çev. Kaçalın, Mustafa S.) İstanbul: Kabcacı.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- ERGİN, Muharrem (2019). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.
- ERGÖNENÇ, Dilek (2019). *Nogay Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- GABAIN, ANNEMARIE VON (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Akalın, Mehmet). Ankara: TDK.
- GANIYEV, Fuat; Ahmetyanov, Rifkat (1997). *Tatarca Törekçe Sözlük*. Kazan: İnsan.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- GÜZEL, Ferdi (2019). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri*. Ankara: TDK.
- JANUZAKOV, Telgoja (1999). *Kazak Tilinin Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press.
- KALİYEV, Bayınkol (2012). *Ösindik Atawlarının Tüsindirime Sözdigi*. Almatı: Sardar.
- KARA, Mehmet (2015). *Türkmen Türkçesi Grameri*. İstanbul: Etkileşim.
- KARAKAŞ, Dilek (2013). *Kazak Türkçesinde Yansıma Yoluyla Ortaya Çıkan Söz Varlığı*. Erciyes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.

- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.
- KESKİN, Esra Gül (2020). *Türkçede Birleşik Ekler*. İstanbul: Kesit.
- KIVASOWA, G.; GELDİMMYRADOW, H.; DURDYEW (2015). *Türkmen Dilinin Düşündürilişli Sözlüğü*. Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü. 2 cilt. Aşkabat: İlim.
- KIRIŞCIOĞLU, Fatih (1999). *Saha Yakut Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- KOÇ, Kenan ve Oğuz DOĞAN. *Kazak Türkçesi Grameri*. 2004. Ankara: Gazi.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- MUZAFAROV, Refik; MUZAFAROV, Nüzhet (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük* (Çev. Neriman Seyityahya). Ankara: TDK.
- NIŞANYAN, Sevan (2020). *Türkiye Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Liberus.
- ÖNER, Mustafa (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZKAN, Abdurrahman (2007). “Anadolu Ağızlarında -vIk/-vUk ve -yIk/-yUk Ekleriyle Oluşturulan Kelimeler”. *Araştırmalar. İnsan Bilimleri Araştırmaları*. 9/17: 39-57.
- ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesinin Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2019). *Karay Türkçesinde İsim*. Ankara: Fenomen.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- PAÇACIOĞLU, Burhan (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar arasında Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit.
- PEKACAR, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- TAŞ, İbrahim (2020). *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*. Ankara: TDK.
- TAVKUL, Ufuk (2000). *Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- TİETZE, Andreas (2016). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Cilt: 2*. Ankara: TÜBA.
- TOPARLI, Recep (2018). *Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fil-Lügati’t-Türkiyye*. Ankara: TDK.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2018). *Karakalpak Türkçesi*. Ankara: TDK.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- YALÇIN, Süleyman Kaan (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*. Ankara: TDK.

Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: *ärtä*

An Overlooked Qualifier in Old Uighur: *ärtä*

Kenan Azılı

Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi, Bayburt / Türkiye

✉ kenanazili@hotmail.com

🆔 0000-0002-9055-3842

Atıf

Citation

Azılı, Kenan (2021). Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: *ärtä*. *Dil Araştırmaları*, 28: 93-104.

Başvuru

Submitted

17.08.2020

Revizyon

Revised

16.02.2021

Kabul

Accepted

14.04.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

ÖZ

Kategorik değerleri veya anlamlı-görevli birim olup olmadıkları hala evrensel düzeyde tartışmalı olan zarflar, Türklük bilimi araştırmalarında yer-yön zarfları, katlama/sayma zarfları, sıklık/zaman zarfları, pekiştirme zarfları ve miktar/derecelendirme zarfları gibi alt tanımlamalara tabi tutulmaktadır. Bu tanımlamalar içerisinde miktar zarfları; fiilleri, sıfatları veya kendi kategorisinde bulunan zarfları azlık-çokluk ve bazı hallerde üstünlük yönünden işaretleyen ve Türk dilinde sınırlı sayıda birimlere sahip niceleyicilerdir. Bugüne kadar yapılan Eski Türkçe gramer çalışmalarında yer verilmeyen, bazı metin neşirlerinde yirmiyeye yakın örneği tespit edilen *ärtä* formu da bu niteleyicilerden biridir. Ancak bu form, bugüne kadar yapılan çalışmaların bazılarında, tarihsel Türk diline ait çeşitli metinlerde sıkça rastlanılan *ertä* formuyla çeşitli sebeplerden dolayı karıştırılmış veya ayırt edilememiştir. Bu çalışmada, farklı etimolojilere ve semantik alanlara sahip olan bu iki form tekrar ele alınarak sahip oldukları farklı gramerleşme süreçleri değerlendirilecektir. Daha özelde, literatürde ele alınmamış olan *ärtä*, tespit edilen bütün örnekleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınarak hem kategorik değerleri hem de gramerleşme süreçleri incelenecektir. Bu çerçevede Eski Türkçe döneminde görülen ortak kökene sahip bazı miktar niteleyicilerinin formlarından hareketle, Türk dilinin miktar niteleyici tipolojisi hakkında bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, niteleyici, miktar zarfı, *ärtä*, *ertä*

ABSTRACT

Adverbs, whose categorical values or whether they are a meaningful-functional unit are still universally controversial, are subjected to sub-definitions such as *place-direction adverbs*, *counting adverbs*, *frequency/time adverbs*, *reduplication adverbs* and *quantity/ranking adverbs* in Turkology studies. In these terms, adverbs of quantity are quantifiers with a limited number of units in the Turkic language,

marking the adverbs of their own category in terms of quantity and in some cases superiority. One of these qualifiers is the *ärtä* form, which has not been included in the grammar studies of Old Turkic until today, and whose nearly twenty examples have been identified in some text publications. However, this form has been confused or not distinguished from the *ertä* form, which is frequently encountered in various texts of the historical Turkic language in some of the studies conducted so far. In this study, these two forms, which have different etymologies and semantic fields, will be reviewed again and their different grammaticalization processes will be evaluated. More specifically, *ärtä*, which has not been dealt with in the literature, will be examined in detail with all the examples identified, and both its categorical values and grammaticalization processes will be discussed. In this framework, we will try to reach some conclusions about the quantity qualifier typology of the Turkic languages, based on the forms of some quantity qualifiers with common origin seen in the Old Turkic period.

Keywords: Old Uyghur, qualitative, adverb of quality, *ärtä*, *ertä*

0. Giriş

Zarflar; eylemleri, sıfatları ve kendi kategorisindeki birimleri zaman, yer, tarz ve miktar gibi yönlerden niteleyen gramer kategorisine verilen isimdir. Fakat zarfların leksik bir değerinin olup olmadığı veya hangi kategorilerde değerlendirileceği bugün hâlâ tartışmalı bir konudur. Türk dili üzerine yazılan gramer kitaplarında genellikle isimlerin niteleyicisi olarak sıfat, fiillerin niteleyicisi olarak da zarflar kabul edilmektedir. Fakat zarflar, söz diziminde fiil dışında sıfatlar ve kendi kategorisindeki varlıkları da niteleyen birimler olarak görev alabilmektedir. Bu yüzden de “en üretken kategori” olarak kabul edilmektedir (Kornfilt 1997: 98). Zarfların sözdiziminde anlamlı veya görevli gramer birimleri olarak hangi kategorilerde değerlendirilmesi gerektiği Türk dili açısından da problemli durumunu sürdürmektedir. Bu konudaki temel bulanıklık, leksik birimlerin ilk ortaya çıktıklarında veya gramerleşme safhasından sonra ilk olarak hangi kategoride oldukları, dolayısıyla zarf olma durumlarındaki bulanıklıktan kaynaklanmaktadır. Bir niteleyici olarak hem kendi kategorisindeki birimleri hem sıfatları hem de fiilleri niteleyen gramer birimlerinin *zarf* terimi ile karşılaşılıyor oluşu da beraberinde önemli kategori sorunlarını da getirmektedir (Karahan 2014). Ayrıca evrensel çalışmalarda genel kanaat, zarfların evrensel bir sözcük türü olmadığı ve bu kategoriyi tanımlamanın, semantik ve sentaktik özelliklerini açıklamanın çok zor olduğu yönündedir. Semantik olarak çok geniş olmaları, morfolojik yönden çok türeme biçimlerinin olması, görünüşte serbest kelime sıralarının olması, teknik yönden neredeyse her şeyi niteleme kapasitelerinin bulunması, zarf kategorisini belirlemeyi zorlaştıran etkenler arasında yer almaktadır (Çetin 2006: 3). Bu açıdan leksik birimlerin kategorik değerleri söz diziminde aldıkları görevlere bağlı olarak belirlenmektedir. Zarfların söz dizim dışında anlamlı bir birim olup olmadıkları meselesi ise farklı tartışma konusudur. Öyle ki, Ergin (2009: 258) ve Korkmaz (2007: 451) gibi bazı araştırmacılar, sıfat ve zarf gibi niteleyicilerin söz diziminden bağımsız olarak yalnızca isim olabileceğini düşünürken, bazı araştırmacılar tek başlarına veya söz dizim dışında anlamsız birimler olarak kabul eder. Bu iki kategoriye ait birimlerin en önemli ortak yanı niteleyici fonksiyonunda olmalarıdır.

Öte yandan evrensel düzeyde zarflar genellikle türetilmiş veya türetilmemiş/donuk niteleyiciler olarak iki grupta ele alınmaktadır. Ancak Türk dili için zarf olarak kabul edilebilecek leksik birim sayısı oldukça sınırlı iken, türemiş veya kategori değiştirmiş örnekler oldukça fazladır. Türk dilinde *zarf* kategorisi, belirli söz yapım stratejileriyle ortaya çıkan yeni birimlerle karşılanmaktadır. Eski Türkçe dönemine ait metinlerde zarf kategorisine ait birimlerin genellikle fiil kök veya tabanların zarf-fiil çekimleriyle gramerleştiği formlardan, isim türevlerinden, zamir türevlerinden veya bağımsız etimolojiye dirençli bazı formlardan oluştuğu görülmektedir. Yani morfemsel türeme yoluyla ortaya çıkıp zarf kategorisinde görevlenen birimler ve ilk yazılı kaynaklardan bu yana etimolojiye dirençli ve sadece zarf kategorisinde bulunan birimler olarak iki ayrı form biçimi tespit edilir. Ancak bugün, Türklük Bilimi araştırmalarında bu gramer birimleri için iki farklı terimin kullanıldığı görülmektedir. *Zarf* (adverb) ile, sadece zarf görevinde kullanılan sözcükler; *zarflık* (adverbial) ile de aslında zarf olmayıp sentaktik yapıda zarf görevi üstlenen sözcükler kastedilmektedir (Ağca 2018: 14). Özellikle fiillerin çekimiyle oluşan zarf formları, Türk dilinin en yaygın ve fonksiyonel kullanıma sahip niteleyicileridir. Bugün Türk dilindeki gramerleşme üzerine yapılan çalışmalar (Gökçe 2013; Can 2017) gösteriyor ki, fiil kök veya tabanlarının özellikle zarf-fiil çekimiyle başlayan gramerleşme safhası, *isim-sıfat-zarf-edat* gibi çeşitli kategorilerden bir veya birden fazlasına geçiş yapabilen birimleri ortaya çıkarmıştır. Bu gramerleşme şekline bağlı olarak ortaya çıkan formların büyük çoğunlu zarf kategorisinde görev alabilen şekiller olarak görülmektedir.

Zarflar ayrıca kendi içerisinde ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulacak kadar çeşitliliğe de sahiptir. Literatürde yaygın olarak *yer-yön zarfları*, *katlama/sayma zarfları*, *sıklık/zaman zarfları*, *pekiştirme zarfları* ve *miktar/derecelendirme zarfları* gibi isimlerle farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu isimlendirmelerle ortaya konan sınıflandırmalardaki ayırım da net değildir. Sıklık ve miktar zarfları gibi bazı kategorilerin arasında kuvvetli bir ilişki söz konusudur. Yani “çok” ve “sık” ifadeleri birbirine yakın ve eşdeğer şekilde kullanılması mümkün zarflardır (Doetjes, 2007: 685). Bu zarf kategorilerinden miktar zarfları, söz diziminde genellikle azlık-çokluk ile ilgili niteleme fonksiyonuna sahip zarflardır. Fakat miktar ve derece yönünden niteleyici olarak kullanılan bu birimlerin -sıklıkla sıfatları nitelediği için- sıfatlara daha çok benzediği düşünülmektedir (Karahana 2014: 7). Dolayısıyla dillerdeki fiilleri, sıfatları ve kendi kategorisindeki birimleri niteleyen *niteleyicilerin*, söz dizimindeki konum ve fonksiyonları itibariyle yeni sınıflandırmalara ve tanımlamalara ihtiyacı olduğunu söylemek mümkündür.

Eski Uygur Türkçesinde çeşitli leksik birimleri miktar yönünden niteleyen sınırlı sayıda birim mevcuttur. Diğer niteleyicilere nazaran *ança*, *ançakıya*, *artuk*, *az*, *azkıya*, *bunça*, *ärtinü*, *ärüş*, *kamag*, *köp*, *uzun*, *üküş* (Eraslan 2012: 237, Erdal 2004: 377) gibi miktar zarfları olarak kabul edilen veya bazı morfemlerin çekimlenmesi ile oluşan yeni zarf formları, Eski Uygur Türkçesindeki en yaygın miktar niteleyicileridir. Bu zarflar dışında pek de yaygın olmayan ancak sentaktik olarak kullanıldığı yerde niteleyici olarak görevli bazı formların da bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında çok yaygın olmayan ve Eski Uygur Türkçesine ait özellikle Budist çevrede yazılmış belirli metinlerde tespit edilen niteleyicilerden biri de *ärtä*dir. Eski Türkçenin ilk yazılı belgelerinden bu yana

fonolojik benzerlik taşıyan *ertä* ve *ärtä* şeklinde iki formun varlığı, daha önce yapılan bazı çalışmalarda karışıklığa yol açmış, doğal olarak bu karışıklık sağlıklı sonuçlar elde edilmesini engellemiştir. Hem fonolojik hem semantik hem de etimolojik olarak farklılıkları bulunan bu formların aynı düzlemde değerlendirilmesi beraberinde önemli problemleri getirmiştir. Bu çalışmada her iki form yeniden ele alınarak tarihsel Türk dili alanlarındaki örnekler ışığında yeniden değerlendirilecektir.

1. Tarihsel Türk dili alanlarında *ertä* ve *ärtä*

1.1. *ertä*

“Erken, sabah” kavram alanına sahip olan *ertä*, Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden günümüz modern Türk yazı dillerine kadar bütün Türk dili sahalarında tanıklanabilmektedir. Tarihsel metinlerde *er* “erken” şeklinde bir leksik değer varlığı bilindiği için, bugüne kadar bu formun genellikle *er+tä* şeklinde etimolojik açıklamaları yapılmıştır (Bang 1996: 60, Tekin, 2003: 321 ve daha birçokları). Clauson (1972: 202), EDPT’de *ertä* formu için benzer kavram alanını göstererek çeşitli örnekler vermesine karşın herhangi bir etimoloji teklifinde bulunmamıştır.

Türk dilinde durum kategorilerine ait morfepler, çekimlendikleri yapıların gramerleşme sürecinde, leksik birimlerin yeni kategorilere ve semantik alanlara dönüşümünü sağlayan en önemli gramer birimlerindedir. Bunlar arasında eylemlerin veya durumların zamansal konumunu işaretleyen +DA morfemi lokatif-ablatif kategorisine aittir. Bünyesinde barındırdığı zamansal ve mekansal konum işaretleme fonksiyonu ile beraber gramerleşme sürecinde zaman zarfı yapımında görev alabilmektedir. İsimlerle çekimlenerek onlara zamansal bir kavram alanı kazandırmaktadır. Tıpkı *tañ* “tan, sabah” +*da* > *tañda* “sabahleyin” (Eraslan 2012: 219) örneğinde olduğu gibi, “erken” zamansal kavram alanına sahip *er*, lokatif-ablatif çekimiyle “erkan vakitte, sabah vaktinde” kavram alanına sahip olmuş, isim ve zarf görevli bir leksik birime dönüşmüştür. Mesela, **O 7**’de *ertä sülädim ter ärmış* “**Sabahleyin** ordu sevk ettim dermiş.”, **Pañc. A1**’de *ol ok törüçä ertä kalkıp* “O yasaya göre **sabah** kalkıp”. Ayrıca *ertä* ve *tañda* benzer gramerleşme süreçleriyle kazandıkları sentaktik görevlerin yanında sinonim olarak da sıkça kullanılmaktadır: **Maitr. 92**’de *ymä säkiz yañıdaki...kün ertä tañda* “Ve sekiz taraftaki...**şafak vaktinde**”, **AY 5**’te *törtünç kün tañda ertä ört...* “Dördüncü gün **sabah**...”, **AY 524**’te *aşnuça yiti kün yiti tün säkiz tözün baçağ çahşapudın alıp arıg baçağ tañda ertä tal çıbıkın tañçulap tişin arıtıp ağızın yunsun* “Önce yedi gün yedi gece sekiz basamaklı tanrı buyruklarını alıp temiz ve oruçlu vaziyette **sabah vakti** çubukla parçalayarak dişini temizlesin, ağzını yıkasın.”. Sinonim olarak kullanılan örneklerde, dikkat edilirse, birimlerin belirli bir sıralamaya sahip olmadığı görülmektedir. Ayrıca Klasik ve Modern Moğolcada görülen *erte*, *erten*, *ertebtür*, *erteçe* ve *erteken* gibi formlar da *ertä* ile bağlantılı ödünclemelerdir (Lessing 2003: 527, Ünal 2016: 342).

1.2. *ärtä*

Eski Uygur Türkçesine ait bazı metinler üzerine yapılan Zieme (1985), Barat (2000), Wilkens (2007) ve Uçar (2009) gibi çalışmalarda *ärtä* olarak okunan ve genellikle “çok”

şeklinde adlandırılan bir niteleyicinin olduğu tespit edilmiştir. Bu niteleyici hakkında herhangi bir gramer ve metin çalışmasında bir açıklama yapılmadığı gibi söz varlığı ve sözlük çalışmalarında da yukarıda ele alınan *ertä* ile aynı birim olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca müstakil bir şekilde Uysal (2012) tarafından, sadece *Altun Yaruk Sudur* (Suvarnabhāsottamasūtra) metninde yer alan formların ele alındığı çalışmada, fonolojik bir karışıklığın yanında formun değerlendirilmesinde bir tutarsızlık görülmektedir. Transkripsiyon tercihlerinin doğurduğu karışıklığın yanında *ertä* ve *ärtä* formlarının fonolojik benzerliklerinden dolayı bir karışıklık yaşandığı gözlemlenmiştir.

Yalnızca Budist çevredeki Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde tanıklanabilen *ärtä* formu, *ärt-ä* şeklinde zarf-fiil morfemiyle çekimlenerek (Korkmaz 2011: 58; Tietze 2002: 736) gramerleşme sürecine dahil olmuş ve söz diziminde yeni kategori değişimlerine uğramıştır. Clauson (1972: 202), EDPT’de iki ayrı madde olarak *ert-* “to lead” ve *ärt-* “to pass” fiillerini verirken, *ärtä* için farklı bir madde vermemiştir. Uysal çalışmasında (2012: 256), *ert-e* şeklinde bir etimoloji teklifi yapmıştır. Ancak bu etimoloji kabul edilemez. Çünkü *ert-* şeklinde kabul edilen fiilin yeni form ile fonolojik farklarının yanında anlamsal veya kavramsal bir ilişkisi de yoktur. Aynı şekilde Korkmaz, “ek kalıplaşması” olarak gördüğü bu meselede, Bang’ın *er+tä* izahını kabul etmeyerek *ert-e* şeklinde bir izaha yönelmiş olsa da iki ayrı formun karışıklığı burada da devam etmiştir (Korkmaz 2011: 13). Gabain de (1988: 275) gramerinin arkasında yer alan dizinde *irte* ve *erte* kelimelerini aynı maddede vererek eşdeğer kabul etmiştir. Burada madde başı olarak verilen iki kelime belki de aynı olmalıdır. Ancak maddenin *ärtä* ile hiçbir bağlantısı yoktur. Röhrborn UW’de iki ayrı form tasarlayarak *ärtä* “sehr, ganz, stark, extrem” ve *ärtä* (*ertäye* göndererek) madde başlarını ele almış, ilk maddenin *ärt-* fiilinden ortaya çıktığını düşünerek buna dayanan örnekleri göstermiştir (2017: 282-283). *Ärtä* formu için, formun ilk vokaline bağlı olarak, bir *ärt-* fiili kabul edilebilir. Bu kabul için de formun gramerleşme süreci ve metaforik evrelerinde yeterince delil bulunmaktadır:

2. Çokluk niteleyicisi olarak *ärtä* ve gramerleşme aşamaları

2.1. *ärt-* fiili

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden başlamak üzere Eski Türkçe dönemine ait hemen hemen bütün tarihsel metinlerde tanıklanabilen *ärt-* fiili, “geçmek, aşmak” kavram alanına sahip bir fiildir. Özellikle mekansal bir işaretleyici olarak, ileri (→) yönlü hareketi işaretleyen fiil, farklı metinlerde kavram alanının genişlemesi ile zamansallık ve miktarı işaretleyebilen bir fiil olarak kullanım sıklığı değişmiştir. Tarihsel Türk yazı dili alanlarından bazı örnekler şu şekilde verilebilir: **T 44**’te *anı ärtdimiz* “Onu geçtik”, **BT V 39**’da *köprügi kiñ bolzun män anta sizinçsiz ärtäyin* “Köprüsü uzak olsun, şüphesiz ki ben oradan geçeceğim.”, **Pothi 314-315**’te *ärttim ärsär ... kılınçlarta särinmätim ärsär* “Geçtiysem sabırsız davrandıysam...”, **M III 17**’de *bu ätözdän ärtigli* “When he passes from this body”, **KP 65**’te *kaltı altı kün ürtip bardı* “When six days had passed”, **U III 4**’te *ölüt ölürmäk karmapatıg uzatı ürtsär* “If he persists for a long time in the sin of killing”, **Siv. adası ärtär** “Its danger passes over”, **DLT 524**’te

ödlek **ürtti** “Time passed”, **KB 1331**’de *avınma bu dünyaka ürtär barır* “Bu dünyada oyalanma, geçer gider.”. Örneklerden anlaşılacağı üzere, söz konusu fiil, tarihsel Türk yazı dillerinin hepsinde sık kullanılan bir fiildir.

Form, gramerleşme safhasından önce -A morfemi ile çekimlenerek *geçici zarf* olarak kullanılmış ve kök fiilin kavram alanını sürdürmüştür: **Abh. 1550**’de *munda sezinü sözlmiş tæg bir işim ürtü tükätdi* “Bundan şüphelenip söylemiş gibi bir işim tamamen geçti.”, **Abh. 1554**’de *äñilki kaltı täñri burxanka yüküngülük ikinti kaltı şasdr yaradguluğ yükünüp täñri burxanka ürtü tükätdi* “En başta Buda’ya secde etmek, ikincisi Şāstra hazırlamak; secde ederek Buda için (bunları) bitirdi.”. Bu örneklerde görülen *ana fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapısıyla gerçekleşen fiil birleşimlerinde *ärtänin* geçici zarf olarak kullanıldığını görmek mümkündür.

2.2. *ürtä*

Fiil, EUT’ye ait Budist çevrede yazılmış metinlerde -A zarf-fiil morfemiyle çekimlenerek gramerleşme sürecine dahil olmuş ve *ärtä* formuyla söz diziminde kavramsal alanını değiştirmiştir. Fiilin sahip olduğu “geçmek, aşmak” kavram alanı, bu gramerleşme süreciyle beraber “olduğundan fazlasına geçen, miktarı aşan” gibi metaforik bir gelişim ile birlikte “çok” kavram alanına değişmiş/gelişmiştir. Yapılan taramalarda formun yer aldığı örnekler aşağıda sıralanmıştır. Bu yapılar genellikle “very, deeply, sehr, çok” gibi anlamlara gelecek şekilde tercüme edilmiştir¹. Genellikle *sıfat* ve *zarf* olarak kullanıldığı görülmektedir:

2.2.1. Çokluk zarfı olarak *ärtä*

- (1) **HT IX 7b**’de *yämä täñri eligimiz qutı alpırqanmaqıg alıp bilgä biligig tutup ilin uluşın ürtä äñçiktürü yarlıqamış ol* “And also, our Heavenly Emperor, His Majesty, making great effort and possessing strong wisdom, has made his people and country **very** peaceful.”,
- (2) **AY 638**’de *äñ kiçigi üçünçi mahasatvı bodısatav ärtimlig törükä şinjirtip ürtü kırılı tæginiş* “En küçüğü üçüncü Mahasatvı Bodısatav geçici töreye nüfuz edip tümüyle ölmüş”,
- (3) **BT XIII 21**’de *ädgü nomluğ yıdlarıñ ürtä qoqar yıparça* “Deine guten Dharma-Düfte riechen **sehr** wie Moschus.”.

Yukarıdaki (1), (2) ve (3) numaralı örneklerde *ärtä*; *änçiktürü yarlıqa-*, *kırılı tægini-* ve *qoq-* gibi fiilleri miktar yönünden niteleyen zarf görevinde kullanılmıştır.

- (4) **HT IX 26a**’da *tärkän quncuy täñrim qutı taqı boşulmazqan keltiñiz ärsär, män huän tso ürtä buşuşluğ qorqınçlıg män* “Tou have come the Empress, Her Majesty, has not yet given birth. I, Xuan Zang, am now **deeply** concerned and afraid about her.”,
- (5) **HT IX 3b**’de *ärtä örü bitiyü yarlıkamış* “He inscribed **very** high.”

¹ Verilen örneklerin alındığı metin yayımlarında, örneklerin çevirileri varsa çevirilere sadık kalınarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Çevirisinin yapılmadığı örnekler için bağlamdan yararlanılarak yeni çeviri teklifleri sunulmuştur.

- (6) **BT XIII 1**'de ...*niñ üzäsi ärtä säviglig tog tolu* “Das Obere des [...] **sehr** lieblich, ganz voll”,
- (7) **BT XIII 13**'te *yazuqluğ bu işlär üzä ärtä yavızıg ädgü ol tip* “Sündigen dinge, ich das **sehr** Schlechte gut nennend”,
- (8) **BT XXV 420**'de *töz bahşımızniñ ädgü ögli köñül üzä asıg tusu kılmaqlıg ädgüsi çın kertü ärtä ağır üçün ämgäklıg tolgaklıg tınlıglarka adruk adruk nomlarig nomlap alkuka bir täg asıg tusu kılı yarlıkadaçı erdi tep bilmiş kargäk* “Man muß wissen, daß, weil unser ‘Wurzellehrer’ (*mülācārya*) durch die Güte seines Nutzen bereitens mittels der Gesinnung des Wohlwollens (*maitrī*) außerordentlich wahrhaftig und würdig ist, erden leidenden und gequälten Lebewesen (zwar) unterschiedliche Lehren (*dharma*) dargelegt (aber) stets geruht hat, allen gleichermaßen Nutzen und Vorteil zu bereiten.”,
- (9) **AY 92**'de *öz ärgüsingä tägdükdä ötrü ol tünlä ök tülintä bir ärtä bädük altun küvrüg körür tüşädi* “Kendi evine ulaştıktan sonra, o gece rüyasında, **çok** büyük bir altın davul gördü.”,
- (10) **AY 300**'de *täñri ajuınıta togdukda ärtä sımtag kogşak köñüllig bolmuşların* “Tanrı aleminde doğduğunda **çok** tembel ve gevşek gönüllü olanlarını”²
- (11) **AY 300a**'da *tözi üzä ärtä yiti köñüllig bolmak ärür* “Esası üzere **çok** sert gönüllü olmaktadır.”,
- (12) **AY 300a**'da *adıra bilmek ärsär kaltı bu tınlıg ärtä yiti köngüllig ol bo tınlıg ortun täng köñüllig ol* “Ayrılabilmekse, bu insan **çok** sert gönüllüdür, bu insan neredeyse denk gönüllüdür.”,
- (13) **AY 347**'de *tüp tüz yıldırğa ärtä yürüñ yaltrıklıg* “Dümdüz, pırl pırl, **çok**³ beyaz (ve) parıltılıdır”,
- (14) **AY 563**'te *ämgänmäklär içintä ärtä yavlak ağırı ymä artamaz* “Eziyetler içinde **çok** kötü değeri de bozamaz.”,
- (15) **ETS 13**'te *ärtä tañsuk ol burkannıñ mantalın körälim*. “O burkanın **fevkalade** nadir işaretini görelim.”.

(4) ve (14) numaraları arasındaki örneklerde; *buşuşlıg, örü, säviglig, yavız, ağır, bädük, yiti, yavlak, tañsuk* gibi niteleme sıfatlarını yine miktar veya derece yönünden, (12) numaralı örnekte ise bir renk sıfatı olan *yürüñü* derece yönünden niteleyen bir zarf olarak *ärtä* formu ile karşılaşılmaktadır.

² Uysal (2012: 253), bu ifadede yer alan *togdukda ärtä* ibaresini, diğer birçok örnekte olduğu gibi, lokatife bağlı bir çekim edatı olarak kabul etmiştir. Oysa **AY 299** ve **300**'deki bağlam ve sentaksa göre sürekli sıralanan*ajuınıta togdukda* ifadesi temel cümlelerin zamansal yan cümlelerini kurmak için kullanılmıştır. Dolayısıyla *togdukta* ve *ärtä* ifadeleri birbiriyle bağlantılı değil, aksine *ärtä, sımtag kogşak köñüllig* ifadesini nitelemektedir.

³ Uçar doktora tezinde, formu “pek” şeklinde çevirmiştir (2009: 265). Gerçekten beyaz renk adını pekiştirilmesi olarak görülebilecek bu ifadenin “pek beyaz” veya “bembeyaz” şeklinde çevrilmesi daha uygun olacaktır.

- (16) **BT XIII 48**'de *arvışlar iligi sitātapatri sudurnuñ äntkākčä bitiginiñ tamgasın ärtü uz oyturup yayırtı* “Des Sitātapatrā-Sūtra, des Königs der Zauberformeln den Druckstock der indischen Schrift ganz **meisterhaft** schnitzen lassen, widerum.”,
- (17) **BT XXV 2950**'de *anın tirpanki atlıg parinirvan sudurta ol öltäçilärniñ alp adalıg oronta aşı azukı bultukmaz barguluk oronı ärtü irak ärip* “Aus diesem Grund (heißt es) im Niepanjing genannten Parinirvānasūtra: ‘An diesem sehr gefahrvollen Ort gibt es für jene Sterbenden keine Speise oder Mundvorrat. Da ihr Ort, zu dem man gehen müßte, **sehr** weit entfernt ist.’”.

(15) ve (16) numaralı örneklerde aynı kategoride yer alan *uz* ve *irak* zarflarını nitelediği görülmektedir. Bu örneklerin tamamında, *ärtä*nin fiil, sıfat ve zarf kategorisinde bulunan kelimeleri miktar (çokluk) yönünden *niteleyici* bir görevde olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.2. Çokluk sıfatı olarak *ärtä*

Yukarıdaki örnekler dışında **ETS 13**'te tespit edilen *ädgün barmış iduklarıg ämgäkligler için ärtä üküş kalp öd üzä särgürü tudalım* “İyilikle varmış azizleri, eziyet çekenler için, **sayısız** çok devir ve zaman içinde sabırla tutalım.” ve **AY 4**'te *ol bäg balık bägi bolup ärtä käd ölüçü boltı* “O bey şehir beyi olup **çok** öldürücü oldu.” örneklerindeki *ärtä üküş* ve *ärtä käd* ifadelerini bir sinonim -dolayısıyla hendiadyoin- olarak kabul etmek mümkündür. Bu şekliyle formların sıfat görevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar Eski Uygur Türkçesinde yer alan ikilemeler üzerine yapılan hiç bir çalışmada bu örnekler yer almamaktadır. Bu örneklerin Eski Uygur Türkçesine ait ikileme çalışmalarına eklenmesi gereken önemli örnekler olarak kaydedilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki örnekler, formun gramerleşme aşamalarıyla birlikte kategori değiştirerek miktar zarfı ve -iki örnekte olmak üzere- sıfat görevli kullanıldığını göstermektedir. Gramerleşme sürecinde morfemle genişleyen formun, metaforik genişleme ile beraber sıfat ve zarf kategorilerine geçiş yapmış yeni bir birimi ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, formun taranan metinlerde herhangi bir morfemle çekimlenmiş örneğine rastlanılmaması, donuklaşma eğilimini gösterir. Verilen örneklerin sayısı ve bunların sentaktik ve semantik ilişkileri, *ärtä* formunun miktar niteleyicisi olarak sonuçlandığı gramerleşme sürecini doğrular niteliktedir. Ayrıca **AY 490**'de *birerte yme erür siz üñürlerte ögüzde* ve **Totenbuch 44**'te *birerte buruntın agızıtın suv akar* örneklerinde tespit edilen ve “bazen” diye çevrilen *birerte* formu tekrar düşünölmeye muhtaç bir durumdadır. Çünkü bu form özellikle Çağatay dönemine ait metinlerde miktar niteleyicisi olarak tespit edilebilmektedir: **ŞD 78**'de *köñlüñe kilse sora turgıl birerte ay mogul*, **FK 38**'de *bu kim firāki özümdin habersiz itti mini/özi birerte haber-dār mu ikin äyā*. Bu örneklerde *bir+erte* şeklinde ortaya çıkan birleşik formun “biraz, birazcık, birtane” gibi kavram alanına sahip olduğu görülmektedir. Bu formlara paralel olarak Türkiye Türkçesindeki aynı şekilde oluşan *biraz* ve *birçok* kelimeleri düşünölebilir.

3. Sonuç

Tarihsel Türk dilinin yazı dillerine ait çeşitli metinlerde tanıklanan *ertä* ve *ärtä* formlarının, *er* ve *ärt-* şeklinde iki farklı kökenden türetildiği ve dolayısıyla farklı gramerleşme evrelerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu iki formun semantik ve metaforik gelişimi de farklı seyretmektedir. Lokatif ile çekimlenerek gramerleşen *er* formu “sabah, erken” kavram alanıyla isim ve zarf kategorilerinde zamansallığı işaretlerken, zarf-fiille çekimlenen *ärt-* fiili, geçici zarf örneklerinin yanı sıra gramerleşerek birimleri miktar yönünden niteleyen sıfat ve zarf kategorisindeki bir niteleyici haline gelmiştir. Gramer işaretleyicisi olarak *ärtä*, Türk dilinin tipolojik zarf yapım karakterini sergilemektedir. Tıpkı *aşa*, *basa*, *keçe*, *oza* ve *yana* gibi formlarda olduğu gibi Türk dilinin zarf ve zarflık yapım süreçlerine paralellik göstermektedir. Farklı yönleri işaretleyen mekansal hareket fiilleri, çeşitli zarf-fiil çekimleriyle gramerleşen yapılarla kavuşarak kök fiilin kavram alanlarına bağlı şekilde çeşitli nitelendirme görevleri ortaya çıkmıştır. Yine aynı dönemlerde *ärtä* formuyla eşdeğer sayılabilecek diğer formlar da mevcuttur. Özellikle Eski Uygur Türkçesinde sıkça rastlanan miktar zarflarından *ärtiñü* “çok, fazla” aynı kök fiile ve gramerleşme sürecine sahiptir: **BK K 9**’da *män türgiş kağanka kızım kuñcuıyug ärtiñü ulug törin alı birtim* “Ben Türgiş Kağanına kızımı **pek** büyük bir törenle aliverdim.”, **TT II 416**’da *ol ödün kaltı täñri ilig böğü kan inçä ayduktä ötrü biz dindarlar kamağ iltäki bodun ärtiñü ögrünçülüğ boltumuz* “O zaman, Tanrı hükümdar Böğü Han böyle buyurduğundan dolayı biz seçkinler ve ülkedeki tüm halk olağanüstü sevinçli olduk.”, **AY 141**’de *öz kılmuş kılınçlarıña ärtiñü uyadsar aymansar* “Kendi yaptığı işlere **çok** utansa, korksa”.

Ärtiñü formunun, daha yazıtlardan beri tespit ediliyor oluşu, bu yapının gramerleşme safhasını VIII. yüzyıldan öncesine tarihlendirmeye olanak sağlamaktadır. Buna karşın *ärtä* formunun ilk defa Budist çevreye ait metinlerde tespit edilmesi, formun daha geç bir tarihte yani tespit edilen örneklerin yer aldığı metinlere göre XII. yüzyıldan önceki bir tarihte⁴ gramerleşmeye başladığını düşündürcektir. Formun yalnızca bu metinlerde tanıklanıyor oluşu ise, oldukça dar bir çevrede diyalektik bir unsur olarak kabul edilmesine sebep olacaktır. Çünkü *ärtäye* nazaran *ärtiñü*, bütün Eski Türkçe çevrelerinde tanıklanabilen bir formdur.

Gramerleşme sürecinin genellikle şu aşamalarda seyrettiği bilinmektedir:

Büyük kategori > *Ara kategori* > *Küçük kategori*
(*İsim, fiil*) > (*Zamir, sıfat, zarf*) > (*Edat, bağlaç....*) (Can, 2017: 49).

Bu çerçevede büyük kategorideki *ärt-* fiili, sahip olduğu “geçmek, aşmak” kavram alanını, zarf-fiille çekimlenerek “aşılmış olan, geçilmiş olan” metaforik ilişkisiyle önce geçici zarf, sonra ara kategoriye taşımıştır. Ara kategoride nitelenen birimi “çokluk, peklilik” yönünden niteleyen ve bu anlamda miktar niteleyicisi olarak kabul edilebilecek bir görevli birime dönüşmüştür. Bu gramerleşme süreci, kök fiilin kavram alanıyla

⁴ Zarfın yer aldığı **HT IX**, **BT XIII**, **BT XXV** ve **ETŞ 13** gibi metinlerin tarihlendirilmeleri için ayrıca bkz. AĞCA Ferruh (2006), **Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).

şekillenmiştir. Aynı zamanda kök fiilin en eski tarihsel metinlerde kullanılmasına rağmen bu gramerleşme aşaması oldukça yeni bir tarihte ortaya çıkmıştır.

Bu çerçevede tarihsel yazı dillerinden hareketle Türk dilinin, miktar zarflarını yapısal olarak ortaya koyarken, *ärt-*, *keç-* *aş-* “geçmek, aşmak” gibi hareket fiillerinden yararlandığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla Türk dilinin niteleyici yapım stratejisinde ileri (→) yönlü hareket fiillerinin “aşmış, geçmiş” kavram alanının azlık-çokluk göstergesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, *ärtä* örneğinden hareketle, Türk dilinin zarf ve zarflık hatta edat kategorilerinin, buna benzer kavramsal metaforik gelişim çerçevesinde yeniden değerlendirilmesine ve belki de metinlerin yeniden anlamlandırılmasına ihtiyaç olduğunu söylemek gerekecektir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde oldukça önemli yer kaplayan ikileme envanterine, *ärtä üküş* ve *ärtä käd* ikilemeleri de dahil edilmelidir.

Kısaltmalar

Abh.: *Abhidharmakosabhāṣya-tīkā Tattvārthā*

AY: *Altun Yaruk Sudur*

BK: *Bilge Kağan Yazıtı*

BT V: *Berliner Turfan-texte V*

BT XIII: *Berliner Turfan-texte XIII*

BT XX: *Berliner Turfan-texte XX*

BT XXV: *Berliner Turfan-texte XXV*

DLT: *Divānu Lugāti 't-Türk*

EDPT: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*

ETS: *Eski Türk Şiiri*

FK: *Fevāyidü 'l-Kiber*

HT IX: *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim*

XUANZANG IX

KB: *Kutadgu Bilig*

KP: *The Story of Princes Kalyanamkara and Papamkara*

Maitr.: *Maitrisimit Nom Bitig*

M III: *Türkische Manichaica aus Chotscho III*

O: *Ongi Yazıtı*

Pañc.: *Uigurische Pañcatantra-Fragmente*

Pothi: *The Manichean Turkic Pothi-Book*

ŞD: *Şiban Han Dīvāni*

T: *Tonyukuk Yazıtı*

TT II: *Türkische Turfan-Texte II*

U III: *Uigurica III*

UW: *Uigurisches Wörterbuch*

Kaynakça

AĞCA, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AĞCA, Ferruh (2018). “Eski Uygurcada Katlama Zarfları”. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu. 1-7 Haziran 2018. Ulanbator-Moğolistan*. (Edt. Şaban Doğan -Melis Sezen Güneş). İstanbul: Kesit, 14-24.

ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabcacı.

AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen.

BANG, Willi (1996). *Köktürkçeden Osmanlıcaya* (Çev. T. Aktaş). Ankara: Türk Dil Kurumu.

BANG, Willi; ARAT, Reşit Rahmeti (1929). *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin: ABAW.

BARAT, Kahar (2000). *The Uygur-Turkic biography of the seventh-century Chinese Buddhist pilgrim Xuanzang, ninth and tenth chapters*. (Indiana University Uralic and Altaic Series, 166.) XXXIV, 430 pp. Bloomington. IN: Research Institute for Inner Asian Studies.

CAN, Meltem (2017). “Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017 Bahar (26), 37-67.

- CLARK, Larry V. (1982). "The Manichean Turkic Poethi-Book". *Altorientalische Forschungen*, 9, 145-218.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford Press.
- ÇETİN, Osman Ali (2016). *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOETJES, Jenny (2007). "Adverbs and Quantification: Degrees Versus Frequency". *Lingua*, 117: 685-720.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASON, Ahmet Bican (2015). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden – Boston.
- GEISSLER, F.; ZIEME, Peter (1970). "Uigurische Pañcatantra-Fragmente". *Turcica*, II, 32-70.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- KARAHAN, Leyla (2014). "Terimlerde Kapsam Sorunu: "Zarf" Örneği", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. 4-7 Aralık 2013, Bursa*: 931-937.
- KARASOY, Yakup (1989). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAYA, Önal (1989). *Ali Şir Nevâyî Fevâidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORKMAZ, Zeynep (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORNFILT, Jaklin (1997). *Turkish*. Routledge: London and Newyork.
- LE COQ, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho*. III, Berlin.
- LESSING, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MÜLLER, F.W. (1922). *Uigurica III*. ABAW.
- RÖHRBORN, Klaus (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: aş-äziik*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SHOGAITO, Masahiro (1988). *The Uighur Translation of Sthiramati's Abhidharmakosabhāṣya-tīkā Tattvārthā*. Kobe City University of Foreign Studies.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Maytrisimit - Burkanlıların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TEKİN, Talat (2003). *Makaleler I: Altayistik* (Haz.: E. Yılmaz-N. Demir). Ankara: Grafiker.
- TİETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Cilt 1 (A-E). İstanbul: Simurg.
- TULUM, M. Mahur; AZILI, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Öglü Tigin Anyıg Öglü Tigin Burkanlı Seyirlik Eser*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- UÇAR, Erdem (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı.

- UYSAL, İdris Nebi (2012). “Erte Sözcüğünün Altun Yaruk’ta Kullanılışı”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/1: 249-257.
- ÜNAL, Orçun (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*. Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch Von Der Sündentilgung Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kulguluk Nom Bitig*. Berliner Turfan-Texte XXV, Turnhout.
- ZIEME, Peter (1975). *Manichäisch-türkische Texte-Texte, Übersetzung, Anmerkungen*, Berliner Turfan-Texte V. Akademie-Verlag, Berlin.
- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berliner Turfan-Texte XIII. Akademie-Verlag, Berlin.
- ZIEME, Peter (2000). *Vimalakīrtinirdesasūtra-Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*. Berliner Turfan-Texte XX, Turnhout.
- ZIEME, Peter; KARA, Georgy (1978). *Ein uigurisches totenbuch: Naropas lehre in uigrischer übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. Budapest: Akademia Kiado.

Dijital Ortamlarda Parçalarüstü Birimler (Prozodi) ve Emojiler

Suprasegmental Units (Prosody) and Emojis in Digital Environments

Şadan Altınok

Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye

✉ sadanaltinok@gazi.edu.tr

id 0000-0002-2741-4751

Atıf

Citation

Altınok, Şadan (2021). Dijital Ortamlarda Parçalarüstü Birimler (Prozodi) ve Emojiler. *Dil Araştırmaları*, 28: 105-125.

Başvuru

Submitted

10.03.2021

Revizyon

Revised

06.04.2021

Kabul

Accepted

06.04.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

ÖZ

Sözlü iletişim sırasında kelime veya cümlelere farklı anlamlar yüklemek için bağlama göre vurgu, tonlama, duraklama gibi prozodik unsurlar kullanılır. İletişim sürecinde her ne kadar sözlü iletişim yoğun kullanılsa da bilgisayar teknolojisi ve internetin yaygınlaşması sonucunda akıllı telefonların mesajlaşma uygulamaları, e-posta, sosyal medya platformları vb. ile zaman ve mekân kısıtlaması olmadan gün içinde yüzlerce yazılı ileti alınıp gönderilmeye başlanmıştır. Zaman kaybını önlemek ve yazılı iletişimdeki yanlış anlaşılmaların önüne geçmek amacıyla duygu durumlarının ifade edilmesi için noktalama işaretlerinin yanında “emoji” adı verilen şekillerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı emojilerin, dilin parçalarüstü birimlerini (prozodi) karşılayarak yazılı dilde anlam değişimleri üzerindeki etkisini tespit edip iletişimdeki önemini ortaya koymaktır. Çalışma Türkçe ve Türk kültür algısına sahip bireyler ile sınırlıdır. Çalışmanın örneklem grubunu Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı 2017-2018 eğitim-öğretim yılında okuyan 52 kız 26 erkek toplam 78 öğretmen adayı oluşturmuştur. Veri toplama aracı olarak sonlarına noktalama işareti yerine farklı emojiler yerleştirilmiş 28 cümleden oluşan bir form kullanılmıştır. Formda 12 farklı cümle anlamlarına göre birkaç kez yazılarak her seferinde aynı cümlelerin sonuna farklı emojiler konulmuştur. Öğretmen adayları cümlelerin sonunda bulunan emojilerden kaynaklı anlam değişimlerini karşısındaki boşluğa yazmışlardır. Ayrıca açık uçlu soru ile öğretmen adaylarının emoji kullanımlarıyla ilgili düşünceleri sorulmuştur. Veri toplama aracından elde edilen sonuçlar içerik analizi yöntemi ile kategorileştirilip tablolandırılmıştır. Emojilerin yazı dilinde prozodiyi karşılaması nedeniyle yoğun olarak kullanımının tercih edildiği ve genel bir emoji duygu dili olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bütün, emoji, parçalarüstü birimler, prozodi, teknoloji, Türkçe

ABSTRACT

Although verbal communication is used more densely in communication process, in consequence of widespread use of computer technologies and internet, hundreds of written messages have been delivered and received during the day through texting applications, e-mails, social media platforms, etc. To prevent time loss and misunderstanding, the use of “emoji” along with punctuation marks has become widespread to express emotional status. The aim of this study is to detect the effects of emojis on meaning changes observed in written language by meeting the meaning created by suprasegmental units (prosody) of the language, and to reveal their importance. Sample group of the study consisted of 78 pre-service teachers (52 females, 26 males) who study in Gazi University, Turkish Language and Literature Education Department in 2017-2018 academic year. As a data collection tool, a form consisting of 28 sentences with different emojis placed at the end instead of punctuation marks was used. In the form, twelve different sentences were written several times according to their meanings, and different emojis were used at the end of same sentence each time. Pre-service teachers wrote the changes in meanings created by emojis used at the end of sentences. Besides, pre-service teachers were asked about their opinions about their use of emojis through the open-ended question. The data collection tool results were categorized by being tabulated through content analysis method. It was concluded that the intensive use of emojis is preferred because they meet prosody in written language, and a general emoji emotion language is formed.

Keywords: Emoji, suprasegmental units, prosody, technology, Turkish

Giriş

Sözlü veya sözsüz yaşam boyu her an bir iletişim döngüsüne dahil olduğu düşünüldüğünde insanlar için iletişimin önemi de ortaya çıkmaktadır. Bazen bir trafik levhası, bazen bir çocuk ağlaması bazen de birbiri ile konuşan iki kişi çevresine birçok ileti gönderir. Yaşam boyu zihinde oluşan şemalar bireyleri iletişimin farklı boyutlarına götürür. İki kişinin konuşması esnasında sesleri işitilemiyorsa sadece jest ve mimiklerinden, sesleri işitilebiliyorsa vurgu ve tonlamalarını da birleştirerek iletinin içeriği ile ilgili daha ayrıntılı bilgi elde edilebilir. Bir çocuğun ağlama ses tonu ve beden dili hareketlerinden canının acıyıp acımadığı veya canının ne kadar çok acıdığı, inatlaşma nedeniyle mi ağladığı, gerçek olmayan yapmacık bir ağlama mı olduğu kolayca anlaşılabilir.

Aslında dil, sadece yazılı ve sözlü değil beden dili, işaret dili, kültürel davranış dili, sembol dili (ulusal ve uluslararası) ile bütünleşip tamamlanan canlı bir varlıktır ve milletlerin yaşadığı çağa göre şekillenir. Kimi zaman bir kelime veya sembol yıllar içinde anlamını ve kullanımını yitirirken kimi zaman da çağın getirdiği farklılıklara göre iletişim için önceki çağlara benzer kullanıma dönebilir. Bunun en güzel örneği günümüzde hızla yayılan emojilerde açık bir şekilde görülmektedir. İnsanoğlunun ilk zamanlarında kullandığı duvar resimleri ve sembol yazılara benzeyen emojiler, bugün yüksek teknolojinin ürünü olan bilgisayarlı iletişim araçlarının yoğun kullanılmasıyla geliştirilip evrimleştirilerek hayata yeniden alınmıştır. Akıllı telefon uygulamalarındaki

mesajlaşma programları, e-mail hesapları, sosyal medya platformlarının sık sık kullanılması yazılı olarak gelen ve gönderilen ileti akışının çok fazla olmasına neden olmaktadır. Zamandan tasarruf ederek tüm iletilere cevap verebilmek için yazılı iletilerde kısaltmalar kullanılmaktadır. Şimdilerde ise emojiler yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Emogi Research Team tarafından 2015 yılında yapılan “Emoji Report” araştırmasında çevrimiçi nüfusun %92 sinin emoji kullandığı tespit edilmiştir (e-ERT 29.04.2019).

Yazı dilinde duygu aktarımının noktalama işaretleri ile yeterli düzeyde karşılanamaması, dilin parçalarüstü diye adlandırılan öğelerinin iletişime dahil olmaması ve beden dili eksikliği bazen yanlış anlamalara sebebiyet vermektedir. Örneğin, telefonla konuşurken aslında karşıdaki kişi konuşanı görmese bile yine de jest ve mimik kullanımı devam eder. Kısacası dil bir bütündür ve tüm parçaları ile iletişime dahil olmak ister.

1. Parçalarüstü Birimler ve İletişim

Parçalarüstü olarak nitelendirilen vurgu, tonlama, durak, ritim, ezgi gibi birimler dilin gramer yapısı içinde biraz göz ardı edilse bile, bunlar dilin ayrılamayan ve birbirini tamamlayan parçalardır. Bir cümledeki dilbilgisi kuralları veya kelime seçimi ile belirlenmemiş olan bağlamsal anlamı, seslendirmeyle ortaya çıkaran parçalarüstü birimlerdir. Yazı dilinden konuşma diline geçildiğinde ifade edilmek isteneni gramatikal olarak en iyi anlatan bir cümle bile parçalarüstü birimler ile farklı anlamlara bürünebilmektedir. Kişinin duygusal yapısıyla zihinsel olarak karşı tarafa vermek istediği iletide ironi-kinaye, soru, heyecan, korku veya vurgulanacak olan öğe/durum sese yansır. Böylece yazılı cümle bir anda canlanır iki boyutluluktan çıkıp üç boyutlu olarak karşı tarafın zihnindeki şemalarda hareketlenmeye başlar.

Parçalarüstü sesbirimler (İng. suprasegmental phonemes) adı verilenler vurgu, ton, ezgi, uzunluk gibi öğeler de tıpkı parçalı sesbirimler gibi, anlam ayırıcı görev yapmaktadır (Aksan 2009: 66). Sağlıklı iletişim süreci “dilin kuralları çerçevesinde oluşturulan ses-söz dizimi ilişkisine bağlıdır. Ses-söz dizimi ilişkisinin sağlıklı kurulabilmesi ise, sese duygu ve anlam kazandıran vurgu ve ton gibi parçalarüstü birimlerin, söz dizimini oluşturan kelimelerin duygu ve düşünce dünyasına uygun şekilde üretilmesiyle mümkündür.” (Coşkun 2009: 44). Yazı dilinde noktalama işaretleri prozodik okumayı kolaylaştırır. Maksada uygun ifadenin oluşması için gereklidirler. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi bazen noktalama işaretleri sözlü dildeki karşılığı net olarak ifade edememektedir. Bir soruya verilen tek kelimelik bir cevapla noktalama işaretlerinin bu durumu aşağıdaki gibi örneklendirebilir:

Neşe de gelsin mi? sorusuna verilen cevaplar:

<i>Gelsin.</i>	<i>Nötr durum, gelebilir, sakınca yoksa</i>
<i>Gelsin (!)</i>	<i>Ortamda çok da istenmeyen biriye ve gelmesinden memnun olunmayacaksa</i>
<i>Gelsin (!)</i>	<i>Gelip gelmesi hiç umurunda değilse</i>
<i>Gelsin(!)</i>	<i>Gelsin, gelsin de neler olacak görsün</i>

<i>Gelsin!</i>	<i>Size çok kızmış biriye ve hiddetle söylüyorsa</i>
<i>Gelsin!</i>	<i>Gelmesi beni çok mutlu ediyorsa</i>
<i>Gelsin!</i>	<i>Gelmesi beni çok heyecanlandırıyor</i>
<i>Gelsin!</i>	<i>Gelmesi beni çok korkutuyorsa</i>
<i>Gelsin?</i>	<i>Gelip gelmemesinden emin değilse, gözle etraftakilerden onay bekleniyorsa</i>
<i>Gelsin...</i>	<i>Düşünceli, gelirse neler olacağını tahmin edemiyorsa</i>
<i>Gelsin...</i>	<i>Hatıralara dalmışsa</i>

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşıldığı gibi bazen noktalama işaretleri maksadı ifade etmede yetersiz kalabilmektedir. Anlatılmak istenenin doğru anlaşılabilmesi için öncesinde açıklama gerekebilir. Açıklama da her zaman yapılamayacağından bu durum yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebilmektedir. Yazılı anlatımda bunun önüne geçebilmek için iletinin parçalarüstü birimlerini karşılayabilecek başka işaretlere ihtiyaç doğmuştur.

2. Teknoloji ve Emojiler

Prozodik yeterlilik için parçalarüstü birimlerin yanında beden dilini de işin içine katmak gerekmektedir. Çünkü konuşurken çoğu zaman farkında olmadan bazı jest ve mimikler yapılır. Bu da konuşmanın seyrini ve anlaşılabilirliğini etkileyen diğer bir unsurdur. Bir kişinin kızgın veya mutlu olup olmadığı ses tonundan anlaşılabilceği gibi bunu mimiklerinden, nefes alışından da rahatça anlamak mümkündür. Bu nedenle prozodik özelliklerle beden dili çoğu zaman birbirinden ayrılamayan iletişim unsurlarıdır. Beden dili iletişim sürecinde konuşan (gönderici) ve dinleyen (alıcı) açısından farklı bir öneme sahiptir (Altınok 2018: 2-3).

“Beden dili alıcıya sesimizdeki prozodik özelliklerle birleşerek duygu durumumuz hakkında daha net bilgi verir. Ses tonu, mimik, göz hareketleri gibi paralinguistik özelliklerin sözü edilmeden anlamın anlamı anlaşılmaz.” (Kocaman 1979: 15). Kısacası iletişim süreci yazı, ses ve görüntünün birleşimiyle en etkili ve verimli halini almaktadır. Bu nedenle de iletişimde, daha çok işitsel dil yetisi kullanılmasına rağmen iletişime beden dili ile de destek olunmaktadır (Günay 2004: 72). Yazılı dilde emoji kullanımının yaygınlaşması da bu bilgileri destekler niteliktedir. Japon şirketi NTT DoCoMo tarafından 1999’da icat edilen emojiler, “elektronik iletişimde bir fikir, bir duygu ya da bir hissi ifade etmek için kullanılan küçük dijital görüntüler ya da simgeler” olarak ifade edilmiştir (Goldsborough 2015: 64 Akt: Mélanie Andral ve Axelle Larroque 2016: 6).

Güntümüzde teknolojinin gelişmesi ile internet kullanımı da yaygınlaşmıştır. E-posta ve akıllı telefon uygulamalarıyla gün içinde yazılı ileti alma ve gönderme sıklığı da buna bağlı olarak artmıştır. Yukarıdaki örnekte de ifade edildiği gibi yazılı dilde noktalama işaretlerinin, sözlü dildeki prozodik unsurları yeterli düzeyde karşılayamaması nedeniyle yazılı iletilere emoji ekleyerek yazışma, dünya genelinde ortak bir iletişim yolu hâline gelmeye başlamıştır. Hatta bazen yazı yerine sadece emoji mesajları ile iletişim sağlanmaktadır. Bunun farklı bir örneği Herman Melville’in ünlü romanı Moby Dick’te görülebilir. Eserin 10.000 cümlesi emojilerle yazılarak 2010

yılının Temmuz ayında Emoji Dick adıyla ilk baskısını yapmıştır. Latin harfleriyle yazılmış İngilizce cümleler emoji karşılıklarıyla verilmiştir (e-ED 18.05.2019).

17 Kasım 2015'te Oxford Dictionary yılın kelimesi olarak “sevinç gözyaşları ile yüz 😄” emojisini seçmiştir. Bu emoji, İngiltere’de 2015 yılında kullanılan tüm emojilerin içinde %20, Amerika’da ise %17 oranında yer almıştır. Amerika’da bundan sonraki en popüler kullanılan emoji tüm kullanımların içinde %9 ile “öpücük atan yüz 😘” olmuştur (e-OD 01.04.2019).

Fikri Mühim’in (2015) yaptığı araştırmada ise Türkiye’de en çok kullanılan emoji %61 ile öpücük atan yüz olmuş 😘, sevinç gözyaşları ile yüz 😄 altıncı sırada yer almıştır (e-FM 15.05.2019; Önemli 2015: 63).

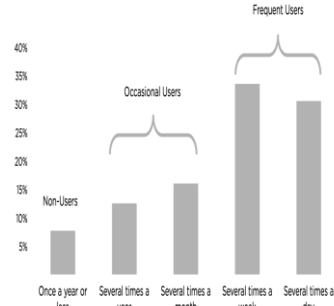
Şekil 1. Fikri Mühim (2015) emoji kullanım yüzdeleri

Emoji Research Team tarafından 2015 yılında yapılan “Emoji Report” araştırmasında, Apple’ın 2011 yılında emoji klavyesi eklemesinden sonra emoji kullanımının da hızla artığı tespit edilmiştir. Instagram’ın 2012 yılında android telefonlar için erişilebilir olması ve 2013 yılında android sistemine emoji klavyesi eklenmesiyle emoji kullanımı artarak devam etmiştir. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü gibi emojileri sıklıkla kullanan kısım daha büyük bir kitleyi oluşturmaktadır. Online olan toplumun neredeyse tamamına yakını emoji kullanmaktadır (e-ERT 29.04.2019).

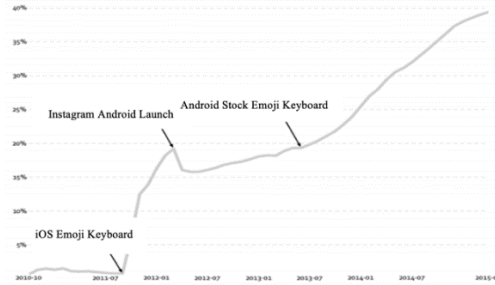
Grafik 1. Emoji Research Team (2015) Emoji Report grafikleri

Almost everyone is using emojis
Emojis are used by 92% of the online population

Emoji use has grown rapidly since Apple added the emoji keyboard to iOS in 2011
Nearly half of the text on Instagram contains emoji

Emoji Usage Over Time on Instagram

Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması’na (2020) göre Türkiye’de internet kullanan bireylerin oranı %79’a yükselmiştir. İnternet kullanım oranı 16-74 yaş grubundaki bireylerde %79 olmuştur. Bu oran, bir önceki yıl %75,3

olarak bulunmuştur. İnternet kullanım oranı cinsiyete göre incelendiğinde bu oranın erkeklerde %84,7 kadınlarda %73,3 olduğu tespit edilmiştir (e-TUİK 01.02.2021).

İnternet ve sanal ortam kullanımının bu kadar yaygınlaştığı günümüzde emoji için özel sözlükler oluşturulmuştur. Bu sözlükler, emoji yazıldığında veya üzerine tıkladığında anlamını, kullanım yerini, farklı işletim sistemlerindeki görünümünü, varyantlarını, Unicode yazımını ve ne zaman kullanıma başlandığı gibi birçok bilgiyi sunmaktadır.

3. Yöntem

Çalışmada bilimsel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli, geçmişte veya hâlen var olan bir durumu olduğu şekliyle betimleyerek belirli özelliklerini ortaya koymayı hedefleyen çalışma yaklaşımıdır (Karasar 2009: 77; Büyüköztürk vd. 2010: 16). Çalışmanın örneklem grubunu Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı 2017-2018 eğitim-öğretim yılı 1, 2, 3 ve 4. sınıflarda okuyan 52 kız 26 erkek toplam 78 öğretmen adayı oluşturmuştur. Adaylar gönüllülük esasına dayalı olarak çalışmaya katılmıştır.

Çalışmada veri toplama aracı olarak sonlarına noktalama işareti yerine farklı emoji yerleştirilmiş yirmi sekiz cümleden oluşan form kullanılmıştır. Formda on iki farklı cümle anlamlarına göre iki veya üç kez yazılarak her seferinde aynı cümlenin sonuna noktalama işaretleri yerine farklı emoji yerleştirilmiştir. Öğretmen adayları cümlelerin sonunda bulunan emoji'den kaynaklı anlam değişimlerini karşısındaki boşluğa yazmışlardır. Ayrıca “Emoji kullanmadan yazılan mesajlar ile emoji kullanılarak yazılan mesajları iletişim sırasında kullanma nedenleriniz nedir?” açık uçlu sorusu yöneltilmiştir. Öğretmen adayları, emoji kullanma ve kullanmama nedenlerini ayrı ayrı yazılı olarak ifade etmişlerdir. Her iki bölümde verilen cevaplar içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

4. Bulgular ve Yorum

Öğretmen adaylarına yöneltilen “Emoji kullanmadan yazılan mesajlar ile emoji kullanılarak yazılan mesajları iletişim sırasında kullanma nedenleriniz nedir?” açık uçlu sorusuna verdikleri cevapların içerik analizi yapılarak, her sınıf için ayrı kategorileştirilip ortak ifadeleri maddeler haline getirilmiştir.

Tablo 1. Açık uçlu soruya verilen cevapların sınıf düzeyinde analizi

1. Sınıf	Kullanma	<ul style="list-style-type: none"> • Mesajda duyguları, tavırları gözle göremediğimiz için karşıdaki insanlara duygularımızı aktarmak için kullanırım. • Ruh hâlimi belirtmek için kullanırım. • Emoji kullanmak bazen daha etkili ve açıklayıcı olduğu için kullanırım. • Yazı yazmada zaman tasarrufu sağladığı, kolaylık sağladığı için ve hızlı cevap verebildiğim için kullanırım. • Emojiler sevimli olduğu için kullanırım. • Samimiyetimi ifade etmek için kullanırım. • Mimiklerimizi karşıladığı için kullanırım.
----------	----------	--

	Kullanmama	<ul style="list-style-type: none"> • Ciddi konularda emoji kullanmam.
2. Sınıf	Kullanma	<ul style="list-style-type: none"> • Emoji kullandığımda yüz yüze konuşma yapıyormuşum gibi geldiği için kullanırım. • Hislerimizi daha iyi aktarmış olduğumuzu düşündüğüm için kullanırım. • Yanlış anlaşılmalara ve eksikliklere yol açmamak için kullanırım. • Çoğunlukla mutlu, neşeli, olumlu duygular içinde bulunduğum zamanlarda kullanırım. • Ruh halimi yansıttığı için kullanırım. • Samimiyetimi göstermek için kullanırım. • Kişilerin yüzleri görünmediğinden emojiler çok yardımcı olduğu için kullanırım. • Demek istenileni zihinde güçlendirdiği için kullanırım. • Zaman tasarrufu için kullanırım. • Anlatmak istediklerimi daha iyi ifade etmek için kullanırım.
	Kullanmama	<ul style="list-style-type: none"> • Emoji olmayan mesajlar daha ciddi, resmi, samimiyetten uzak ve soğuktur. Bu durumlarda kullanmam. • Bana soğuk gelen kişilerle konuşurken emoji kullanmam. • Ciddi durumlarda/kendimden büyüklerle konuşurken emoji kullanmam. • Karşımdakine sinirlenince emoji kullanmam.
3. Sınıf	Kullanma	<ul style="list-style-type: none"> • O anki durumumu, duygumu ifade etmesi için kullanırım. • Yazmış olduğum cümleyi desteklemesi için kullanırım. • Samimiyet ifade etmek için kullanırım. • Samimi olduklarımla mesajlaşırken kullanırım. • Anlatmak istediğim şeyi daha iyi ifade etmek için kullanırım. • Emoji kullanmayınca, o anki hisler sanki karşı tarafa tam ulaşmıyor, eksik veya yanlış anlaşılıyor, anlam kazanmıyor gibi geldiği için kullanırım. • Fazla yazı yazmadan duygu ve düşüncüyü aktarmayı sağladığı için kullanırım. • Şaka yapıyorken şaka yaptığının anlaşılması için kullanırım. • Anlattığım şeyin daha inandırıcı ve gerçekçi olması için kullanırım. • Yanlış anlaşılmalara uygun mesajın doğru anlaşılması için kullanırım. • Sohbeti daha etkin ve neşeli hale getirmek için kullanırım.
	Kullanmama	<ul style="list-style-type: none"> • Emojileri ciddi/resmî mesajlarda kullanmam. • Emojileri ast-üst seviyeli mesajlarda kullanmam. • Sinirliyse/ciddiysem emoji kullanmam. • Mesajlaştığım kişiye göre kullanıp kullanmamayı seçerim.

4. Sınıf	Kullanma	<ul style="list-style-type: none"> • Emoji kullanılan mesajlar samimi geldiği için kullanırım. • Samimi olduğum kişilerle konuşurken kullanırım. • Maksudımı kelime ile anlatamadığımda kullanırım. • Daha hızlı olmak ve zaman kazanmak için kullanırım. • Emoji kullanılmadan yazılan mesaj yanlış anlaşılabilirdiği için kullanırım. • Çok komik veya çok üzücü bir durumu vurgulamak için kullanırım. • Gülerek yazdığım bir mesajın bile yanlış anlaşılacağını düşündüğüm için kullanırım. • Duygularımı dile getirmek için kullanırım. • O anki ruh halimi ifade edebilmek için kullanırım. • Cümlede yazarken yapmadığım karşı tarafın algılayamayacağı vurguyu aktarmak için kullanırım. • Emojiler tek bir ifadeyle birden fazla duyguyu, eylemi, nesneyi vb. anlattıkları ve daha pratik ve eğlenceli oldukları için kullanırım. • Mesaj yazarken jest, mimik, vurgu ve tonlama gibi şeyleri kullanılmadığından emojiler bunlara yardımcı olduğu için kullanırım. • Aynı cümleyi tonlama sayesinde farklı anlamlara gelecek şekilde kullanabiliriz ama yazıda buna imkân yok. Bu nedenle emojilerin kullanımı hayatımda önemli bir yer edindiği için kullanırım. • Üzgünken üst üste “üzgün yüz emoji” kullandığımız zaman “çok üzgünüm” cümlesinden daha etkili olduğu için kullanırım. • Emoji kullanmadan bir mesaj yazdığımda (bu mesaj olumlu bir ileti bile olsa) karşıdaki kişinin beni yanlış anlayacağını düşündüğüm için kullanırım. • Nokta ile sonlandırılan cümlelerin, mesajların ciddiyet arz ettiğini ve dostane ilişkiler içinde olan insanlar arasında bir samimiyetsizlik gösterisi olacağını düşündüğüm için kullanırım. • Alay, kinaye gibi ifadeleri daha iyi aktarabildiğim için kullanırım. • Emoji kullanmadığımda karşı taraf ne dediğimi tam olarak anlayamadığını söylediği için kullanırım.
	Kullanmama	<ul style="list-style-type: none"> • Emoji kullanıp kullanmamamı mesajlaştığım kişi etkiler. • Emoji kullanılmayan mesajların ciddi olduğunu ve ona göre cevap yazılması gerektiğini düşünürüm. • Emoji olmadan yazılmış bir mesaj aldığımda karşıdaki ile aramda bir soğukluk ve problem olduğunu düşünüyorum. • Ciddi konularda ve kişilerle emoji kullanmam.

Tablo 1’de sınıf düzeyinde emoji kullanma ve kullanmama nedenlerini belirten öğretmen adayları genel olarak ortak zeminde buluşmuşlardır. Kullanmama nedenlerini ciddiyet, samimi olmama durumu, ast-üst ilişkisi, soğukluk ve sinirlilik kavramları üzerinden ifade etmişlerdir. Emoji kullanma durumlarını ise duygu aktarımı, samimi olma durumu, neşeli eğlenceli olma, hız, zaman kazanma, yanlış anlaşılmadan kaçınma, duyguları pekiştirme, maksadı ifade etmede kelimelerin yetersiz kalması, noktalama işaretlerinin yetersiz kalması, beden dili gereksinimi, vurgu tonlama gibi

prozodik öğeleri karşılama, yüz yüze konuşuyormuş gibi hissetme kavramları üzerinden açıklamışlardır.

Öğretmen adaylarının emoji tespit formunda emoji değişkenine göre cümlelerin ifade ettiği anlama verdikleri cevapların bulguları aşağıdadır. Farklı emojiye sahip her cümle için sınıf düzeyinde kategori oluşturulmuştur.

Tablo 2. “Baş üstüne efendim” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Baş üstüne efendim 😊❤️	Baş üstüne efendim 😞😡
1. Sınıf	Memnuniyetle/hoşnutlukla yapacak Severek yapacak Keyifle yapacak	Memnun değil İsteksiz Emir için sinirli/kızgın Hiç de yapmak istemiyor Sevmeden yapacak İğneleme Şikâyet Uğraşamam seninle
2. Sınıf	Seve seve yaparım Mutlu Memnuniyetle Rica edilmiş isteyerek yapma var	Başka emrin var mı? Sinirli şekilde yapmayacağımı dolaylı yoldan söyleme Kinayeli Emir verilmiş yapmak istenmiyor Yapmak zorunda mıyım sanki? İstemeden yapılacak iş
3. Sınıf	Memnuniyetle Sevecenlik Seve seve yaparım Samimiyet Elbette yaparım	Memnuniyetsizlik var İstemediği bir şey için zorlanmış Bir de bana emir mi veriyorsun! Sinirlenmiş yapmak istemiyor Mecburiyet var İstemeyerek yerine getirme Karşıdaki kişi sert ve emir vererek konuşmuş
4. Sınıf	Mutlu bir şekilde yaparım Olumlu Olur Seve seve yaparım Görevden memnun İstekli	Zorunluluktan dolayı yerine getiririm Olumsuz/Olmaz Yapmayıp da ne yapayım mecburum Sinirli, kızgın Tabi bekle yaparım o işi Sen kim oluyorsun? Ne yaparım ya! Emredersin! Gel kolaysa kendin yap Emrivakiden dolayı sinirli

Tablo 2’de öğretmen adayları birinci cümledeki emojilerin ilettiği mesaj içeriğinden işin memnuniyetle, severek ve isteyerek yapılacağı kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümledeyse isteksiz, sevmeden yapma, zorla yapma, yapmama, sinirlilik ve iğneleme kavramları ifadelerinde yer almıştır.

Tablo 3. “Yarın Ayşe de bizimle gelecekmış” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Yarın Ayşe de bizimle gelecekmış 😞 😟	Yarın Ayşe de bizimle gelecekmış 🙄 😞 😟	Yarın Ayşe de bizimle gelecekmış 😄 😊
1. Sınıf	Ayşe'nin gelmesinden rahatsız Keşke gelmese Bu durumdan memnun değil Gelmez olaydı O da nerden çıktı	Beklenmedik durum Şaşkınlık O neden geliyor ki? İnanmıyorum o da gelecekmış!	Gelmesinden memnun Sevinmiş
2. Sınıf	Gelmesin Keşke gelmese O da mı gelecek? Maalesef o da gelecek	Gerçekten mi? Cidden mi? Onun gelmesi ne alaka? Şaşkınlık	Gelsin İyi ki geliyor Sevinme Çok mutlu oldum
3. Sınıf	Ayşe pek sevilmiyor Sevilmeyen kişiyle aynı ortamda olmak istemiyor Keşke gelmeseydi Alay etme Yorum yapmıyorum	Beklenmedik bir durum Acaba neden gelecek? Şaşkınlık Hayret	Ayşe sevilen biri Duruma sevinilmiş Mutluluk
4. Sınıf	İstememe Neden ki? İstenmeyen kişi Of gelmesin o Umursamazlık Kim çağırdı onu? Keşke gelmese Sinir bozucu	Şaşkın Yok canım nasıl olur?	Mutlu Sevinçli

Tablo 3'te öğretmen adayları birinci cümledeki emoji ilettiği mesaj içeriğinden rahatsızlık, hoşnut olmama, kızgınlık temel kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümlede şaşkınlık, inanamama, beklenmeyen durum kavramlarıyla ilgili ifadeler kullanmışlardır. Üçüncü cümledeyse sevinme, mutlu olma, memnuniyet kavramları ifadelerinde yer almıştır.

Tablo 4. “Sıla'nın elbisesi ne kadar güzel olmuş” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Sıla'nın elbisesi ne kadar güzel olmuş 🙄 😞	Sıla'nın elbisesi ne kadar güzel olmuş 😄 👍 🍌
1. Sınıf	Kıskançlık Yakıştırmamış dalga geçiyor/alay	Beğenmiş Gerçekten yakışmış.

	ediyor Tam tersini ifade ediyor Beğenmemiş	Çok beğenme, hayran olma Beğenme takdir etme Mükemmellik
2. Sınıf	Bu elbiseyi çok mu aradı acaba? Güzel olmamış Alay etme Yakışmamış Kinaye Komik olmuş	Elbisesi gerçekten çok güzel Çok beğenme Çok yakışmış
3. Sınıf	İğneleme/tariz /kinaye var Elbise güzel olmamış Çok kötü görünüyor Alay etme	Gerçekten beğenmiş Çok yakışmış Bayıldım
4. Sınıf	Beğenilmemiş Çok kötü Kıskançlık var İğneleyici Dalga geçme/ İroni	Beğenilmiş Tebrik ediyor Bayıldım

Tablo 4'te öğretmen adayları birinci cümledeki emojilerin ilettiği mesaj içeriğine göre beğenmeme, iğneleme, alay etme kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümledeyse beğenme, güzel olma, tebrik etme kavramları ifadelerinde yer almıştır.

Tablo 5. "Eeee cevabı kim buldu" cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Eeee cevabı kim buldu 😊👉	Eeee cevabı kim buldu 😞😞
1. Sınıf	Böbürlenme/ Kibirlenme Kendini övme Gururlu Marifet bulan kişide Ben tabii ki	Kıskanma, umutsuzluk Bulamamış cevap bekliyor Merak var Hoşnutsuzluk var Üzgün
2. Sınıf	Ben buldum Övünme Kibir	Kim bulduysa buldu Kim bulduysa kıskandım Hoşlanmadığı biri buldu Yapamadım Kim buldu, ben bulamadım meraktayım
3. Sınıf	Egoist Kibirli, böbürlenme Ben buldum tabii ki Övünme	Meraktayım Aciz konumda/ Cevabı bilmiyor Hâlâ bekliyorum Kim buldu ben bulamadım
4. Sınıf	Kendinden emin Havalı Ben buldum tabii ki Kendiyle övünüyor	Bilmiyor Şaşkın Ben bulamadım Merak var Endişeli Kim bulduysa artık

Düşünceli

Tablo 5'te öğretmen adayları birinci cümledeki emoji ile ilgili mesaj içeriğinden kendini övme ve kibir kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümledeyse hoşnutsuzluk, şaşkınlık, merak ve bilmeme kavramlarıyla ilgili ifadeler yer almıştır.

Tablo 6. “Bir gün daha geçti bu şehirde” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Bir gün daha geçti bu şehirde 🙄😞	Bir gün daha geçti bu şehirde 😊👍	Bir gün daha geçti bu şehirde 😊👍
1. Sınıf	Sevmiyor, zorla geçiyor Bıkmış Mutsuz Sıkılmış Bir an önce kurtulmak istiyor Hoşnut değil Yorgun	Memnun Şehri yenmiş Hayatta kalma, güçlü duruş Mutlu ve hedefine ulaşmış Başarılı hissediyor	Beğeni Güzel geçmiş bir gün Şehre hayranlık Severek geçirmiş Memnuniyet
2. Sınıf	Zar zor geçti Üzgün Artık gideyim buralardan Bıktım bitsin artık Kalmak istemiyorum Maalesef bir günümü daha bu şehirde geçirdim	İyi geçti Güçlü ve mutlu Bir gün daha bitti sonunda Yine güzel bir gündü Bitmesine az kaldı Bir başarı olarak görme	İyi ki bu şehirdeyim Çok güzel Memnuniyet Mükemmeldi Şehri seviyor
3. Sınıf	Şehri sevmiyor Sıkılmış bezginlik var Mutsuz Zorla o şehirde duran birisi Bıkkınlık Lanet olsun!	Maceralı bir gün geçirmiş Mutlu Bugünü de sıkıntısız atlattık Güzel gündü	Şehre aşık Şehri seviyor Burada yaşamaktan mutlu İyi ki bu şehirdeyim
4. Sınıf	Sıkılmış Zorlanarak geçmiş Bıkkınlık Geçmez olaydı Bu şehri sevmiyor Geçti ama nasıl geçti	Sıkıntısız atlattık Bugünü de bitirdik şükür Gitmeye yaklaştığı için mutlu	Mutlu Çok güzel bir gündü Şehri çok seviyor Bu şehirde olmak güzel

Tablo 6'da öğretmen adayları birinci cümledeki emoji ile ilgili mesaj içeriğinden bıkkınlık, mutsuzluk ve sıkılmışlık kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümlede memnuniyet, mutluluk, zafer kazanma, güçlü olma kavramlarına yönelik ifadeler belirtmişlerdir. Üçüncü cümlede sevmeme, hayranlık kavramları ifadelerinde ön plana çıkmıştır.

Tablo 7. “Doktora gitmelisin” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Doktora gitmelisin 🙏🙏	Doktora gitmelisin 😡😞
1. Sınıf	Telaşlanma Rica etme Yakarma Endişe etme	Gitmediği için kızma Emir verme Zorunluluk, zaruriyet İkaz İnadı bırak git artık şu doktora
2. Sınıf	Lütfen git Tavsiye İstek, dilek Rica Acilen iyileşmen lazım Bence doktora git Karşısındaki için endişelenme	Durumun vahim git artık Sinirle söyleme Kızmış artık kesin gitmeli Kızarak emrediyor Beni kızdırma da git artık Nasıl olur da hâlâ doktora gitmezsin?
3. Sınıf	Hasta olmasına üzgün Karşısındaki için endişeli Bence doktora gitmelisin Lütfen Doktora gitmeni önemsiyorum Bir doktora görürsen iyi olur	Emir Doktora gitmediği için kızgın Ciddi bir durum olabilir Karşısındakini önemsiyor değer veriyor Mutlaka gitmeli Git artık şu doktora Sinir ile söylenmiş Neden gitmiyorsun? Kızgın Yeter artık ihmal etme söylemekten bıktım
4. Sınıf	Kaygılı/endişeli Düşünceli İlgili olma Rica var Lütfen ihmal etme Tavsiye var Önemseme	Sinirli/kızgın İsteksiz olan birine söyleniyor Niye gitmedin hâlâ Emir veriyor gitmediği için Gideceksin dedim

Tablo 7’de öğretmen adayları birinci cümledeki emojilerin ilettiği mesaj içeriğinden rica, tavsiye, yalvarma, endişe kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümlede kızgınlık, emir, hesap sorma ve zorunluluk kavramları ile ifade edilmiştir.

Tablo 8. “Söylenenler hep yalan mıymış” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Söylenenler hep yalan mıymış 😊😞	Söylenenler hep yalan mıymış 😊😞	Söylenenler hep yalan mıymış 😡😡😞
1. Sınıf	Şaşırma Hayal kırıklığı	Mutlu olma Eğleniyor Memnun	Kızma Sinirlenme Nasıl inandık

		Biliyormuş Alay etme	
2. Sınıf	Yalan olmasına şaşırılmış Nasıl yani?	Duruma sevinme Ben demiştim İyiki yalanmış Yalan olduklarını biliyordum Alay etme	Kızgın Sinirlenmiş Bunu bana nasıl yapar?
3. Sınıf	Şaşırılmış İnanmıyorum nasıl olur? Hayal kırıklığına uğramış Beni kandırdılar	Yalan olduğunun farkındaymış İyiki yalanmış Durumdan memnun Zaten bekliyorduk şaşırmadık Belliymi zaten Umurunda değil	Sinirlenmiş Öfkeli Kahretsin yalanmış Yok artık bu kadar da olmaz
4. Sınıf	Beklediğini bulamamış Şaşkın Nasıl olur Gerçekten mi? İnanmış oysa	Bekliyorum zaten Rahat, takmıyor Yalan olduğunu biliyormuş Ben hiç inanamamıştım Belliymi zaten	Mutsuz Kızgın/ Sinirli Lanet olsun Beni kandırdı Allah kahretsin

Tablo 8’de öğretmen adayları birinci cümledeki emoji ile ilgili mesaj içeriğinden şaşırma, hayal kırıklığı, kandırılma kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümlede mutlu olma, önceden bilme, sevinme, rahatlık kavramlarıyla ifade etmişlerdir. Üçüncü cümlede kızgınlık, öfke, sinir ve mutsuzluk kavramlarının ifadelerinde yer aldığı görülmektedir.

Tablo 9. “Yeni çıkardığı kitabı okudunuz mu” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Yeni çıkardığı kitabı okudunuz mu 😊😄	Yeni çıkardığı kitabı okudunuz mu 😞👍👏
1. Sınıf	Alay etme/dalga geçme Kitap kötü Kitap saçma Küçümseme Çok da iyi değil	Çok beğenmiş Kitabı öneriyor Tebrik ediyor Mükemmel Çok güzel
2. Sınıf	Çok kötü, başarısız okumayın Dalga geçme	Çok güzel destekliyorum Tavsiye etme
3. Sınıf	Alay ediyor Aşağılayıcı şekilde eleştiriyor Kitabı beğenmemiş Berbat İçler acısı	Beğenmiş Hayran Muhteşem Çok iyi Mükemmel

	Çok komik bir de başarılı olduğunu zannediyor	
4. Sınıf	Saçma bulmuş Hiç beğenmedim Dalga geçiyor Yazmasa iyiymiş Okunacak gibi değil İğneleme, alay Küçük görme Çok kötü/ Berbat	Beğenmiş Çok güzel Muhteşem Süper

Tablo 9’da öğretmen adayları birinci cümledeki emojilerin ilettiği mesaj içeriğinden alay etme, küçümseme, durumun çok kötü olması, beğenmeme kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümledeyse beğenme, tebrik etme, mükemmel olma kavramlarına yönelik ifade belirtmişlerdir.

Tablo 10. “Hiç gelmez miyim” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Hiç gelmez miyim 🙄🙄	Hiç gelmez miyim 😊😄❤️
1. Sınıf	Gitmek istemiyor Gelmekle uğraşamam Alay etme Hiç gidesim de yok ama Hoşnutsuzluk	Gelmekten memnun Tabii ki gelirim Can atma
2. Sınıf	İnşallah gelmem İstekli değil Mecburen gideceğim Gelmem tabii ki Alay etme	Tabii ki isteyerek gelirim Hemen gelirim Sen söylersin de ben gelmeme mi? Seve seve
3. Sınıf	Zorla bir iş yapıyor Gelmeyi istemiyor Mecburen geleceğim Hiç düşünmüyorum Alay etme Çok beklersin Kinaye	Dünden razı Birliktelikten hoşlanıyor Gelmeyi istiyor Elbette geleceğim Tabii ki gelirim Seve seve gelirim
4. Sınıf	İsteksiz Tabii ki gelmeyeceğim Gelmeyecek Sen geleceğimi san İstemiyorum ama mecburen	Gitmekten mutlu olacak/ İstekli Tabii ki geleceğim Severek gelirim Kesin gelirim Memnuniyetle Gelmek için can atıyor

Tablo 10’da öğretmen adayları birinci cümledeki emojilerin ilettiği mesaj içeriğinden isteksizlik, mecbur olma, kinaye, alay etme kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümledeyse sevme, istekli olma, mutluluk kavramlarıyla ilgili ifadeler belirtmişlerdir.

Tablo 11. “Projeyi yarına bitirmemiz lazım” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Projeyi yarına bitirmemiz lazım 😞😞😞	Projeyi yarına bitirmemiz lazım 👍👍
1. Sınıf	Kendinden emin değil Nasıl bitireceğiz? Kaygı var. Acele, telaş Korku endişe Sıkışma Saat olmuş “01.00” ben daha başlamadım bile Memnuniyetsizlik Yorgun, isteksiz Enerjisi yok Yetiştiremeyeceğini düşünüyor İş zor geliyor	Kendinden emin Kararlı Kendine güven Hadi bitirelim şu işi Bir gayret halledelim Enerjik, güçlü Heves, istek, azim Motive Rahatlık
2. Sınıf	Yorgunum yapmak istemiyorum Sıkılarak yapma Çok zor Yetişmemiş, stresli, telaşlı, mutsuz Bilmiyorum nasıl yetişecek? İsteksiz	Azim kararlılık Bunu başaracağız El birliği ile bitiririz Ben bitiririm, kendine güvenli, üstesinden gelme Az işimiz kaldı biter Bitti sayılır Enerjim tam bitirelim Hallederiz
3. Sınıf	Bıkkınlık Endişeli Halsiz, yorgun, mutsuz Umutsuz İsteksiz Sıkıntılı Ne yapacağım şimdi? Yetişemeyeceğini düşünüyor	O gücü kendinde görüyor Başarabiliriz Kendinden emin Enerjik Yaparım, yarına biter Umutlu İstekli Halledilir
4. Sınıf	Yetiştiremeyecek Üzgün isteksiz Nasıl yetiştireceğim? Bütün gece uyku yok! Son gün çaresizliği Endişeli Of, çok az zaman kaldı!	Yetişir Kararlı Tabii ki yaparız Bitiririz kolay Azim ve kararlılık Biteceğinden emin

Tablo 11’de öğretmen adayları birinci cümlelerin sonundaki emoji ile ilgili mesaj içeriğinden telaş, korku, endişe, üzgün olma kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümledeyse kararlılık, azim, istek, kendine güven, emin olma kavramlarına yönelik ifadeler belirtmişlerdir.

Tablo 12. “Üniversite sınavında derece yapmış” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

	Üniversite sınavında derece yapmış 😞😓	Üniversite sınavında derece yapmış 🤔😏	Üniversite sınavında derece yapmış 🙌👏😄
1. Sınıf	Kıskançlık Nasıl yapmış ilginç Memnuniyetsizlik Şaşkınlık Sevimsiz Küçümseme Umursamıyor Gıcık	Dalga geçme Şaşırma Şok olma Yalan söylediğini düşünüyor Bizi kandıracağını sanıyor Komik bulma	Tebrik etme Mutlu olma Harika Helal olsun Aferin
2. Sınıf	Kıskanma Hoşlanmamış O bile Küçümseme	Şaşırma (O nasıl yapar?) Sondan birincilik Alay etme Yalandır Ciddi mi? İnanmama	Tebrik etme Sevinme
3. Sınıf	Memnun değil Kıskançlık Çok da umurumda	Şok oldum Alay ediyor Şaşırmış O mu yok artık? Duy da inanama Hiç inanmadım	Gerçekten sevinmiş Çok sevinmiş Helal olsun Tebrik Mutlu
4. Sınıf	Kıskanç İlginç Memnun değil Çekememe Yorumsuz	Şaşırdım Dalga geçiyor Hayatta inanmam İğneleme	Gururlu Başarılı Maşallah Tebrik ediyor Çok sevindim Çok iyi

Tablo 12’de öğretmen adayları birinci cümledeki emojilerin ilettiği mesaj içeriğinden kıskanma, hoşnutsuzluk, çekememe, küçümseme kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümlede şaşırma, şok olma, inanmama, alay etme kavramlarına yönelik ifadeler belirtmişlerdir. Üçüncü cümledeyse sevinme, tebrik etme, takdir etme, mutlu olma kavramlarına yönelik ifadeler belirtmişlerdir.

Tablo 13. “Verdiği akıl nasıl işe yaradı anlatamam” cümlesinin sınıf ve emoji değişkenleri üzerindeki analizleri

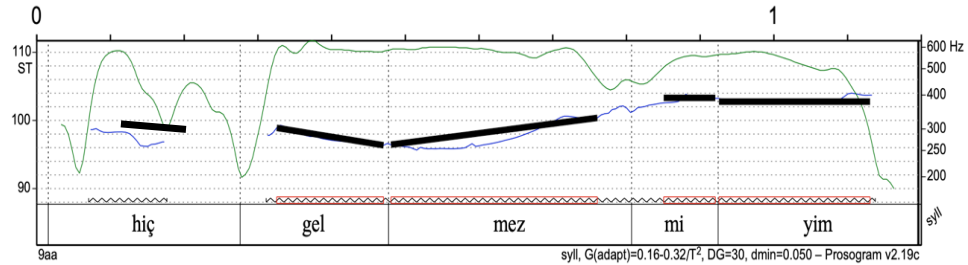
	Verdiği akıl nasıl işe yaradı anlatamam 😊👍💰	Verdiği akıl nasıl işe yaradı anlatamam 🤔😡😓
1. Sınıf	Memnun İyi ki akıl vermiş	Memnun değil İşe yaramamış Kızgın Keşke dinlemeseydim

2. Sınıf	Onun sayesinde gelişme kaydetmiş Sevinme iyi ki akıl vermiş Memnun kalmış Minnet	Onun vereceği tavsiye bu kadar olur Kızgın, sinirli Vermeseydi keşke/vermez olaydı İroni/kinaye
3. Sınıf	Gerçekten işe yaramış Karlı çıkmanın mutluluğu var Durumdan çok memnunum Minnettar/ Müteşekkir	Hiç işe yaramamış Öfkeli, sinirli, kızgın Kelin ilacı olsa başına sürer
4. Sınıf	Karlı/kazançlı çıkmış Minnettar Çok iyi Çok işe yaramış Teşekkür ederim	Hiç işe yaramamış Sinirli/kızgın Vermese daha iyiydi

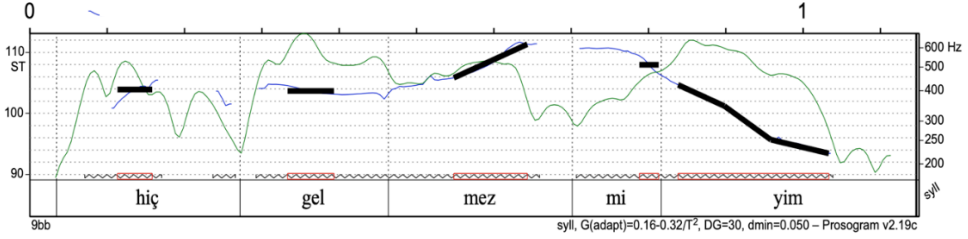
Tablo 13'te öğretmen adayları birinci cümledeki emojilerin ilettiği mesaj içerisinden memnuniyet, minnettarlık, sevinme kavramları üzerinden ifadeler belirtmişlerdir. İkinci cümledeyse memnuniyetsizlik, öfke, kinaye kavramlarına yönelik ifadeler belirtmişlerdir.

Yukarıda farklı emojiler ile verilen ifadeler araştırmacı tarafından seslendirilerek kayıt altına alınmıştır. Kayıtların Özelleştirilmiş Praat programı ile prosogram analizleri yapılmıştır. Bu analizle emojilerin oluşturduğu prozodik zihinsel etkinin görsel olarak da ortaya konulması hedeflenmiştir. Katılımcılara sorulan ifadelerden “Hiç gelmez miyim 😞 😊” ve “Hiç gelmez miyim 😊 😊 ❤️” maddesinin iki şekline de Özelleştirilmiş Praat Programı prosogram analizi yapılmıştır (Boersma ve Weenink: 2019; Mertens: 2004; Kılıç: 2014).

Grafik 2. “Hiç gelmez miyim 😞 😊” ifadesinin Özelleştirilmiş Praat Programı prosogram sonuçları

Grafik 3. “Hiç gelmez miyim 😊 😊 ❤️” ifadesinin Özelleştirilmiş Praat Programı prosogram sonuçları

Grafik 2 ve Grafik 3'te hece bazındaki prosogram görünümünde perde (mavi çizgi) ve şiddet (yeşil çizgi) eğrilerindeki değişimler görülmektedir. Bu değişimlere bakıldığında, aynı cümlelerin sonundaki emojilere göre seslendirilmiş hallerindeki fark açıkça görülmektedir. Çalışma verileri ve prosogram analiz sonuçlarından da hareketle, emojiler için konuşma dilinde sesle iletilen prozodik unsurları karşılayan yazılı görsel araçlardır denilebilir.

5. Sonuç ve Tartışma

Açık uçlu soru verilerinden elde edilen bulgular göstermektedir ki katılımcılar tarafından emoji kullanımı yazılı mesajlarda yoğun olarak tercih edilmektedir. Emoji kullanmama nedenlerinde ise belirgin birkaç sebep etrafında birleşmektedirler. Katılımcılar ast üst ilişkisi, resmi ve ciddi durumlar, yaşça büyük kişilerle konuşma, kızgın olma hali ve samimi bulmama gibi durumlar içerisindeyken emoji kullanımından kaçınılmaktadırlar. Bu kaçınma davranışını sözlü iletişim içinde de görmek mümkündür. Bu tarz ortamlarda konuşurken (formel, resmî, ciddi) kişiler gergin olabildiklerinden ve hata yapmaktan korktuklarından doğal duygu aktarımından da kaçınırlar. Yazı dilinde de yine resmî iletişimin belli bir yapısı bulunmaktadır. Bunlar bireylerin zihinsel şemalarında bulunduğu için, kısa bir yazışmada bile bu durum hatırlanarak emoji kullanımından kaçınılmaktadır. Sinirli olma ve samimi olmama hallerinde de emoji kullanımından kaçınılmaktadır. Yine duygu aktarımı ile ilgili olan parçalarüstü birimlerin bu durumlarda kullanılmama sebepleri için sinirlenmeye sebep olan kişiyi görmezden gelme ve duygularını belli etmeme, samimi olunmayan kişilerle gayriresmî konuşmaya hemen geçilememe/gergin olma hali gibi duygu durumlarının etkisi yazıya da yansımıştır denilebilir.

Bunun aksine emoji kullanımının tercih edilmesinin onlarca nedeni belirtilmiştir. Özellikle dikkat çekenler ise yazılı dilde noktalama işaretlerinin yetersiz kalması ve parçalarüstü birimlerin yüklediği anlamı emojiler ile karşılayabilme olarak ifade edilmiştir. Vurguyu sağlama, duyguları ve ruh durumunu daha net ifade edebilme, beden dili hareketlerini ifade edebilme, ses tonunu ifade edebilme, yanlış anlaşılmanın önüne geçebilme, samimiyet gibi ifadeler emoji kullanımını tercih etme nedenlerinin başlıcaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yapılan uygulama sonuçları da teknolojik platformlarda kullanılan yazı dilinde ortak bir emoji duygu dilinin oluştuğu sonucunu vermektedir. Farklı emojiler konularak sunulan aynı cümledeki anlam değişikliklerini katılımcılar ortak cevaplar kullanarak ifade etmişlerdir. Prosogram ile yapılan ses analiz sonuçları da sözlü iletişimin yazı dilinde karşılığını ifade edebilecek yardımcıları ihtiyacı olduğunu göstermektedir. “Hiç gelmez miyim”

cümleleri arasında yazı dilinde farklılık görünmese bile konuşma dilindeki farklılık grafiklerde görselleşmiş olarak net bir şekilde okunabilmektedir. Yazı dilinde noktalama işaretleri dilin parçalarüstü birimlerini yeterli seviyede temsil edememektedir. Bu nedenle bireyler emoji'lere ihtiyaç hissetmektedirler. Emoji'ler ile desteklenen cümleler sayesinde dilin parçalarüstü birimleri ile bütünlük sağlanarak etkili iletişim süreci gerçekleşmektedir.

İnsanlar iletişimin içinde dilin parçalarüstü birimlerini görmek istemektedirler. İletişim ister yazılı ister sözlü olsun duygu aktarımı sağlanabilen, görünür ve canlı bir yapıdır. Gün içinde yazı dili kullanım sıklığının arttığı son on yılda dilin parçalarüstü birimleri varlıklarını emoji'ler ile sağlamaktadır. Teknoloji çağında konuşma dili ile yazı dili arasındaki fark daha net ortaya çıkmış ve parçalarüstü birimlerin önemi daha da artmıştır. Dil her yönüyle bir bütündür ve kendini tamamlamak ister. Bu nedenle dilin parçalı ve parçalarüstü birimleri iletişimde ayrı ayrı öneme sahiptir.

Çalışma Türkçe ve Türk kültür algısına sahip bireyler ile sınırlıdır. Bu nedenle farklı dil ve kültüre sahip kişiler ile yapılan çalışmalarda benzer sonuçların yanında bazı farklı sonuçlar da elde edilebilir.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2009). *Her yönüyle dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim): 1-3*. Ciltler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALTINOK, Şadan (2018). *Türk Dili ve Edebiyatı Eğitiminde Prozodik Kazanımların Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ANDRAL, Melanie; LARROQUE, Axelle (2016). *The Emojis Consumer Perception in The Online Advertising*. Bachelor Thesis. Halmstad (Sweden): Halmstad University.
- BOERSMA, Paul; WEENINK, David (2019). *Praat: Doing phonetics by computer (version 6.1.05)* [computer program]. Retrieved from <http://www.praat.org/>
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener vd. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: PegemA.
- COŞKUN, Mustafa Volkan (2009). "Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması". *Bilig*, 48: 41-52.
- GOLDSBOROUGH, Reid (2015). "Putting Your Emotions On Screen". *Kurdyla Publishing*, 43/1: 64-80. doi: 10.105192/jil.155-3.
- GÜNAY, Veli Doğan (2004). *Dil ve İletişim*. İstanbul: Multilingual.
- KARASAR, Niyazi (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel.
- KILIÇ, Mehmet Akif (2014). "Özelleştirilmiş Praat Programı ile Uygulama". *Konuşma ve Dil Bozukluklarını Anlamak: Klinik Fonetik ve Dilbilim Kursu*, Bağcılar Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 27-31 Ocak 2014, İstanbul. <https://www.academia.edu/5987148/>
- KOCAMAN, Ahmet (1979), "Anlambilim Üzerine", *Genel Dilbilim Dergisi*, 3-4 /1: 10-28.
- MERTENS, Piet (2004). "The Prosogram: Semi-Automatic Transcription of Prosody Based on a Tonal Perception Model". *In Proceedings of Speech Prosody Nara (Japan)*, 23-26 March 2004. Paris: B. Bel & I. Marlien (Eds.): 549-552. ISBN: 2-9518233-1-2.
- ÖNEMLİ, Savaş (2015) "Dijital Çağın Ortak Dili Emoji'ler". *Digitalage*, Ağustos: 58-69.
- e-ED = Emoji Dick (2010). <http://www.czyborra.com/unicode/emojiodick.pdf> (Erişim Tarihi: 18.05.2019)

- e-ERT = Emogi Research Team (2015). “Emoji Report”, http://cdn.emogi.com/docs/reports/2015_emoji_report.pdf (Erişim Tarihi: 29.04.2019)
- e-FM = Fikri Mühim (2015). https://www.fikrimuhim.com/Binary/Images/Upload/Report/DA_Emoji%20Arastirmasi.pdf (Erişim Tarihi: 15.05.2019)
- e-OD = Oxford Dictionary (2015). <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2015/> (Erişim Tarihi: 03.03.2021)
- e-TUİK=Türkiye İstatistik Kurumu (2020). [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679) (Erişim Tarihi: 01.02.2021).

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Calfa Sözlüğü'nde Türkçe Sözcüklerden Yabancı Eklerle Türetmeler

Derivations from Turkish Words with Foreign Affixes in Calfa Dictionary

Ayhan Bayrak

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara / Türkiye

✉ ayhan_bayrak@hotmail.com

ORCID 0000-0001-5245-6120

Atıf

Citation

Bayrak, Ayhan (2021). Calfa Sözlüğü'nde Türkçe Sözcüklerden Yabancı Eklerle Türetmeler. *Dil Araştırmaları*, 28: 127-141.

Başvuru

Submitted

30.03.2021

Revizyon

Revised

09.05.2021

Kabul

Accepted

18.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Orijinal adı Dictionnaire De Poche Français - Turc olan Calfa Sözlüğü Fransızcadan Osmanlı Türkçesine iki dilli bir sözlüktür. Eseri 1865 yılında bir Osmanlı Ermenisi olan Ambroise Calfa yazmıştır. Eserde 25000 civarında farklı Türkçe sözcük yer alır. Bunların büyük bir bölümü türemiş ve birleşik yapıdır. Eserde Türkçenin belli başlı yapım ekleriyle türetilmiş çok sayıda sözcük bulunur. Bunların yanında Türkçe sözlere yabancı eklerle türetilmiş bazı sözcüklerin de olduğu görülür. Bu tür sözcükler analogi yoluyla meydana gelmiştir. Eserde geçen böyle sözcüklerin bir kısmı Calfa'ya özgüdür. Calfa'ya özgü bu sözcükler Fransızca sözcüklere karşılık bulunamadığında, söz öbeği veya alıntı sözcükler kullanılmak istenmediğinde veyahut alıntı sözcüklere alternatif bir söz bulunmak istendiğinde türetilmiştir. Bu türetmeler eserde yerli sözcüklerin olabildiğince değerlendirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Calfa, Fransızca Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, yabancı eklerle türetilmiş sözcükler

ABSTRACT

Calfa Dictionary, originally called Dictionnaire De Poche Français-Turc is a bilingual dictionary from French to Ottoman Turkish. Ambroise Calfa, who was an Ottoman Armenian, wrote this work in 1865. There are around 25000 different Turkish words in the work. Most of them are derived and compound words. In the work, there are many words derived by the main formatives of Turkish. In addition to these, it is seen that there are some words derived from Turkish words by foreign affixes. Such words came about by analogy. Some of such words in the work are specific to Calfa. Calfa-specific words are either derived when French words cannot be translated, when phrases or the use of quoted words are not desired or an alternative word to quoted words is desired. These derivations show that native words are tried to be evaluated as much as

possible in the work.

Keywords: Calfa, Dictionary of French Ottoman Turkish, words derived with foreign affixes.

Giriş

Canlı bir varlık olan dil zaman içinde görülen coğrafi, tarihî, sosyal, kültürel vb. değişmelere ve gelişmelere bağlı olarak kendi söz varlığını sürekli yenilemek durumundadır. “Zamanın getirdiği buluşlar, dinler, fikir akımları dilde yeni kavramları karşılamayı gerektirir.” (Banguoğlu 1998: 154). “Düşüncelerin gelişmesi, durmadan yeni yeni düşüncelerin doğması, bilimin ilerlemesiyle yeni kavramların ortaya çıkması ve bunlara yeni sözcüklerin bulunması, yaratılması da zorunlu olur.” (Akarsu 1984: 69). Türkçede ihtiyaç duyulan yeni sözleri karşılamak için türetme, kelime birleştirme, mevcut sözcüklere yeni anlamlar yükleme, başka dillerden alıntı yapma gibi farklı yollar izlenir. Dilin kendi imkânlarıyla yapılan sözlerde belli kurallar gözetilir. Yani yeni kavramları karşılamak için yapılan türetme ve kelime birleştirme gelişigüzel yapılamaz.

Türkçede türetme kuralları ve türetmede kullanılacak ekler bellidir. “Kelime yapmak... gerek kök ve gövdeleri gerek onlara getirilecek yapım eklerini dilin gelişme, temayül ve kaidelerine aykırı düşmeyecek şekilde seçmek ve kelimeyi ona göre teşkil etmek demektir.” (Ergin 1993: 140).

Türemiş sözcüklerde birincil unsur her zaman kök veya gövdedir. Ekler sözcükte hiçbir zaman asli unsur olamaz. “Cezir (kök) manayı havi esaslı bir unsurdur. Kelimenin asıl mayası, çekirdeği demek olan fikri ifade eder ki, buna ilâve olarak yüklenecek malûmat, yine gelüp onun etrafına kümelenir.” (Deny 1941: 7). Her ne şekilde olursa olsun eklerin tek başına bir anlamı ve işlevi yoktur. Bundan dolayı hiçbir zaman kök veya gövdeye denk olamaz, sözcükte hep ikincil konumdadır.

Yine aynı şekilde sözcüklerin nasıl bir araya geleceği, nasıl birleşik kelime oluşturacağı da bellidir. “Birleşik kelime, yeni bir kavramı veya yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesidir.” (Korkmaz 2009: 137).

Sözlükler bir dilin söz varlığının toplandığı kitaplardır. Bugün herhangi bir Türkçe sözlüğe bakıldığında on binlerce söz görülebilir. Sözlükte yer alan bütün bu sözler Türkçedir. Fakat sözlüklerdeki bir kısım türemiş ve birleşik sözcüğün Türkçenin yapı ve işleyişine uygun olmadığı hemen fark edilebilir. Sözlüklerde *dokunmatik*, *işkolik*, *işgüzar*, *bayraktar*, *sancaktar*, *emektar*, *oyunbaz*, *düzenbaz*, *kuşbaz*, *boyahane*, *dökümhane*, *duygusal*, *yerel*, *aybeay*, *günbegün* gibi birçok sözcük yer alır. Bu sayılan Türkçe sözcüklerin ortak özelliği yabancı ek veya yapılarla oluşturulmuş olmasıdır. Yani sözcükler meydana getirilirken Türkçe kurallar gözetilmemiştir.

Türkçenin belli dönemlerinde bazı yabancı yapı ve eklerin söz varlığında kendine yer bulduğu görülmektedir. “Dile yabancı bir dilden sözcükler girebildiği gibi, yabancı kalıp ve kurallar da girebilmektedir. Bu yalnız Türkçeye özgü bir durum değildir.” (İmer 1976: 79). “Arapça ve Farsça kelimelerin gelişiyile beraber Arapça ve Farsça

dilbilgisi âdetleri de gelmiştir." (Lewis 2016: 17). Bu bağlamda Türkçeye alıntı sözlerle beraber bazı yabancı yapı ve eklerin girmesini, ihtiyaç duyulan sözcüklerin karşılanmasında bunlardan yararlanılmasını doğal karşılamak gerekir.

"... her dilde, kökler gibi ekler de eskidir, azdır, sayılıdır. Ek ve kök bakımından böyle sınırlı bir kaynağa dayanan diller, durmadan ilerleyen uygarlığa yetişmek, başa baş gitmek zorundadır" (Hatiboğlu 1981: 5). Türkçede sözcük türetmede kullanılan bazı yabancı ekler dilin sınırlılıklarını aşma, yeni kavramları karşılama çabasının bir sonucu olarak görülebilir.

İki dilli sözlüklerde çoğu zaman kaynak dilden hedef dile çeviri yapılırken birtakım sorunlar ortaya çıkmaktadır. "...özellikle farklı kültürlerden olan dillerde uygun kelime eşdeğerlerini bulmak zor bir iştir." (Baskın - Mumcu 2017: 231). Yabancı dillerden Türkçeye çevirilerde kavramları tek sözcükle karşılamak için bazen yabancı ekler kullanılarak yeni sözcükler türetilmektedir.

Türkçede yaygın olarak kullanılan birtakım yabancı kökenli eklerin bazı gramer kitaplarında kendine yer bulduğu görülür. Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri adlı eserinde türetme eklerini başlık başlık sıralarken yabancı ekler başlığı altında +î, +ât, +dâr, +al eklerini de vermektedir. Bununla birlikte addan ad türeten ekler arasında +sAl ekini ayrıca gösterir (2009). Göksel ve Kerslake *Turkish: A Comprehensive Grammar* adlı eserinde isimden isim yapan ekler arasında Arapça ve Farsça kökenli eklerin de bulunduğu söyleyerek -dan, -vari, -(v)i, -tay, -sAl, -iye gibi eklerin olduğu bir liste verir (2005). Fakat verdiği bu listede sadece Arapça ve Farsça kökenli değil başka dillerden de eklerin olduğu görülmektedir. Lewis de *Turkish Grammar* adlı eserinde Türkçede isim ve sıfat yapan ekleri sayarken yabancı kökenli -(s)el, -ane, -varî eklerine de yer vermiştir (1967). Adalı, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler adlı eserinin türetim ardılları bölümünde -SAL ve -TAY eklerine de yer vermiş ve bu eklerle türetilen *uy-sal, gör-sel, işit-sel, kutsal; danıştay, kurultay* gibi sözcükleri örnek göstermiştir (2004). Adalı'nın verdiği *uysal* dışındaki sözcüklerin yabancı kökenli eklerle türetildiği görülmektedir.

Türkçede yabancı ekler ve yapılarla yeni sözcükler yapmak da ihtiyaç duyulan sözcüklerin karşılanmasında kullanılan bir yoldur. Çok sık olmasa da ihtiyaç duyulan yeni kavramlar bu şekilde karşılanmaya çalışılmıştır.

Yabancı ek ve yapılarla sözcük türetme veya yeni sözcükler yapma günümüz Türkiye Türkçesine özgü bir durum değildir. Osmanlı dönemi sözlüklerine bakıldığında da böyle sözcükler görülecektir. Özellikle iki dilli sözlüklerde, bunlardan da yabancı dilden Türkçeye olan sözlüklerde bu sözcükler nispeten daha fazladır.

Osmanlının son dönemlerinde Batı ile ilişkilerin artmasıyla birlikte iki dilli birçok sözlük yazılmıştır. Bu sözlüklerden biri de A. Calfa'nın 1865'te Latin harfleriyle yazmış olduğu Fransızca - Osmanlı Türkçesi sözlüğüdür.

Calfa'da 25.000 civarında farklı Türkçe sözcük yer almaktadır. Bu söz varlığının büyük bölümü türemiş ve birleşik yapıli sözcüklerden oluşur. Eserde yerli sözcüklerin yanında Arapça ve Farsça gibi Doğu dillerinden, İtalyanca ve Fransızca gibi Batı dillerinden, Rumca gibi Anadolu'da meskûn bulunan Rumlardan konuştuğu dilden alınma sözcükler de vardır.

Calfa'da Fransızca sözcükleri karşılamak için kullanılan Türkçe söz varlığında bazı türemiş veya birleşik yapıları sözcüklerin Türkçe dil bilgisi kurallarıyla değil de yabancı dil bilgisi kurallarıyla oluşması / oluşturulması dikkat çeken bir noktadır. Eserde, Türkçe eklerle türetilen çok sayıda sözcük yer alır. Fakat bazı durumlarda yabancı eklerin de Türkçe ekler gibi kullanıldığı görülür. Bazen bu eklerle yeni kavramları karşılayacak sözcükler türetilmiştir. Böylece Fransızca sözcüklere karşılık bulunmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada Calfa'da geçen Türkçe söz varlığındaki yabancı eklerle türetilmiş sözcükler üzerinde durulacaktır. Söz konusu türetmelerle karşılanan Fransızca sözcüklerin Rhasis, Bianchi, Hindoglu, Mallouf, Şemseddin Sami gibi sözlükçülerin tarihî; Saraç, Yurdakul gibi sözlükçülerin çağdaş Fransızca-Türkçe iki dilli sözlüklerinde nasıl karşılandığı da gösterilecektir. Bu şekilde Calfa ile diğer iki dilli sözlükler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar da göz önüne serilirken aynı zamanda eserde geçen yabancı eklerle türetmelerin sadece Calfa'ya özgü olup olmadığı da belirlenecektir.

Calfa'da bulunan yabancı eklerle türemiş / türetilmiş sözcüklerin bazıları Ayverdi, İlhan (2005), *Dil Derneği Türkçe Sözlük* (2005), Doğan, Mehmet (1990), Eren, Hasan (1999), Gülensoy, Tuncer (2007), Nişanyan, Sevan (2002). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (1995), Püsküllüoğlu, Ali (2012), *Türkçe Sözlük* (2011) gibi çağdaş sözlüklerde de geçmektedir. Bu çalışmada çağdaş sözlüklerde geçen böyle sözcüklere yer verilmemiştir.

Calfa'da Türkçe kök ve gövdelerden yeni sözcükler türeten yabancı ekler ve bu eklerle türetilmiş sözcükler aşağıda maddeler hâlinde verilmiştir.

1. î Ekiyle Türetmeler

Calfa'da bazı Türkçe kök ve gövdelerden yabancı bir ek olan î ekiyle türetmeler yapıldığı görülmektedir. Bu ek, "*İsimden isim yapma ekidir. Arapçadan alınmıştır.*" (Yelten 2013: 174). "*Osmanlı Türkçesinde doğrudan doğruya Arapçadan alınan nispet sıfatları kullanıldığı gibi, Arapça-Farsça kökenlere nispet eki getirmek suretiyle yeni sıfatlar da türetilmiştir. Zamanla Türkçe kelimelere de bu ek getirilmiş (altunî, demirî, kurşunî, gümüşi gibi), böylece Türkçedeki nispet sıfatlarının sayısı epey kabarmıştı.*" (Doğan 2003: 190).

Calfa'da gerek Türkçe kök ve gövdelerden gerekse *elektriki, galvaniki, romani, telegrafî* gibi sözcüklerde görüleceği üzere Batı dillerinden gerekse *ücreti, kireci, avazi* gibi sözcüklerde görüleceği üzere Arapça ve Farsçadan alınma sözcüklere nispet î'si getirilerek türetilmiş bir hayli sözcük yer almaktadır. Burada sadece Türkçe kök veya gövdelerden nispet î'si ile türetilmiş fakat günümüz sözlüklerinde yer almayan sözcüklere yer verilmiştir. Aşağıdaki listede önce Fransızca sözcükler, sonra bunlara karşılık verilen sözcüklerin eserdeki orijinal imlasi, daha sonra da bu imlann günümüz alfabesine aktarımı gösterilmiş, en sondaki sütunda da sözcüklerin geçtiği sayfa numarası verilmiştir.

1.	ferrugineux, euse a.	démiri, demirli.	demiri, demirli.	178b
2.	purpurin, e a.	ménévich, guvézi.	meneviş, güvezi.	332a
3.	sidéral, e a.	nudjoui, yeldezi.	nücumî, yıldızı.	379b

4.	urineux, se a.	<i>sidiki.</i>	<i>sidiki.</i>	425b
5.	vermineux, se a.	<i>soghouldjani.</i>	<i>soğulcani.</i>	433b

Calfa'da yukarıda listelenen sözcüklerden başka *samani*, *türkü* gibi Türkçe sözlerden nispet î'si ile türetilmiş sözcükler de yer alır. Fakat bu sözcükler günümüz Türkçesinde de yer aldığı için listeye alınmamıştır.

1.1. Demiri

Calfa'da geçen *demiri* sözcüğü günümüzde de kullanılmaktadır. Fakat sözcüğün taşıdığı anlam bugünkünden farklıdır. Günümüzde bir renk adı olarak *demir rengi*, *pas rengi*, *gri*, *gri renginde olan* anlamlarında kullanılmaktadır. Şemseddin Sami'de de *demir rengine çalar kır (at)* şeklinde verilmiştir (2015: 246). Bu sözcük Calfa'da renk adı olarak kullanılmaz.

Calfa'da *demiri* anlamı da verilen *ferrugineux* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir.

Bianchi	<i>demirlü</i> (1831: 246).
Şemseddin Sami	<i>demir kabilinden veya demiri hâvî olan, demirli, hadîdî</i> (1905: 1045).
Saraç	<i>demirli, çelikli, içinde demir tuzları bulunan</i> (1985: 597).
Yurdakul	<i>genellikle demir oksit biçiminde demir içeren</i> (2011: 717).

Calfa'da geçen *demiri* sözcüğü Türkçe bir isimden türetilmiş sıfattır. Aslında bu sözcük yerine bazı sözlüklerde olduğu gibi Arapça kökenli *hadîdî* sözcüğü ile *demir kabilinden veya demiri hâvî olan / içinde demir tuzları bulunan* şeklinde açıklayıcı bir ifade de kullanılabilirdi. Fakat Calfa'da bunların yerine Eski Türkçeden beri çok yaygın kullanımı olan bir sözcüğe dilin mevcut imkânları zorlanarak yabancı da olsa işlek bir ek getirilip yeni bir sözcük türetme yoluna gidilmiştir.

1.2. Güvezi

Calfa'da *güvezi* karşılığı da verilen *purpurin* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Rhasis	<i>meneviş</i> (1829: 141).
Bianchi	<i>ercüvani, münevviş, bade renk</i> (1831: 663).
Hindoglu	<i>al</i> (1831: 445).
Şemseddin Sami	<i>erguvan rengine karîb olan, erguvani</i> (1905: 1795).
Saraç	<i>fırfırimsi, lal rengini andıran</i> (1985: 1135).
Yurdakul	<i>mor renkli</i> (2011: 1348).

Calfa'da geçen *güvezi* sözcüğü *güvez rengine yakın* anlamına gelen bir sıfattır. Tietze'de *güvezi* sözcüğünün 'güvez renginde' anlamına geldiği, sözcükte geçen sondaki ekin ise renk sıfatlarında kullanılan -î eki olduğu belirtilmiştir (2016: Üçüncü Cilt, 331). Çağbayır da sözcüğün "1. Mora çalan kırmızı renkte; vişne çürüğü renginde. 2. Morumsu. 3. Yeşilimsi." gibi anlamlara geldiğini söylemektedir (2007: 1816).

Eserde *güvezi* sözcüğüyle beraber aynı madde içinde *meneviş* sözcüğü de geçmektedir, yani bu iki sözcük yakın anlamlıdır. Türkçe bir sözcükten yabancı bir

ekle türetilmiş *güvezi* sözcüğüyle aslında Farsça kökenli olan ve *menekşe rengi* anlamına gelen *meneviş* sözcüğüne de Türkçe bir karşılık da bulunduğu söylenebilir.

1.3. Yıldızı

Calfa'da *yıldızı* karşılığı da verilen *sidéral* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Bianchi	<i>nücume dair, nücume muteallık, nücumi</i> (1831: 795).
Şemseddin Sami	<i>nücümü, kevkebî</i> (1905: 2209).
Saraç	<i>yıldızsal, yıldızlara değgin</i> (1985: 1299).
Yurdakul	<i>yıldızlarla ilgili</i> (2011: 1498).

Calfa'da aynı madde içinde *nücumi* ve *yıldızı* sözcükleri beraber geçmektedir. *Yıldızı* sözcüğüyle Arapça kökenli *nücumi* sözcüğünün Türkçeleştirildiği söylenebilir.

1.4. Sidiki

Calfa'da *sidiki* karşılığı verilen *urineux* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Bianchi	<i>sidiklü</i> (1831: 905).
Şemseddin Sami	<i>sidik kabilinden olan, bevlî</i> (1905: 2188).
Saraç	<i>sidiksi, sidiğe özgü</i> (1985: 1439).
Yurdakul	<i>idrarla ilgili olan</i> (2011: 1655).

Calfa'da geçen *sidiki* sözcüğü *sidiksi, sidikle ilgili olan, bevlî* gibi anlamlara gelen bir sıfattır. Eserde geçen bu sözcükle aslında Arapça kökenli *bevlî* sözcüğü Türkçeleştirilmiştir.

1.5. Soğulcani

Calfa'da *soğulcani* karşılığı verilen *vermineux* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Şemseddin Sami	<i>kurd ve solucandan hasıl olan hastalıklara itlâk olunur, emrâz-i dûdiye</i> . (1905: 2000).
Saraç	<i>barsak kurtlarına değgin, solucan gelen</i> (1985: 1458).
Yurdakul	<i>bağırsak solucanlarıyla ilgili</i> (2011: 1674).

Calfa'da geçen *soğulcani* sözcüğünün *bağırsak kurdu hastalıkları, bağırsak solucanlarıyla ilgili* gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Eserde geçen *soğulcani* sözcüğü yerine Şemseddin Sami'de *kurd ve solucandan hasıl olan hastalıklara itlâk olunur* ve *emrâz-i dûdiye* karşılıkları verilmiştir. Bu durum Calfa'da *vermineux* sözcüğünü karşılamak için açıklayıcı bir ifade ya da Farsça tamlama yapısındaki alıntı bir sözcük kullanmak yerine bilinen ve gerçekten de kavramla çok yakın ilgili olan bir sözcüğe dilin mevcut imkânları zorlanarak yabancı bir ek getirilip yeni bir sözcük türetme yoluna gidildiğini göstermektedir.

Eserde Türkçe kök veya gövdelerden nispet î'si ile türetilmiş 5 sözcük tespit edilmiştir. Calfa'da geçen bu sözcüklerin diğer tarihî Fransızca -Türkçe sözlüklerde yer almadığı görülür.

Calfa'da yabancı sözcükleri karşılamak için alıntı yapmak veya bir söz öbeğinden yararlanmak yerine bazen Türkçe sözcüklere yabancı ekler getirilerek yeni sözcükler türetilme yoluna gidilmiştir. Bu şekilde dilin mevcut sözcükleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Türkçe sözcüklerden nispet î'si ile türetilmiş sözcükler Osmanlı Türkçesinde ihtiyaç duyulan sözcüklerin karşılanmasında, yabancı kökenli sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde az da olsa yabancı eklerden de yararlanıldığını göstermektedir. Sözcük yapım kurallarına aykırı görünse de bu durum Türkçenin yeni sözcükler türetmek için bulduğu pratik bir çözüm olarak görülebilir.

“*Temas halinde diller birbirleri arasında her türlü dil unsurunu alıp verebilirler.*” (Demirci 2015: 362). Yabancı kökenli bir ek olan nispet î'sinin kullanım yaygınlığı günümüz Türkçesinde azalmakla birlikte bu ek yerini yine yabancı kökenli bir ek olan *+al / +sAl* almıştır. Nitekim günümüz Türkçesinde de bu ekle türetilmiş *kutsal, duygusal, yerel* gibi birçok sözcük yer almaktadır. Bu durum dilde ihtiyaç duyulan sözlerin türetilmesinde veya yabancı kökenli sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde yabancı kökenli eklerden de faydalandığı, yabancı kökenli olsa bile Türkçede önemli bir ihtiyacı karşılayan, boşluğu dolduran yabancı kökenli eklerin de Türkçeye mal olduğunu göstermektedir.

2. Dan Ekiyle Türetmeler

Dan eki eklendiği sözcüğü isim yapan Farsça bir ektir. Bu ek, hâl eki olan *+Dan* ekiyle karıştırılmamalıdır. “*Âlet isimleri yapımında kullanılır, daha çok nesnelere konulduğu kapları ifade eder.*” (Develi 2014: 5). “*Zarfîyet beyan etmek için Arabî ve Farsî isimlere lâhik olur. Galat olarak bazı Türkçe kelimelere de ilâve olunur: içnedan.*” (Toven 2004: 132). Günümüz Türkçesinde de *sürmedan, yağdanlık, çaydanlık* gibi sözcüklerde bu ek varlığı görülmektedir.

Calfa'da Farsça *dan* ekiyle türetilmiş birkaç sözcük yer almaktadır. Bunlar aşağıda listelenmiştir.

1.	crachoir sm.	tukurdan.	tükürdan.	97b
2.	poivrière sf.	bibérdan.	biberdan.	312b

Calfa'da Farsça *dan* ekiyle türetilmiş iki sözcük tespit edilmiştir. Calfa'da bu sözcüklerden başka *dan* ekiyle türetilmiş *çaydan* ve *yağdan* sözcükleri de yer alır. Söz konusu bu sözcükler günümüzde *çaydanlık* ve *yağdanlık* şeklinde söz varlığında yer bulmuştur.

2.1. Tükürdan

Calfa'da *tükürdan* karşılığı verilen *crachoir* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Rhasis	<i>tükürük hokası</i> (1828: 196).
Hindoglu	<i>tükürdan</i> (1831: 131).
Mallouf	<i>tükürük hokası</i> (1856: 136).
Şemseddin Sami	<i>tükürük hokası</i> (1905: 649).

Saraç	<i>tükürük hokkası</i> (1985: 341).
Yurdakul	<i>tükürük hokkası</i> (2011: 417).

Farsça *dan* eki *tükürdan* sözcüğünde fiilden isim yapan bir ek işlevindedir. Bu ek yukarıda da görüleceği üzere *tükürük hokkası* sözcüğünün yerini tutmaktadır. Bu şekilde iki sözcükle ifade edilen bir kavram tek sözcükle ifade edilmiştir.

2.2. Biberdan

Calfa'da *biberdan* karşılığı verilen *poivrière* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Bianchi	<i>biber kabi</i> (1831: 616).
Hindoglu	<i>bahar kutusu</i> (1831: 426).
Mallouf	<i>biberdan, biber kabi</i> (1856: 608).
Şemseddin Sami	<i>büber kutusu veya tabağı, biberdan</i> (1905: 1733).
Saraç	<i>biberlik</i> (1985: 1076).
Yurdakul	<i>karabiberlik</i> (2011: 1285).

Farsça *dan* eki *biberdan* sözcüğünde isimden isim yapan bir ek işlevindedir. Tietze'de, *biberdan* sözcüğünün *biberlik* anlamına geldiği ve sözcüğün sonundaki ekin *bir şeyin kabını ifade eden isimlerde kullanılan Fa. -dan* eki olduğu belirtilmiştir (2016: Birinci Cilt, 692). Parlatır da sözcüğe "*Biber konulan kap, biberlik.*" anlamlarını vermiştir (2006: 193). *Biberdan* sözcüğü Mallouf ve Şemseddin Sami'de de geçmesine rağmen günümüze kadar gelememiş olması dikkat çekicidir.

3. Vari Ekiyle Türetmeler

Şemseddin Sami'de vâri ekinin (وارى)Farsça *vâr*'dan geldiği; benzer, müşabih, tarz ve biçiminde anlamları ifade ettiği belirtilmektedir (2015: 1299). "*Eklendiği söze "tarzında, biçiminde, usulünde, benzer, gibi." anlamlar kazandırarak birleşik söz varlıkları oluşturur:..."*" (Parlatır 2006: 1780). Calfa'da tespit edilen, bu ekle türetilmiş sözcükler aşağıda listelenmiştir.

1.	enfantin, e a. puéril, e a.	<i>tchodjoukvari.</i> <i>tchodjoukvari,</i> <i>tchodjoukdja.</i>	<i>çocukvari.</i> <i>çocukvari,</i> <i>çocukca.</i>	161a 331a
2.	odontoïde a.	<i>dichvari.</i>	<i>dişvari.</i>	277b
3.	échancre va.	<i>yaïvari késmék.</i>	<i>yayvari kesmek.</i>	146a
4.	laminer va.	<i>ténékévari étmék.</i>	<i>tenekevari etmek.</i>	230b

Calfa'da Türkçe kök ve gövdelerden Farsça *vari* ekiyle türetilmiş dört sözcük tespit edilmiştir. Bunların dışında *halkavari, kafesvari, kubbevari, külahvari, masalvari, yeşimvari* gibi ilk ögesi de alıntı olan sözcükler de yer alır.

3.1. Çocukvari

Calfa'da *çocukvari, çocukça* karşılığı verilen *enfantin* ve *puéril* sözcükleri bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Rhais	puéril: <i>tifle dâir, tiplâne</i> (1829: 139).
Bianchi	enfantin: <i>oğlanciklare mahssus</i> (1831: 190). puéril: <i>oğlanciklere mahsus, tıfli</i> 1831: 661).
Hindoglu	enfantin: <i>çocukca</i> (1831: 216).
Mallouf	puéril: <i>çocukça, çocukvari</i> (1856: 656).
Şemseddin Sami	enfantin: <i>çocukluğa ve çocuklara mensûb ve muteallik veya şâyeste olan, çocukca, tıfilâne</i> (1905: 919). puéril <i>çocuklara mahsûs, tıfli, çocukca</i> (1905: 1790).
Saraç	enfantin: <i>çocukça, çocuksu, çocuklara özgü</i> (1985: 510). puéril: <i>çocukluğa değgin, çocuklara değgin çocuklara özgü, çocuklara yaraşır, çocuksu</i> (1985: 1132).
Yurdakul	enfantin: <i>çocukça, çocuklara özgü, çocuklara yönelik</i> (2011: 619). puéril: <i>çocuklarla ve çocuklukla ilgili</i> (2011: 1346).

Calfa'da *çocukvari* sözcüğü *enfantin* maddesinde tek başına, *puéril* maddesinde ise *çocukca* sözcüğüyle birlikte geçer. Bazı sözlüklerde geçen *tıfli* ve *tıfilane* sözcükleri Calfa'da geçmez. Öyle anlaşılıyor ki *çocukvari* ve *çocukça* sözcükleri *tıfli*, *tıfilane* sözcüklerinin yerine kullanılmış, böylelikle bu sözcükler Türkçeleştirilmeye çalışılmıştır.

3.2. Dişvari

Calfa'da *dişvari* karşılığı verilen *odontoide* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Şemseddin Sami	<i>diş şeklinde</i> (1905: 1561).
Saraç	<i>diş biçiminde</i> (1985: 961).
Yurdakul	<i>diş biçiminde, dişe benzer bir çıkıntı yapmış</i> (2011: 1146).

Calfa'da geçen *dişvari* sözcüğü *diş gibi*, *diş şeklinde* vb. anlamlara gelmektedir. Görüleceği üzere iki sözcükten meydana gelen bir söz öbeği yerine Calfa'da Türkçe bir kökten yabancı bir ekle türetilmiş tek bir sözcük kullanılmıştır.

3.3. Yayvari

Calfa'da *yayvari kesmek* anlamı verilen *échanrer* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Bianchi	<i>hilal şekeli üzere kumaşde kesik etmek</i> (1831: 165).
Hindoglu	<i>kemer gibi kesmek</i> (1831: 195).
Şemseddin Sami	<i>bir şeyi dahilen kavs ve hilâl şeklinde kesmek, takvis etmek</i> (1905: 854).
Saraç	<i>ayça yada V biçiminde oymak</i> (1985: 473).
Yurdakul	<i>hilal veya V biçiminde oymak</i> (2011: 576).

Calfa'da geçen *yayvari kesmek* fiilindeki *yayvari* sözcüğü *hilal şeklinde*, *kavisli biçimde*, *V biçiminde* vb. anlamlara gelmektedir. Görüleceği üzere *yayvari* sözcüğü, en az iki sözcükle ifade edilebilen bir kavramı karşılamak için kullanılmıştır. Yani birleşik bir sözcük yerine, yabancı ekle de olsa türetilmiş bir sözcük kullanılmıştır.

3.4. Tenekevari

Calfa'da *tenekevari etmek* anlamı verilen *laminer* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Bianchi	<i>maden incelemek, madeni teneke etmek</i> (1831: 409).
Hindoglu	<i>çekicile açmak, tahta yapmak</i> (1831: 343).
Şemseddin Sami	<i>silindirden, haddeden geçirmek, bir madeni döverek safhaya tahvil etmek, tasfih etmek</i> (1905: 1333).
Saraç	<i>(Madenleri) yaprak yada kol haline getirmek, yapraklaştırmak, haddeden geçirmek</i> (1985: 811).
Yurdakul	<i>haddeden geçirerek yaprak haline getirmek</i> (2011: 962).

Calfa'da geçen *tenekevari etmek* sözcüğü bir madeni silindirden geçirmek, haddeden geçirip yaprak hâline getirmek gibi anlamlara gelmektedir.

4. Hem+ Ekiyle Türetmeler

Farsça kökenli *hem+* eki “Farisî ve Arabî isimlerin başına gelip Tr. «daş» edatı gibi müşareket ve refakat beyan eder sıfatlar teşkil eder.” (Şemseddin Sami 2015: 454). “Başına geldiği Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe'deki “-daş” eki gibi birliktelik ve ortaklık anlamı katarak birleşik sıfatlar yapan ön ek.” (Ayverdi 2005: 1239). Fakat Calfa'da *hem+* ekinin Türkçe sözcüklerle beraber kullanıldığı da görülmektedir. Eserde geçen bu sözcükler aşağıda verilmiştir:

1.	<i>complice a.</i>	<i>muttêhim, hémsoutch.</i>	<i>müttehim, hemsuç.</i>	77a
2.	<i>confrère sm.</i>	<i>hémkardach, réfik.</i>	<i>hemkardaş, refik.</i>	81b

Calfa'da Türkçe sözlerden Farsça *hem* ön ekiyle türetilmiş *hemsuç*, *hemkardaş* sözcükleri yer alır. Fakat bunların yanında bu sözcüklerden türemiş olan *hemsuçluk* ve *hemkardaşlık* sözcükleri de eserde geçer.

4.1. Hemsuç

Calfa'da *hemsuç* karşılığı verilen *complice* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Rhasis	<i>hem tohmet</i> (1828: 159).
Bianchi	<i>şerik, hissedar, nasibdar, hemgünahlü</i> (1831: 75).
Hindoglu	<i>barabar suç eden, hemsuç</i> (1831: 97).
Şemseddin Sami	<i>şerik-i cürm, fail-i müşterek, yordak, muâvin</i> (1905: 549).
Saraç	<i>suç ortağı</i> (1985: 291).
Yurdakul	<i>suç ortağı</i> (2011: 355).

Calfa'da geçen *hemsuç* sözcüğü *suç ortağı*, *yordak* gibi anlamlara gelmektedir. Bundan önce geçen yabancı eklerin tıpkı Türkçe bir ek gibi sözcüklere sondan eklenerek yeni sözcükler türettiği görülmektedir. Fakat *hem+* eki sözcüklere sondan değil baştan eklenmektedir. Ekin Türkçe sözcüklere de baştan eklenmesi biraz şaşırtıcı gibi gelebilir. Bu durum Osmanlı Türkçesinde söz konusu eki barındıran çok sayıda sözcüğün yaygın olarak kullanılmasından ileri gelmektedir.

4.2. Hemkardaş

Calfa'da *hemkardaş* karşılığı verilen *confrère* sözcüğü bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Rhasis	<i>yoldaş</i> (1828: 168).
Bianchi	<i>yoldaş, yaran, hemdem</i> (1831: 81).
Hindoglu	<i>hem kardaş</i> (1831: 104).
Mallouf	<i>hem kardaş, refik</i> (1856: 116).
Şemseddin Sami	<i>arkadaş, hem sınıf, hemsanat, meslekdaş</i> (1905: 566).
Saraç	<i>meslektaş</i> (1985: 302).
Yurdakul	<i>meslektaş, eş</i> (2011: 368).

Calfa'da geçen *hemkardaş* sözcüğü *refik, yoldaş, yâren, arkadaş* gibi anlamlara gelmektedir. *Hemkardaş* sözcüğünü karşılayan söz konusu sözcükler Calfa'da farklı yerlerde geçmektedir. Bu durum *hemkardaş* sözcüğünün bu sözcüklerden farklı bir anlam inceliğine sahip olduğunu göstermektedir.

Farsça *hem+* ön eki Türkçedeki *+Daş* ekiyle yaklaşık aynı işlevlere sahip bir ektir. *Hemkardaş* sözcüğünde *hem+* ekinin, *+Daş* ekiyle türetilmiş bir sözcüğe gelmesi ilginçtir. Sanki aynı işlevli iki ek bir arada kullanılmıştır. Fakat *hem+* eki *kardaş* sözcüğünün anlamını değiştirmiş, yeni bir kavrama karşılık olarak kullanılmıştır.

Calfa'da *hem+* ekiyle türetilmiş sözcüklerin dönemin bazı sözlüklerinde de geçtiği görülmektedir. Bu durum *hem+* ekiyle oluşturulmuş sözcüklerin sadece Calfa'ya özgü olmadığı, dönemin söz varlığında kendine yer bulduğunu göstermektedir. Fakat Osmanlı döneminde kendine yer bulmuş bu sözcükler günümüzde kullanılmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki *hem+* eki yerini günümüzde tamamıyla *+Daş* ekine bırakmıştır.

Osmanlı Türkçesi söz varlığında yer alan yabancı unsurlar Türk kültürünün Fars ve Arap kültürüyle uzun süreli, çok sıkı bir ilişkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ilişkide aynı medeniyet dairesi içinde bulunma, ortak dinî değerlere sahip olma, yakın coğrafyalarda yaşama gibi etkenler belirleyici olmuştur. Tarihî ve kültürel yakın ilişkileri bulunan dillerin hem sözcük olarak hem de yapı olarak birbirini etkilemesi doğal, kabul edilebilir bir durumdur.

5. Be Ekiyle Türetmeler

Günümüz Türkiye Türkçesi söz varlığında *aybeay, günbegün, yüzbeyüz* gibi *be* ekiyle oluşmuş ikilemeler bulunur. Söz konusu ikilemelerde Türkçe sözcüklerin arasına giren *be* eki Farsçadır. “*Birbirinin aynı iki kelime arasında karşılıklı bir münasebet ifâde eder.*” (Tietze 2016: Birinci Cilt, 624). “*Tekrarlanan iki kelime arasına veya tâ edatından sonra getirilerek zarflar teşkil eder... Türkçede, tekrarlanan ve daha çok zaman ifâde eden iki kelime arasına getirilerek de kullanılmıştır:...*” (Ayverdi 2005: 311).

Calfa'da bu ekle oluşmuş fakat günümüz Türkçesinde bulunmayan ikilemeler yer alır. Bu ikilemeler aşağıda listelenmiştir.

1.	à moitié	<i>yarem, yarebé yare.</i>	<i>yarım, yaribe yarı.</i>	259a
----	----------	----------------------------	----------------------------	------

2.	par an	yelda, sénévi, yel bé yel.	yıldı, senevi, yıl be yıl.	288b
----	--------	----------------------------	----------------------------	------

Calfa'da *be* ekiyle oluşmuş 2 sözcük tespit edilmiştir. Eserde *ay be ay, gün be gün, karşı be karşı, yüz be yüz* ikilemeleri de geçer. Fakat bu ikilemeler günümüz sözlüklerinde de yer almaktadır.

5.1. Yaribe yarı

Calfa'da *yaribe yarı* karşılığı verilen *à moitié* ifadesi bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Rhais	<i>yarussı, nisfi</i> (1829: 28).
Şemseddin Sami	<i>yarı yarıya, münasafeten</i> (1905: 1472).
Saraç	<i>yarı yarıya, yarısına kadar</i> (1985: 911).
Yurdakul	<i>yarı yarıya, yarısı, yarıya kadarı</i> (2011: 1078).

Bundan önce geçen söz konusu ekler sözcüklerin sonuna veya önüne gelerek yeni sözcükler türetmekteydi. Fakat *be* iki sözcüğün ortasına gelmektedir. Calfa'da geçen *yaribe yarı* ifadesi *yarı yarıya* anlamına gelmektedir.

5.2. Yıl be yıl

Calfa'da *yıl be yıl* anlamı verilen *par an* ifadesi bazı tarihî ve çağdaş iki dilli sözlüklerde şu şekilde geçmektedir:

Rhais	<i>senede</i> (1828: 36).
Bianchi	<i>yıldı</i> (1831: 560).
Hindoglu	<i>senevi, yilde</i> (1831: 19).
Mallouf	<i>yıldı, senevi, seneviye, salıye, sal be sal...</i> (1856: 551).
Şemseddin Sami	<i>senevi</i> (1905: 1620).
Yurdakul	<i>her yıl, yıldı</i> (2011: 63).

Calfa'da geçen *yıl be yıl* sözcüğü *yıldan yıla, her yıl* gibi anlamlara gelmektedir.

Calfa'da yer alan Farsça yapılı bu ikilemeler analogi / örneksime yoluyla oluşmuştur. “Dilde bir kelimenin veya yapının şekli örnek alınarak o kelimeye / yapıya benzer yeni yapıların türetilmesine örneksime ‘analogi’ denir. Örneksime temelde kıyas yoluyla türetim demektir. Örneksime hem yerli unsurlar hem de yabancı unsurlar örnek alınarak yapılabilir.” (Demirci 2015: 160). Türklerin ve Farsların tarihî süreç içinde yakın ilişkileri dillerinde de belli bir etkilenmeyi beraber getirmiştir. Bunun sonucu olarak hem sözcük düzeyinde hem de yapı olarak iki dil birbirini oldukça etkilemiştir. Türkçede görülen Farsça yapılı bu ikilemeler de bu etkilenmenin bir sonucu olarak görülebilir.

“Diller arasındaki alışverişlerde en geniş yer tutan öğeler, sözcüklerdir. Ancak, bir başka dille ilişkide bulunan bir dil kimi zaman bu sözcüklerin dışındaki kimi öğeleri, hatta kuralları da alabilmekte, bu etkilenme, ilişkinin ölçüsüyle doğru orantılı olmaktadır.” (Aksan 2004: 39). Osmanlı Türkçesinde yer alan Arapça ve Farsça unsurlar Osmanlı Türkçesinin Arapça ve Farsça ile çok sıkı bir üst katman-yan katman ilişkisi içinde olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Calfa'da sınırlı sayıda da olsa Türkçe kök ve gövdelere yabancı ekler getirilerek türetilmiş sözcükler yer almaktadır. Bu tür sözcük türetmeler analoji yoluyla olmuştur. Arapça ve Farsça kökenli eklerle türetilmiş bu sözcükler Türkçenin Arapça ve Farsçayla olan sıkı komşuluk ilişkisini gözler önüne sermektedir. Türklerin Arap ve Farslarla tarihten gelen yakın ilişkileri dillerinde de belli bir oranda etkilenmeyi beraberinde getirmiştir. Arapça ve Farsça hem sözcük olarak hem de az da olsa yapı olarak Türkçeyi etkilemiştir.

Bir dilde üst katman veya yan katman ilişkisiyle farklı dillerden sözcükler kopyalandığı gibi bazı eklerin de kopyalandığı görülür. Bu çok olağan bir durumdur. Başka dillerden kopyalamalar gerçek bir ihtiyaca cevap veriyorsa, dildeki bir boşluğu dolduruyorsa dilin anlatım gücünü artırır. Türkçedeki sözcük ve ek kopyalamalarını bu bağlamda düşünmek gerekir.

Calfa'daki yabancı eklerle türetmeler Fransızca sözcüklere söz varlığından bir karşılık bulunamadığında ya da alıntı sözler kullanılmak istenmediğinde, bazen de mevcut alıntı sözlere alternatif sözler oluşturulmak istendiğinde yapılmıştır. İşlek sözcüklere üst ve yan katman dillerinden alınan ekler getirilerek türetilmiş böyle sözcükler dilin imkânlarını zorlama, sınırlılıklarını aşma düşüncesini, aynı zamanda ihtiyaç duyulan yeni sözleri bulmak için mevcut söz varlığını mümkün olduğunca kullanma gayretini de ortaya koymaktadır.

Türkçede yabancı eklerin varlığı bir gerçektir. Köken olarak yabancı olsa da söz konusu ekler dilin yabancı olduğu ekler değildir. Dilin söz varlığında bulunan alıntı birçok sözcükte bu eklerin varlığı görülmektedir.

Türkçede yaygın olarak kullanılan bazı yabancı ekler kimi gramer kitaplarında, bu eklerle türetilmiş kelimeler de birtakım sözlüklerde kendine yer bulmuştur. Bu durum söz konusu eklerin artık pek yabancılıklarının kalmadığını, dilde olağan şekilde kullanıldıklarını göstermektedir.

“... bir milletin lûgatine giren kelimeler, artık o milletin millî diline mal olmuştur.”, “Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime türkçedir...” (Gökalp 1999: 137-139). Bu bağlamda hangi yapıda olursa olsun, hangi eklerle türetilirse türetilsin belli bir ihtiyacı karşılayan, dilde kendine yer bulmuş, sözlüklere girmiş bütün sözcükleri Türkçeleşmiş kabul etmek gerekir.

Osmanlı Türkçesinde görülen yabancı eklerle türetilmiş *türki*, *gümüşü*, *altuni*, *günbegün*, *aybey* gibi birtakım sözcüklerin günümüz Türkçesinde de kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Osmanlı Türkçesinde sadece Arapça ve Farsça eklerle türetilmiş sözcükler yer alırken Türkiye Türkçesinde *yöresel*, *dinsel*, *bölgesel*, *uydurmasyon*, *atmasyon*, *dokunmatik*, *işkolik* gibi Batı dillerinden gelmiş eklerle türetilmiş bir hayli sözcük bulunmaktadır. Bu durum Türkçenin Arapça ve Farsçanın yanında son dönemde Batı dilleriyle de yakın bir ilişki içine girdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Güncel Türkçe Sözlük'te yer alan yabancı eklerle türemiş / türetilmiş sözcüklerin tespit edilerek Türkçede en çok hangi yabancı eklerin kullanıldığı, bu eklerin kullanım

sıklığı, bu eklerle türetilmiş sözcüklerin en çok hangi kavramları karşıladığı ortaya çıkarılmalıdır. Daha sonra yabancı eklerin Türkçede kullanılma sebepleri ortaya konmalıdır. Daha ileri aşamada ise yabancı eklerin yerine kullanılacak alternatifler sunulmalıdır.

Kaynakça

- ADALI, Oya (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya.
- AKARSU, Bedia (1984). *Wilhelm Von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*. İstanbul: Remzi.
- AKSAN, Doğan (2004). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin.
- AYVERDİ, İlhan (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1998). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BASKIN, Sami; MUMCU, Muhsin (2017). “İki Dillileştirilmiş Sözlükler ve Türkçenin Yabancılarla Öğretimi”. *International Journal of Language Academy*, 5/6: 229/237.
- BIANCHI, T. X. (1831). *Vocabulaire Français-Turc*. Paris.
- CALFA, A. (1869). *Dictionnaire De Poche Français-Turc*. Paris.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2016). *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötügen.
- DEMİRCİ, Kerim (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim*. Ankara: Anı.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Ter. ed. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif.
- DEVELİ, Hayati (2014). *Osmanlı Türkçesi Grameri - I, II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Dil Derneği Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Dil Derneği.
- DOĞAN, Enfel (2012). “Türkiye Türkçesinde Nispet Ekini Karşılama Yolları”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 30: 189-207.
- DOĞAN, Mehmet (1990). *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Rehber.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- ERGIN, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- GÖKALP, Ziya (1999). *Türkçülüğün Esasları* (Haz. Mehmet Kaplan). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HİNDİOĞLU, A. (1831). *Dictionnaire Abrégé Français-Turc*. Vienne.
- İMER, Kâmile (1976). *Türk Dil Devrimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- LEWIS, Geoffrey (2016). *Trajik Başarı* (Çev. Mehmet Fatih Uslu). İstanbul: Çeviribilim.
- LEWIS, G. L. (1967). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MALLOUF, N. (1856). *Dictionnaire Français-Turc*. Paris.
- NIŞANYAN, Sevan (2002). *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Adam.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (1995). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (2012). *Arkadaş Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş.
- RHASIS, G. (1828). *Vocabulaire Français-Turc*. Petersbourg.
- RHASIS, G. (1829). *Vocabulaire Français-Turc Seconde Partie*. Petersbourg.

- SARAÇ, Tahsin (1985). *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük (Grand Dictionnaire Français-Turc)*. İstanbul: Adam.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1905). *Dictionnaire Français-Turc*. İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (2015). *Kamus-ı Türkî* (Haz. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TIETZE, Andreas (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati, Birinci Cilt*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).
- TIETZE, Andreas (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati, Üçüncü Cilt*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).
- TOVEN, Mehmet Bahaettin (2004). *Yeni Türkçe Lügat* (Haz. Abdülkadir Hayber). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YELTEN, Muhammet (2013). *Türk Dili ve Anlatım Bilgileri*. İstanbul: Der.
- YURDAKUL, Doğan (2011). *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Kurmay, Birinci Baskı.
- <https://sozluk.gov.tr/> (Son erişim tarihi: 01.09.2020).

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Eski Uygur Türkçesinde -gAll kılın- Birleşik Fiil Yapısı Üzerine

On The -gAll kılın- Compound Verb in Old Uighur Turkish

Burak Can Deveci

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri / Türkiye

✉ burakcandeveci@gmail.com

🆔 0000-0002-7404-6832

Atıf

Citation

Deveci, Burak Can (2021). Eski Uygur Türkçesinde -gAll kılın- Birleşik Fiil Yapısı Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 28: 143-159.

Başvuru

Submitted

13.02.2021

Revizyon

Revised

26.04.2021

Kabul

Accepted

20.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerin zenginliğinin bir sonucu olarak burada kullanılan dil bilgisel özellikler de bu dönem için zenginlik teşkil etmektedir. Bu dil bilgisel yapılardan biri de fiil + zarf-fiil + yardımcı fiilden oluşan fiil birleşimleridir. Fiil birleşimlerinin kullanım sayısı Eski Uygur Türkçesinin çoğunlukla tercümeyle dayalı bir edebiyat oluşturması sebebiyle fazladır. Bununla birlikte fiil birleşimleri konusu Türkçede farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde incelenen bir konu olmuştur. Bu tarz fiil birleşimlerinden biri olan -gAll kılın- da Eski Uygur Türkçesi metinlerinde örnekleri tespit edilen bir yapıdır. Bu yapı, iki farklı biçimbirimin bir araya gelmesi sonucu farklı anlamları işaretleyen bir özellik kazanmıştır. Bununla birlikte özelde kılın- fiilinin yardımcı fiile dönüşme süreci ele alınarak cümlelerdeki ve fiil birleşimlerindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Örneklerin geçtiği metinlerden Türkiye Türkçesine aktarım yapan araştırmacıların bu fiil birleşiminin anlam alanını farklı şekilde işaretledikleri gösterilecek, ancak değerlendirmelerin sonucunda bu gramer yapısının anlam derinliğinin farklı olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında bu fiil birleşiminin kiplik ile olan bağlantısı da incelenmiş, yapının bir istek kipliği olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır. Birleşimin bir kipliğe dönüşme süreci içermesinden dolayı gramerleşme süreci üzerinde de durulacaktır. Bunlardan hariç olarak, özellikle Çince versiyonu olan metinlerden faydalanılarak bu yapının hem farklı anlam derinlikleri ortaya çıkarılacak hem de Eski Uygur Türkçesi ve Çince ile karşılaştırmalar yapılarak Çince yapıların Türkiye Türkçesi aktarımında bir etkiye sahip olup olmadığı değerlendirilecektir. Son olarak bu çalışmada, gAll kılın- yapısının Türkiye Türkçesine olan aktarımları ve bu aktarımların birbirinden farklı görünüşleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: fiil birleşimleri, kılın- yardımcı fiili, istek kipliği,

-gAll kılın- yapısı

ABSTRACT

As a result of the richness of the texts belonging to the period of Old Uighur Turkish, the grammatical features used in the texts also constitute a richness for this period. One of these grammatical structures is compound verb structures consisting of verb + adverb-verb + auxiliary verb structure. The number of compound verb uses is high, as Old Uighur Turkish is mostly a translation-based literature. However, the issue of compound verbs are a subject that has been studied in different ways by different researchers in Turkish. One of this type of compound verb structures -gAll kılın- is a structure whose examples are identified in Old Uighur Turkish texts. This structure has gained a feature that marks different meanings with the combination of two different morphemes. Along with this, it will be tried to determine its place in sentences and verb combinations by considering the auxiliary verbization process of the verb. Researchers who translated those texts to modern Turkish have gave the meaning in different ways however, as a result of the evaluations, it was revealed that the depth of meaning of this grammatical structure was different. In addition, the connection of this verb combination with the modality was also examined, and it was concluded that it would be more appropriate to evaluate the structure as a subjunctive modality. The grammarization process will also be emphasized, since the compound includes the process of turning into a modality. In this study, both the different depths of meaning of this structure will be revealed by making use of the texts in Chinese and by making comparisons with Old Uighur Turkish and Chinese, it will utilized that whether or Chinese effect on modern Turkish translations. After all these considerations, will be emphasized that the final outcomes of the structure of -gAll kılın- and different views of the transfers will be emphasized.

Keywords: compound verbs, kılın- auxiliary verb, subjunctive modality, -gAll kılın- compound verb structure

0. Giriş

Tarihî Türk lehçeleri arasında önemli bir yeri olan Eski Uygur Türkçesi, pek çok unsuru içerisinde barındırması açısından Türkçenin genel tarihi itibarıyla ayrı bir öneme sahiptir. Bu dönemde yazılmış olan eserler Türk dilinin ses, şekil ve cümle yapılarını göstermesi açısından zengin malzeme sunmaktadır. Bu dönemin önemli zenginliklerinden biri olan *fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapısı her ne kadar Türkçenin bütün dönemlerinde görülse de bu dönemde gözlemlenen sıklık, dönemin hem tercüme hem de telif eserlerinde kendini göstermektedir. Bunun nedenlerinden biri özellikle tercüme yoluyla Eski Uygur Türkçesine kazandırılan eserlerin konularının derinliğine bağlı olarak zengin dil yapılarına sahip olmasıdır.

Fiil birleşimleri konusu gerek tarihî gerekse çağdaş Türk lehçeleri üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Buna göre araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalar aşağıdaki şekilde ifade edilebilir.

Asıl fiil, zarf-fiil ve yardımcı fiil yapısından oluşan birleşik fiiller Türk dili gramerlerinde genellikle *tasvir fiili* olarak adlandırılmaktadır. Korkmaz, tasvir fiilini zarf-fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil olarak açıklamıştır (Korkmaz 2017: 224). Bununla birlikte bu tarz yapıları *tasvir fiili* olarak tanımlayan araştırmacılardan biri de Gabain'dir. O, Türkçede fiil birleşimlerini konu aldığı makalesinde fiil birleşimlerinin bir çeşidi olarak *deskriptif (tasvirî) fiillerini* sayar (Gabain 1953: 16-26). Bunun yanında Banguoğlu da çeşitli zarf-fiillere belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanlarını *tasvir fiilleri* olarak açıkladıktan sonra beşinci alt başlıkta verdiği *yarı tasvir fiillerini* tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş, ancak tasvir fiili anlamı taşımayan, yani ikinci fiilin esas anlamında olduğu birleşikler olarak nitelendirir ve bu yapıların özellikle de Eski Türkçede sıklıkla kullanıldığını belirtir (Banguoğlu 2011: 488-93). Ayrıca Banguoğlu'nun (2011: 493) yarı tasvir fiilleri olarak adlandırdığı yapıları ise Gabain (1995: 89) *modal yardımcı fiiller* ve Korkmaz (2009: 834) *belirleyici birleşik fiiller* başlıkları altında değerlendirmektedir.

Bu görüşlerin yanında Türkçedeki *ana fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapılarını gramerleşme teorisi çerçevesinde inceleyen Gökçe, bu yapılar için *art sıralı fiil birleşmeleri* terimini kullanmıştır. Ona göre fiil birleşimlerinde zarf-fiil eklerinin sergiledikleri farklı bakış açısı değerleri, bu yapıların doğru anlaşılmasında belirleyici bir rol üstlenmektedir (Gökçe 2013: 52).

Bununla birlikte Gökçe'nin yine aynı çalışmasında (2013) fiil birleşimleri, Oğuz Türkçesi tabanında Türkçenin tarihsel ve modern dil malzemesi çerçevesinde, “kılınış türleri” ve “görünüş zamanlı kategorileri işaretleyen yardımcı fiiller” olarak iki alt grupta ele alınmıştır. I. grupta eklendiği ana fiildeki eylemi niteleyen/tasvir eden kılınış türündeki yardımcı fiiller olarak *bar-*, *bër-*, *kel-*, *kêt-*, *kal-*, *kod-*, *yaz-* gibi yardımcı fiilleri incelenmiştir. II. grupta ise *tur-*, *yat-*, *ol(t)ur-*, *yorı-* gibi kılınış türlerini işaretleme işlevlerinin yanında daha çok görünüş zamanlı kategoriler olarak işlev gören yardımcı fiilleri incelemeye alınmıştır. Bununla birlikte Gökçe, bu tür sınıflandırmanın, çok anlamlılığa müsait olan, kılınış ve görünüş zamanlı işlevlerinin zaman zaman iç içe girebildiği art-fiil birleşimleri açısından tartışmaya açık olduğunu belirterek sınırının kesin olarak çizilemeyeceğini de eklemiştir (Gökçe 2013: 74).

Eski Türkçenin ilk yazılı kaynaklarının verildiği Orhon Türkçesi dönemi fiil birleşimleri ve özellikle tasvir fiilleri için zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Tekin, birleşik fiillerin iki türlü olduğunu söylemiş, bunları bir ad ya da sıfat ile *bol-*, *kıl-*, ve *kış-* yardımcı fiillerinden oluşan birleşik fiiller ve bir eylem zarfı ile onu izleyen bir tasvir fiilinden oluşan birleşik fiiller olarak ikiye ayırmıştır. Daha sonra *eylem zarfı +tasvir fiili* olarak açıkladığı tasvir fiillerine *bar-*, *bër-*, *ıd-*, *elt-*, *kal-*, *kel-*, *kör-*, *u-* ve *yorı-* yardımcı fiillerini dâhil etmiştir (Tekin 2016: 94-96).

Eski Türkçedeki yardımcı fiil konusu üzerine çalışma yapan Tokyürek, *belirleyici yardımcı fiiller* başlığı altında Orhon Türkçesi dönemine ait metinlerden yalnızca *teg-* fiilinin tanıklandığından bahsederken bu tarzdaki yapıya sahip fiillerin Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanımındaki artışına dikkat çekmiştir. Tokyürek, Eski Uygur Türkçesinde *tegin-* ve *yarlıka-* gibi sık kullanılan belirleyici yardımcı fiillerin

yanında 16 farklı yardımcı fiilin kullanımından bahsetmiştir (Tokyürek 2005: 349-365).

Orhon Türkçesinde fiillerin daha ziyade dar manalı olup belirli hareketleri karşıladıkları, Eski Uygur Türkçesi devresinden itibaren ifadenin zenginleştiği, mana derecelerinin arttığı, bazı fiillerin bu anlam zenginliğini karşılamak için farklı işlevlerde kullanıldıkları ve bu tür fiillerin sayılarının gittikçe arttığı görülmektedir. Gerçekten de yardımcı fiillerin hem sayı hem de kullanılış bakımından Eski Uygur Türkçesinde farkı anlamları yansıtan şekillerde görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır (Eraslan 2012: 421).

Bu konuda Şinasi Tekin'in şu cümleleri konuyu daha da iyi özetlemektedir:

Türkçede bilhassa 'tarifi yardımcı fiillerin' gelişmesi, Türk kültür tarihinde mühim bir dönüm noktası olmuştur. Köktürkçede fiillerin çoğu zaman bir tek manayı ifade etmelerine karşılık Uygurcada bu esas mana dışında mana derecelenmeleri birtakım yardımcı fiiller vasıtasıyla ifade edilmiştir: bir işin çabuk yapılması ve nihayet hürmetle veya haşmetle yapılması gibi. Bütün bunlar, değişen dünya görüşünün, değişen yaşayış tarzının ve değişen kültür çevresinin şartları ile izah edilebilir. Gerçekten bu bütün fiil şekillerini, VIII.-XI. yy'dan sonra Tarım'da meydana getirilen çok yönlü tercüme Uygur edebiyatına kaynaklık etmiş olan yabancı dillerde bulabiliyoruz: Toharca, İnanca ve Çince. (Tekin 1992: 98)

Şinasi Tekin de Eski Türkçe dönemindeki bir kısım yardımcı fiile (=tasvirî) yardımcı fiiller adını verdikten sonra bunları esas fiillerin manalarını yakından “tarif, tayin ve tasvir” eden fiiller şeklinde açıklamıştır. Ona göre; esas fiil yalnız, her şahıs ve zamanda zarf-fiil şeklinde değişmeden kaldığı hâlde yardımcı fiil bunlardan sonra gelir ve çekim eklerini alır (Tekin 1992: 98-99).

Şen ise ele aldığı çalışmasında Eski Uygur Türkçesinde birleşik yapı oluşturan yardımcı fiilleri üç başlık etrafında değerlendirmektedir. Bunlardan “tasvirî yardımcı fiiller” bahsinde ise zarf-fiil eki almış ana fiile getirilen ve kendi anlamlarından uzaklaşarak ana fiilin anlam içeriğini betimleyen *al-*, *ayt-*, *bér-*, *kal-*, *kel-*, *olur-*, *tur-* gibi yardımcı fiillere değinmiştir (Şen 2020: 78).

Eski Uygur Türkçesi döneminde müstakil olarak asıl anlamıyla cümlenin yüklemi konumunda kullanılabilen fiillerin, kendisinden önce bir zarf-fiil eki almış fiillerin oluşturduğu yapılar içerisinde yardımcı fiil olarak kullanıldıkları görülmüştür. Bu durumda yardımcı fiil konumundayken dahi asıl anlamlarıyla beraber esas fiile katkıda bulunabilmelerinin yanı sıra zarf-fiil ekinin işleviyle birlikte esas fiilin derin anlamını, vermek istediği işlevi işaretleyerek değiştirebilmektedirler.

Türk dilinin tarihî dönemlerinde *fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapılarında en çok kullanılan zarf-fiil eklerinden birisi de -gAll ekidir. -gAll zarf-fiilinin kullanıldığı bütün tarihî lehçelerde en sık “şart”, “sebe-sonuç” kullanımları görülmektedir. Gerek kullanıldığı fiil birleşimlerinde gerekse yalnızca zarf-fiil eki olarak kullanıldığı durumlarda söz konusu anlamları yansıtmaktadır.

Eraslan, ekin tartışmasız olmamakla beraber birleşik bir ek olduğunu varsayarak; ekin, Eski Uygur Türkçesinde cümlenin esas fiilinde belirtilen hareketin yapılış sebebini ve gayesini ifade eden bir zarf olarak sebep ifadesi, esas fiili zaman

bakımından niteleyen bir zarf-fiil olarak ise de zaman ifadesi belirttiğini vurgular (Eraslan 2011: 409).

Bununla birlikte -gAll zarf-fiil ekinin yapısına ve kullanımına ilişkin çeşitli görüşleri anmak mümkündür.¹ Ancak yazının temel amaç ve kapsamından ayrılmamak adına metin üzerinde ayrıntılı durulmadan verilecektir.

1. kılın- Fiili

-gAll zarf-fiili, Eski Uygur Türkçesinde fiil birleşimlerinde çok çeşitli yelpazede yardımcı fiiller ile birlikte yapılar kurar. Bu çeşitli yardımcı fiillerden biri de *kılın-*

¹ Gabain'e göre -gAll zarf-fiil ekini alan mantıkî esas fiiller, gelecek anlamını yakalar. Bununla birlikte -gAll zarf-fiil ekinin modal yardımcı fiillerle daha kuvvetli bir hedefleme durumuna geldiğini belirtir. Ancak *ötün-*, *yarlıka-*, *tegin-* gibi yardımcı fiillerden önce esas fiilin -gAll zarf-fiili ile çekimlendiği durumlarda bunların modal saygı fiilleri değil, modal yardımcı fiil olduğunu vurgular (Gabain 1995: 89-91). Gabain, bu zarf-fiilin Eski Türkçe döneminde -U zarf-fiili gibi modal yardımcı fiillerden önce kullanıldığını belirtir. Ayrıca gelecek zaman ifade edilmek istendiğinde, tasvirî fiile bağlanmak için -U yerine -gAll zarf-fiilinin tercih edildiğini söyler ve -gAll *bol-* yapısının iktidar ifade ettiğini vurgular (Gabain 1995: 86). Tekin'e göre Orhon Türkçesinde -gAll zarf-fiil ekinin iki görevi vardır: 1. Asıl eylemin amacını ifade etmek: *yadağ yazıız boltı tip algalı kelti* '(Oğuzlar) Türklerin piyadesi bozuldu deyip (bizi tutsak) almak için geldiler' (BK D 32) ve 2. Asıl eylemin başlangıç noktası olan bir eylemi ifade etmek: *türk bodun kılınğalı türk kağan olorgalı şantunğ balık(k)a taloy ügüzke tegmiş yok ermiş* 'Türk halkı yaratılalı, Türk hakanı tahta oturalı Şantung (ovası) şehirlerine ve büyük denize kadar gittiği (hiç) olmamış' (T 18) (Tekin 2016: 161). Erdal, Eski Türkçede *er-*, *tur-*, *u-*, *bol-*, *kal-* gibi yardımcı fiillerin birleşik yapıda çoğunlukla -gAll ekiyle kullanıldığını belirterek bunların çeşitli anlamlara geldiğini vurgulamıştır. -gAll *tur-* tıpkı -gAll *er-*'de olduğu gibi 'bir şeyler yapmak üzere olmak' anlamını verir. Bunun yanında -gAll *kal-* eylemin yapılması üzere olduğunu belirtmekle birlikte bu yapıda eylemi yapmaya henüz girişilmemiştir. -gAll *u-* ve -gAll *bol-* ise sırasıyla yetenek ve olasılık/ihtimal ifade eder. Erdal, bu kullanımların gelecekteki bir tahminle de ilgisi olabileceğini belirtmiştir (Erdal 2004: 409). Erdal'a göre -gAll dizilişleri genellikle gelecekteki yönelimi ifade eder: -gAll *ugra-* 'yapma niyetinde olmak' gibi. Eski Uygur Türkçesinde -gAll, birleşik yapılarda, tutum, niyet ve ifade anlamlarının tamamlayıcısı olarak görev alır. *kelgeli tapla-* 'geldiğine sevinmek', -gAll *könül örit-* "yapmayı kafasına koymak", *tılagalı unama-* 'dinlemeyi kabul etmemek', *vırxar etgeli başla-* 'bir manastır inşa etmeye başlamak', *yarmangalı sakın-* 'tırmanmayı planlamak' gibi örnekleri konuyu açıklamak için vermiştir (Erdal 2004: 409-10). Erdal, -gAll ekinin diğer bir önemli işlevini de final cümlelerinin amacını bildirmesi olarak görür: *yekke süñüşgeli kelti* 'Şeytanlarla savaşmaya geldi.', *aşagalı olormuşlar* 'Yemek yemek için oturmuşlar.', *ölgeli yat-* 'ölmek için yatmak, ölmeye yatmak' (Erdal 2004: 489). Eraslan, -gAll zarf-fiil ekinin iki farklı kullanışı olduğunu belirterek, bunları "zarf olarak kullanılış" ve "birleşik fiilin esas unsuru olarak kullanılış" şeklinde başlıklarır. Zarf olarak kullanılışını, "hareket hâli ifadesiyle, cümlenin fiilini sebep veya zaman yönünden niteler." şeklinde açıklayan Eraslan bu kullanılış için şu örneği verir: *taki yime miñ tümen tınlıglar altun kümüş erdini monçuk satırsız erdiniler tilegeli taluk ügüzke kirser...* (Kuañşi, 17-19) 've yine sayısız canlılar altın, gümüş, mücevher, boncuk (ve) paha biçilmez değerli şeyleri aramak için deniz (veya) nehre girseler...'. Daha sonra birleşik fiilin esas unsuru olarak kullanılışında ise Eski Uygur Türkçesinde çeşitli tasvirî yardımcı fiillerle oluşturulan birleşik yapılardan bahseder. Örneklerde verilen tasvirî yardımcı fiiller ise *ay-*, *bar-*, *bil-*, *bol-*, *bultuk-*, *ıd-*, *kışe-*, *ogra-*, *sakın-*, *tur-*, *titin-*, *u-* gibi yardımcı fiillerdir (Eraslan 2012: 409-12).

yardımcı fiildir. Eski Uygur Türkçesinde birleşik fiiller ile kurulan yapıların sayısının çeşitliliği kendisini -gAll zarf-fiili ve *kılın-* yardımcı fiiliyle kurulan -gAll *kılın-* yapısında da göstermektedir. Bu yapı ve işaretlediği anlam alanı yalnızca Eski Uygur Türkçesi dönemine aittir ve Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde görülmez.

Clauson, *kılın-* fiilinin *kıl-* fiilinden dönüşlü ve edilgen ek türeten -(i)n- ekiyle türediğini belirterek, daha ilk dönem Türk dilli metinlerde ‘kendi kendini geliştirme, doğma’ gibi anlamlara geldiğine değinip bu fiilin Eski Uygur Türkçesinde zarf-fiil önünde çeşitli işlev ve görevlerde kullanıldığını örneklerle göstermiştir (Clauson 1972: 623).

kılın- fiili Orhon Türkçesi dönemindeki Köl Tegin, Bilge Kagan, Tonyukuk ve Ongi Yazıtlarında ‘yaratılmak’ anlamıyla toplam yedi farklı yerde geçer (Aydın 2017: 158).

kılın- fiili, yardımcı fiili konumunda kimi araştırmacılar tarafından “tarifi (tasvirî) yardımcı fiiller” kategorisinde (Eraslan 2012: 423) ve kimi araştırmacılar tarafından ise “modal yardımcı fiiller” kategorisinde değerlendirilmektedir (Gabain 1995: 90). Şen ise bu araştırmacılar farklı olarak *kılın-* yardımcı fiilini “şarta bağlı yardımcı fiil” olarak değerlendirmektedir (Şen 2020: 78). Bu, araştırmacıların yardımcı fiil konusuna doğrudan nasıl baktıkları ile ilgili olup *kılın-* fiili, *fil* + *zarf-fil* + *yardımcı fiil* yapısında, her zaman zarf-fiil ile beraber asıl fiilin anlamına katkı yapan yardımcı fiil konumundadır.

Eski Uygurcadaki *mental filler* üzerine bir çalışma yapan Yıldız da *kılın-* fiili için ‘bir şeyin yapılması için uğraşmak’ anlamını verdikten sonra fiili *icra fiilleri* başlığı altında değerlendirir (Yıldız 2016: 147).

kılın- fiilini, *ugra-* ve *kör-* fiilleriyle birlikte “niyet” başlığı altında veren Erdal, *ugra-* ve *kör-* fiillerinin ‘iş gerçekleştirilmeyi tasarlamak’ anlamında olduğunu belirtirken *kılın-* fiilinin ise doğrudan fiziksel hazırlığı ifade ettiğini belirtir (Erdal 2004: 258). Daha sonra -gAll zarf-fiili ile kurulan fiil birleşimleri bahsinde *sançgalı kılın-* ve *körkitgeli kılın-* örneklerini vererek bunları sırasıyla ‘bıçaklamaya girişmek, teşebbüs etmek’ ve ‘göstermeye girişmek, teşebbüs etmek’ olarak anlamlandırır (Erdal 2004: 410).

kılın- fiilinin, Orhon Türkçesi metinlerindeki temel anlamlarından yola çıkılarak Eski Türkçenin ilk döneminde sözlüksel bir fiil olarak kullanıldığını söylemek mümkün görünmektedir. Bu çıkarımın önemli nedenlerinden biri de bu döneme ait metinlerde yukarıda da değinildiği gibi fiil, yardımcı fiil kullanımının haricinde doğrudan temel cümlenin yüklemi konumunda kullanılmasıdır. Bununla birlikte Eski Uygur Türkçesinin erken dönemlerine ait metinlerinin yanında diğer metinlerde de bu fiil, çoğunlukla birleşik yapılardaki görevinden ziyade asıl sözlüksel anlamıyla birlikte *kıl-* ‘yapmak, etmek’ fiilinin dönüşlü biçimiyle de kullanımı tanıklanmıştır:

k(e)ntü tugmuş kılınmış meñigü t(e)ñri yerin untu iddı y(a)ruk t(e)ñrilerde adrultı (Hua/14-16) ‘kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık, tanrılardan ayrıldı.’ (Özbay 2019: 92).

öglerin köğüllerin ıçgınıp ne kılınmışın arıtı bilinmez boltular (AY 625/15-17 Kaya 1994: 328); (AB/475-77) ‘akıl ve düşüncelerini kaybedip ne yapacaklarını artık hiç bilemez oldular’ (Gulcalı 2015: 122).

edgüli ayıghı iki törlüg kılınclarıg bilmedin etözün kılınu yançdım erser... (AY 134/5-7 Kaya 1994: 120); (Ölmez 1991: 27) ‘hem iyi hem (de) kötü iki türlü davranışları bilmeden vücut(um)la suç işleyip kabahatte bulundum ise’ (Ölmez 1991: 27).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu fiil, aşağıdaki yapıların aksine yardımcı fiil konumunun yanında tek başına cümle içinde, doğrudan kendi anlamlarıyla, kullanılmaktadır. Orhon Türkçesinde bu fiilin sadece tek bir anlam alanını yani “yaratılmak” anlamına geldiği Aydın’ın (2017) çalışması aracılığıyla tanıklanmıştır. Böylelikle bu fiil için Orhon Türkçesi döneminde yardımcı fiilleşmenin başlamadığını dolayısıyla temel fiil şeklinde kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak özellikle Manihaist çevrede yazıldığı bilinen Huastuanift metninde yer alan bu fiil, doğrudan Orhon Türkçesindeki anlamıyla birlikte kullanılmıştır. Manihaist metinlerin, Budist metinlere göre daha erken döneme ait olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan fiilin Eski Uygur Türkçesinin ilk eserlerinde özellikle de Huastuanift metninde yardımcı fiilleşme sürecine henüz geçmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte *kılın-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinin daha geç dönemlerinde ve özellikle de Budist çevrede yazılmış metinlerinde yardımcı fiilleşme sürecinin başladığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Böylelikle fiil, Orhon Türkçesindeki sözlüksel anlam alanını karşılaması yanında farklı yapılarda farklı işlevleri karşılar duruma gelmiştir. Yardımcı fiil Orhon Türkçesinden Eski Uygur Türkçesine temel fiil > yardımcı fiil şeklinde bir gelişim sergilemiştir.

Eski Uygur Türkçesine ait metin incelemesi veya sözlük çalışması yapan araştırmacılar tarafından, *kılın-* fiili çoğunlukla ‘kılınmak, yapılmak, yaratılmak, gayret etmek (Eraslan 2012: 580); hazırlanmak, meşgul olmak, ilgilenmek, uğraşmak (Elmalı 2016: 389; Gulcalı 2015: 212); ‘davranmak, tavır takınmak, denemek; (biçim) almak’ (Wilkens 2021: 370) gibi anlamlarla karşılanmıştır. Verilen bu anlamlarının yanında, aşağıda örnekleri verilecek olan cümlelerden de anlaşılacağı üzere, *kılın-* fiili, -gAll biçimbirimiyle fiil birleşimi oluşturduğu yapılarda derin anlam alanı olarak “istek ve niyet” anlamını işaretlemektedir.

2. Eski Uygur Türkçesinde “İstek ve Niyet” Bildiren Bazı Birleşik Yapılar ve -gAll kılın- Yapısı

Eski Uygur Türkçesinde -gAll zarf-fiil ekini alarak kurulmuş bazı yapılarda “istek ve niyet” anlamının işaretlendiği göze çarpmaktadır. Bu tarz fiil birleşimlerinden bazıları doğrudan yardımcı fiilin esas anlamı sebebiyle “istek ve niyet” işaretlemektedir. Özellikle “istek ve niyet” anlam alanlarını işaretleyen bazı yardımcı fiiller ile kurulmuş yapıların örnekleri şu şekilde sıralanabilir:

eşidgeli küse- AY/72-15 (Kaya 1994: 96) ‘duymayı istemek’, **éltgeli ugra-** DKPAM/2309 (Elmalı 2016: 254) ‘götürmeyi istemek’, **tegingeli tapla-** DKPAM/1086 (Elmalı 2016: 240) ‘ulaşmayı istemek’, **tıñlagalı una-** DKPAM/320 (Elmalı 2016: 230)

‘dinlemek istemek’, kılğalı **katıgılan-** DKPAM/4047 (Elmalı 2016: 275) ‘yapmak istemek’ gibi.

Görüldüğü gibi *küse-* ‘istemek, arzu etmek’ fiilinin asıl anlamı hariç diğer fiiller ‘gayret etmek, çabalamak, niyetlenmek’ anlamlarına gelmektedir. Bu fiiller -gAll biçimbirimi ile birlikte birleşik yapılarda derin anlam olarak “istek ve niyet” işaretlemektedirler. Ayrıca bunlar, -gAll biçimbirimi olmadan da kendi anlamlarıyla beraber “istek ve niyet” anlam alanını işaretlemektedirler. Bu fiillerin yanı sıra, *kılın-* fiili ve ondan başka *sakın-*, *yarlıka-* ve *ötün-* yardımcı fiilleri de tek başlarına kullanıldığında farklı anlamlar ifade ederken -gAll biçimbirimi ile birlikte birleşik yapıya girdiklerinde alt anlamda “istek ve niyet” bildirirler: **kötürmeli sakın-** DKPAM/2648 (Elmalı 2016: 258) ‘götürmek istemek’, **ıdalagalı sakın-** Mayt/111-15 (Tekin 2019: 271) ‘vazgeçmeyi istemek’, **örtgeli yarlıka-** DKPAM/4068 (Elmalı 2016: 276) ‘örtmeyi istemek’, **bititgeli ötün-** Mayt/3-12 (Tekin 2019: 187) ‘yazmak istemek’.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere -gAll zarf-fiiliyle birleşik fiil durumunda bulunan bazı fiiller yardımcı fiil konumuna gelmiştir. Bu fiillerden bazıları doğrudan “istek ve niyet” anlamını işaretlerken bazıları da -gAll biçimbirimi ile fiil birleşimlerinde “istek ve niyet” anlam alanlarını işaretlemektedirler. *sakın-* fiilinin haricinde *yarlıka-* ve *ötün-* fiilleri hiyerarşik olarak kendisinden alttaki ve üstteki kişiden bir şey istemek olarak düşünülebilir. Doğal olarak bu fiillerin kendi anlamlarının altında bir “istek ve niyet” vardır. Sadece konuşurun hiyerarşik durumuna göre fiiller değişmektedir.

Bu yazının asıl konusu olan -gAll *kılın-* fiil birleşimi de yukarıda değinilen diğer yapılar gibi “istek ve niyet” anlam alanını işaretlemektedir. *kıl-* ‘yapmak, etmek’ anlamlarına gelen fiile dönüşlülük eki getirilerek türetilen *kılın-* fiilinin, daha önce de değinildiği gibi -gAll biçimbirimiyle kurduğu fiil birleşimi örnekleri aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Yapının örneklerine geçmeden önce -gAll *kılın-* fiil birleşiminin incelenmesi gereken dilbilimsel alanı *kipliktir*. Sebzecioğlu’na göre kiplik, insanın aktarılan önermeye rengini katan kesinlik, olasılık, istek, emir, şaşırma, gereklilik, zorunluluk gibi birçok ruh hâli olan bildirişmeye ait anlamsal ve edimbilimsel boyuttur. Kiplik tümce üstü birimleri de kullanarak ruhsal durumları yansıtabilme yelpazesini daha geniş tutabilmektedir (Sebzecioğlu 2016: 230).

Eski Uygur Türkçesindeki olasılık kipliği üzerine bir çalışma yapan Hirik (2010), kiplik terimini konuşur ya da yazarın sözcüne açıklık ve netlik getirmek amacıyla söz dizimi içerisinde yararlandığı, bir olay/durum karşısındaki tutumunu, düşüncesini yansıtan; kesinlik, tahmin, zorunluluk, yeterlilik, olasılık, şüphe, istek vs. anlam alanlarına sahip ekler ve sözler olarak tanımlamaktadır. Bunula birlikte bazı araştırmacılar kipliği anlambilimsel bir ulam olarak görmekte beraber, cümledeki istek işaretleyicilerinin de kiplik alanında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Rentsch 2013: 130). Bağlamla doğrudan alakalı olan ve ondan ayrı düşünülmemeyen kiplik sözcenin anlamını değiştirmesi yönüyle anlambilim alanına girmektedir (Hirik 2010: 1).

Benzer, kiplik kullanımı için konuşucunun atanmışları değil seçilmiş biçimleri kullandığını belirterek konuşucunun kipliği, Türkçedeki zaman eklerinden birini seçerek özellikle de istek ve niyet anlamlarını dinleyiciye vermek için kullandığını eklemiştir (Benzer 2008: 181-182).

Orhon Türkçesinden Eski Uygur Türkçesine yardımcı fiilleşme durumuna gelmiş *kılın-* fiili ve bu dönemin önemli zarf-fiillerinde olan -gAlı biçim birimi ile oluşmuş ve gramerleşme sürecini tamamlamış -gAlı *kılın-* yapısıyla meydana gelen örnekler ve onların işaretledikleri anlamlar istek kipliği çerçevesinde değerlendirilecektir. -gAlı *kılın-* yapısının cümle içerisinde isteği işaretleyen dilsel bir unsur olarak görülmesi mümkündür.

Çalışmasında anlam alanlarına göre “isteme”yi kategorileştiren Aslan Demir; emir, istek, rica, yalvarma gibi alt birimleri içine alan bir üst küme olarak “isteme” anlam alanını tasarlamıştır (Aslan Demir 2008: 93). İstek semantiğini isteme anlam alanının bir alt birimi olarak değerlendiren Aslan Demir’e göre istek semantiği, emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan durumları, zaman zaman da gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri, arzu veya hayal edilenleri karşılayan, ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüveleriyle yakın duran bir anlam alanıdır (Aslan Demir 2008: 93-94). Aslan Demir’e göre istek kategorisi genellikle, henüz gerçekleşmemiş; gerçekleşmesi çeşitli derecelerde potansiyel olan olay ve durumları içine alır (Aslan Demir 2008: 173). Ancak aşağıdaki yapılar incelendiğinde, çoğu yapı örneklerinde isteklerin gerçekleşmediği veyahut gerçekleşmesine çok az bir zaman kala dış etmenler tarafından engellendiği görülecektir.

Bununla birlikte Aslan Demir’e göre isteme kipliğinin alt anlam birimlerinden biri olan istek semantiğinin cümle içerisindeki işaretleyicilerinden biri de sözdizimsel istek işaretleyicileridir.² Bunlar sözdizimi ve bağlaşıma biçimi ile dikkat çeker ve sözdizimini ilgilendiren diziliş biçimlerinin yanı sıra, morfolojik ve sözlüksel işaretleyicilerinin de dâhil olduğu, birden fazla gramatikal düzeyi ilgilendiren bir temsil etme özelliğine sahiptir (Aslan Demir 2008: 133). Burada da gramerleşmesi tamamlanmış ve bağımlı biçim birim durumuna gelmiş yapının aşağıdaki örnekleri bu başlık çerçevesinde değerlendirilecektir.

yüz yüzegüsinte mar(i)mLARınTA barça ölüm yadılıp anta'ok ög içginur öz etin tañkalayur.. tişin çIKratur yaşlıg közin kadaşları tapa tétrü körür sav sözlegeli kılınSar sözleyü umaz DKPAM/613-17 ‘İç ve dış organlarında ölüm yayıldıkça suuru dağılır ve kendi etini parçalamaya başlar. Dişlerini sıkıp gıcırdatır. Yaşlı gözleriyle eşine dostuna dikkatlice bakar, konuşmaya çalışır (ama) konuşamaz.’ (Elmalı 2016: 234)

Elmalı'nın ‘konuşmaya çalışır’ olarak aktardığı -geli *kılın-* yapısı bağlamdan da hareketle “istek ve niyet” anlamlarını doğrudan işaretlemektedir. Eylemi yapacak kişinin ‘bir söz söylemeye niyetlendiği’, ‘bir söz söylemek istediği’ açıktır. Bu bakımdan cümleyi ‘konuşmak ister ama konuşamaz’ şeklinde aktarmak daha uygun

² İsteme kipliğinin alt anlam birimlerinden biri olan istek anlam alanının işaretleyicileri hakkında daha geniş bilgi için bk. Aslan Demir 2008: 99-146.

görülmektedir. Bu örnekte eylemi gerçekleştirecek kişi isteği tasarlanmış ve yapmaya koyulmuş ancak buna muktedir olamamıştır, dolayısıyla isteğin gerçekleşme potansiyeli ortadan kalkmıştır.

birök ol tsuylug tamuluğlar taşgaru üngeli kılınıp ügüz kıdığın yarmansarlar tolp etözleri tançu tançu bolup bıçılır DKPAM/762-65 ‘Eğer, o günahkâr cehennemlikler dışarı çıkmaya yeltenip ırmak kenarına tırmanırlarsa bütün vücutları dilim dilim olup biçilir.’ (Elmalı 2016: 236)

Elmalı tarafından ‘dışarı çıkmaya yelten-’ olarak aktarılmış olan *üngeli kılın-* yapısı da yine “‘istemek ve niyet” anlam alanını baskın bir şekilde işaretlemektedir. Bağlamdan hareketle eylemi yapan kişilerin dışarı çıkmak istediklerinde başlarına gelecek olaylar anlatılmaktadır. Aynı şekilde cehenneme düşecek canlıların tek arzulanacakları şey oradan çıkmak olacaktır. Bu bakımdan “‘cehennemden dışarı çıkmaya yeltenmek” yerine “‘cehennemden çıkmayı istemek, arzulamak ve niyetlenmek” daha uygun görülmektedir. Bu sebeple yapının geçtiği kısmın ‘dışarı çıkmak isteyerek ırmak kenarına tırmanırlarsa’ diye aktarılması yerinde olacaktır.

ol kılınçag sözlegeli kılınsar []/ küçleri küsünleri yetmez BT XXXVII/2277-78 ‘wenn diese versuchen, jenes Vergehen zu schilderen, [reicht selbst] deren Kraft [nicht aus].’ (Wilkens 2016: 331) / bu eylemleri tasvir ederlerse, anlatırlarsa ... güçleri kuvvetleri yetmez.

Wilkens tarafından harf çevrimi yapılan bu bölüm Elmalı’nın çalışmasında yoktur. Wilkens’in Almanca *zu schilderen* ‘tasvir etmek’ fiiliyle karşıladığı *-geli kılın-* yapısının geçtiği bağlam “‘istemek ve niyet” kipliğinin bir başka sözdizimsel işaretleyicilerindedir. Bu bağlamda *sözlegeli kılın-* yapısının tarafımızdan önerilen aktarımı ‘söylemeye niyetlendiklerinde, söylemek istediklerinde güçleri yetmez’ şeklindedir. Yine bu örnekte de eylemi gerçekleştirecek kişiler tarafından eylem tasarlanmış ve gerçekleştirilmeye niyetlenmiş ancak sonuca varılamamış yani istek gerçekleşmemiştir.

trizülün alıp t(e)ñri burhanag sançgali kılınıtı arasınta ol ört yalın teg tr(i)juli [...] YTR’ *kelip bartı..* DKPAM/2610-13 ‘Üç çatallı mızrağını (eline) alıp Tanrı Buda’yı mızraklamaya yeltendi. Bu arada o ateş gibi mızrak (şeytanın elinden...) çıkıp gitti.’ (Elmalı 2016: 257-258)

Elmalı tarafından *sançgali kılın-* yapısı ‘mızraklamaya yelten-’ şeklinde aktarılmıştır. Ancak ‘yeltenmek’ fiili, bu yapıdaki anlam derinliğini işaretlemeye yeterli değildir. Bu yüzden ‘üç çatallı mızrağını (eline) alıp Tanrı Buda’yı mızraklamaya niyetlendi, mızraklamayı istedi.’ şeklindeki aktarım daha doğru bulunmaktadır. Ayrıca bu örnekte, yukarıda da değinilen isteğin bir tanımı olarak isteklerin gerçekleşmesi çeşitli derecelerde potansiyel olması özelliği görülmemektedir. Burada eylemi gerçekleştirecek kişi tarafından istenilen şey tasarlanmış ancak eylemi yapmaya çok az bir zaman kala bu isteğin gerçekleşme potansiyeli ortadan kalkmıştır.

amarıları yme tag başgokların kelürüp çandallarka kemişgeli kılınıtlar BT XXXVII/7864-66 ‘Und einige von ihnen brachten bergspitzen herbei und schichten sich an diese auf candalas zu werfen.’ (Wilkens 2016: 635) / bazılarını yine dağ başına getirip cellatlara atmaya çalıştılar.

Wilkens tarafından *zu werfen* ‘atmak’ fiiliyle karşılanan yapının Türkçeye aktarımı ‘getirerek cellatlara bırakıp atmak istediler, atmaya niyetlendiler’ şeklinde olması, metnin bağlamı açısından daha uygun olacaktır.

çaştanê êlig begig şançgali urgali kılınıp bir ikintiske inçe tēp tēstiler takı negü küter sizler terkin monı sançıylar bıçınlar DKPAM/3524-28 ‘Hükümdar *Caştana*’yı mızraklamaya hazırlanarak birbirleriyle şöyle konuştular: ‘Artık ne bekliyorsunuz? Çabuk bunu mızraklayıp doğrayalım.’ (Elmalı 2016: 269)

Elmalı tarafından ‘*Caştana*’yı mızraklamaya vurmaya hazırlanarak’ şeklinde aktarılan yapıda, öncekilerde görüldüğü gibi yoğun bir “istek ve niyet” anlamı işaretlenmektedir. Bu yüzden ‘*Caştana*’yı mızraklamaya vurmaya niyetlenerek, mızraklamak vurmak isteyerek’ şeklindeki aktarımlar bağlama daha uygun düşmektedir.

kayusı küçlüg ermiş biz ança sözlep ört yalın teg y(i)ti kılıçın êlginte tuta yekler tapa yakın sikrip içkerü kirti ’eñ uluğu kalaşodarê atlıg yekniñ töpösinteki saçın tutup kılınçın bıçgali sançgali kılını DKPAM/3570-75 ‘Hangimiz kuvvetliymişiz (görelim). Bu şekilde konuşup ateş gibi keskin kılıcını elinde tutarak şeytanlara doğru yaklaşp sıçrayarak aralarına girdi. (Şeytanların) en büyüğü (olan) *Kalaşodara* adlı şeytanın tepesindeki saçı tutup kılıçla kesmeye hazırlandı.’ (Elmalı 2016: 269)

‘kesmeye hazırlanmak’ olarak aktarılan *bıçgali sançgali kılın-* yapısında da diğer örneklerde olduğu gibi “istek ve niyet” anlam alanını işaretlediği düşünülmektedir. Bu yapıyı ‘bir işe girişmek, bir işe hazırlanmak’ olarak düşünmekten ziyade ‘bir işi yapmayı istemek’ şeklinde düşünmek ve ‘saçını tutarak kılıçla kesmek doğramak istedi.’ şeklinde aktarmak daha uygun olacaktır.

inçip arziler iliginiñ bir kşan üdki biligin ol bilgeler arkası tenlegeli kılınсар AY/618-20 ‘Eğer kâhinler hükümdarının bir lahzalık bilgisi ile o bilge topluluğundaki karşılaştırılsa’ (Uçar 2009: 277)

Uçar, *tenlegeli kılın-* yapısını ‘karşılaştırılsa’ şeklinde bir ifadeyle karşılamıştır. Ancak bu ifade *-geli kılın-* yapısındaki “istek ve niyet” anlam alanını işaretlemek için yetersiz kalmaktadır. Bağlama göre bunun doğru aktarımı ‘o bilge topluluğundaki (şey) karşılaştırılmak istendiğinde’ şeklinde olmalıdır.

Bununla birlikte Çincedeki eşdeğerleri takip edilebilen metinlerden birisi olan Altun Yaruk metninin Çince karşılığında, buradaki *-geli kılın-* ifadesi 令 *ling* şekliyle karşılanmaktadır. 令 *ling* ifadesini Pulleyblank, “varsayım” başlığı altında verdikten sonra nedensellik bildiren yardımcı ifadelerden biri olduğunu söyler ve varsayımları, olasılıkları ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Bu kullanım klasik dönem metinlerinde nadir olmakla birlikte geç Muharip Devletler Dönemi’nde ve Han Hanedanlığı Dönemi’nde yaygın hâle gelmiştir (Pulleyblank 1995: 151-152). Giles de 令 *ling* ifadesinin anlamlarından birini ‘sebepl olmak’ olarak verir (Giles 1912: 901).

Görüldüğü üzere, Altun Yaruk V. kitapta geçen *-geli kılın-* yapısı Çince metin karşılığında 令 *ling* ifadesiyle karşılanmış olmasına rağmen hem Eski Uygur Türkçesi metnine olan çeviride hem Türkiye Türkçesine olan aktarımda farklı dil bilgisel yapılarla karşılanmaktadır. Uçar’ın ‘karşılaştırılsa’ aktarımı ‘karşılaştırılması

durumunda’ gibi anlamlarla Çincedeki karşılığına daha yakın durmaktadır. Ancak metnin bağlamından yapının yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi doğrudan istek ve niyet anlam alanını işaretleyerek ‘karşılaştırılmak istense, karşılaştırılmak istendiğinde’ gibi aktarımların daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle metinler Çince den çevrilmesine rağmen metnin orijinalindeki sözlüksel birimlerin doğrudan Türkçenin kendi yapısına uygun ve farklı ifadelerle karşılandığı görülmektedir.

açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yégeli kılınur AB/123-25 ‘açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.’ (Gulcalı 2015: 110)

Gulcalı, *yégeli kılın-* yapısını ‘yemek üzeredir’ şeklinde aktardıktan sonra yukarıdaki bağlamın harfiyen aktarımını ‘onun için açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp tekrar dönüp kendi yavrularını yemek zorunda kalmış.’ şeklinde vermiştir (Gulcalı 2015: 110). Ancak ne ‘yemek üzeredir’ ne de ‘yemek zorunda kalmış’ aktarımları, *yégeli kılın-* yapısının işaretlediği derin anlam alanını ifade etmekte yeterlidir. Bu yapı bundan önceki örneklerde olduğu gibi “istek ve niyet” ifadesini işaretler şekilde ‘yemek ister, yemeye niyetlenir’ olarak aktarılmalıdır.

Bunun yanında Gulcalı, Çince metindeki 必 *bì* (G 4562) ‘muhakkak -mAll, mutlaka’ ibaresinin Uygurcaya (-gAll) *kılın-* olarak aktarıldığını belirtir (Gulcalı, 2015; 137). Çince de 必 *bì* “kuvvetli zorunluluk” başlıkları altında değerlendirilir. Bu “kuvvetli zorunluluk” Çince de 必 *bì* ve 得 *děi* ifadelerinin yanı sıra 必 *bì* ifadesinin birlikte kullanımları olan 必须 *bìxū* ve 必得 *bìděi* ifadeleri ile de yapılmaktadır. 必 *bì* ifadesiyle kurulan yapılar, 得 *děi* ifadesine göre daha resmî kullanımlar içindir (Ross, Ma 2006: 71). Giles de 必 *bì* ifadesine ‘kesin olmak, gerekmek, -mAll’ olarak yer vermiştir (Giles 1912: 1090).

Gulcalı’nın *yégeli kılın-* yapısının harfiyen aktarımındaki ‘yemek zorunda olmak’ ibaresinin Çincedeki 必 *bì* etkisiyle oluştuğunu düşünmek mümkündür. Dolayısıyla burada yapının işaret ettiği anlam alanını, eylem sahibinin kendi yavrularını yemesinden başka çaresi kalmadığı için “eylemi gerçekleştirenin kendisinde bireysel nedenlerle oluşan zorunluluk hissiyatı”, “eylemi gerçekleştirmekten başka yolun olmaması”, “yapılması mutlak” veya “kişinin kendisine verdiği zorunlu bir istek” olarak düşünülebilir. Ancak buradaki örnekte yapının işaret ettiği anlam alanının “emir” veya “istek” olup olmadığını anlamak güç bir durumdur.

Yine bu örnek “isteğin potansiyel gerçekleşme özelliği” bakımından da değerlendirilmelidir. Burada öznenin (aç pars) eylemi gerçekleştirmekten başka yolu ve şansı yoktur ve dolayısıyla eylemi yapmaya (kendi yavrularını yemeye) niyetlenmiş ve istemiş ancak bağlamdan da hareketle bir Budist felsefe görüşüne uygun olarak prens kendisini aç pars için feda etmiştir, böylece eylemi yapamaya niyetlenen yani eylemi yapmayı isteyen kişiye bunu gerçekleştirme fırsatı vermemiştir. Dolayısıyla bu örnekte de “isteğin potansiyel gerçekleşme” özelliği vuku bulmamıştır.

küdüp vinaydaki töröçe evirgeli kılınup tevlig kürlüg yazok ayıtgalı ugramak Xuan IX /1109-12 ‘dass man wartet und sich bemüht [die Mönche u. Nonnen] gemäß dem Gesetz des Vinaya zu bekehren, und [gleichzeitig] beabsichtigt, betrügerische Vergehen [dieser Mönche und Nonnen] zu untersuchen’ (Aydemir 2010: 199)/

‘bekleyip *Vinaya*’daki töreye göre çevirmeye çalışarak hilekâr günahı söylemeyi istemek’

Hakan Aydemir’in çalışmasında, Almanca *zu bekehren* ‘çevirmek’ fiiliyle karşılanan bu ifade bize göre, “istek ve niyet” anlam alanının işaretlenmesine uygun olarak ‘*Vinaya*’daki töreye göre çevirmeye niyetlenerek, çevirmek isteyerek’ şeklinde aktarılmalıdır.

bo iki türlüg bag tıltagında yañılok turur üküş sezik kezig yañılmıñın ked bütürgeli kıluntukda yanturu yene yañılok yéti sezik tugmış Vsam/527-31 ‘Bu iki türlü bağ sebebiyle (yani bu iki sonuçla) pek çok ihtilaf ortaya çıkmıştır. (Mantık terimlerinin) sırası hakkındaki yanlışlığı tamamen ortadan kaldırmak için hazırlanmasına rağmen yeniden ihtilafı yedi konu ortaya çıkmıştır.’ (Elmalı 2017: 161)

Elmalı’nın aktardığı ‘ortadan kaldırmak için hazırlanmasına rağmen’ ibaresi yapının diğer örneklerinde olduğu gibi *-geli kılın-* yapısının anlam derinliğini işaretlemeye yeterli değildir. Bunun yerine tarafımızca düşünülen aktarma, ‘yanılgıyı tamamen bitirmeyi istemesine rağmen’ şeklinde “istek” anlam alanının işaretlenmesiyle oluşmaktadır. Buradaki yapıda işaretlenen ‘yanılgıyı tamamen bitirmeyi istemek’ anlam alanı, ‘yanılgıyı tamamen ortadan kaldırmak için hazırlanmak’ anlam alanına göre daha ağır basmaktadır.

ügüz ertgeli ogradıñ işiñ bütmez

beg bolgali kıluntıñ yarlıkıñ yorımaz ETŞ/35-28

‘Nehir geçmeyi düşündün, işin olmaz; bey olmaya çalıştın, fermanın geçmez.’ (Arat 2007: 35/28)

Arat’ın ‘bey olmaya çalıştın’ şeklinde aktardığı *bolgali kılın-* yapısının ‘bir şey olmaya çalışmak’ anlamından ziyade ‘bir şey olmak istemek’ anlam alanına uygunluğu daha ağır basmaktadır. Bu bakımdan yapının ‘bey olmak istedin (ancak bu durumda da) hükmün geçmez’ şeklindeki aktarımın, bu çalışma kapsamında daha uygun olacağı sonucuna varılmıştır. Bu örnek üzerinde de incelenmesi gereken “isteğin potansiyel gerçekleşmesi” özelliği, gerçekleşmiş gibi görünmemektedir. Çünkü bağlamdan hareketle bey olmak isteyen kişiye bu durumun gerçekleşmesinden sonra hiçbir şekilde tanınmayacağı yani fermanın geçmeyeceği söylenerek onu bu isteğinden caydırma çabası güdülmüştür. Bu durumda da “isteğin potansiyel gerçekleşme durumu” yine vuku bulmamıştır.

kértü köñlümüzni azkıya tavar birle yme körkitgeli kılınsa... ‘bizim gerçek düşünceimizi azıcık malla yine göstermek için yorulsa’ Gabain (1935, Eraslan 2012: 411’den).

Yukarıdaki cümlede görülen yapı, bundan önceki cümlelerde yer alan yapının işaretlediği “istek ve niyet” anlam alanını doğrudan karşılamaktadır. Yapının işaretlediği anlam alanına göre aktarım ‘göstermek istese’ şeklinde olmalıdır.

Bununla birlikte yukarıda çeşitli metinlerden örnekleri verilen *-gAll kılın-* yapısının bir bütün olarak gramerleşme boyutu da ele alınmalıdır. Gramerleşme terimi basitçe Vardar (2002: 72)’ın tanımına göre “dil’in evrim süreci içerisinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi” ve Gökçe (2013: 21)’ye göre de “bağımsız sözlüksel birimlerin, bir takım dilbilimsel bağlamlarda gramatikal işaretçi olarak görev

almaları”dır. *kılın-* fiilinin temel sözlüksel anlamı, Orhon Türkçesi metinlerinde ‘yaratılmak’ olarak tanımlanmışken Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise doğrudan, yukarıda örnekleri verildiği şekilde, ‘yapmak, yapılmak’ ve bunun yanında ‘yaratılmak’ olarak da tanımlanabilmektedir. Bunun yanında bu fiil, fiil birleşimlerinde -gAlı biçimbirimi ile birlikte temel sözlük anlamından uzaklaşarak yeni anlam alanlarını da karşılayabilmektedir. Bu yüzden bu yardımcı fiilin ve -gAlı *kılın-* yapısının gramerleşerek “istek ve niyet” anlam alanını karşılayan ve istek kipliğini işaretleyen biçimbirimler hâline geldiğini söylemek mümkündür. Gökçe, gramerleşme sürecinin ilk aşamasını “anlamsızlaşma” olarak görür ve bunu kısaca anlam içeriğindeki kayıp olarak açıklar (Gökçe 2013: 31). Buna göre *kılın-* yardımcı fiili, kullanıldığı ilk dönemden Eski Uygur Türkçesine geldiği döneme kadar birtakım anlam geçişlerine maruz kalmıştır. Yukarıda da değinilen örneklerde kendi sözlüksel yani en temel ve en yaygın anlamıyla kullanıldığı metinlere tarih bakımından daha yakın olan Eski Uygur Türkçesinin Manihaist çevrede yazılmış metinlerinde dilbilgisel anlama dönüşerek gramatikleştiği görülmektedir. Bunun yanında artık daha fazla çeviriye dayalı metinlerin Eski Uygur edebiyatında görülmesiyle birlikte bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan fiil birleşimlerinde ise *kılın-* fiili hem dilbilgisel anlama dönüşme hem de gramatikleşme sürecine girmiştir. Ancak yine de bu anlam geçişlerini kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir.

Bağımsız sözlüksel birimlerdeki ses indirgemeleri, birçok araştırmacı tarafından gramerleşmenin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Ancak bununla birlikte Gökçe, çalışmasında gramerleşen dil birimlerinin her zaman ses indirgemelerine maruz kalmaları gibi bir zorunluluğun olmadığına dair görüşler belirten araştırmacılara da değinmiştir. Yine bu araştırmacılara göre gramerleşme süreçleri sonucunda ses erozyonlarının ya da ses indirgemelerinin ortaya çıkması bir zorunluluk değildir (Gökçe 2013: 36-37). Yani gramerleşme ve buna bağlı olarak bağımlı biçimbirime dönüşme mutlak surette ses olaylarına dayalı bir süreç gerektirmez. Gramerleşmeye maruz kalan biçimbirimlerin ses indirgenmesine ya da ekleşmesine gerek kalmadan doğrudan kendi biçimleriyle de kullanılmaları ve cümle içerisinde yer almaları mümkündür. -gAlı *kılın-* yapısının da ses indirgemelerine maruz kalmadan gramerleşme sürecini tamamlayarak cümlede görevli birimlerden biri olarak değerlendirilebilmesi olanak dâhilindedir. Ancak bununla birlikte ekleşmeye maruz kalmadığını söylemek de mümkün olmayacaktır. Yukarıda da görüldüğü üzere -gAlı *kılın-* bir “istek kodlayıcısı”dır. Bu bağlamda yapının ek olarak ele alınmasında herhangi bir sakınca görünmemektedir.

Gerek işaretlediği anlamlara göre, -gAlı *kılın-* yapısının gerekse de bu yapıdan farklı olarak yukarıda değinilen -gAlı *küse-*, *ugra-*, *tapla-*, *una-*, *katıgılan-* *sakın-* gibi yapılar *isteme kipliğini işaretleyen/kodlayan modal yardımcı fiillerden oluşmuş fiil birleşimleri* olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında *ötün-* ve *yarlıka-* fiiller de esasen sözlüksel olarak farklı anlam alanlarını karşılamalarının³ yanında yardımcı fiil durumundaki fiil birleşimlerinde aynı anlamı işaretlediği için yine *isteme kipliğini işaretleyen modal yardımcı fiillerden oluşmuş fiil birleşimleri* başlığı çerçevesinde

³ Ayrıca Wilkens, *sakın-* fiilinin *tile-* ve *iste-* gibi “istek” bildiren fiillerle ikileme yapılarına girdiğini belirterek “istemek, arzu etmek, ummak, dilemek” gibi anlamları karşıladığına da vurgu yapmıştır (Wilkens 2021: 575).

değerlendirilebilir.⁴Bunlardan bazıları, yapılarda doğrudan kendilerine has anlamlarından uzaklaşarak gramerleşme ve “istek” anlamını işaretleme yoluna girmişlerdir. Eski Uygur Türkçesinde bu tarzda anlam alanını işaretleyen fiil birleşimlerinin sayısını artırmak pekâlâ mümkündür.

3. Sonuç

Eski Uygur Türkçesi dönemi gerek verilen eserler gerekse bu eserlerdeki dil bilimsel özellikler bakımından kendisinden bir önceki dönem olan Orhon Türkçesine göre daha geniş bir yapıya sahiptir. Özellikle Eski Uygur Türkçesi metinlerinde birleşik fiil kullanımı daha yaygın ve daha kapsamlıdır. Türk dilinin tarihi devirlerinde çeşitli biçimlerde görülen fiil birleşimleri, kendini Eski Uygur Türkçesi döneminde fazlaca göstermiştir. Orhon Türkçesiyle birlikte görülen ancak Eski Uygur Türkçesinden itibaren yaygınlık kazanarak Türk dilinin önemli yapılarından biri hâline gelen fiil birleşimleri, ayrı ayrı metinlerdeki bağlamlarından hareketle işaretledikleri anlam derinlikleri tespit edilerek incelenmelidir. *kılın-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinin tarihsel olarak daha erken dönem metinlerinde sözlüksel anlamını koruyarak temel fiil şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak yine aynı dönemin daha geç metinlerinde görülen şekliyle bu fiilin yardımcı fiilleşme sürecine girdiği görülmüştür. Bu fiilin çoğunlukla geç dönem metinleriyle birlikte kendi anlamsal içeriğinden uzaklaşarak yani gerçek anlam alanından çıkarak ve kurduğu yapıyla birlikte farklı bir kipliği karşıladığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte yapının örneklerinden ve bağlamından hareketle işaretledikleri anlam alanı “istek ve niyet” olarak düşünülmüştür. Bu bağlamda yapının genelde “isteme kipliği” özelde de “istek semantiği” ile olan bağları incelenerek kiplik ile olan bağlantısı düşünülmeye çalışılmıştır. Kiplik ile olan bağlantısı sebebiyle -gAll kılın- yapısının gramerleşme süreci üzerinde de durularak bağımlı biçimbirim hâline gelmiş olduğu ve cümlede istek kipliğinin anlamsal alanlarını işaretleyen yapı olduğu düşünülmüştür. Bununla beraber gramerleşme sürecinde geçirdiği veya geçirmesi muhtemel bazı aşamalar ile de değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca isteklerin “potansiyel gerçekleşme durumu” da gerçekleşip gerçekleşmeme açısından açık olan ve bağlamı bilinen örnekler üzerinde incelenmiştir. -gAll kılın- yapısı yalnızca Eski Uygur Türkçesi döneminde verilen eserlerde tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklerde bu yapı, metinlerin inceleycileri tarafından farklı anlamlarla işaretlenmiştir. Bu anlamlar -maya hazırlan-, -maya çalış-, -maya yelten-, karşılaştı-, -mek üzere ol-, -mek zorunda kal- şeklindedir.

Bu bağlamda yukarıda verilen anlamların yetersiz kaldığı düşünülerek yapısının anlam derinliğini “istek ve niyet” şeklinde işaretlemenin daha doğru olacağı belirtilmiştir. Bunun yanında Çince karşılıkları kontrol edilebilen metinlerden olan Altun Yaruk Sudur metninin Çince karşılığında geçen iki farklı yapı, Eski Uygur Türkçesine yapılan çevirilerde tek bir yapı hâlinde -gAll kılın- yapısıyla karşılanmıştır. Çince metinlerde -gAll kılın- yapısının karşılığı olarak 令 *ling* ve 必 *bi* ifadeleri kullanılmıştır. Bunlardan ilki olan 令 *ling* bir sebep bildiren ifade olmakla beraber

⁴ Bunun yanında içerisinde *sakin-* ve *ötün-* gibi yardımcı fiillerin durumu için bk. Gabain 1995: 90; Ersan 2015: 93 ve Polat 2017.

“olasılık ve ihtimal” bildirir. Bunun yanında diğer ifade olan 必 *bi* ise kullanıldığı cümlelere “kuvvetli zorunluluk” anlamı katar. Ancak gerek 令 *ling* gerekse de 必 *bi* yapısının anlamları, metinlerin bağlamlarından hareketle, Eski Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine olan aktarımlarda yeterli olmamıştır. Bu bakımdan bu örneklerdeki yapıların aktarımı bağlamlarına göre değerlendirilerek diğer örneklerde olduğu gibi “istek ve niyet” anlamlarına uygun şekilde aktarılmıştır.

Kısaltmalar

AB: Aç Bars Hikâyesi	ETŞ: Eski Türk Şiiri
AY: Altun Yaruk Sudur	Hua: Huastuanift
BT XXXVII: Berliner Turfantexte 37- Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā	Xuan IX: Xuanzang-Biographie IX Mayt: Maytrisimit
DKPAM: Daşakarmapathāvadānamālā	Vsam: Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker.
- AYDEMİR, Hakan (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Doktora Tezi. Göttingen: Georg-August-Universität Göttingen.
- AYDIN, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- BENZER, Ahmet (2008). *Fiilde Zaman Görünüş Kip ve Kiplik*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon.
- ELMALI, Murat (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*. Ankara: TDK.
- ELMALI, Murat (2017). *Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz*. Ankara: TDK.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERSAN, Raziye (2015). *Altun Yaruk Bağlamında Eski Uygurcada Fiil Birleşmeleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- GABAIN, Anne Marie von (1953). “Türkçede Fiil Birleşmeleri”. *TDAYB*, 16-28.
- GABAIN, Anne Marie von (1995). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK.
- GILES, Herbert A. (1912). *A Chinese-English Dictionary*. Shanghai-London.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- GULCALI, Zemire (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Hikâyesi*. Ankara: TDK.

- HİRİK, Seçil (2010). *Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KAYA, Ceval (2004). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1.
- ÖZBAY, Betül (2019). *Huastuanifti Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK.
- POLAT, Ülkü (2017). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasvir Filleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/4: 2012-2026.
- PULLEYBLANK, Edwin G. (1995). *Outline of Classical Chinese Grammar*. Vancouver: UBC.
- RENTZSCH, Julian (2013). “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”. *Bilig*, 67: 129-168.
- ROSS, Claudia; MA, Jing-heng Sheng (2006). *Modern Mandarin Chinese Grammar A Practical Guide*. New York: Routledge Published.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2016). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit.
- ŞANLI, Cevdet (1992). *Eski Türk Şiiri (İnceleme, Metin, İndeks)*. Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- ŞEN, Serkan (2020). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit.
- TEKİN, Şinasi (1992). “Eski Türkçe”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-120.
- TEKİN, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOKYÜREK, Hacer (2005). *Eski Türkçede (VIII. yy.-XII. yy.) Yardımcı Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- UÇAR, Erdem (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- WILKENS, Jens (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*. Turnhout: Brepols.
- WILKENS, Jens (2021) *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

Kazak Türkçesi Ağızlarında Bulunan Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Kelimeler*

Words of Gokturk Inscriptions Existing in the Dialects of Kazakh Language

Janarbyek Asım Khan

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara / Türkiye

✉ asımhanjanarbek@gmail.com

id 0000-0002-3769-7206

Atıf

Citation

Asım Khan, Janarbyek (2021). Kazak Türkçesi Ağızlarında Bulunan Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Kelimeler. *Dil Araştırmaları*, 28: 161-172.

Başvuru

Submitted

26.03.2021

Revizyon

Revised

26.04.2021

Kabul

Accepted

27.04.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Günümüzde yaşayan Türk lehçelerinin yazılı ilk kaynağı Köktürk harfli yazıtlardır. Bundan dolayı bu yazıtların dil özelliklerin izleri bütün Türk lehçelerinde bulunabilmektedir. Köktürk harfli yazıtlarda kullanılmış olan bazı kelimeler, Kazak Türkçesi ağızlarında da yaşamaktadır. Adı geçen yazıtlarda bulunan bu kelimelerin bazıları Kazak Türkçesinin edebî dilinde değişikliğe uğramışken, ağızlarında korunmuştur. Çünkü bilindiği gibi ağızlar arkaik unsurları koruma özelliğine sahiptir. Örneğin, Yenisey ve Suci yazıtlarında agıl şeklinde olup “ağıl” anlamına gelen kelime, edebî dilde awıl şeklinde olup “köy” anlamını almışken, Kazak Türkçesinin Türkmenistan’daki Krasnovodsk, Nebidag, Taşawız, Aşhabad ağızlarında Eski Türkçede olduğu gibi agıl şeklinde, “ağıl” anlamını korumuştur. Söz konusu agıl kelimesi Türkiye Türkçesi edebî dilinde ve Kırgız Türkçesinin ağızlarında da hiç değişikliğe uğramadan aynı “ağıl” anlamında kullanılmaktadır. Bu çalışmada Kazak Türkçesinin ağızlarında bulunan ve Orhun, Yenisey yazıtlarında ve Irk Bitig’te rastlanan (adaş Y 26, 10; agıl Y 47, 54; bulna- KÇ 22; bulun KÇ 5; könek IB 57 gibi) kelimeler üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın amacı, bugün canlılığını koruyan Kazak Türkçesi ağızları ile Köktürk harfli yazıtlardaki sözcüklerinin ortak unsurlarını ortaya koymaktır. Böylece Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarındaki kelimelerle Kazak Türkçesi ağızlarının yaşayan sözcükleri karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi Ağızları, Köktürk Harfli Yazıtlar, Eski Türkçe

* Bu makale, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi SBE Türkoloji Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı kapsamında hazırlanan “Kazak Türkçesinde Ses ve Anlam Değişikliğine Uğrayan Köktürk Yazıtlarına Ait Kelimeler” adlı tezden üretilmiş, 16-17 Mayıs 2015 1. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulan “Köktürk Harfli Yazıtlar ile Kazak Türkçesi Ağızlarında Bulunan Ortak Kelimeler” başlıklı bildirisinin gözden geçirilerek genişletilmiş biçimidir.

ABSTRACT

The first written source of Turkic languages is the inscriptions written with Runic letters. Therefore, traces of the linguistic features of these inscriptions can be found in all Turkic languages.

Some words used in the inscriptions written with Runic letters also exist in Kazakh language's dialects. While some of these words written in the mentioned inscriptions have undergone a change in the literary language of Kazakh, but are preserved in its dialects because, as it is known, dialects have the feature of protecting archaic elements. For example, while the word written as *agil* in the inscriptions of Yenisey and Suci means "barn" but it is written as *awil* in the literary language and it means "village", it preserves its state as *agil* and the meaning as "barn" in Krasnovodsk, Nebidag, Taşawız, and Aşhabad dialects of Kazakh language in Turkmenistan. The word *agil* is used in the meaning of "barn" both in Turkish literary language and in the dialects of Kyrgyz language without having any change or modification.

In this study, the words common for Kazakh language's dialects and in Orkhon, Yenisey inscriptions and Irk Bitig (such as *adaş* Y 26, 10; *agil* Y 47, 54; *bulna*- KÇ 22; *bulun* KÇ 5; *könek* IB 57) shall be examined. The aim of our study is to reveal the common elements of the vocabulary of the Kazakh dialects and of the inscriptions written with Runic letters. In this way, the words used in the first written sources of the Turkish language shall be compared with the words still existing in Kazakh language's dialects.

Keywords: Dialects of Kazakh language, Inscriptions with Gokturk letters, Old Turkic

Giriş

En eski yazılı metinlerimiz olan Köktürk harfli yazıtlardan günümüz Türk lehçe ve şivelerine kadar aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Köktürk harfli yazıtlarda geçen kelimelerin büyük bir kısmı çağdaş Türk lehçelerinde korunmuş veya bazı ses ve anlam değişikliklerine uğrayarak günümüze ulaşmıştır. Bu kelimelerin çoğu, bazı ses ve anlam değişimleriyle Kazak Türkçesinin ağızlarında da yaşamaktadır. Bu değişiklikleri ortaya çıkarmak, Kazak Türkçesinin tarihî gramerini yazmada Kazak Türkçesinin ses bilgisindeki ve anlam bilimindeki bazı konuları açıklamada çok önemlidir.

Çalışmamızda, Eski Türkçedeki kelimelerin tespiti ve örnek cümleleri için Tekin (2013; 2014), Aydın (2017), Şirin User (2010) ve Useev (2011) eserleri esas alınmıştır. Kazak Türkçesi ağızlarındaki kelimelerin tespiti ve örnek cümleleri için de *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* adlı sözlük kullanılmıştır.

1. adak "ayak" (Tekin 2014: 36)

Eski Türkçedeki *adak* kelimesi, d>z>y ses gelişimi sonucu bugün; Türkmen, Kazan Tatar, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kırgız, Altay ve Teleüt Türkçesinde *ayak*; Şor, Sagay ve Sarı Uygur Türkçesinde *azak*; Soyot Türkçesinde *adak*, Halaç Türkçesinde

hadāq; Yakut Türkçesinde *atax*; Çuvaş Türkçesinde *ura* biçiminde geçer (Eren 1999: 26).

Söz konusu kelime Kazak Türkçesinin Karakalpakistan ağzında *adaq arba* şeklinde birleşik yapıda ve “yürüteç” anlamında kullanılmaktadır (QTAS, 19). Kelime, Özbek Türkçesi ağzlarında da *adaq arvā* biçiminde olup aynı anlamda geçmektedir (Sevortyan 1974: 88).

ET: *Türk bodun adak kamşatdı*. “Türk halkı(nın) ayağı sendeledi.” (KT K 6-7) (Tekin 2014: 36)

KTA: *Adaq arba - jas balanı jürütüwge üyretiw üşin jasalğan ayaq arba*. “Yürüteç, yeni yürümeye başlayan çocukların çabuk yürümelerini sağlayan araç.” (QTAS, 19)

2. *adaş* “arkadaş, dost” (Useev 2011: 65)

Clauson, kelimeyi *āt*’tan getirir ve “arkadaş” anlamının erken dönemde yaygın olarak kullanıldığını vurgular. Ayrıca *āt*’ın muhtemelen “boy adı” anlamına geldiğini, dolayısıyla *adaş*’ın “aynı boya mensup (insanlar)” anlamında kullanıldığını düşünür (Clauson 1972: 72). Erdal, Doerfer’in kelimeyi “adları bir” anlamındaki *āt+daş*’tan getirdiğini belirtir ve bu görüşü benimser (Erdal 1991: 119). Tekin ise *adaş* kelimesinin “adları bir” anlamının olmadığını dile getirir. Ayrıca Eski Türkçe döneminden önce *t>d* değişmesinin görülmediğini, Orta Türkçe metinlerinde ve günümüz Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesindeki *ayaş* biçiminin **ātdaş*’dan gelişmediğini savunur (Tekin 2013: 360).

Eski Türkçedeki *adaş* kelimesi Çin Kazaklarının ağzında hiçbir değişikliğe uğramadan aynı şekilde korunmuşken, Moğolistan Kazaklarının ağzında ise “adaş, adları bir” anlamında kullanılmaktadır (QTAS, 20). Kelime, Türkiye Türkçesi ağzlarında da *adaş* şeklinde ve aynı “dost, arkadaş” anlamında varlığını sürdürmektedir (DS I, 64).

ET: *(Alt)mış er adasıyız, ilig er edgü eşiniz, öz ijin-içiniz...* “Altmış cesur dostunuz, elli cesur iyi yaşıtınız, kendi büyük ve küçük kardeşleriniz...” (Y 26, 10) (Useev 2011: 65)

KTA: *Adası* “dost, arkadaş, yoldaş” (QTAS, 20)

3. *agıl* “ağıl” (Useev 2011: 91)

Eren, kelimenin kökünün tam olarak bilinmediğini, fakat bilimsel yayınlarda sıkça Türkçe *ağ* köküne dayandırıldığını vurgular. Ayrıca, kelimenin *ağıl* biçiminin Moğalca *ayıl*’den geldiği yolundaki görüşleri de reddeder (Eren 1999: 3).

Eski Türkçeden başlayarak birçok lehçede kullanılan *agıl* “ağıl” kelimesi bugün, Türkiye Türkçesinde *ağıl*, Türkmen Türkçesinde *a:ğıl*, Özbek Türkçesinde *âğıl*, Kazan Tatar Türkçesinde *avıl*, Kırgız Türkçesinde *agıl*, Hakas ve Tuva Türkçesinde *a:l*, Yakut Türkçesinde *ial*, Çuvaş Türkçesinde de *yal* biçiminde varlığını sürdürmektedir (Clauson 1972: 83; Eren 1999: 3).

Söz konusu kelime, Kazak Türkçesinin Türkmenistan'daki Krasnovodsk, Nebidag, Taşavız, Aşhabad ve Özbekistan ağızlarında *agıl* “ağıl” biçimini korumuşken (QTAS, 18), edebî dilde *awıl* biçiminde ve “köy” anlamında kullanılmaktadır (QTTS, 73).

ET: *Agulum on, yulkım sansız erti, inim yiti, urım üç, kızım üç erti*. “Agılım on, atım sayısız idi, erkek kardeşim üç, oğlum üç, kızım üç idi” (Y 47, 5-6) (Useev 2011: 91)

KTA: *Keşte jandıqtardı ağılğa qamawdı umutpañ*. “Akşam hayvanları ahıra kapatmayı unutmayın.” (QTAS, 18)

4. *altmış* “*altmış*” (Useev 2011: 110)

Kelimenin kökeni hakkında fikir birliğine varılmasa da Eren, Sibirya diyalektlerinde ve Sarı Uygurcada *altmış* yerine *altı on* biçiminin kullanıldığını örneklerle göstererek *altı* sayı kelimesine eklenen *-miş*'in bir ek olmadığını, ancak *altı* ve *miş* sözlerinin birleşmesiyle *seksen* (<*sekiz on*) ve *doksan* (<*dokuz on*) sayı adlarında kullanılan *on* gibi “10” sayısını bildiren bir kelime oluşunu dile getirir (Eren 1999: 11).

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmaya başlayan *altmış*'ın yanı sıra Kıpçak Türkçesinde *altmış*, *atmış* biçiminde kullanımları mevcuttur (KTS, 8, 16). Kelime bugün; Kazak, Nogay ve Karakalpak Türkçesinde *alpıs* biçiminde kullanılmaktadır. *Altmış* biçimi Türkiye Türkçesi başta olmak üzere Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Kırım Tatar, Kumuk, Karaçay-Malkar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçesinde korunmaktadır (Sevortyan 1974: 141). Kırgız Türkçesinde *altmış*, Özbek Türkçesinde *ältmiş*, Yeni Uygur Türkçesinde *a(l)tmış*, Çuvaş Türkçesinde *utmal* şeklinde geçmektedir (Sevortyan 1974: 141).

Altmış biçimi Kazak Türkçesinde Almatı'nın Jambıl bölgesi ve Karakalpakistan ağızlarında hiç değişikliğe uğramadan aynı şekilde kullanılmaktadır (QTAS, 57).

ET: *Esiz elime, kunçuyıma, oğlanıma, bodunıma, esizime, altmış yaşımnda adırılıtm*. “Ne yazık, devletimden, prensesimden, oğullarımdan, halkımdan, zavallılarımdan altmış yaşımnda ayrıldım.” (Y 1, 1) (Useev 2011: 110)

KTA: *Jüz altmış somğa bir etik aldım*. “Yüz altmış soma bir çizme aldım.” (QTAS, 57)

5. *bulna*- “*yakalamak, tutsak etmek*” (User 2010: 381)

Kül İç Çor yazıtında geçen *bulnad-* veya *bulna-* “yakalamak, tutsak etmek” fiilini Kotwicz-Samoyloviç, Orkun, Malov *bu...*, Tekin *bu[ln]ad[ı]*, Clauson-Tryjarski *bulnadı*, Hayashi-Ōsawa *bulunad[ıp]*, Berta *bulnadıp*, Hatice Şirin User *bulnad[ıp]*, Ölmez *bulnad[ı]* şeklinde okumuşlardır (Aydın 2014: 35). Kelimenin Dîvânü Lugâti't-Türk'te *bulna-* “tutsak etmek, esir almak” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 602), Kutadgu Bilig'de *bulna-* “esir etmek, tutsak etmek” (Arat 1979: 116) ve Nehcü'l-Ferâdis'te *bulun bol-*, *bulun kal-* (Ata 2014: 88) şekilleri tespit edilmiştir. Günümüz Türk lehçelerinde fiilin kullanımına rastlanmamaktadır.

Bulna- biçimi, Çin Kazaklarının ağzında hiç değişikliğe uğramadan aynı şekilde korunmuştur (QTAS, 159).

ET: *Oğlın kişisin bulnad[ıp]...* “Çocuklarını, karısını tutsak edip...” (KÇ 22) (User 2010: 381; Aydın 2017: 138)

KTA: *Bulna-* “yakalamak, tutsak etmek, tutuklamak” (QTAS, 159)

6. *bulun* “esir, tutsak” (User 2010: 298)

Yine Kül İç Çor yazıtında geçen *bulun* kelimesini Kotwicz-Samoyloviç, Orkun, Malov ve Aydarov *bolun*, Clauson, Tekin ve Şirin User *bulun*; Karcavbay *bulan* şeklinde okumuşlardır (User 2010: 103; Aydın 2014: 35). Kelime, Dîvânu Lugâti’t-Türk (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 602), Kutadgu Bilig (Arat 1979: 116) ve Nehcü’l-Ferâdis’te *bulun* “tutsak,esir” (Ata 2014: 88) biçiminde geçmektedir. Ancak kelimenin günümüz Türk lehçelerinde kullanımına rastlanmamaktadır.

Söz konusu kelime, Çin Kazaklarının ağzında *bulın* şeklinde olup aynı anlamda korunmuştur (QTAS, 160). Eski Türkçedeki dar-yuvarlak /u/ ünlüsünün Kazak Türkçesinde kelime ortasında ve sonunda düzleşerek /ı/ ya dönüşme olayını art damak ünlülerden (a, ı, o, u) sonra gelen /u/ ünlüsünden izleyebiliriz. Bu değişme çoğunlukla ilk heceden sonraki hecelerde düzenli olarak görülmektedir (Tomanov 1981: 13; Asımhan 2014: 14).

ET: *Sarıç çulugan yağıttukda [kül iç] çor [oplayu tegi]p sançıp ölürip oğlın kişisin bulun kul[ıp ...]* “Sarıç Çulug ile savaştığı sırada Kül İç Çor ileri atılarak saldırıp, mızraklayıp, çocuklarını (ve) karısını tutsak edip...” (KÇ 5) (User 2010: 298; Aydın 2017: 134)

KTA: *Bulun* “esir, tutsak” (QTAS, 160)

7. *bunça* “bunca, bu kadar” (Tekin 2014: 135)

Eski Türkçedeki *bu* işaret zamirinin eşitlik hâli çekimi olan *bunça* “bunca, bu kadar” kelimesi Kazak Türkçesinin Kökşetaw’ın Qızıltuw ağzında *bunşa* şeklinde olup aynı anlamı taşımaktadır (QTAS, 160). Edebî dilde ise *munşa* “bunca, bu kadar” biçiminde varlığını sürdürmektedir (QTTS, 602).

Eski Türkçede bulunan /ç/ sesi birçok lehçede korunurken Kazak Türkçesi başta olmak üzere Karakalpak, Nogay Türkçesinde vb. /ş/ sesine döner (Serebrennikov ve Gadjeva 2011: 67). Yaygın olarak kullanılan /ç/ sesi ise Kazak Türkçesinde çok az sayıda alıntı kelimelerde ve Mañğıstaw, güneydoğu ağzlarında görülmektedir (Qaliyev ve Sarıbayev 1991: 21).

ET: *Bunça bitig bitigme kül tigin atısı yollug tigin bitidim.* “Bunca yazıyı yazan: Kül Tigin’in yeğeni Yollug Tigin, (ben), yazdım.” (KT GD) (Tekin 2014: 40-41)

KTA: *bunşa qoy qaydan keldi?* “Bu kadar koyun nereden geldi?” (QTAS, 160)

8. *kamiş* “*kamiş*” (Tekin 2013: 54)

Räsänen, kelimeyi Gabain’ın (1988: 277) *Eski Türkçenin Grameri* çalışmasında “fırlatmak, savurmak” anlamında geçen *kam-* fiiline bağlar (Räsänen 1969: 230). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov* adlı çalışmada ise *kamçı*, *kamiçi* “kamçı” kelimelerinin de kökü sayılan farazi **kam-*, **kami-* “örmek” fiilinden geldiği belirtilmiştir (ESTY, 1997: 250).

Eski Uygur Türkçesi döneminden başlayarak kullanımına rastladığımız *kamiş* kelimesi bugün, Nogay ve Karakalpak Türkçesinde *qamis* biçimini almıştır. *Kamiş* biçimi, Türkiye Türkçesi başta olmak üzere Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Kırgız, Tatar ve Başkurt Türkçesinde korunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde *kamiş*, Hakas Türkçesinde *hamis*, Yakut Türkçesinde *homus*, Özbek Türkçesinde *qamiş*, Yeni Uygur Türkçesinde *komuş*, Çuvaş Türkçesinde *xämäs* şeklinde geçmektedir (ESTY, 1997: 149).

Söz konusu kelime, Kazak Türkçesinde Guvrev’in Mañğıstaw bölgesinde hiç değişikliğe uğramadan aynı *kamiş* şeklinde korunmuşken (QTAS, 382), edebî dilde *qamis* biçiminde geçmektedir (QTTS, 469).

ET: ***Kamiş*** *ara kalmış. Teñri unamaduk. Abınçu katun bolzun tir.* “(Bir köle kız) kamişlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der.” (IB 38) (Tekin 2013: 30)

KTA: *Qalıñ qamıştı köldiñ jağasında qos tigip otır eken.* “Kalın kamişlı gölün kıyısında çadırda oturuyormuş.” (QTAS, 382)

9. *kapıg* “*kapı*” (Tekin 2014: 147)

Clauson, *kapıg* kelimesini **kap-* “örtmek” fiiline *-ıg* fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle türediğini dile getirmiştir (Clauson 1972: 583). Eski Türkçedeki *kapıg* kelimesi bugün, Türkiye Türkçesi başta olmak üzere Nogay ve Karakalpak Türkçesinde *kapı*, Türkmen Türkçesinde *gapi* biçiminde geçer (Eren 1999: 208).

Söz konusu kelime, Kazak Türkçesinin Türkmenistan’ın Taşawız, Köneürgeñiş, Tedjen ağızları ve Kızılorda, Aral ağızlarında *qapı* biçiminde olup aynı anlamı taşımaktadır (QTAS, 386). Eski Türkçedeki birden çok heceli kelimelerin sonundaki /g/ sesleri Kazak Türkçesinde düşer (Tomanov 1992: 69). Kazak Türkçesi edebî dilinde *kapı* yerine *esik* kelimesi kullanılmaktadır (QTTS, 238).

ET: *Kurıgaru yinçü ög[üz] keçe temir kapıgka tegi süledim.* “Batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı) geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim” (KT G 3-4) (Tekin 2014: 20-21)

KTA: *Qapını aşıp qoyşı, üyge samal kirsin.* “Kapıyı aç ki, eve rüzgar girsin” (QTAS, 386)

10. *keçig* “geçit” (User, 2010: 525)

Clauson, *keçig* için “geçit, nehrin sığ yeri” karşılığını vermiş ve kelimenin *keç-* kökünden geldiğini belirtmiştir (Clauson 1972: 696).

Köktürkçedeki *keçig* kelimesi Eski Uygurcada *keçik/keçüg/keçük* biçimlerinde geçmektedir (Caferoğlu 2015: 103). *Keçig* “geçit” biçimi Karahanlı Türkçesinde korunmakla birlikte *keçiş* “nehir ve vadideki geçiş yeri” biçiminde de geçtiği tespit edilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 698; Arat 1979: 233). Kelime bugün; Kırgız Türkçesinde *keçüü* (KTS, 701), Özbek Türkçesinde *keçik* (ÖDİL I, 383), Tıva Türkçesinde *kejiğ* (Arikoğlu ve Kuular 2003: 66), Tatar Türkçesinde *kiçü*, Başkurt Türkçesinde *kiesü*, Altay Türkçesinde *keçü*, Hakas Türkçesinde *kiçig* biçiminde olup “geçit, nehrin geçiş yeri” anlamlarında kullanılmaktadır (Murzayev 1984: 272; Molčanova 1979: 62).

keçig kelimesi, Doğu Kazakistan’ın Bolşenarım, Qızılorda’nın Aral ve Tawlı Qoşağaş ağzlarında *keşüw* şeklinde olup aynı anlamı taşımaktadır (QTAS, 326). *Keçig*’in sonundaki fiilden isim yapma eki olan /-ig/ eki Kazak Türkçesinde düzensiz olarak /üw/ye dönüşür (Tomanov 1992: 57). Kelime ortasında yine ç>ş değişmesi söz konusudur.

ET: *Ertiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz* “İrtiş Irmağı’nın geçilmeyecek yerlerini geçtik” (T K 11) (User 2010: 225; Aydın 2017: 113)

KTA: *Mına Şüydiñ keşüwi qayda?* “Bu Şüy’ün geçidi nerede?” (QTAS, 326)

11. *kışlag* “kışlık konut” (Tekin 2013: 55)

Clauson, kelimenin *kışla-* “kışı geçirmek” fiilinden getirir (Clauson 1972: 672). Murzayev, sözcüğe “kışlık, kışın barınılan yer, köy” karşılığını vermiş ve Ukrayince *kişlo* “konut; yuva”, Rumence *kışle* “kışlık”, Bulgarcanın ağzlarında *krşla/kışla* “bahçedeki tarla; dağlı sonbahar otlığı; ahır” kelimelerinin Türkçeden alıntı olduğunu söyler (Murzayev 1984: 276). Kelimenin bugün, Azerbaycan Türkçesinde *gışlak* “kışlık; kışlık otlak”, Başkurt Türkçesinde *kışlak /kışlau* “kışlık; köy”, Karakalpak Türkçesinde *qışlaq* “köy”, Tatar Türkçesinde *kışlak* “köy”, Türkmen Türkçesinde *gışlag* “kışlık”, Hakas Türkçesinde *hıstag* “kışlık”, Yakut Türkçesinde *kıstık* “kışlık” biçimlerinde geçer (Molčanova 1979: 76-77).

Eski Türkçedeki “kışlık konut” anlamındaki *kışlag* kelimesi Doğu Kazakistan’ın Ulan ağzında *qışlaq* şeklindedir ve aynı anlamı taşımaktadır (QTAS, 462). Kazak Türkçesi edebi dilinde ise *qıstaw*, *qıstaq* “kışlak” biçiminde geçmektedir (QTTS, 565).

ET: *Ügrinje kutlug adgır men. Yagak ıgaç yaylagım, kuşlug ıgaç kışlagım.* “Sürüsü ile mutlu bir aygırım. Cevizlikler yazlığım, kuşlu ağaçlar kışlağım.” (IB 56) (Tekin 2013: 33)

KTA: *Quşarıma qosa aldı qolhozdı awıl qışlağım.* (QTAS, 462)

12. *könek* “kova” (Tekin 2013: 56)

Clauson, *könek* kelimesinin “küçük bir deri kova/nesne” anlamındaki *kö:n* isminin küçültme eki almış şekli olduğunu bildirmektedir (Clauson 1972: 731). Irk Bitig’te *könek* sözcüğünün *könek* biçimi de yer almaktadır. Tekin, sözcüğün *könek* biçimindeki geniz “n” sesinin yanlış yazılmış olabileceği görüşündedir (Tekin 2013: 46). Eski Türkçedeki *könek* kelimesinin bugünkü Türk lehçelerindeki dağılımı şu şekildedir: Başkurt Türkçesinde *künäk* “kova”, Nogay Türkçesinde *könek* “deriden yapılmış kap”, Hakas Türkçesinde *könek* “kova”, Kırgız Türkçesinde *könök* “deriden yapılmış kap”, Altay Türkçesinde *könök* “kova”, Özbek Türkçesinde *konak* “deriden yapılmış kımız saklamak için kullanılan büyük kap”, Tuva Türkçesinde *hönek* “çaydanlık” (ESTY, 1997: 104).

Eski Türkçedeki *könek* biçimi Kazak Türkçesinin Qıziltuw ve Ombı ağızlarında korunmuş olup “kıımız ekşitilen kap” anlamında kullanılmaktadır (QTAS, 338).

ET: *Kanıǵı ölmüş köneki tonmış. Kañı nelük ölgey ol. Beglig ol? Köneki nelük tonğay? Küneşke olurur ol.* “(Kızın) gözde sevgilisi ölmüş, kovası (da) donmuş. Gözde sevgilisi niçin ölsün? Beydir o. Kovası niçin donsun? Güneşte duruyor” (IB 57) (Tekin 2013: 25)

KTA: *Onday könekter qazir joq.* “Onun gibi kıızın ekşitildiği kaplar şimdilerde yok.” (QTAS, 338)

13. *küneş* “güneş, güneş ışığı” (Tekin 2013: 57)

Clauson, kelimenin *kün*’den geldiğini ve asıl anlamının “güneş ışığı” olduğunu dile getirmiş, *küneş* biçiminin Teleütçede “dağın güneş ışığı alan tarafı” anlamında korunduğunu belirtmiştir (Clauson 1972: 734).

Eski Uygur Türkçesi döneminden başlayarak kullanımına rastlanan *küneş* kelimesi Kıpçak (KTS, 168) ve Çağatay Türkçesinde (ÇTS, 683-84) aynı şekilde korunmakla birlikte *künes* biçiminde de geçer. Sevortyan, *günes*’teki /-es/ ekinin, *küneş*’teki /-eş/ ekinden daha eskicil olduğunu ve kelimenin “güneşli, sıcak yer” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Sevortyan 1980: 104). Ergin, Eski Türkçede az da olsa /s/ ve /ş/ seslerinin birbirlerinin yerine kullanıldığını belirtir (Ergin 2011: 30). İsayev de söz konusu nöbetleşme için *iş ~ is, kişi ~ kisi, yaş ~ yas, adaş ~ adas* örneklerini gösterir ve bu ses olayını bazı bilim adamlarının ş>s değişikliği olarak, bazılarının ise ağızlara ait özellik olarak gösterdiğini dile getirmektedir (İsayev 1996: 81). Kelime bugün; Kumuk, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde *güneş* şeklinde “güneş” anlamında geçmektedir. Gagavuz Türkçesinde de *güneş* şeklinde “güneş ışığı” anlamında kullanılmaktadır (Sevortyan 1980: 103-104). Özbek, Uygur ve Kırgız Türkçesinde *kün* “güneş” biçiminde geçmektedir (Gülensoy 2007: 396).

Ayrıca *küneş/künes* biçiminin tarihi Türk lehçelerinde *kuyaş* “güneşin kavurucu sıcağı, güneş” biçimindeki kullanımına da rastlanmaktadır (Clauson 1972: 679). Kelime, bugün; bazı lehçelerde korunmuşken, bazı lehçelerde fonetik değişimlere uğrayarak *quyas, qiyas, qoyaş, kövel, xëvel* gibi biçimlerde görülmektedir. Vamberi, *kuyaş* “güneş” kelimesini *kün-/küny-* varyantlarının da bulunduğu *küy-* “yanmak” fiiline bağlamaktadır (ESTY 2000: 111).

Söz konusu kelime, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesinin Semey'in Abay ağzında *künes* biçiminde “dağın güneş gören yüzü, güney” anlamında kullanılmaktadır (QTAS, 354). Edebi dilde *kün* “güneş” biçiminde geçmektedir (QTTS, 429).

ET: *Kanıgı ölmüş köneki toymış. Kağı nelük ölgey ol. Beglig o? Köneki nelük toygay? Küneşke olurur ol.* “(Kızın) gözde sevgilisi ölmüş, kovası (da) donmuş. Gözde sevgilisi niçin ölsün? Beydir o. Kovası niçin donsun? Güneşte duruyor.” (IB 57) (Tekin 2013: 25)

KTA: *Künes jaqta ülken aq üy tigilipti.* “Güney tarafta büyük beyaz çadır kurulmuş.” (QTAS, 354)

14. *muñluq* “kederli” (Tekin 2013: 58)

Clauson, kelimeyi *muñ/buñ*'dan getirir ve bazı fonetik değişimlerle güneybatı dışındaki Türk lehçelerinin tümünde geçtiğini belirtir (Clauson 1972: 769).

muñluq kelimesi Kazak Türkçesinde Almatı'nın Jambıl bölgesinde *muñluq* şeklinde olup aynı anlamı taşımaktadır (QTAS, 507). Edebî dilde *muñdıq* biçiminde geçmektedir (QTTS, 602). Eski Türkçede kelime sonundaki +*lXg* isimden isim yapma ekinin son sesi olan /g/ sesi Kazak Türkçesinde bazı kelimelerde düşerken, bazılarında sedasızlaşarak /q/ sesine dönüşür (Tomanov 1981: 26).

ET: *Muñluq ol; anıg yablak ol.* “(Bu fal) üzücüdür, çok kötüdür.” (IB 22) (Tekin 2013: 21)

KTA: *Ol bir muñluq qoy, sonday kisige qor bolğan.* “O bir zavallıdır, bunun gibi insandan azap çeken.” (QTAS, 507)

15. *neçük* “nasıl” (Tekin 2013: 58)

Hacıeminoğlu, *neçük* “nasıl, niçin” edatını *ne-çe-ök*'ten getirmektedir (Hacıeminoğlu, 1992: 278). Clauson ise *ne* soru zamirine nadir görülen ve işlevi belirsiz olan *-çük* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu söyler (Clauson 1972: 775-76).

Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanılmaya başlayan bu edat, Karahanlı Türkçesinde *neçük* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 768), Harezim Türkçesinde *neçük*, *neçük*, *niçük* (HATS, 428, 432), Kıpçak Türkçesinde *neçük*, *neçik*, *neşük*, *niçük* (KTS, 199-201), Çağatay Türkçesinde *neçök*, *neçük*, *niçük* (ÇTS, 832, 843), Batı Türkçesinde *neçük* (Hacıeminoğlu 1992: 278) şeklinde olup “niçin, nasıl, ne şekilde” anlamlarında geçmektedir. Clauson, edatın bugün, Özbek ve Karayım Türkçelerinde kullanıldığını belirtmektedir (Clauson 1972: 776).

Söz konusu edat, Kazak Türkçesinin Volgograd ve Saratov ağzlarında *neşik* biçiminde olup aynı anlamda kullanılmaktadır (QTAS, 530). Eski Türkçedeki yuvarlak-düz /ü/ ünlüsünün Kazak Türkçesinde kelime ortasında ve sonunda düzleşerek /i/ye dönüşmesi olayını ön damak ünlülerinden (e, i, ö, ü) sonra gelen /ü/

ünlüsünden de izleyebiliriz (Asımhan 2014: 15). Kelime ortasında yine ç>ş değişmesi söz konusudur.

ET: *Kiyik oğlu men. Otsuz subuz kaltı uydın? Neçük yoryın? tir.* “Geyik yavrusuyum. Otsuz ve susuz nasıl yapabilirim? Nasıl hayatta kalırım? der.” (IB 45) (Tekin 2013: 24)

KTA: *Apatay siz bul romanğa neşik bağa beresiz?* “Anneciğim siz bu romanı nasıl değerlendirirsiniz?” (QTAS, 530)

16. *sür-* “sürmek, uzaklaştırmak” (Tekin 2014: 168)

Eski Türkçede “sürmek, uzaklaştırmak” anlamındaki *sür-* fiili Kazak Türkçesinin Jambıl ağzında hiç değişikliğe uğramadan “sürmek, uzaklaştırmak” anlamını korumakla birlikte “sıkıştırmak, kaydırmak” anlamında da kullanılmaktadır. Söz konusu kelime Rusya’nın Orınbor ağzında “kovmak, peşinden gitmek” anlamında kullanılmaktadır (QTAS, 622).

Ercilasun, BK G 8’de genellikle *.üktüm/.öktüm* şeklinde okunan, Tekin tarafından *söktüm* (2014: 66) biçiminde tamamlanan kelimenin *sürtüm* olduğunu düşünmektedir. *k*’den sonra *t* değil *d*’nin beklendiğini söyleyen Ercilasun, söz konusu kelimelerdeki *k* harfinin yanlış okunmuş olabileceğini dile getirmektedir (Ercilasun 2016: 640).

ET: *Süñüglüg kantan kelipen süre eltdi?* “Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?” (KT D 23) (Tekin 2014: 30-31)

KT: *Burın bul jerde qırgızdar bolğan, olardı äri sürip, bul jerdi bosatıp alğan.* “Daha önceleri burada Kırgızlar yaşıyordu, onları öteye sürerek burayı boşalttı.” (QTAS, 622).

Esenbaydın balaları Keldenniñ qolın sürip jetedi. “Esenbay’ın yiğitleri Kelden’in askerlerinin peşinden giderek yetişir.” (QTAS, 622)

Sonuç

Yaptığımız inceleme sonucunda Kazak Türkçesi ağızlarında yaşayan Köktürk harfli yazıtlarda izine rastlanan 16 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin hemen hemen hepsi anlam bakımından korunmuşken, bazılarının aşağıdaki gibi ses değişikliğine uğradığı görülmüştür:

Eski Türkçedeki yuvarlak /u/, /ü/ ünlüsü Kazak Türkçesinde kelime ortasında ve sonunda düzleşerek /u/, /i/ye dönüşür: *bulun>bulın, muñlug>muñlıq, neçük>neşik*

Eski Türkçedeki /ç/ sesi Kazak Türkçesinde /ş/ye dönüşür: *bunça>bunşa, keçig>keşiw, neçük>neşik*

Eski Türkçede kelime ortasında ve kelime sonunda bulunan /ş/ sesi Kazak Türkçesinde /s/ye dönüşür: *küneş>künes*

Eski Türkçedeki birden çok heceli kelimelerin sonundaki /g/ sesleri Kazak Türkçesinde düşer: *kapıg>kapı*

Söz konusu *keçig* kelimesinin sonundaki fiilden isim yapma eki olan /-ig/ eki Kazak Türkçesinde düzensiz olarak /üw/ biçimine dönüşür: *keçig>keşüw*

Eski Türkçede kelime sonundaki /g/ sesi Kazak Türkçesinde bazı kelimelerde düşerken, bazılarında sedasızlaşarak /q/ sesine dönüşür: *munlug>munlıq, kışlag>qışlaq*.

Kısaltmalar

BK: Bilge Kağan Yazıtı

ÇTS: Çagatay Türkçesi Sözlüğü

DS: Derleme Sözlüğü

ESTY: Etimoloğičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov

ET: Eski Türkçe

HATS: Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü

IB: Irk Bitig

KÇ: Kül İç Çor Yazıtı

KT: Köl Tegin Yazıtı

KTA: Kazak Türkçesi Ağızları

KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

KTS: Kırgız Tilinin Sözdüğü

ÖDİL: Uzbek Tilining İzohli Lugati

QTAS: Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi (Kazak Türkçesinin Ağızlar Sözlüğü)

QTTS: Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi

T: Tonyukuk Yazıtı

Y: Yenisey Yazıtları

Kaynakça

ALYILMAZ, Cengiz (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.

ALYILMAZ, Cengiz (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara: KaraM.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

ARIKOĞLU, Ekrem; KUULAR, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ASIMHAN, Canarbek (2014). *Kazak Türkçesinde Ses ve Anlam Değişikliğine Uğrayan Köktürk Yazıtlarına Ait Kelimeler*. Yüksek Lisans Tezi. Bişkek: KTMÜ

AYDIN, Erhan (2014). "Külü Çor Yazıtının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 35: 31-41.

AYDIN, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları: Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küşi Çor*. İstanbul: Bilge.

AYDIN, Erhan (2018). *Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*. İstanbul: Kronik.

CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

CLAUSON, Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk - Giriş-Metin-Çevri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.

ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I, Wiesbaden: Otto-Harrassowitz.

EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.

- ERGIN, Muharrem (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksiçeskie osnovi na bukvi "K", "K'"* (1997). (Avtori slovarnix statej L. S. Levitskaya, A. V. Dıbo, V. İ. Rassadin). Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Yazıkoznaniya.
- Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksiçeskie osnovi na bukvi "K",* (2000). (Otvetstvenniy redaktör G. F. Blagova). Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Yazıkoznaniya.
- GABAIN, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLENSOY, Tüncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İSAYEV S. (1996). *Qazaq ädebi tiliniñ tarihi (oquwlıq)*. Almatı: Ana tili.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II*. (2010). (Edt. Abdıldacan Akmataliyev). Bişkek: Avrasya.
- MAHMÜD BİN ALİ (2014). *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)* (Tıpkıbasım ve Çeviri Yazı: Janos Eckmann; Yayınlayanlar: Semih Tezcan - Hamza Zülfikar; Dizin-Sözlük Aysu Ata). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MOLÇANOVA, O. T. (1979). *Toponimiçeskiy Slovar' Gornogo Altaya*. Gorno-Altayskiy Nauçno-İssledovatel'skiy İnstıtut İstorii, Yazıkı i Literatırı.
- MURZAEV, E. D. (1984). *Slovar' Narodnih Geografiçeskih Terminov*. Moskva: Misl'.
- QALİYEV Ğ.; SARIBAYEV Ş. (1991). *Qazaq dialektologiyası*. Almatı: Ana Tili.
- Qazaq tiliniñ aymaqıtq sözdigi* (2005). (Edt. Tasmağambetov İ. N.). Almatı: Arıs.
- Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* (2008). (Edt. T(elğoja) Januzaqov). Almatı: Dayk-Press.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seurayay
- SEREBRENNIKOV, B. A.; GADJEVA, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri* (Çev. Tevfik Hacıyev - Mustafa Öner). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- SEVORTYAN E. V. (1974). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na glasnie)*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR İnstıtut Yazıkoznaniya.
- SEVORTYAN E. V. (1980). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na bukvi "V", "G" i "D"*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR İnstıtut Yazıkoznaniya.
- Talat Tekin Makaleleri II-Tarihî Türk Yazı Dilleri* (2013). (Haz. Emine Yılmaz - Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (2014). *Orhun Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Tekin (2013). *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOMANOV M. (1981). *Qazaq tiliniñ tarihi grammatıkası: fonetika jäne morfolojiya*. Almatı: Mektep.
- TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu, (1993). *Derleme Sözlüğü*, I. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- USEEV, Nurdin (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekster*. Bişkek: Turar.
- USER, Hatice Şirin (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları; Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen.
- Uzbek Tilining İzohli Lugatı I-II* (1981). Moskva: Rustili Naşrieti.
- ÜNLÜ, Suat (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.

Kitāb-i 'İlm-i İmlā Adlı Eser Üzerine

On Work of Called Kitāb-i 'İlm-i İmlā

Muhammed Karasu

Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi

TÖMER, Kastamonu / Türkiye

✉ mkarasu@kastamonu.edu.tr

id 0000-0002-8671-9088

Atrif

Citation

Karasu, Muhammed (2021). Kitāb-i 'İlm-i İmlā Adlı Eser Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 28: 173-182.

Başvuru

Submitted

04.05.2021

Revizyon Tarihi

Revision Requested

26.05.2021

Kabul

Accepted

26.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Bu çalışmada Çağatay Türkçesiyle yazılmış *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* adlı yazım kılavuzu tanıtılmıştır. *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* 1929 yılında, Kaşgar'da İsveç Misyoner Kilisesinin desteğiyle basılmıştır. Eser, İsveçli misyoner ve dilbilimci Gustaf Ahlbert tarafından Abdulkadir Ahund adlı bir Uygur Türkünün yardımıyla yazılmıştır.

Bu çalışma, Çağatay Türkçesinin yazı geleneğinin anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla, eserin tanıtımı ve *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nin aktarmasını içermektedir. Eserin dış ve iç özellikleri tanıtıldıktan sonra, *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri* yazıçevrim yöntemiyle yeniden kurulmuştur. 76 sayfadan oluşan eserde ön söz dışında yedi bölümden oluşmaktadır. Bazı bölümlerde, alt bölümler de bulunmaktadır.

Yazıçevrimli metnini aktardığımız *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nde Doğu Türkistan mollalarının yazma usulleri anlatılmaktadır. Bu usuller, dönemin yazı dili olan Çağatay Türkçesinin yazım kurallarıdır. Bu kuralların nasıl uygulandığına dair beş kısa örnek metin *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nden sonra yer almaktadır. *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nin yazıçevrimli metniyle birlikte Türkiye Türkçesine aktarması da çalışmamızda yer almıştır. Örnek metinlerin ise yalnızca yazıçevrimleriyle yetinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Yazım Kılavuzu, Kitāb-i 'İlm-i İmlā

ABSTRACT

In this study, Chagatai Turkish orthography guide, *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* written in Chagatai Turkish has been introduced. The study includes the transcription of the chapter called *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri* in order to contribute the tradition of Chagatai writing.

Kitāb-i 'İlm-i İmlā was written by Gustaf Ahlbert, a missionary and a linguist with the help of Abdulkadir Ahund, an Uyghur Turk. In 1929 it was published in Kashgar with the support of Swedish Missionary Church. The book is composed of 76 pages and 7 chapters. Some

chapters is divided into some sub subjects. After each chapter/subject there are some short texts dealing with orthography. After introducing the internal and external features of the work, the transcription of *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* was restructured and translated into Turkey Turkish. In the transcription of *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* the writing styles of Eastern Turkistan mullahs are explained. These styles are writing rules of Chagatai Turkish, the writing language of that period. There are 5 short example after *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* to show how this rules work. The exaple texts were not translated into Turkey Turkish, they were kept in transcription form. The evaluation of the work was presented at the end of the article items.

Keywords: Chagatai Turkish, orthography guide, Kitāb-i 'İlm-i İmlā

0. Giriş

Çağatay Türkçesi beş yüzyıldan uzun bir süre Türkistan, Sibiryā, İdil ve Hindistan'daki Türk devletlerinin ve halklarının ortak dili olmuştur. Devlet dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesiyle edebiyat, din ve bilim eserleri meydana getirilmiştir. XX. yüzyıl başlarına değin kullanıldıktan sonra yerini Özbek ve Yeni Uygur Türkçesine bırakmıştır. XIX. yüzyıl ve sonrası Çağatay Türkçesinin çöküş dönemi olurken, çağdaş Türk yazı dillerinin doğuş dönemi olmuştur. Çağatay Türkçesinin son dönemi dil açısından geçiş dönemi özellikleri göstermektedir. Bölgeden bölgeye değişen bu özelliklerde ağızların etkisi oldukça belirginleşmektedir. Sözcük kullanımındaki seçim, ses ve yapı bilgisi değişiklikleri bu dönem eserlerinde kendini sezdirmektedir.

Çağatay Türkçesiyle ilgili dil çalışmalarında çoğunlukla ses ve yapı bilgisi işlenmiştir. Yazım üzerinde çokça durulmamıştır. Yazımla ilgili olarak genellikle Uygur yazım geleneğinin devam ettirildiğinden bahsedilmiştir. Bu saptama, ne yazık ki, basmakalıp bir söz durumuna gelmiş, yazımla ilgili sonuçlar sınırlı kalmıştır. Elimizde bu dönemi aydınlatan bir yazım kılavuzu bulunmaması da bu alanın boş bırakılmasında önemli bir etken olmuştur. Çağatay Türkçesinin yazım geleneğini anlamaya katkı sağlamak amacıyla, 1929 yılında kaleme alınmış yazım kılavuzu *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* tanıtılacaktır. Eserin bütünü tek bir çalışmayla açıklamak yerine, üç çalışmadan oluşan bir dizi halinde yayımlamak daha makul görülmüştür. Bu nedenle, bu çalışmada *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* tanıtılıp *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* adlı bölümün yazıçevrimli metni araştırmacıların istifadesine sunulacaktır. Eserde yer alan öteki yazım kuralları ise bu çalışmayı takip edecek yayınlarda ele alınacaktır.

1. Kitāb-i 'İlm-i İmlā

Eserin yazılış amacı *Muḳaddama* kısmında şu sözlerle belirtilmiştir: “Her kişiğe öz til zebānını bilmek kerek ve her mullā bolsa öz tilini şahīḥ ve durust pütümeki lāzımdur. Bir kim usta kātib bolay dise kiçik vaktıda 'ilm-i imlā ve ḥarf-i sāzlıkıñı örgenip verziş ḳılmaq zārürdur. Şu 'ilmni örgengeli yārdem boluşqa bu kitāb mektepler ve Türkī tiliniñ şahīḥ pütüñni örgenedurğanlar üçün tayyār ḳılındı. Munda ḥaṭṭ-ı imlā bilen ḥarf-i sāzlık kā'ideleri ve hem pütüñni örgengeli verziş ḳıladurğan ta'limler

berilipdur. Kiçik balalar avval mezkūr kâ‘idelerni okumay pütüydurgan ta‘lîmlerni başdın tartıp verziş kılıp pütüsünler. Kitābnı şu tariķada bir mertebe ötgüzüp bolğandın kiyn kâ‘idelerni hem obdan örgenip ta‘lîmlerni yine bir kaţār puşkurup pütüsünler.” *Muqaddama* kısmında her kişinin kendi dilini bilmesinin, her mollanın kendi dilini gerçek ve doğru yazmasının; usta bir kâtip olmak isteyenlerin küçük yaşlarda yazım kurallarını iyi öğrenmelerinin gerekli olduğu söylenmiştir. Kitabın okullar ve Türk dilini doğru yazmayı öğrenmek isteyenler için hazırlandığı belirtilmiştir. Bu amaçla küçük çocukların kitabı okuyup örnek yazıları yinelemesi önerilmiştir. G. Jarring’e göre eser, Ahlbert tarafından Doğu Türkçesinin yazımını normalleştirme girişimidir (Jarring 1991: 14). Bununla birlikte, İsveç Misyoner Kilisesinin Doğu Türkistan’daki misyonerlik faaliyetlerine hız kazandırmak amacıyla bu esere destek verdiği de düşünülebilir. Bu amaca hizmet için 1912’de Kaşgar’da kurulan İsveç matbaasında 1938’e kadar yüzlerce eser basılmıştır (Sülayman 2013: 78). Kilise mensupları Doğu Türkistan’daki yazı dilini öğrenerek ve kullanarak halka daha yakın olmuşlardır. Misyonerlik amacıyla gerçekleşen bu faaliyetler, dolaylı olarak Türk diline de yarar sağlamıştır. Türk dili için değerli eserler ortaya çıkmıştır.

Eserle ilgili Türkiye’de yapılmış doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*’yla ilgili notlara birkaç çalışmada rastlamaktayız. Bu çalışmalar, yayın yılına göre şunlardır:

I. Öztopçu, Kurtuluş (1992). “Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, 155-170.

Öztopçu bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesiyle ilgili dilbilgisi eserlerini tanıtmıştır. Kaynakça iki bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde Çin’de¹ yapılan yayınlar, ikinci bölümde Çin dışındaki ülkelerde yapılan yayınlar yer almıştır. Bazı yayınların yanında kısa açıklamalar bulunurken çoğu yayının yalnızca adı bulunmaktadır. *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*, Çin’de yapılan yayınlar arasında gösterilmektedir. Yayın adının yanında “Doğu Türkistan’da basılan ilk kitaplardan biri” açıklaması dikkati çekmektedir (Öztopçu, 1992: 156).

II. Abdulvahit Kaşgarlı, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

İstanbul Üniversitesi adına R. Kaşgarlı tarafından yürütülen “Çağdaş Uygur Edebiyatı (1910-2015) Projesi”nin ürünü olan bu eserde, Çağdaş Uygur edebiyatı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Eserin birinci bölümünde yer alan “1.2. Çağdaş Uygur Edebiyatının Başlangıç Dönemi ve Eğitimde Reform” başlıklı konuda, Yeni Uygur Türkçesiyle yazılmış ilk eserler tanıtılmıştır. *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā* burada *İmla Kaidesi Kılavuzu* adıyla yer almaktadır (Kaşgarlı 2017: 7).

III. Kaşgarlı, Reyila (2021). “Bir Dil Üç Alfabe: 20. Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 51: 11-34.

¹ Öztopçu çalışmasında kaynakçayı Çin’de ve Çin dışındaki ülkelerde olmak üzere ikiye ayırmıştır. Biz; Çin ve Doğu Türkistan’ı iki ayrı devlet olarak ele alıyoruz.

Kaşgarlı, çalışmasında XX. yüzyılın başından beri Uygur Türklerinin kullandığı abeceleri ve abece değişikliklerini incelemiştir. Çalışmada Arap, Kiril, Latin abecelerinin kullanımından ve bu abecelerdeki yenileştirme girişimlerinden bahsedilmiştir. “3.1. Kısmi İslah Edilmiş Uygur-Arap Alfabeti (20. Yüzyılın Baş-1964)” başlıklı konuda *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*’yla ilgili kısaca bilgi verilmiştir. Kaşgar’daki İsveç matbaasında basılan bu eserin, matbaada basılacak başka eserler için kılavuz görevi gördüğünü belirtmiştir (Kaşgarlı 2021: 18).

Yukarıdaki yayınlarda *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*, Yeni Uygur Türkçesi eseri olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Yeni Uygur Türkçesi 1936’dan sonra yazı dili durumuna gelmiştir. 1936’dan önce yapılan bütün yenileştirme çalışmaları bölge temelinde etkili olmuştur (Kaşgarlı 2021: 13-22). Doğu Türkistan’ın kuzeyinde SSCB işgali altındaki yerlerde Arap abecesinin yenileştirme edilmiş biçimi kullanılırken, Doğu Türkistan’ın güneyinde Kaşgar ve Hotan gibi şehirlerde “İsveç misyonerlerinin, *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā* adlı kitabı ile yön verdiği, Çağatay yazı dilinin imla özelliklerinin muhafaza edildiği, güney bölge ağız özelliklerinin yer aldığı biçimde kullanılmıştır.” (Kaşgarlı 2021: 19). Kaşgarlı’nın kendi cümlelerinden de anlaşılacağı üzere, eserin dili Son Dönem Çağatay Türkçesidir. Yazım Orta (Klâsik) Çağatay Türkçesine göre, okuyuş/söyleyiş bölge ağızına göre gerçekleştirilmiştir.

Kitāb-i ‘İlm-i İmlā, Çağatay Türkçesinin son döneminde yazılmış az sayıdaki dil eserinden biridir. Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş dönemini yansıtmaması bakımından tarihî öneme sahiptir. Eserin yazıldığı dönemde Doğu Türkistan’ı işgal etmiş bulunan Çin ve SSCB hükümetlerinin etkisiyle yazılmamış olması, eserin değerini bir kat daha artırmaktadır. Çalışmamızda *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*’nın www.jarringcollection.se adresinden edindiğimiz pdf uzantılı örneğinden yararlanılmıştır. Saman kâğıttan 76 sayfa ve karton kapaklı eser, genellikle 18 satırdan oluşmaktadır. Bölüm ve konu başlıklarının büyük puntuyla yazıldığı sayfalarda satır sayısı düşmektedir. Eserde yalnızca siyah mürekkep kullanılmıştır. Eserin iç kapağında *alte shehernij zebāni Kaşgar ve Yarkende pütiledurğanğa muvâfiq* sözleri yer almaktadır. Bu satırların altında kitabın adı, en sonda ise basım bilgileri bulunmaktadır: *Kaşgar şehride Fu-yeng Tangnıj basmağāneside basıldı 1929*. İsveçli misyoner ve dilbilimci G. Ahlbert² tarafından Abdulkadir Ahund adlı bir Uygur Türkünün yardımıyla hazırlanmıştır.³

Eserde her konudan sonra konuyla ilgili örnekler ve ardından bunlarla ilgili metin/metinler verilmiştir. Bazı bölümler, içindeki alt başlıklarla birlikte onlarca sayfa tutarken, bazı bölümler birkaç sayfa tutmaktadır. İçindekiler bölümü bulunmayan eser, ön sözle başlamaktadır. Eserdeki bölümler sırasıyla şunlardır:

² Gustaf Ahlbert (1884-1943): İsveçli misyoner ve dilbilimci. İbranice, Eski Yunanca, Arapça ve Yeni Uygurca bilen yazar, Doğu Türkistan’daki İsveç Misyoner Kilisesinde 1939’a değin görev yaptı. Doğu Türkistan ve Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Oskar Hermansson ve Dr. Nur Luke ile birlikte İncil’in Yeni Uygur Türkçesine ilk çevirisini yaptı. 1943 yılında Bombay’da öldü.

³ <http://www.jarringcollection.se/kashgar/1929-1/> (İnternet Erişimi: 05.04.2021).

Başlık	Sayfa Numarası
Muḳaddama	2
Ḥarf-i Şavṫī ve Ḥarf-i Sākin	5
Örüledurğan Ḥarf-lar İsm – Şifet – Fi'l	52
H, T'ge Örüledurğan Ḥaletler	57
Taşlanıp Ketedurğan Ḥarf-i Şavṫī	59
Ḥarf-i Mecrūrniḡ Aldıda Y Koşuladurğan Sözlər	60
Aytışı ve Pütüşü Başka Başka Bolğan 'İbāreler ve Sözlər	61
Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri	64

2. Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri

Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri'nde Doğu Türkistan mollalarının yazma usulleri konu alınmıştır. Bu yazma usulleri, dönemin yazı dili olan Çağatay Türkçesinin yazım kurallarıdır. *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* aracılığıyla Doğu Türkistan'da Çağatay Türkçesinin hangi kurallar doğrultusunda kullanıldığına tanık olmaktayız. Eser hakkında araştırmacıların bilgi sahibi olması bakımından *Kitāb-i 'İlm-i İmlā*'nın 64-67. sayfaları arasındaki *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* adlı bölümün yazıçevrimli metni ve Türkiye Türkçesine aktarması yer almaktadır. Bu bölümle ilgili 67-76. sayfalar arasında bulunan 34, 35, 36, 37, 38 numaralı örnek metinlerin ise yalnızca yazıçevrimlerine yer verilmiştir.

Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri, Çağatay Türkçesinin ses özelliklerine göre okunmuştur. Ancak dönemin ses özellikleri de göz ardı edilmemiştir. Orta (Klâsik) Çağatay Türkçesinden Son Dönem Çağatay Türkçesine değin ses ve yapı özelliklerinde değişiklikler yaşanmıştır. Bunların bir kısmını yazımda görebilmekteyiz. Yazımda kanıtlanabilecek ses özellikleri yazıçevrimde gösterilmiştir. Eser, basılı olduğu için müstensih hatasından bahsetmek mümkün değil. Özenli bir basım olduğundan bir iki istisna dışında, herhangi bir yazım yanlışlığı da bulunmamaktadır. Bu nedenle metin taminine başvurulmamıştır. Ancak matbaa kalıplarındaki muhtemel hatalardan ötürü birkaç yerde harfler silinmiştir. Bu harflerden emin olmadıklarımızın yanına yay araç içinde soru işareti (?) konulmuştur. Eserde çağdaş noktalama işaretlerinden birkaç örnek görülmektedir. Bununla birlikte yazıçevrimli metinde kullanılan noktalama işaretleri genellikle, metnin kolay anlaşılması için, tarafımızca kullanılmıştır. Arapça ve Farsça sözcükler çoğunlukla özgün yazımına uygun yazılmıştır. Söyleyişin baskın olduğu yerlerde yazım buna uygun duruma getirilmiştir. Örnek sözcükler ile eklerin ve harflerin harfçevrimleri [köşeli araç] içinde yer almıştır. Örnek sözcüklerin yazıçevriminde; bitişik olması gerekirken ayrı yazılan harfler artıyla (+), harfçevriminde ise noktayla (.) belirtilmiştir. Ayrı yazılması gerekirken bitişik yazılan harfler de alt çizgiyle () ayrılmıştır. Yazıçevrimli örnek metinlerde de bu yol izlenmiştir. Yazıçevrimde ayın'ın aksanı (') işaretiyle; hemze'nin aksanı (') işaretiyle; uzun i, (ī) harfiyle; elif-i maksure, (ā) harfiyle; ki bağlacındaki güzel he, (ī) harfiyle; nun+kef, (ñ) harfiyle işaretlenmiştir.

2.1. Harf-i Sâzlık Kâ'ideleri (Yazıçevrim)

'Arabî zebânda ve hem başka Türkî tillerde her sözde birbirige koşulmağı mümkün bolğan heme harflarını koşup pütürler lëkin alte şeherniñ Türkîside⁴ kadîm zebândın tartıp şundağ kılmadurlar. Bu zebânda ta'in tohtatılğan harf-i sâzlık kâ'ideler yok+dur. Biz töbende beyân kıladurğan kâ'ideler obdanrak mullâlarınñ pütüydurğanığa muvâfiq keledur.

- 1) -niñ digen harf-i cer heç vaqt anıñ aldıda turadurğan sözge koşulmaydur. Mişl: *bağ+nuñ [b'ğ.nynk]*
- 2) 'Arabî sözlerniñ âhırkı harfı y [yâ] bolsa ve şu y'nıñ âvâzı elifniñ âvâzı bolsa şunıñ kiynige bir nerse koşulmaydur. Mişl: *ta'âlâ+ğa [t'ly.ğh]*.
- 3) Türkî sözlerde iki l [lâm] birbirige koşulmaydur. Mişl: *kesel+lik [ksl.lyk]*.
- 4) h [he] harf-i şavtı bolsa anıñ kiynige bir neme koşulmaydur. Mişâl: *mîve+de [mywh.dh], dîvâne+ge [dyw'nh.k']* (heç vaqt mîvehde (mywhdh) yâ dîvânehge [dyw'nhk'])
- 5) Lëkin h harf-i sâkin bolsa kiynige keledurğan⁵ harf-i şavtığa koşuladur. Mişl: *pâdişâhımız [p'ds'hymyz]* (lëkin pâdişâh+ğa [p'ds'h.ğh]) heç vaqt pâdişâhğa [p'ds'h.ğh]). Allâhğa bir neme koşulmaydur. Mişl: *Allâh+ım [ll~'h.y]*.
- 6) m [mim] bir ismniñ âhırkı harfı bolsa anıñ kiynige harf-i sâkin koşulmaydur lëkin harf-i şavtı kelse koşuladur. Mişâl: *kum+dın [qwm.dyn], kumıdın [qwmıdyn]*.
- 7) -ni digen harf-i mef'ül kî (?) anıñ aldıda turadurğan harfğa ança koşulmaydur lëkin aldıda turadurğan ve başka harfğa koşulmağan y'ğa koşuladur. Eger şu y harf-i şavtı bolsa lëkin harf-i sâkin bolsa ança koşulmaydur. -ni anıñ aldıda yalğuz turadurğan s [sin] ve ş [şın]'ğa hem koşuladur. Mişâl: *tüp+ni [twp.ny], kılğanı+nu [qylğ'ny.ny], derdini [drdyny], bay+nu [b'y.ny], toy+nu [twy.ny], muqaddası [mqdsny], tüşni [twşny]*.
- 8) -si digen harf anıñ aldıda yalğuz turadurğan harf-i şavtı bolğan y'ğa koşuladur, başka nersege koşulmaydur. Mişl: *karısı [qrsy]*.
- 9) kî digen harf anıñ aldıda turadurğan harf-i şavtı bolğan y'ğa koşuladur, başka nemege koşulmaydur. Mişl: *ayttı kî [ytykh]*.
- 10) Tolarak mullâlar -ğa [ğh], -ge [k'], -da [d'], -de [dh] ve -dın [dyn] digen harflarını aldıda turadurğan t [te]'ge koşmaydur. Mişâl: *necât+dın [nj't.dyn], put+ğa [pwt.ğh]*.
- 11) -lar digen harf anıñ aldıda turadurğan harfğa ança koşulmaydur. Lëkin (a) s – ş'ğa ve hem bir fi'lda turadurğan -ñ'ge hemişe koşuladur. Mişâl: *kılmaslar [qylm'sl'r] – tüşler [twşl'r] – beriñler [brynkl'r]*. (b) c [cim], ç [çim], h [ha], h [hı], ğ [gayın], n [nun] yalğuz tursa -lar şularğa koşuladur. Mişâl: *açlar [t'çl'r], tağlar [t'ğl'r], nânlar [n'nl'r]*. (p) -lar hem aldıda turadurğan harf-i şavtı bolğan y'ğa koşuladur. Lëkin harf-i sâkinbolğan y'ğa koşulmaydur. Mişâl: *kördiler [kwrđyl'r], hâkâniler [x'q'nyl'r], koy+lar [qwy.l'r]*.

⁴ Yazar, Son Dönem Çağatay Türkçesi ya da Doğu Türkçesi diye adlandırdığımız bu yazı dilini Altı Şehir Türkçesi diye adlandırmaktadır. Altı şehir, Doğu Türkistan'ın Tarım havzasını ve tarihî Kaşğarya bölgesini anlatmaktadır.

⁵ Metinde keledur yazılmış.

- 12) mu digen harf anıñ aldıda turadurğan s, ş'dın başka harfğa koşulmaydur. Mişl: *imesmu* [ʻym'smw].
- 13) -siz digen harf anıñ aldıda turadurğan harfğa koşulmaydur. Mişl: *pul+sız* [pl.sz].
- 14) -ki (kı) digen harf anıñ kiynidin keledurğan harfğa heç vaqt koşulmaydur lëkin anıñ aldıda turadurğan harfğa birer birer koşuladur. Mişâl: *öydeki+ğa* [ʻwyd'ky.ğh], *baldurkı+dın* [b'ldwrqy.dyn], *töbenki* [twbnky], *üstünki* [ʻwstwnky].

2.2. Örnek Metinler

34

Hiķāyet kılıp+durlar kī Luķmān tola ħalkķa menfa't yëtgüzür érdi. Her kiři ħarż ħasene dise heç kişiğe güvāh+lamay berür érdi. Bir kün bir ādem kelip miñ mişķāl altun ħarż aldı. Bergende heç kiři yok érdi. Bu kiři bermey-men dip könelide aytıp bir kıızıl latağa töküp alıp ketti. Yolda bir yerde rāhat alıp altun+nı yanıda koyup olturup érdi. Bir ħarğa kelip göşt oĥşaydur dip alıp ħaçtı. Alıp bargunça Luķmān+nıñ töpe+sige kelgende ağızıdın tüşüp ketti. Luķmān alıp körse özi+nıñ ol kişiğe bergem altunı iken alıp kirip öyde koydı. Ol kiři yine kelip miñ mişķāl altun lāzim didi. Luķmān yine miñ mişķāl altun berdi. Ĥālā hem kiři yok iken. Ol ādem bermey dip bir uluğ sudın ötüp bargunça altun ħoldın suğa tüşüp ketti. İstep tapalmay ħayrān bolup ħaldı. Ol altun hem Ĥudāyım+nıñ izni bilen Luķmānğa yoluktı. Alıp kirip öyde koydı. Ol kiři yine miñ mişķāl altun lāzim dip keldi. Luķmān yine alıp ħıķıp berdi. Ol ādem yine yaman niyet kılıp yëtürdi bu altun hem Luķmānğa uçradı.

El-ķıřsa törtünci nevbet+de ol kiři ayttı kī Luķmānğa üç miñ mişķāl altun ħarżım boldı. Ėmdi miñ mişķāl altun alıp sevdāgerçilik kılıp tügetey dip niyet kıldı. Ol yaĥşı niyet+nıñ berekātidin tola menfa'tler körüp tört miñ mişķāl altun cemi' kılıp alıp keldi. Luķmān bu altundın miñ mişķāl altun+nı alıp ħalğanı+nı yandurup berip érdi. Bu kiři ħayrān ħaldı. Luķmān ayttı kī men siz+ge miñ altun berip érdim, Ĥudā-yı Ta'ālā özüm+ge naşīb kıldı. Yene keldiñiz, yine berdim dip bolğan vāķ'a+larnı beyān kıldı. Bu kiři ħöş-vaqt bolup üç miñ mişķāl altunı+nı öyge alıp yandı.

35

Bir kün Luķmān: her kiři ħarż ħasene alsa meniñ ħaşım+ğa kelsün dip münādī kıldı. Yene bir Őherdin bir kiři kelip ħarż aldı. Kiyn keltürüp bermedi. Pul+nı alıp kelgeli oĥlı+nı iberür bolup ayttı kī ey oĥlum Őaņa yolda bargunça bir merd-kilān hemrāh bolur. Anıñ sözidin hergiz ħıķmañ, yalğuz daraĥt tübide olturmañ, Őher+ge kirgende bir ħatun+nı körgetür zinhār almañ, pul bar kiři+nıñ+ki+de ħonmañ dip ayttı. Oĥlı yolğa ħıķıp bir fersen yol mañıp érdi, bir merd-kilān hemrāh boldı. Vaqtā kī bir daraĥt tübige yëttiler, ol kiři Őunda bir sā'at yatalı dip érdi. Oĥul: dadam yalğuz daraĥt tübide olturmaĥıl dip érdi didi. Ol kiři ayttı kī yolda bir merd-kilān uçrar anıñ sözidin ħıķmañ dimep érdi mu? Munda tüşeli didi. Tüşüp ol daraĥt+nıñ sāye+side yatıp érdiler bu daraĥt+dın bir yılan ħıķıp ol oĥulğa ħaşd kıldı. Merd-kilān ol yılan+nı öltürüp koydı. Őher+ge bargandın kiyn pulı bar kiři+nıñ ħaşığa bardı. Kiçe munda ħonuñ tañla berey didi. Ol oĥul ħonĥalı onamañp érdi. Ol merd-kilān ħonĥıl dip érdi. Ĥonđı. Deryānıñ lebigem oran salıp berdi ve özi+nıñ oĥlığa yaķağa oran salıp berdi. Ol merd-kilān oĥulğa ayttı özünge oran salğan yerde yatĥıl didi. Luķmān+nıñ oĥlı anda barıp yattı. Ol ādem+nıñ oĥlı deryānıñ boyığa barıp yattı. Kiçe+de

su mevc örüp özi+niñ oğlu+nı aqıtıp attı ve Luqmān+niñ oğlu selāmet qaldı. Ērte+si pul+nı alıp ol merd-kilān birle tapışıp ėrdi. Ol merd-kilān ayttı ey oğul meniñ keñeşim birle ölüm+din qutulduñ maña neme bere-sen dip ayttı. Her neme h̄`āhlaşañ berey didi. Merd-kilān maña hęc nerse kerek imes dip ġāyib boldı. Ol oğul selāmetlik bilen atasıǵa yanıp keldi.

36

Bir sevdāger bir kün miñ tıllā bar bir ħalta+nı yitirip atқан ėrdi. Şehir+niñ reste küçe+leriǵa bir ulamçı saldı. Bir kambaǵal ādem ol ħalta+nı tapıp alıp öyige alıp barıp bir şandūkkā salıp qoyup ėrdi. Andın igesi bar_mu anlaşıp baqay dip bāzārǵa çıktı. Çıksa ulamçı+niñ āvāzını anlap anıñ aldıǵa barıp yitgen ħalta qaysı reng+lik ėrdi dip sordı. Ulamçı ħalta+niñ reng şekli+ni dip berdi. Yene bir ādem men tapıp alǵan ħalta şubu oħşaydur dip ulamçı bilen öyige barıp şandūkdın ħalta+nı alıp barıp igesige ħalta+ñ bu mu dip ayttı. Ulamçı ħalta+nı tapıp alǵan ādem kambaǵal kişi iken. Āzūde⁶ tola süyünci berseñiz bolur ėrdi didi. Lėkin ol sevdāger çeñgilik kılıp süyünci bermeslik+niñ ‘ilācı+nı kılǵalı turdı. Ĥalta+nı açıp tıllānı sanap baqıp bir neçe tıllānı alıp+dur-sen alıp alǵan tıllāyım+nı berip dip kıstaǵalı turdı. Ĥalta+nı tapıp alǵan kişi açığı bilen sevdāgerge örgülüp yandı.

37

Sevdāger anı aldıǵa salıp haydap kāzī āhūnum+niñ aldıǵa alıp barıp ‘arz bolup ayttı_ki bu ādem ħalta+nı tapıp alıp içidin bir neçe tıllāyım+nı alıp+dur iken ħaķīkat kılıp sorap ħaķīm+ni aldurup berişleridin ümīd kılur-men dip ayttı. Kāzī sevdāgerniñ baħıl+lıķı+nı bilip rāst imes ikeni+nı uķtı. Soraǵ kılǵandın kiyn sevdāgerge ayttı siz bolsañız nihāyet mu`teber aşlzāde kişi iken+siz sözüñiz elbette rāst+dur. Ve bu ādem bolsa mu hem rāst ādem iken oǵurluķ kıladurǵan yaman endüh ādem bolsa ħalta+niñ igesi+ni istemes ėrdi. Bu ħalta siz+niñ imes oħşaydur bu kişiǵe berse+ler igesi peydā bolǵunça anıñda tursun siz öz ħalta+ñız+nı başqa yerdin istep baķıñ didi. Sevdāger perişān hāl bolup ey ħazretim alǵanı+nı aña berdim buyursañız üstige süyünci hem bere-men ħalta+nı men alay dip ayttı. Lėkin kāzī āhūnum ayttı: herǵız bolmaydur özüniz+niñ+ki bolmaǵan nerseni almaķıñız durust imes. Sevdāger tola yalbarıp kıstap turǵanda kāzī açıǵlanıp anı urdurup haydap çıkardı. Andın ħalta+nı tapıp alǵan ādem+ǵa berip ayttı bu ħalta+nı alıp özüniz+niñ kılıp işletgil ol baħıl öz ħalta+sı+nı ne yerdin tapsa istep tapsun. Bu ħalta anıñ+ki ėmdi lėkin baħıl+lıķı bilen anı ikinci mertebe yitürüpdur⁷ dip yolǵa salıp qoydı.

38

Ĥikāyet keltürüp+durlar ki Ĥazret-i Nūh ‘Aleyhu’s-selām tūfāndın çıktılar ferzend+leri ayttılar ki ey ata eger icāzet berseñiz siz+ler üçün bir ‘imāret, serāy, bāǵ, binā kılsak didiler. Ĥazret-i Nūh men avval ‘umrüm+ni Ĥazret-i Cebā’ildin sorup icāzet berür-men didi, Ĥazret-i Cebā’ildin sordılar. Üç yüz yıl ‘umrūñ bar didiler. Cevāb+nı işitip ferzend+lerige ‘umrüm āhırıǵa yetipdur meniñ üçün ‘imāret kılmanlar didiler.

2.3. Ek Düzeni Kuralları (Aktarma)

Arapça ve başqa Türk dillerinde birbirine bitişmesi mümkün olan ekleri her sözcüğe bitiştirip yazarlar. Ancak Altı Şehir Türkçesinde eski dilden beri böyle

⁶ Metinde ‘zdw yazılmış.

⁷ Metinde ytwrwbdwr yazılmıştır.

kullanmazlar. Bu dilde belirli bir ek düzeni yoktur. Aşağıda açıkladığımız kurallar çok iyi mollaların yazdıklarına uygundur.

- 1) -nı/-ni/-niş ilgi eki, hiçbir zaman önünde duran sözcüğe bitişmez.
- 2) Arapça sözcüklerin son harfi /y/ olsa ve bu /y/nin sesletimi /ā/ (elif-i maksure) olsa sonuna hiçbir ek bitişmez.
- 3) Türkçe sözcüklerde iki /l/ birbirine bitişmez.
- 4) /h/, ünlü olarak kullanılırsa ardına hiçbir ek bitişmez.
- 5) Ancak /h/ ünsüz olsa ardına gelen ünlüye bitişir. “Allah” sözcüğüne hiçbir ek bitişmez.
- 6) /m/ bir ismin son harfi olsa onun ardına ünsüz bitişmez ancak ünlü gelse bitişir.
- 7) -nı/-ni belirtme eki önündeki harfe çoğunlukla bitişmez ancak önündeki yalın ve ünlü /y/ye bitişir. Ancak /y/ ünsüz olsa bitişmez. -nı/-ni önündeki yalın /s/ ve /ş/ye de bitişir.
- 8) -sı/-si eki önündeki yalın ve ünlü /y/ye bitişir, başka ekte bitişmez.
- 9) “ki” bağlacı önündeki ünlü /y/ye bitişir, başka bir ekte bitişmez.
- 10) Çoğu molla -ğa, -ge, -da, -de, -dın, -dın eklerini önündeki /t/ye bitiştirmez.
- 11) -lar/-ler eki önündeki harfe çoğunlukla bitişmez. Ancak **(a)** /s/, /ş/ye ile bir fiildeki nun+kef'e her zaman bitişir. **(b)** c, ç, h, ħ, ğ, n harfleri yalın yazılsa -lar/-ler bunlara bitişir. **(c)** -lar/-ler de önündeki ünlü /y/ye bitişir.
- 12) “mu” eki önündeki /s/, /ş/den başka harfe bitişmez.
- 13) -sız/siz eki önündeki harfe bitişmez.
- 14) -kı/-ki eki, kendinden sonra gelen ekte hiçbir zaman bitişmez ancak önündeki harfe birer birer bitişir.

3. Sonuç

- Çağatay Türkçesinin yazım geleneğini anlatan bu eserin daha iyi anlaşılması için eserle ilgili başka çalışmalara ihtiyaç vardır.
- Çağatay Türkçesine ait eserler üzerine yapılan çalışmalarda yukarıdaki yazım kurallarının bulunup incelenmesi, Çağatay Türkçesinin geçirdiği değişimleri anlamamıza katkı sağlayabilir.
- Yazı diline uygun yazılan bu eser incelenerek; kalın sıradan mı, ince sıradan mı okunmasında tereddüt edilen sözcüklerden bazılarının nasıl okunacağına cevap bulunabilir.
- Örnek metinlerde -dur enklitiği hem bitişik hem de ayrı yazılmıştır. /y/ ile biten tabanlarda sürekli ve -(I/U)p zarf-fiil ekine ara sıra bitişik yazılmıştır. Bunların dışında ayrı yazıldığı gözlemlenmiştir.
- Örnek metinlerde +da bulunma ekinin ünlüsü kalın tabanlarda *elif* ile, ince tabanlarda *güzel he* ile yazılmıştır.

Kaynakça

ABDULVAHİT KAŞGARLI, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi.

JARRİNG, Gunnar (1991). *Prints From Kashgar*. Stockholm: Swedish Research Institute In Istanbul.

KAŞGARLI, Reyila (2021). “Bir Dil Üç Alfabe: 20. Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 51: 11-34.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1992). “Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça”. *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*, 155-170.

SÜLAYMAN, Eset. (2013), “A Study On “Kashgar Prints”: “Eastern Turki” Printed Materials Published By The Swedish Mission Press In Kashgar (1892-1938)”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/1: 75-108.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Çeviri Makaleler

Translations

Türkler ve Kurtlar

Turks and Wolves

Sir Gerard Clauson

Orijinal Künye

Clauson, Sir Gerard (1964). Turks and Wolves. *Studia Orientalia*, XXVIII 2: 3-22.

Atf

Citation

Clauson, Sir Gerard (2021). Türkler ve Kurtlar (Çev. Mustafa Levent Yener). *Dil Araştırmaları*, 28: 187-198.

Başvuru

Submitted
21.03.2021

Revizyon

Revised
31.03.2021

Kabul

Accepted
06.04.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2021

Çeviren

Mustafa Levent Yener

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çanakkale / Türkiye

 mlyener@comu.edu.tr

 0000-0001-6978-8981

Öz

Türklerin en eski tarihleri hakkındaki kitaplarda, alışıldığı üzere, Türkler ve kurtlar arasında tarih öncesi bir akrabalık olduğuna, Türklerin atalarını dişi bir kurda götürdüklerine, en eski savaş sancak direklerinin üzerinde altın kurt başlarının bulunduğu dair ifadeler vardır. Bunların hepsi ilkel Türklerin totemik inançlarının olduğunu ve kurdun onların totemi olduğunu gösterir. Eski Türk edebiyatında (terimi olabilecek en geniş anlamında kullanarak) bunu destekleyecek hiçbir şeyin bulunmaması bu ifadedeki en garip şeydir; bu iddia tamamen yabancı tanığa ve aşağıda tartışacağım, nispeten daha geç döneme ait bir metne dayanmaktadır. Türk dillerinde 'kurt'a karşılık gelen iki sözcük bulunur, bunlardan bilinen en eski biçimler böri: ve kurttur. Clauson, makalesinde dil verileri, efsaneler ve metinlerden yola çıkarak Türklerde kurt toteminin yerini tartışıyor.

Anahtar Kelimeler: Türkler, kurt, böri, totem, Asena, Ačina

ABSTRACT

Books about the earliest history of the Turks customarily contain the statement that there was a kind of primaeval affinity between Turks and wolves, that the Turks traced their ancestry back to a she-wolf, and that their earliest battle standards were golden wolves heads on poles. All this is interpreted as indicating that the primitive Turks had totemic beliefs and that the wolf was their totem. The oddest thing about this statement is that there is nothing to support it in early Turkish literature (using that term in the widest possible sense); it rests entirely on foreign evidence and on one comparatively late text which I shall discuss below. There are two words for wolf, in the Turkish languages, the earliest known forms of which are böri: and kurt. In this paper Clauson discusses the wolf totem in Turkish culture under the light of linguistic evidences, legends and written texts.

Keywords: Turks, wolf, böri, totem, Asena, Achina

Prof. Martti Räsänen adı, Türkologların sorunları tartışmak için bir araya geldiği her yerde saygıyla anılır. Onun için çıkarılan Armağan sayısına katkıda bulunmak için davet edilmek bir ayrıcalıktı ve hak ettiği dikkati henüz görmeyen bu sorunların daha gizemli olanlarından biri üzerine yaptığım bu çalışmayı, ustaya ithaf etmiş olmak büyük bir zevk.

Türklerin en eski tarihleri hakkındaki kitaplarda, alışıldığı üzere, Türkler ve kurtlar arasında tarih öncesi bir akrabalık olduğuna, Türklerin atalarını dişi bir kurda götürdüklerine, en eski savaş sancak direklerinin üzerinde altın kurt başlarının bulunduğu dair ifadeler vardır. Bunların hepsi ilkel Türklerin totemik inançlarının olduğunu ve kurdun onların totemi olduğunu gösterir (Grousset 1939: 125; Liu 1968: 460).

Eski Türk edebiyatında (terimi olabilecek en geniş anlamında kullanarak) bunu destekleyecek hiçbir şeyin bulunmaması bu ifadedeki en garip şeydir; bu iddia tamamen yabancı tanığa ve aşağıda tartışacağım, nispeten daha geç döneme ait bir metne dayanmaktadır. Yabancı tanığı tartışmadan önce, eski Türk edebiyatında kurda karşılık gelen sözcükleri özetlememe izin verin. Türk dillerinde “kurt”a karşılık gelen iki sözcük bulunur, bunlardan bilinen en eski biçimler *böri* ve *kurtur*. (Bu sözcükler, 13. yüzyıla ait *Moğolların Gizli Tarihinde* geçen ve Moğolcada “kurt”a karşılık gelen en eski sözcük *čīnō*’dan tamamen farklıdır. Bir iki evcil hayvan da dahil olmak üzere başka hayvanlarda olduğu gibi, Türklerin ve Moğolların birbirlerine âşinâ olmadan önce kurtlarla âşinâ oldukları açıktır.)

Böri: MS 8. yüzyıla kadar geriye götürülebilecek eski Türkçe anlatı metinlerinde izlenebilir. Tek heceli bir kök ve ekin birleşimi olarak çözümlenemeyecek temel bir sözcüktür. Güney-Batı grubu Türk dilleri (Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesi/ Türkiye Türkçesi ve Türkmence) hariç bütün modern Türk dillerinde, bazı fonetik varyantlarla “kurt” için kullanılan yerli bir sözcüktür. *Kurt*, sözcüğü en eski 11. yüzyıla kadar götürülebilir. Kaşgarlı Mahmut¹, I, 342 “kurt” sözcüğünün tüm Türk dillerinde “tırtıl, böcek” anlamına geldiğini fakat (Güney-Batı grubu dillerinin atası olan) Oğuzcada “kurt” anlamına da geldiğini söyler. Bu durum halen sürmektedir; bütün modern Türk dillerinde *kurt*, “tırtıl, böcek” anlamındadır. Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde hem “kurt” hem de “tırtıl, böcek” anlamındadır. Bu lehçelerde *böri*: sözcüğü bilinmemektedir. Türkmen Türkçesi biraz sıra dışıdır; “kurt” sözcüğü için hem *ğurd* hem de *böri*: sözcükleri ve “tırtıl, böcek” anlamı için, *ğurd* sözcüğünün küçültme biçimi olan *ğurçuk* sözcüğü bulunur. Hem “kurt” hem de “tırtıl, böcek” anlamlarında aynı sözcüğün kullanılması kurtlara karşı çok da saygılı bir tutum değildir; eğer soy ağacınızın tepesinde bir dişi kurdun bulunduğu inadıysanız onu “tırtıl, böcek” ile karıştırmaktan hoşlanmazsınız.

Eğer kurt totem kuramı kabul edilecekse, bu doğrultuda muhtemel bir açıklama vardır fakat bu kabulümü, bana mantıksız geldiğini belirtmek koşuluyla ifade ediyorum. Aşağıda göstereceğim üzere yabancı kanıt Türkçe konuşan sadece bir boya,

¹ Kaşgarlı Mahmut’un Divanu Lugâti’t-Türk adlı yapıtı 11. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yazılmıştır, Eski Türkçenin bugüne kadarki en önemli otoritesidir. Bu çalışmada ona yapılan atıflar Besim Atalay’ın Türk Dil Kurumu tarafından, 1939-41 yılları arasında üç cilt olarak yayımlanan çevirisine yapılacaktır.

Türkü boyuna, ilişkindir. Türküler ve Oğuzlar çoğu kez birbirlerine karşı çekilmiş kılıçların ucundadırlar; İleriş Kağan'ın Batı Türkü İmparatorluğunu dirilttikten sonra, ilk seferi 7. yüzyılın son çeyreğinde Oğuzlar üzerine olmuştur. Bu durum Oğuzları öyle çileden çıkarmıştır ki düşmanlarının kurt totemini “tırtıl, böcek” olarak anmaya başlamışlardır, iddiası ortaya atılabilir fakat ben, böyle olduğuna inanmıyorum.

Böri: sözcüğünün ilk görüldüğü yer, Bilge Kağan'ın, babası İleriş Kağan'ın gücünün yükselişini Çin'e on yedi yoldaşıyla başkaldırdığı haberi yayıldığında diğerlerinin ona katıldığı ve yetmiş kişilik bir kuvvet topladığını anlatırken “Teñri küç birtük üçün, kañım Kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı koñ teğ ermiş.” dediği Orhon Yazıtları'dır² (*I Doğu 12; II Doğu II*) (Orkun 1936-41). Metafor; başka birçok edebî yazıdan alınmış olabilecek bir paralel olup Türkler ve kurtlar arasında herhangi bir gerçek akrabalık iddiasında bulunmaz.

Böri: sözcüğünün kronolojik olarak bir sonraki görülüşü, elimizdeki yazması Maniheist bir içerik taşısa da 8. veya 9. yüzyıllarda açıkça pagan bir Türk muhitinde yazıldığı belli olan *Irk Bitig*³ adlı yapıttadır. Sözcük, bir tümcenin eksik bırakılmış olduğu (yazmada benzer birçok hata bulunmaktadır) kanısını uyandıran 27. paragrafta görülür. Der ki: “Zengin bir adamın koyunları korktu ve kaçtı. Bir kurtla karşılaştılar kurdun ağızı sulanmaya başladı. (EKSİK?) O (Onlar) güvende ve sağlamlar. Bil ki bu iyi bir kehanettir.” (Clauson 1966). *Irk Bitig*'te, buna benzer birçok hayvan hikâyesi bulunur ve kehanetin iyi olduğu gerçeğine bağlı olarak koyunların kurtulduğu iddia edilebilir. Her halükârda kurt, parçanın hainidir ki bu varsayılan ata için onursuz bir roldür.

Böri: sözcüğü, Tuva (Yenisey) Yazıtlarında⁴ da görülür. Kızlasov tarafından 10. yüzyıla ait olduğu belirlenen *Malov No 11*'in son satırında merhum “*Yedi böri öldürdüm. Bir leopar ya da sığın öldürmedim(?)*.” der. Sözcük, 9. yüzyılın ortalarına ait yazıtın bir parçası olan *Malov No. 12*'nin ilk satırında geçer: ---- *Çocuk (?) Böri: Sanjun* (Malov 1952) ifadesinin bir kişi adı olduğu açıktır. Türkçe kişi adlarında hayvan adlarının bulunmasının olağandışı ya da anlamlı yanı yoktur. Bu alışılmış bir fenomendir; örneğin 13. yüzyıl ortası Kıpçak diyalektine ait olduğu düşünülen Houtsma yazmasında (1894) kuş, boğa, deve, aygır, şahin, tay, aslan ve böri kişi adlarının birer unsuru olarak görünür, bunlar genellikle kara, boz, beyaz gibi bir renk sıfatıyla veya demir ya da taş gibi bir mineral adıyla nitelenmiştir.

² Bunların, Runik alfabeli diğer yazıtların ve belgelerin en kullanışlı neşirleri Hüseyin Namık Orkun'un Türk Dil Kurumu tarafından, 1936-41 yıllarında dört cilt olarak yayımlanan *Eski Türk Yazıtları* adlı çalışmasıdır. Kül Tegin ve Bilge Kağan'ın mezar yazıtları ilk ciltte yer alır ve burada *I* ve *II*, sırasıyla cephesi ve satır numarası olarak alıntılanmıştır. Bunlardan birkaç yıl önce dikilen Toñukuk, *Toñ.* ve sonra satır numarası ile alıntılanmıştır. Prof. Aalto'nun JSFO 60'daki Toñukuk Yazıtı neşri Orkun'unkinden daha üstündür.

³ Birçok kez yayımlanan bir fal kitabı, bk. Benim “Notes on ‘Irk Bitig’”, *Ural-Altayscher Jahrbücher* XXXIII, 3-4 çalışmam. Bu metnin dili Türkü'dür, tıpkı Orhon Yazıtları'nınki gibi.

⁴ Orkun a.g.e. C. III'tekinden daha kullanışlı bir neşir, S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, Moskow-Leningrad, 1952 adlı çalışmadır. Bu yazıtların birçoğunun tarihlendirilmesi, L. R. Kyzlasov, *Novaya Datirovka Pamyatnikov Yeniseykoy Pis'mennosti, Sovetskaya Arkheologiya*, 1960, part 3 adlı çalışmada verilen arkeolojik kanıtlarla henüz belirlenmiştir. Bu yazıtların dilinin eski Kırgız Türkçesi olduğuna inanılmaktadır.

Maniheist yazmaların (MY)⁵ Türkçe tercümelerinde **böri**: sözcüğüne iki referans bulunur; her ikisinde de **böri**: parçanın kötü adamıdır. 8. sayfadaki yeniden doğuşla meydana gelen değişim örneklerinin birinde –“kuzu ya da buzağı gibi, aslan ya da kurt yavrusu olarak yeniden doğduğunda, kendi sığır ya da koyun sürüsünü bozar.” denir. Aynı örnek, daha kısa bir şekilde, MY, 18. sayfada ortaya çıkar. Maniheist yazmaların ilkel pagan Türk inanışlarının kanıtları olmadığı, çok haklı olarak ileri sürülebilir fakat bu kanıtlar bir derecede olumsuz kanıtlardır çünkü insanları kendi dinsel inançlarınıza çekmeyi planlıyorsanız onların atalarını kasten aşağılayamazsınız. Arslan yavrusu, kurt yavrusunu göstermeye gerek bırakmayacak bir örnek olarak hizmet ederdi

Türkçe bir Budist metninde **böri**: sözcüğünün bir kere geçtiğini belirledim; tabii ki daha fazlası olabilir. *Sekiz Yükme Sūtra*'da⁶ “Günahkâr canlılar” (*yavlak tınlıklar*) “leoparlar, Sibiryâ kaplanları ve kurtlar”dan oluşur. Burada, Budist metinlerin Türk inançlarının kanıtları olmayacağı yine iddia edilebilir. Buna karşı, eğer bunun gerekli ya da uygun olduğu düşünülüyse, kurtların kastî aşağılanmasından basitçe sözcüğü atlayarak kaçınılacağı iddia edilebilir.

Uygur tıp metinlerinde⁷, reçeteler keçi, köpek, fare, domuz, tavşan gibi hayvanların yanına kurtların ve hatta insanların çeşitli parçaları ve salgılarını (safra, kemik, dil vs.) içermektedir. Reçeteler tabii ki yabancıdır fakat Türklerde kurtların öldürülmesi hakkında tabu olmadığı açıktır; bir hayvan totemken totem hayvanın öldürülmesi hakkında tabu olması normaldir.

Kaşgarlı tarafından kaydedilen Hakaniye konuşan Türkler ağırlıklı olarak Müslümandırlar ancak onun alıntılacağı bazı şiirler, atasözleri, deyişler pagan döneme kadar geri götürülebilir; bu nedenle *Dīvān* 'ındaki kurtlara yönelik, yaklaşık bir düzine, referans incelenmeye değerdir. Bunlardan üçü sadece kurdun uluma özelliğine ilişkindir; geri kalanlarının birçoğu kurdun yırtıcılığı ve avcılığına ilişkindir; biri, *III 219*, kurt avlamaya giden bir adam hakkındaki bir şiir parçasıdır. Kurdun nispeten olumlu olarak yansıdığı sadece bir pasaj bulunur. *I 429*'da Türk kadınlarının, çocuk doğurduktan sonra ebelerine çocuğun kız mı erkek mi olduğunu öğrenmek için, kızların tilki gibi cilveli ve kurnaz; erkeklerin kurt gibi cesur olacağını ima ederek “Tilki mi yoksa kurt mu?” diye sordukları söylenir.

⁵ Bu metinler birkaç monografya neşredilmiştir. Burada alıntılanan, *MY*, A von Le Coq'un *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I, A. K. P. A. W., Berlin 1912 adlı çalışmasıdır. Anılan gerçek metinler Uygur-A dilindedir. Bu, standart Uygurcadan sadece bazı alışılmadık seslendirmelerle ayrılır. Metinler 8. yüzyılın ortalarından daha önceye ait olamaz, bundan bir ya da yarım yüzyıl sonra yazılmış olmalıdır.

⁶ *Türkische Turfantexte* VI, S.P.A.W., Berlin 1934, satır 116; bu metin standart Uygurcadır ancak Uygurca-A'dan bazı izler bulunur ve muhtemelen 8. veya 9. yüzyıla aittir.

⁷ Bu metinlerin ana koleksiyonu G. R. Rachmati, *Zur Heilkunde der Uiguren I ve II*, S.P.A.W., Berlin 1930 ve 1932'dedir. Diğerleri *Türkische Turfan Texte VII ve VIII*'de bulunur. Bu metinlerin hepsi standart Uygurcadır ve “Toharca” ya da Sanskritçenin başka bir formu gibi başka dillerden çevrildikleri kuşkusuzdur. Türkçe çeviri 8.-10. yüzyıllar arasına ait olmalıdır.

Benim *Kutađǵu: Bilig*⁸’te not ettiğim kurt referansları kurt ve kuzunun dostça yaşadığı altın çağları tasvir eden pasajlara (449. ve 1040. beyitler) ilişkindir. *Kutađǵu: Bilig*’teki birçok fikir gibi bu da İslamî bir kaynaktan gelmektedir.

Erken dönem Türk edebiyatında hayvan başlı sancaklara ilişkin herhangi bir referansa rastlayamadım. “Sancak” için eski Türkçede, 8. yüzyıla geri giden iki sözcük vardır; bilinen en eski biçimler *badrak* (birçok modern dilde *bayrak*) ve *tu:ğ*dur. Köken olarak çok ince anlam farkları olmalıdır. *Badrak* her zaman “bir gönderin ucundaki sancak ya da flama” anlamına gelmiş olmalıdır. *Tu:ğ*, “bir gönderdeki sancak”tan daha fazlasını ifade etmiş olmalıdır. Sanskritçe bir *dhāraṇī*⁹ çevirisinde, parşömen tomarına yazılmış “bu *dhāraṇī*’yi al ve *tu:ğ uçınıta* (bir gönderin ucuna) tak” şeklinde bir talimat bulunur. Fakat genellikle *tu:ğ* sözcüğünün daha geniş bir anlamı vardır; belki de anlamı “hükümdarlığın görünür bir işareti”dir. *Kāşgarlı*’ya göre, III 127, *tu:ğ* hem “kağanın huzurunda çalınan bir davul” hem de “bir göndere bağlanmış sırmalı ya da turuncu ipek kumaştan yapılmış bayraktan oluşan bir flama” anlamlarından gelir. Onun zamanında bu flama, bağımsız bir bölgenin veya devletin bir biriminin sembolüydü; buna bağlı olarak birden fazla bölgeye hükmeden bir kağanın birden fazla flaması bulunmaktaydı fakat ne kadar çok bölgeye hükmederse hükmederse bir kağanın dokuzdan fazla flaması olamazdı. *Kāşgarlı*, Oğuz boylarının uygulamaları hakkında hiçbir şey söylemese de H. A. R. Gibb ve H. Bowen’in *Islamic Society and the West*, Vol. 1, Part I, Oxford Universty Press, 1950 adlı çalışmalarının 39. sayfasında elverişli bir şekilde özetlenen Osmanlı İmparatorluğundaki uygulama hakkında fazlasıyla bilgiye ulaşabiliyoruz. Osmanlı Türkçesinde “flama” için üç sözcük bulunur: *Bayrak* (Redhouse’a göre genellikle yabancı ülkelerin flamaları için kullanılır), *sancak* açıkça Osmanlı’ya özgüdür ve *tu:ğ*. *Sancak* sözcüğü, sıradan bir “bayrak” anlamını ifade edermiş gibi görünür ve aynı zamanda bir bayrakla yetkilendirilen bölge valisi tarafından yönetilen “bölge” anlamına gelir. Fakat beylerin ve emirlerin flaması, *tu:ğ* adı verilen, bir göndere tutturulmuş ve üzerine altın bir top yerleştirilmiş at kuyruğuydu. Bir sancakbeyinin sadece bir *tu:ğ*a sahip olma hakkı vardır; beylerbeyinin ise iki *tu:ğ* sahibi olma hakkı vardır, bir vezirin üç (bu nedenle paşalığın göstergesi üç kuyruktur) ve baş vezirin beş *tu:ğ*a sahip olma hakkı vardır. Sultanın kendisi, sefer yürüyüşüne en fazla dokuz *tu:ğ* ile gidecektir (bk. İslam Ansiklopedisi *tuğ* maddesi).

Tu:ğ, Moğolca’da yeni dönem bir alıntı sözcüktür. 13. yüzyıla ait *Moğolların Gizli Tarihi*’nde *tu:ğ* sözcüğü “yak öküzü kuyruğundan yapılan bir flama” anlamında geçer. Moğollar, şüphesiz flama kullanma fikriyle birlikte sözcüğün kendisini de Türklerden ödünçlemişlerdir. Bu, 12. yüzyılda, Dış Moğolistan’ın doğusunda Moğollarla ilişki kuran Türklerin (muhtemelen Tatarlar) flama olarak hayvan kuyruğu kullandıklarını gösterir. Eğer öyleyse, Karahanlılardaki sırmalı ya da ipek flamaların kullanılması uygulaması şüphesiz, daha erken bir dönemden beri bu gibi flamalar kullanan Çinlilerden ödünçlenmiş demektir.

⁸ Balasagunlu Yusuf Haşş Hâcib tarafından Hakaniye lehçesinde yazılan ve MS 1070’te tamamlanan didaktik şiir; edisyon kritiği R. R. Arat tarafından yapılmış ve 1947’de Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır.

⁹ F. W. K. Muller, *Uigurica II*, A.K.P.A.W., Berlin 1910’da neşredilmiştir. Metin 27. Sayfada başlar ve alıntılanan pasaj 38. sayfada 77. satırdadır.

Benim çok yanlış bilgilendirildiğim flamalar konusu daha çok bir uzmanlık alanıdır. Savaşlar örgütlü olaylar haline gelir gelmez, liderin yerini belirlemek için flamalara ihtiyaç duyulduğu açıktır ve farklı yerlerde, farklı zamanlarda bağımsız olarak flamalar icat edilmiş olmalıdır. Bazı arkeolog ya da sanat tarihçilerinin konunun kapsamlı bir incelemesini yapacağını umuyorum fakat *ilk bakışta* göndere, flama işlevi görececek bir heykelcik koymak Doğulu bir uygulama olmaktan çok Batılı bir uygulamadır. Eski Mısırlılar MÖ 3. bin yıldan beri bu gibi hayvan heykelciklerini “eyalet flaması” olarak kullanıyorlardı ve her okul çocuğu bilir ki Roma lejyoner flaması gönder üzerindeki bir kartaldır. Eğer bazı Türkler, 6. veya 7. yüzyıllarda gönderlerin ucunda altın kurtlar kullanmışlarsa bu fikri, diğer birçoğu gibi (alfabetik yazı da dahil) Batıdan almış olmalıydılar ve doğal olarak Çinliler bunun garip olduğunu düşünmüşlerdir.

Tamğalar ve sancaklar arasında elbette bir ilişki olmalıdır. Temel olarak, *tamğaların* açıkça en kullanışlı şekli, geometrik figürlerden oluşturulan ve hayvanlara vurulan damgalar/ nişanlardır fakat bu figürler mezar taşlarında da kullanılmışlardır. Tuva mezar taşları üzerindeki *tamğalar* hep geometrik karakterdedir¹⁰. Toñyukuk yazıtı üzerindeki *tamğalar* da, eğer gerçekten *tamğaysa*, daha çok Roma *tabula ansatalarındaki* *ansalara* benzerler fakat bir *tabula ansata* üzerine yazıt yerleştirme uygulamasının Roma İmparatorluğu’ndan çıkıp Dış Moğolistan’a nasıl geldiğini anlamak oldukça zordur ancak bu da batıdan ödünçlenmiş bir başka fikirdir. İstisna olarak Kül Tigin’in mezar yazıtı ve Ongin yazıtının başında, profilden bir dağ keçisinin silueti bulunur. İlki, en azından Batı Türklerinin hükümdarlık sarayının bir üyesi için dikilmiş bir anıttır, bunun bir moda olduğunu düşünerek eğer hükümdarlık sarayı flama olarak bir kurt başı kullanıyordysa bunu bir *tamğa* olarak kullanmaması ve eğer *tamğa* olarak dağ keçisi kullanıyordysa bunu bir sancak olarak kullanmaması oldukça sıra dışıdır.

Şimdi, bildiğim kadarıyla sadece Çinli olan yabancı kanıtlara döneyim. Hemen dikkat çekmeli ki bu, zaten L. N. Gumilyov’un *Strany i Narody Vostoka*, Moskova-Leningrad 1961’de *Tri Ischeznuvshikh Naroda* adlı makalesinde yapılmıştır. Bu kanıt, Türkçe konuşan halkların hepsine değil, hakkında bilgi sahibi olduklarımız arasında en eskisi olmayan fakat kuşkusuz tüm gruba adını veren ve Türkçe konuşan bir boya, Türkü boyuna, ilişkindir. Bu kanıt kaydedildiğinde 7. yüzyıldaki Çinliler, birkaç Türkçe konuşan boya ve bu boyların bazılarıyla aynı veya neredeyse aynı dili konuşan başka boyları tanıyorlardı. Çinliler, bu boyları etnik bir birim olarak asla kabul etmediler; onları -örneğin Saksonlar ve İsveçliler gibi- ayrı, ilişkisiz ve farklı gördüler. Sonuçta bu kabilelerin, kendilerine bakış açısı buydu. İlk Uygur kağanlığının kurucusu anısına dikilen Şine-Usu yazıtında (Orkun 1936-41: 163 vd.), Türkülerden sadece düşman olarak bahsedilmiştir; örneğin, *Kuzey 10*, “o zamandan sonra Türkü boya yok oldu.” Bu arada, bu halktan, *üç tuğluğ Türkü boğun* “üç tuğlu (ya da eyaletli) Türkü boya” olarak bahsedilmiştir.

Türkülere ve onların kurtlarla akrabalığına ilişkin en erken Çin kaynakları, Çin hanedan tarihlerinin üçünde bulunur, *Chou Shu* yaklaşık MS 629’da biter, *Sui Shu* bundan yaklaşık 20 yıl sonra biter ve *Pei Shih* yaklaşık MS 629’da biter. Bilim

¹⁰ Bk. Kyzlasov’daki illüstrasyonlar, 4. notta a.g.e.

adamları tarafından şimdiye kadar kullanılan ilgili metinlerin çevirileri Stanislas Julien, *Documents historiques sur les Tou-kioüe (Turcs)*, Journal Asiatique, 1854 ve O. Yakinf, *İstoriya o Narodakh obitavshikh ve Sredney Azii v drevniya vremena*, St. Petersburg, 1859 (Sovyet Bilimler Akademisi tarafından N. Ya. Bichurin, *Sobranie sveden,y o Narodakh vs.* olarak 1950’de Moskova’da yeniden basıldı) adlı çalışmalarda bulunmaktaydı fakat bunların yerini Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’küe)*, Wiesbaden, 1958’deki çeviriler almıştır. Bu üç tarih kitabında bizi ilgilendiren sayfalar, büyük ölçüde özdeştir. Aslında, *Chou Shu*’da bulunan Türküler hakkındaki sayfalar erken bir tarihte kaybolduğunu, *Pei Shih*’teki (Liu 1968: 473 vd.) paralel sayfaların bir kopyasının bu kaybolan sayfaların yerine konduğunu varsayabiliriz. Tüm bu bölümler kaybolan eski metinlerden derlenmiştir; *Chou Shu*’nun (veya özgün bölüm buysa *Pei Shih*’in) yazarı tarafından bir araya getirilip getirilmedikleri veya şu anda ulaşamadığımız daha önceki bir metinden blok halinde alınıp alınmadığı belirsizdir.

Ne olursa olsun, malzemenin MS 629’dan bir süre önce veya 659’dan çok kısa bir süre önce toplandığını kabul etsek de bu malzeme Türkülerin halen en güçlü oldukları dönemde toplanmıştır ve Çinli yazarlar, onlarla herhangi bir oranda doğrudan ilişki içindedirler. Bilgi verenlerden en azından biri, Türkü dilini, *böri*: sözcüğünün “kurt” anlamına geldiğini bilecek kadar biliyorlardır. *Chou Shu*’nun Türkülerin sancaklarının üzerinde altın kurt başları taşıdıkları ifadesinden hemen sonra Kağan’ın korumalarının (?), S. Julien “krallarının peyklerinin”, Bichurin “muhafızlar”, Liu “güvenlik görevlileri”) *fu-li* olarak adlandırıldığı, “Eski Çince” *b’ü-ljię* (Karlgrén 1940: 23 vdv.), “Orta Çince” (Pulleyblank 1940) *bju-lię* ve *fu-li*’nin anlamının “kurt” olduğu ifadesi gelir. *Böri*: sözcüğü için “koruma, muhafız” anlamlarının bulunduğu hakkında hiçbir Türkçe otoritesinde bir bilgi yoktur; bunlar her ne iseler (“muhafız” Türkçe bir kavram olmaktan çok Çince, Julien’in çevirisi Türkçe bağlamda daha makul görünmektedir) gerçekte *böri*: değil, *boyla*: olarak adlandırılırlar. Dile yeterince hâkim olmayan, *l* sesi ve alışkın olmadığı *r* sesini ayırt etmesi güç olan bir Çinli için iki sözcük çok benzer duyulabilir ve *boyla*: bağlama çok iyi uyacaktır. Türkü dilinin kendisinde iki özel adda bir tamlayıcı olarak görünür, *Toñukuk Boyla: Bağa: Tarkan*, Toñukuk’un tam adı ve unvanı kendi yazıtı, *6. satırda* ve *Güney II 14’te* ve Suci yazıtında (Orkun 1936-41: 156) anılan *Boyla: Kutluğ Yarğan, Kutluğ Bağa: Tarkan Öge:’nin buyruğu*. Bununla birlikte, Proto-Bulgarcada *boyla*’nın, iyi işler başaran yüksek bir memur unvanı olduğu bilinir (Pritsak 1955: 40 vdv.). Sözcük; Eski Kilise Slavcasında ve Orta Grekçede ödünç sözcük haline gelir, Orta Grekçe de ise başka bir ödünç sözcükle, Latince *comes* “muhafız”, az çok eş anlamlıydı.

Türkülerle bağlantılı olarak kurtlara diğer bütün göndermeler, onların kökenleri ile ilgili bölümlerde görülür. 7. yüzyıldaki Çin çevrelerinde bu konu hakkında büyük bir belirsizlik olduğu açıktır. Türkü adı, ilk kez 6. yüzyılın ortalarında, birden bire ortaya çıkan ve ilk olarak Juan-juanları, sonra Heftalitleri yıkan ve birkaç yıl içinde şimdiki doğu Dış Moğolistan’dan şimdiki Sovyetler Birliği’ne kadar yayılan bir “imparatorluk” kuran bir boyun adı olarak tanınmaya başlanmıştır. Açıkçası Çinliler bu dinamik halkın kökeni hakkında çok meraklıydılar; aynı şekilde, soruna basit bir yanıt bulmuşlardı ve *Chou Shu* ve *Sui Shu*’nun her ikisi de, biri her ikisinde de ortak olan ve diğeri birbiriyile tamamen çelişen, iki öykü anlatır. Akla yatkın tek öykü, *Sui Shu*’nun (Liu 1968: 40)

84. bölümünün başındakidir. “Türkülerin ataları (Kansu’daki) P’ing-lianglı barbarlarla (Hu) karıştılar. Onlar (örneğin reisleri) A-shih-na adını aldılar. Kuzey Wei imparatoru T’ai-wu-ti, Tsü-kü’yü (MS 397’den 439’a kadar Kansu’daki Kuzey Liang eyaletini kuran ve yöneten bir Hsiung-nu boyu) yok ettiğinde A-shih-na 500 aile ile Juan-Juanlara kaçmış ve Altay dağlarının güney yamaçlarında demircilik yaparak nesiller boyu yaşamışlardır.” Metin bundan sonra fanteziye kaçarak devam eder: “Altay dağı miğfere benzer; bu halk miğfere *t’u-küe* der ve kendilerini de böyle adlandırır.” Türkçede “miğfer” anlamında, *türkü* sözcüğüne zayıf da olsa benzerlik gösteren bir sözcük yoktur; o zamanlarda, o alanda “miğfer” için buna benzer bir sözcüğün kullanıldığı -belki bir Hint Avrupa ya da Ural dili- bir dilin bulunması olasıdır; eğer buna ışık tutacak birileri varsa onlar da Fin meslektaşlarımızdır. “Miğfer” için kullanılan en eski Türkçe sözcük *yışık*’tır; bazı modern diller, ilk başta paralelmiş gibi görünen *tulğa* gibi sözcükler kullanırlar, bunlar gerçek Türkçe sözcükler değildir, bunlar aslında Moğolca “miğfer” anlamına gelen, en erken 14. yüzyılda kaydedilmiş ve hemen sonra Türkçede ödünç bir sözcük olmuş *duğulğa* sözcüğünün bozulmuş halidir, ilk biçimleri *dawulğa/dawluğa/tawulğa/tawluğa* olarak 15. yüzyılda Çağatay Türkçesi (Senglah Lugati, 165v. 28 ve 224v. 27.) ve 15. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde (TTS I, 700, TTS II, 685) görülür.

Aşağıdaki gibi özetlenebilecek bu bölüm, *Sui Shu*’daki ikinci öyküyle başlayan (Liu 1968: 5) *Chou Shu*’da bulunmaz. Türküler, Hsiung-nuların A-shih-na soy adıyla anılan ayrı bir boyudur ve komşu bir boy tarafından, ayakları kesilerek sağ bırakılan 10 yaşında bir çocuk haricinde yok edilmişlerdir. Bu çocuk, kendisine on çocuk doğuran bir dişi kurt tarafından dost edinilir. Aile, bir geçitten etrafı tamamen Turfan’ın güneyindeki dağlarla çevrelenmiş bir yaylaya geçerler. Her çocuk yabancı bir kadımla evlenir ve bir boy adı alır, bu boylardan birinin adı A-shih-na’dır. Birkaç kuşak sonra, bütün boylar tekrar ortaya çıkarlar ve Juan-Juanların hizmetine girerler. *Chou Shu*’da demir işçiliği ve miğfer hakkındaki hikayeler burada devam ediyor; bunların daha önce anlatıldığı *Sui Shu*’daki aynı bölümde ise öykü kurt kökenlerini unutmamaları için hükümdarın çadırının önüne bir kurdun başıyla süslenmiş bir bayrağın dikildiği öyküsüyle değiştirilir.

Chou Shu’daki ikinci öykü aşağıdaki gibi özetlenebilir: Türkülerin ataları, Hsiun-nuların kuzeyindeki So ülkesinden (çok belirsiz bir terim) geldiler. Ulu hakanları 17 (başka bir versiyonda 70) erkek kardeşi olan A-pang-pu’dur. Annesi dişi bir kurt olan bir kardeşinin adı I-chih-ni-shih-tu’dur. I-chih-ni-shih-tu adlı kardeşi hariç, tüm ailesi katledilmiştir. Sihirli güçleri vardı; rüzgâr ve yağmuru kontrol edebilirdi. İki kadımla evlenmiş ve dört oğlu olmuştu. Adı *Türkü* olan bir oğlunun on karısı vardı ve bunlardan olan çocukları annelerinden sonra boy adlarını almışlardır. A-shih-na adındaki en gençleri, sadece bir cariyenin oğluydu fakat *Türkü* öldükten sonra, diğer erkek kardeşlerinden daha yüksek bir ağaca sıçrayabildiği için ulu hakan ilân edildi. Bundan sonra metin, MS 545’lerden kitabın yazıldığı zamana kadarki Çin ve *Türkü* ilişkileri hakkında ciddi bir tarihe dönüşür. *Sui Shu*’dakinden biraz farklı olan kurt başlı flamalar hakkındaki öykü; MS 553 yılındaki olayların anlatımını izleyen *Türkü* gelenekleri hakkındaki paragraflardan biraz sonra gelir.

Chou Shu’nun yazarının gösterdiği gibi, iki öykünün ortak özellikleri dişi kurttur fakat büyük öneme sahip iki ortak özelliği daha bulunur. İlki, on *Türkü* boyu ya da A-

shih-na'nın asil boyu olduğunun söylenmesidir. Diğer Çin otoritelerinden ve Türkü kayıtlarından açık bir şekilde anlaşıldığı üzere, Türkü halkı değil ama Batı Türküler on boydan oluşmaktaydı. Orhon Yazıtları'nda *On Oklar*'a (*ok* sözcüğünün yanında “boy” anlamına gelen *ok* ya da *uk* sözcüğünün olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur; bu, başka bir *ok* sözcüğünün tek mecâzî anlamı değildir) yarım düzine referans¹¹ bulunmaktadır ve Doğu Türkü İmparatorluğu'nun tekrar kurulduğu 8. yüzyılın başlarındaki Batı Türkü'nün boyun eğdirilmesi gereken düşman akraba halk olarak görülmediği de açıktır.

Böylece, bu etnogenetik efsanelerin kapsamlarını daraltabiliriz ve bunların sadece Batı Türkülerle ilişkili olduklarını düşünebiliriz. Bu, ilk öyküde ırkın beşiğinin “Kuzey Turfan” olarak belirlenmiş olması gerçeğiyle doğrulanır ki bu bölge, Batı Türkü bölgesidir.

Bu iki efsanenin ortak özelliklerinin ikincisi, burada sözü edilen öykülerin Türkülerin kendilerinden toplanmış olmasıdır; bu öyküler, Jordanes'in Avrupa Hunları'nın “Got dilinde Haliurunnae olarak adlandırılan cadıların” ve İskit çöllerinde dolaşan bazı kötü ruhların şeytanî birliklerinden doğan çocukları olduğunu söylediği öyküsü gibi, düşmanları tarafından yayılan öyküler olmaları da eşit olasılığa sahiptir (Thompson 1948: 19). Düşmanlarınıza bir hayvan ata atfetmekte olağandışı bir şey yoktur. Hem İngilizce -hem de Rusça- konuşan dünyada (diğerleri hakkında kişisel bilgiyle konuşamam) işçi sınıfının öfkeli bir üyesinin kendi muhalifliğini dışı bir köpeğin yavrusu olarak tanımlaması olasıdır. Tabii ki Türkülerin dışı kurt atalarının gerçekten düşmanları tarafından yayılmış kaba bir küfür olduğunu kendimden emin bir şekilde iddia etmiyorum fakat bu olasılık da inkâr edilemez. Her iki efsanenin de Batı Türkü hakan ailesinin dışı atalarının özel ad olarak “dışı kurt” ifadesini kullandıkları gerçeğinin çarpıtılmış öykülerini anlattığı olasılığı da inkâr edilemez. Birçok Türk özel adının bir hayvan adı içerdiğini zaten belirtmiştim. 13. yüzyılda bir Kıpçak Türkü, babasının adının Ak Bars olduğunu söylediğinde sizin bunu harfi harfine babasının beyaz pars olduğu şeklinde anlamınıza bu Kıpçak'tan daha fazla kimse şaşırılmaz.

Türküler hakkındaki bu efsanelerin Moğol etnogenetik efsaneleriyle paralel oldukları da iddia edilmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde açıklandığı üzere Cengiz Han'ın soy ağacında (Pelliot 1949: 21) ilk nesil (kendisi 23. sıradadır) Börte Çinō ve Qu'ai Maral “Mavi gri kurt” ve “Gri maral”dır fakat bunların da özel adlar ve sözü edilen gerçeğin edebî ifadeleri olarak algılanmaması için neden yoktur. Her halükârda, kurtların cinsiyetleri birbirlerinden farklıdır, Türkler ve Moğollar tarih öncesinde ortaklıkları olmayan farklı milletlerdir, bu nedenle böyle bir karşılaştırmanın hiçbir geçerliliği yoktur.

Aynı şekilde, bunların özgün Batı Türkü efsaneleri olmaları da olasıdır fakat hayvan atalar, ilkel Türkler gibi bozkır kökenli halklardan çok ilkel Moğollar gibi orman kökenli halklarda bulunuyormuş gibi görünmektedir. (Türkülerin Altay dağlarında yaklaşık yüz yıldan fazla oturmamış yerleşmemiş oldukları düşünülebilir). Benzer bir şekilde, kağanlığa uygunluk testi için ağaçların tepesine sıçrama testi, ağaçların nadir bulunduğu bozkırlar için karakteristik değildir.

¹¹ I D 19, II D 16; Toñ. 19, 30, 33, 42, 43. satırlar.

Sonuç olarak kurtlar hakkında herhangi bir antik metinden daha iyi bilgi veren *Oğuz Name* adlı, tek Türkçe belgeye geleyim. W. Bang ve G. R. Rahmeti tarafından, *Die Legende von Oghuz Qaghan*, S.P. A.W., Berlin 1932 künyesiyle yayıma hazırlanan, şu an Paris'te Bibliothèque Nationale'de bulunan eserin hangi tarihte ve nerede yazıldığı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bu yazma, eserin neredeyse tam tek yazmasıdır fakat buna benzer bir metin İran'da 18. yüzyıla kadar biliniyor olmalıdır çünkü MS 1759'da yazılmış Senglah'da kısa bir alıntı bulunmaktadır. (Clauson 1960: 12) Metin, 13. yüzyıldan daha eski olmamalıdır çünkü söz varlığında birçok Moğolca (Farsça kadar) alıntı sözlük bulunur ve genellikle söylendiği gibi özgün Uygur yazısıyla değil; bu yazının Cengiz Han tarafından uyarlanan biçimi olan Resmî Moğol Alfabetiyle yazılmıştır. Aslında o yazının bayağı sıra dışı bir numunesi olsa da neredeyse buna yakın olan tek Türkçe (belki Moğolca olanlar da bulunur) numunesi, Codex Cumanicus'un 30r. no'lu yaprağına yazılmış olan *bitig* sözcüğüdür. Onun içinde güzel Türkçe sözcüklerin tamamen Moğolca imlâları da bulunur, *ta:m* sözcüğü için *ta'am*, *ka:r* için *ka'ar* gibi. Yazıldığı kâğıdın uzmanlar tarafından incelenmesi tarihlendirme hakkında ipucu verebilir. Buna bağlı olarak, bana göre, kuşkusuz çok küçük bir ihtimalle 13. veya 14. yüzyılda gezgin bir *baxşı*: tarafından yazılmış olmalıdır. Moğol resmî yazısıyla, Hazar ya da Aral denizi kıyısında yaşayan ve bu bölgede konuşulan diyalektle bir pagan Türkmen boyunun beyi için yazılmış olması muhtemeldir. Belgenin tüm atmosferi ve içeriği bunun bir Oğuz belgesi olması gerektiğini kanıtlıyor ve “kurt” için *böri*: sözcüğünün Türkmence olması gerektiğini akla getiriyor çünkü Türkmence, *böri*: sözcüğünün halen kullanımda olduğu tek modern Oğuz dilidir.

Bu çalışmada kurtlara ilişkin geçerli başvuruları tartışmadan önce, onun kusursuz doğasını düşünmek gerekir. Her şeyden önce bu belgenin tek pagan *Oğuz-nâme* olduğuna inanıyorum, Oğuz boyları hakkındaki diğer resmî *Oğuz-nâmeler* ve daha az resmî ifadeler (Kaşgarlı, Reşidü'd-din vs'deki) hep Oğuz'un Türk'ün oğlu, Yafes'in oğlu, Nuh'un oğlu olduğu ya da benzer bir soy ağacına mensup olduğu ifadeleriyle başlar ve güçlü bir İslâm havası ihtiva eder. Bu belgenin Oğuz Kağan hakkındaki tek *Oğuz-nâme* olduğuna inanıyorum. Kaşgarlı'daki Oğuz sadece bir boy adıdır; Reşidü'd-din'deki ise bir kişinin adıdır ancak Oğuz Kağan olarak tasvir edilmez. Belge baştan ve sondan eksiktir fakat Oğuz Kağan'ın 4. satırda anlatılan doğuşuna kadar çok fazla bir kaybımız yoktur. Çok hızlı bir şekilde büyür (5. *satırdan* 19. *satırlar arasında*), Sanskritçe bir sözcüğün erimesiyle oluşmuş “gergedan” adlı bir canavarı öldürmesi ilk kahramanlığıdır (20.-49. *satırlar arasında*); canavarın resmi 49. satırda verilmiş resmi gerçekte gergedandan çok farklı değildir. Olağanüstü güzellikte iki kadına rastlar (50.-88. *satırlar arasında*) ve bunların her birinden üçer çocuk sahibi olur. Sonra bir şölen verir (89.-102. *satırlar arasında*) ve daha sonra üzerinde duracağım bir şiir söyler ve (103. -114. *satırlar arasında*) her yöne, her bir bölgedeki yöneticileri boyun eğmeye çağıran mesajlar gönderir. Doğuda (115-123. *satırlar arasında*) Çin'in kuzeyindeki Cin “altın” imparatorluğunun yöneticisi olarak tanıtılan Altun Kağan ona boyun eğmiştir. Sonra batıda, Urum Kağan'a saldırır (124.-171. *satırlar arasında*). Sözcük açıkça “Roma”yı temsil etmektedir; yani “Bizans”ı, fakat İdil üzerine seferler ve savaşların ayrıntıları Bizans'ın güney Rusya'daki topraklarının kastedildiğini gösterir. Sonra, açıkça Kievli bir Rus olan, Urum Kağan'ın kardeşi Urus Beg'e döner (172.-201. *satırlar arasında*) ve hükümdarın oğlu ona boyun eğer. Sonra doğuya döner (202.-263.

satırlar arasında), yüksek karlı dağları aşarak tekrar İdil'i geçer ve Curçet ülkesine gelir. Curçen (tekil biçim), Çin krallığını kuran ve yöneten Tunguz boyunun adıdır ve bu kısım görünüşe göre 115. ve 123. satırlar arasında anlatılanların tekrarıdır. Curçet Kağan (264.-288. *satırlar arasında*) ona direnir ancak toprakları fethedilir. Sonra Hindistan, Tangut ve Suriye'yi (Şa'am, Şām) fetheder (289.-295. *satırlar arasında*). Yöneticisinin adı Masar olduğu için Mısır olduğu düşünülebilecek Barkan (?) adlı bir ülkeyi kuşatır ve fetheder (296.-309. *satırlar arasında*). Sonra, Oğuzları üç Buzuk ve üç Üç Ok boyuna bölünmesini anlatan bilindik altın yay ve üç gümüş ok öyküsü gelir (310. 'dan son satıra kadar)

Öykünün bölümleri ve Saklab (Slav) sözcüğünün *saklap* “saklayıp, saklamak” sözcüğünden geldiğini iddia eden grotesk sözde etimolojilerin otantik Türkçe lezzetleri varsa da Oğuz'un söz edilen bu ülkeleri fethettiğine gerçekten inanan birinin olduğunu söylemek saflık olacaktır. Selçuklular bu noktaya herhangi birinden çok yaklaştılar fakat yabancı hükümdarları kendisine boyun eğmelerini emreden mesajları gönderen Cengiz Han'dı ve Güney Rusya, Kiev Rusyası, Tangut ve Curçen'i fetheden Moğollardı. Bana göre, bu tuhaf metni, ateşli bir Türk milliyetçisi bir Moğol efsanesinden alarak Cengiz Han'ı ve haleflerini Oğuz Kağan ile değiştirip Moğolca orijinalinin lezzetini ve söz varlığını koruyarak Türkçeye tercüme etti. Kurtlarla ilgili anlatılanların korunmuş olan Moğolca malzemenin parçaları olduğunu iddia etmek mantıklı görünmektedir. Bebek Oğuz Kağan tasvir edilirken (12. ve sonraki satırlar) “öküz bacağı gibi bacaklara, kurt belı gibi bele, samur omzu gibi omuzlara ve ayı göğsü gibi göğse” sahip olduğu söylenir. Oğuz Kağan'ın şölende okuduğu şiir şöyledir:

*Men senlerge boldum kağan
Alalım ya takı kalkan
Tamğa bolsun bizge buyan
Kök böri bolsunğıl uran
Temür cıdalar bol orman
Av yerde yürüsün kulan
Takı tahuy takı müren
Kün tuğ bolğıl kök korı'an*

“Sizlere kağan oldum, oklarımızı ve kalkanlarımızı alalım. Erdem bize *tamğa*, “mavi-gri kurt” uluması savaş naramız olsun. Demir mızraklarımız orman olsun, yaban eşekleri avlaklarımızda gezsin. Denizler ve nehirler. Güneş tuğumuz, gök *korıganımız* olsun.” Yazının eksikliklerine bağlı olarak transkripsiyon tamamen belirsizdir; eğer metin gerçekten Türkmence ise “ve” bağlacı şüphesiz *dakı* olmalıdır; *takı* değil. Bu şiire ilişkin en ilginç şey, sekiz uyaklı sözcüktür. Bunlardan sadece biri, Moğolcada kullanılmayan *orman* sözcüğü, Türkçedir. Bu sözcük, tesadüfen daha önceki, orman sözcüğü yerine *yış* ya da *arığ* kullanılan Doğu lehçelerinde bilinmeyen, tamamen Batı Türkçesine özgü bir sözcüktür. Geriye kalan ikisi, *uran* ve *müren*, Moğolcadır; diğer beş tanesi nihaî kökenleri ne olursa olsun (*buyan*, Sanskritçe *punya*) Moğolcada alıntı sözcük olarak kullanılan Türkçe sözcüklerdir. Uran “savaş narası” özellikle kayda değerdir. Savaş narası anlamına gelen Türkçe bir sözcük ya da eski Türkçe literatürde savaş narasını karşılayan bir sözcük bilmiyorum. Görünüşe göre *tu:ğ* sözcüğünün

karşıtı bir durumdur; *uran* Moğolca bir sözcüktür ve davranış bazı Türkler tarafından ödünçlenmiştir. Bu şiirin “mavi gri kurt” konusunun kolaylıkla açıklanabileceği Moğol şiir sanatından bir çeviri olması bana göre iyi bir olasılıktır; “mavi-gri kurt” yukarıda adı geçen Börte Çinö’dur.

Diğer bütün atıflar, bir gün Oğuz Kağan’ın otağına gizemli bir ışık demeti içinde gelerek (139. *satır ve devamı*) onun ordusunu ilk önce Urum’a ve daha sonra doğuya Curçenlere götüren “mavi-gri kürklü ve yelesi dişi kurt”a yapılmıştır. Gizemli ışık demeti, Alan-Kuya’nın çadırına gelip biri Cengiz Han’ın atası olan üç oğlunun babası olan ve Alan-Kuya dul kaldıktan sonra “sarı bir köpek” donunda süzülüp giden parlayan sarı adam (Pelliot 1949: 123) şeklindeki gizemli ışık demetini çok andırmaktadır. Sözü edilen iki sefer de Moğolların seferleridir, Oğuzların değil; yine bir Türk değil Moğol efsanesiyle karşı karşıyayız, erkek kurt ya Börte Çinö ya da köpek donundaki sarı parlak adamdır.

Resmin tamamına bakıldığında, totemik bir geçmişe sahip olan bir grup olarak Türkçe konuşan halklardan söz etmek imkânsız gibi görünmektedir. Erken dönem Çin otoritelerince anlatılan öyküler ve *Oğuz-nâme* aslen farklıdır; ikincisi ilkinden geliştirilmiş olamaz. *Oğuz-nâme*’nin Moğol kökenli olması daha olasıdır.

Batı Türkü ile kurtlar arasındaki bağ bana çok sarsıntılı temellere, kendilerine özgü olmayan iki etnogenetik efsaneye dayanıyor gibi görünüyor ve bu temeller, varsayılan bir gerçeğin ifadesi olan özel bir adla -yanlış bir etimolojiden başka bir şey olmayan bir Türkü yüksek yönetici unvanı- ve kurt başlı flamayla ilgili öyküyü karıştırmaya dayanabilir. Sonucusu çok önemli bir sınav olabilir. Hakanlık sancaklarını aramak için doğru yer hakanlık mezarlarıdır; bunlar, İngiltere’de Sutton Hoo’daki mezarlarda da Keldani Ur’un mezarlarında da bulunur. Ne yazık ki Batı Türkü kağanlarının mezarları hiçbir zaman belirlenmemiştir ve bildiğim kadarıyla bu bölgede, son zamanlarda kazılmış zengin mezarların mantıken bu hanedanın kağanlarıyla bağlantısı yoktur. Tabi ki bu kesin değildir; eğer kurt Batı Türküler tarafından kutsal görülmüşse de sıradan mezarlarda ya da diğer arkeolojik kalıntılarda bu konunun ipuçları bulunabilirdi. Sovyet arkeologları, bir zamanlar Batı Türkülerin sahip olduğu alanlarda kapsamlı keşif ve kazı çalışmaları yürütmüşlerdir. Bu döneme, önceki ve daha sonraki dönemlere ait birçok nesne bulmuşlardır. Bunlarla ilgili birçok yayını yüzeysel de olsa inceledim¹² ve aslan, kaplan, leopar, ayı, kartal, erkek geyik, keçi, “İskit canavarları” gibi birçok hayvan olduğu halde kurt repertuvarında yoktu. Önemli bir ayrıntıyı gözden kaçırmış da olabilirim; eğer öyleyse Sovyet meslektaşlarım beni düzeltereklerdir. Fakat, bugün Batı Türküler, onların topraklarında yaşayan ataları ya da torunları ile kurtlar arasındaki bağlantıya dair önemli bir ipucu yokmuş gibi görünmektedir.

¹² A. N. Bernshtam, *Trudy Semirecheskoy Arkeologicheskoy Ekspeditsii; Chuyuskaya Dolina* (M. I. A. 14) Moscow-Leningrad, 1950; ay., *Istoriko-Arkeologicheskie Ocherki Tsentral'nogo Tyanshanya i Pamiro-Alay* (M. I. A. XXVI) Moscow-Leningrad 1951; P. N. Kozhemyako, *Rannesrednovkovyye Goroda i Poseleniya Chuyuskoy Doliny*, Frunze, 1959; P.L. Kyzlasov, *Arkeologicheskie Issledovaniya na Gorodishche Ak-beshimt*, 1953-4 (Trudy Kirgizskoy Arkheologo-etnograficheskoy Ekspeditsii A.N., S.S.S.R. II, Moscow, 1959) ve *Sovetskaya Arkheologiya*’da birçok çalışma.

Bu çalışmayı hazırlarken yardım aldığım Londra Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan Dr. V. L. Menage'ye teşekkür etmeliyim.

Dipnot

Bu çalışma tamamlandığında, Türklerin metal sancaklar kullandıklarına dair bir başka kaynak buldum (Artamonov 1962: 215). 8. yüzyılda yaşamış bir Ermeni tarihçi olan Gevond (Levond), şimdi Sovyet Azerbaycan'ı toprakları içinde olan Mugan Bozkırında MS 726'da gerçekleşen bir savaştan sonra Sa'id ibn Amr tarafından Hazarlardan elde edilen ganimetler arasında "bakır bir figürden oluşan bir sancak" olduğunu söylemiş. Şekli belirtilmemiş ancak bunun mantıken (İngiliz arkeologların "İskit canavarı" adını verdikleri) bir "ejder" olduğunu iddia eder. Bunu iddia eder çünkü Kafkas Albanya kralına ait bir misyonun Derbend'in güneyinde, Hazar kıyısındaki "Hun hakanlığı"nın yöneticisi olarak anılan Alp İlteber'i, MS 682'deki ziyaret hakkındaki raporunda (Artamonov 1962: 187)¹³, "Hun"ların "fantastik hayvan" şeklinde altın ya da gümüşten yapılmış kişisel tılsımlar taşıdıkları ifade edilmiştir. Bu ifadenin kurtları tanımlıyor olması güçtür.

Kaynakça

- ARTAMONOV, Mihail İ. (1962). *İstoriya Khazar*. Leningrad.
- ATALAY, Besim (1939-1941). *Mahmud al-Kâşgari, Divanü Lûgat-it Türk (1073) Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANG, Willi; ARAT, G. R. Rachmati (1932). *Die Legende von Oghuz Qaghan*. Berlin: S.P. A.W.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie v.; ARAT, G. R. (1934). *Türkische Turfantexte VI*, Berlin: S.P.A.W.
- BERNSHTAM, Aleksandr N. (1950). *Trudy Semirecheskoy Arkeologicheskoy Ekspeditsii; Chuyuskaya Dolina* (M. I. A. 14). Moscow-Leningrad.
- BERNSHTAM, Aleksandr N. (1951). *Istoriko-Arkeologicheskie Ocherki Tsentral'nogo Tyan-shanya i Pamiro-Alaya* (M. I. A. XXVI). Moscow-Leningrad.
- CLAUSON, Sir Gerard (1960). *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*. London: E. J. W. Gibb Memorial, New Series XX.
- CLAUSON, Sir Gerard (1966). "Notes on Irk Bitig". *Ural-Altische Jahrbücher*, XXXIII/3-4: 218-225.
- DOWSETT, Charles J. (1961). *The History of Caucasian Albanians by Movses Daxuranci*. London: Oxford University Press.
- GROUSSET, René (1939). *L'Empire des Steppes*. Paris.
- HOUTSMA, Martijn T. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*. Leiden.
- KARLGREN, Bernhard (1940). *Grammatica Serica*. Stockholm.
- KOZHEMYAKO, P. N. (1959). *Rannesrednovkovye Goroda i Poseleniya Chuyskoy Doliny*. Frunze.
- KYZLASOV, Leonid R. (1953-4). *Arkheologicheskie Issledovaniya na Gorodishche Ak-beshim (Trudy Kirgizskoy Arkheologo-etnograficheskoy Ekspeditsii A.N., S.S.S.R. II, Moscow, 1959)*.
- KYZLASOV, Leonid R. (1960). "Novaya Datirovka Pamyatnikov Yeniseykoy Pis'mennosti". *Sovetskaya Arkheologiya*, 3: 93-120.

¹³ Rapor Moses Kalankatuaci'nin "History of the Caucasian Albanians" alınmıştır. Artamonov eserin K. Patkanian tarafından St. Petersburg 1861'de yayımlanan çevirisini kullanmıştır; çalışması eserin J. F. Dowsett, *The History of Caucasian Albanians by Movses Daxuranci*, Oxford, 1961 yayımlanmadan önce tamamlanmıştır.

- LE COQ, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, A.K.P.A.W. Berlin.
- LIU, M.-T. (1968). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (T'u-küe)*. Wiesbaden.
- MALOV, Sergey Y. (1952). *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*. Moskow-Leningrad.
- MULLER, Friedrich W. (1910). *Uigurica II.*. Berlin: A.K.P.A.W.
- ORKUN, Hüseyin N. (1936-41). *Eski Türk yazıtları I-IV*. Ankara: TDK.
- PELLIOT, Paul (1949). *Histoire Secrète des Mongols*. Paris.
- PRITSAK, Omeljan (1955). *Die Bulgarische Fürtsenliste und die Sprache der Proto-Bulgaren*. Wiesbaden.
- PULLEYBLANK, Edwin G. (1940). "The Consonantal System of Old Chinese". *Asia Major*, IX: 206-265.
- Tanklariyle Tarama Sözlüğü*. (1943). İstanbul.
- THOMPSON, Edward A. (1948). *A History of Attila and the Huns*. Oxford.

Türk Dil Yapısında Cinsiyet

Gender in the Turkish Language System

Friederike Braun

Orijinal Künye

Braun, Friederike (2000). Gender in the Turkish Language System. *Turkish Languages*, 4: 3-21.

Çeviren

Beyza Yüce

Yüksek Lisans Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Programı, İzmir / Türkiye
Türkçe Öğretmeni, Kıbrıs Ortaokulu
✉ beyzanur.yuce123@gmail.com
ID 0000-0003-2482-4808

Atıf

Citation

Braun, Friederike (2021). Türk Dil Yapısında Cinsiyet (Çev. Beyza Yüce). *Dil Araştırmaları*, 28: 199-215.

Başvuru

Submitted
27.09.2020

Revizyon

Revised
05.03.2021

Kabul

Accepted
12.03.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2021

Öz

Bu makale cinsiyet ayrımlarının dil bilgisel olarak cinsiyetsiz bir dil olan Türkçede nasıl kodlandığını incelemektedir. Cinsiyet ifade eden dilsel araçlar üç düzeyde tanımlanmıştır: (a) sözlüksel (kadın, erkek vb.), (b) morfolojik (örneğin -e eki gibi; memur-e), (c) söz dizimsel (bir cinsiyet ifadesinin (cinsiyet ifade eden bir kelimenin) başka sembolik biçimler ile kombinasyonları, örneğin kadın polis). Bu makalede, bu tür cinsiyet ifadelerinin ortaya çıkışını belirleyen faktörler tartışılmaktadır. Makale ayrıca, açık bir şekilde cinsiyet ifade etmeyen terimlerin, doğal cinsiyet eğilimlerini ve insanlığı (adam veya genç kelimelerinin kullanımında olduğu gibi) erkek cinsiyeti ile eşitleme eğilimine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil bilgisel cinsiyet, doğal cinsiyet eğilim

ABSTRACT

This article examines how gender distinctions are coded in Turkish, a grammatically genderless language. Linguistic means of expressing gender are described on three levels: (a) lexical (lexemes such as kadın, erkek), (b) morphological (suffixes such as -e in memur-e), (c) syntactic (combinations of a gender lexeme with another nominal form, e.g. kadın polis). Factors determining the occurrence of such gender expressions are discussed. The article also deals with inherent gender biases of terms without overt gender markers and the tendency to equate humaness with maleness (as in adam or bir genç).

Keywords: Grammatical gender, inherent gender bias

1. Giriş

Türkçenin “dil bilgisel cinsiyetin laneti”nden kurtulduğu iyi bilinmektedir. Bu sebeple Türkçe üzerine yapılan betimlemelerde, cinsiyetlerin dil yapısında ihmal edilebilir bir rol oynadığı varsayılır. Underhill (1976: 32) bu konuyu şöyle bir örnekle

açıklar: “Türkçe gramatikal olarak cinsiyete sahip değildir; yani, “he-she-it” arasında hiçbir ayırım yoktur. Üçü için de “o” zamiri kullanılır. Türk dili üzerine yapılan diğer betimlemeler, kısaca; cinsiyete özgü sözcüklerin, cinsiyet işaretleme niteliklerinin veya eklerinin varlığına işaret eder (krş. Örneğin Kissing 1960: 117; Lewis 1967 (1991): 25 veya Kornfilt 1997: 270); ama genelde, cinsiyet ve cinsiyetin dilsel ifadesi sorunu, Türk dil biliminde yeterince ilgi görmemektedir.

Bu makalenin amacı, Türkçedeki cinsiyet ifadelerini ve bunların dil bilimsel statülerini daha kapsamlı ve sistematik bir şekilde ortaya koymaktır.¹ Söz konusu dil bilimsel biçimlerin az ve basit olmadığı; bu formların grameri ile ilgili bazı soruların yanıtlanması gerektiği tartışılacaktır. Sunulan gözlem ve bulgular, cinsiyetin Türkçedeki dil bilimsel muamelesi ve Türkçe cinsiyet terimleri üzerine yapılan altı yıllık bir araştırmanın sonucudur. Bu araştırma, 1000’den fazla anadili konuşucusunun katıldığı bir dizi deneysel araştırmayı içermektedir. Bu verilere dayanarak toplumsal cinsiyete ilişkin açık ifadelerin genellikle varsayıldığından daha sık olduğu ve toplumsal cinsiyetin gerekli olmadığı yerlerde bile var olduğu tartışılacaktır.

Özellikle aşağıdaki hususlar ele alınacaktır: Türkçe cinsiyeti ifade etmek için kullanılan dilsel araçlar (sözcüksel cinsiyet, ekler ve söz dizimsel cinsiyet işaretleri) 2. ve 3. bölümde sunulmuştur. Cinsiyet ifadelerinin hangi koşullarda kullanıldığı 4. bölümde tartışılmıştır. Bu bölüm ayrıca, cinsiyet işaretleri üzerine yapılmış deneysel bir çalışmanın sonuçlarını da özetlemektedir. 5. bölüm, Türkçede çeşitli göstergeleri olan, insanlığı erkek cinsiyetiyle eşitleme eğilimi ile ilgilidir. Ayrıca bu bölümde, açıkça cinsiyet ifade etmeyen terimlerin gizli cinsiyet özelliklerine de atıfta bulunmaktadır. 6. bölümün sonucunda, önceki bölümlerin ana konuları özetlenecek ve bu sonuçlar kısaca Finceye ilişkin bulgularla karşılaştırılacaktır.

2. Türkçede Cinsiyeti İfade Etme Araçları

Temel olarak Türkçede cinsiyet ifade etmenin üç yolu vardır: Bunlar (a) sözcük birimlerin doğal sözcüksel bir özellik olarak cinsiyetle kullanılması, (b) cinsiyet bildirme eklerinin ve (c) söz dizimsel cinsiyet bildirmenin kullanılmasıdır.

2.1. Doğal Sözcüksel Bir Özellik Olarak Cinsiyet

Kadın, erkek, kız ve oğlan gibi örnekler, doğal cinsiyet belirten sözcük birimler olarak adlandırılan ifadelerin temelleridir. Ancak sözcüksel cinsiyet ayrımları, akrabalık ve hitap terimlerinde de yaygındır.² Çalışma okunurken, bu sözcüksel

¹ Bu makalede yapılan gözlemler belirtilen kaynaklardan elde edilen verilere dayanmaktadır: Edebî metinler, gazete makaleleri, Bilkent ve Orta Doğu üniversitelerinde yürütülen ve internetten erişilebilen “Doğal Türk Dili İşleme” projesinin metin derlemi, yazarlar tarafından yürütülen deneysel çalışmalar, anadili Türkçe olan konuşucularla yapılan röportajlar. Edebî metinleri dil bilimsel kaynaklardan ayırmak için edebî metinler, yayın yılı yerine başlık ve anahtar kelimeler kullanılarak farklı bir formatta alıntılanacaktır. Örneğin “Pamuk, Sessiz Ev, syf. 31”. Makalenin sonunda edebî kaynaklar listesinde tam referanslar verilecektir.

² Gazete makaleleri, yayın tarihi ve sayfa numarası ile belirtilecektir. Örneğin; “Hürriyet, 22 Ağustos 1995, s.3”.

Yapılan tanımda sözcüksel cinsiyet ayrımlarının hayvan ifadelerinde bulunduğu göz ardı edilmiştir.

alanların çakıştığı ve aynı farklılaşmaların tekrarlanacağı unutulmamalıdır (bkz. Tablo 1 ve 2).

Tablo 1. *Akrabalık İfadeleri*

KADIN	ERKEK
Anne	Baba
Abla	Abi (ağabey)
Nine	Dede
Teyze	Dayı

Tablo 2. *Hitap İfadeleri*

KADIN	ERKEK
Hanım	Bey
Hanımefendi	Beyefendi
Bayan	Bay
Abla	Abi
Teyze	Amca

2.2. Cinsiyet Belirten Sonekler

Türkçede cinsiyet belirten (çoğunlukla kadın cinsiyetini belirten)³ birkaç ek vardır. Bu eklerin hemen hemen hepsi eklendikleri sözcüklerle birlikte cinsiyet belirten dillerden ödünç alınmışlardır (Kornfilt 1997: 270). Bahsedilen ekler üretken olmayıp Türkçe köklerden kadın cinsiyetine yönelik ifadeleri özgürce türetememektedir.

“-e” bu eklerin en sık görülenidir. Bu ek, Arapçadan ödünç alınmış ve *sahib-e*, *müdür-e*, *rakib-e* veya *memur-e* gibi Arapçadan ödünç kelimelerde ortaya çıkmıştır (Kissling 1960: 244). Modern Türkçede, cinsiyet belirten soneklerin kullanılma zorunluluğu yoktur. *Sahip*, *müdür*, *rakip* ve *memur* gibi yalın sözcükler de dişillliği karşılayabilir. Türk dil reformunun sadeleştirme çabalarına rağmen, modern Türkçe metinlerde bile bahsi geçen *-e* eki yer alır. Örneğin (1),

(1) *Ertesi yıl laboratuvarlarının karşısında, yıllardır para işlerini yürüttüğü banka şubesinin müdür-e-si Şule Hanım 'la evlendi (Uzuner, Susamuru s. 171).*

Benzer şekilde, *memur-e* yapısı 4.2. bölüm altında açıklanan deneysel çalışmada yirmi yaş civarında birkaç konuşur tarafından kullanılmıştır.⁴

“-içe” eki Slav dilinden alınmıştır (Banguoğlu 1986: 178). Bu ek, Slav asıllı kelimelerde (*kral-içe* (bkz. kral) ve *çar-içe* (bkz. çar) bulunur.⁵ *İmparator* kelimesinin kaynak dili İtalyanca olmasına rağmen (Türkçe Sözlük 1988: 702), *imparator-içe* Türkçeye Slavca ile de gelmiş olabilir (Lewis 1967 [1991]: 25). Bu “üç eski ödünçleme”ye ek olarak (Lewis 1967 (1991): 25), Fransızca asıllı *patron* (Türkçe

Bkz. *kısrak* ve *aygır*, *inek* ve *boğa*. Akrabalık ifadeleri için ayrıca krs. Kornfilt (1997: 519-520).

³ *Aktör/aktris* gibi başka dillerden ödünç alınmış kelime grupları istisna olarak kabul edilir. Her iki tarafta (aktör ve aktris) Türkçe konuşucuları için cinsiyet işaretlemesi olarak algılanabilir.

⁴ İkincil türetmenin varlığı (*sahib-e* yapısının *sahib-e-lik* olması) “-e” ekinin belirli sözcüklerle kullanıldığının göstergesidir.

⁵ Lewis (1967 [1991]: 25) ve Kornfilt (1997: 270)’e göre kaynak dil, Sırp-Hırvat dilidir.

sözlük 1988: 1169) kökünden yakın zamanda *patron-içe* kelimesi türetilmiştir. Devletin kadın başkanları için; *kraliçe*, *çariçe* ve *imparatoriçe* kelimeleri ekli bir şekilde kullanılmak zorundadır, çünkü eksiz olarak bu kelimeler okuyucular tarafından yalnızca erkek (cinsiyet açısından) olarak anlaşılır. Ancak *patron* kelimesi, ek almadan bile kadınlar için kullanılabilir.⁶ Banguoğlu (1986: 178) ve Lewis (1967 [1991]: 25)'e göre *tanrı-ça* kelimesindeki *-ça* eki, kelimenin son hali olan *tanrıça* kelimesinin *-içe* formlarına benzer şekilde türetilmiş olması bakımından *-içe* ile ilişkilidir.

Fransızcadan ödünç alınmış bazı cinsiyet ayırt eden kelime çiftleri, Türkçeye daha fazla cinsiyet eki kazandırmıştır. Bu kelime çiftlerine örnek olarak şunlar verilebilir: *aktör/aktris*, *dansör/dansöz*, *prens/prenses*. Bu ekler Türkçede tutarlı bir şekilde kullanılmaz. Ancak, *kuaför* Türkçeye ödünç alınmasına rağmen *kuaföz* şekli Türkçede bulunmaz. Ayrıca böyle kelime çiftleri arasında her zaman kayda değer bir cinsiyet ayrımı yoktur. Örneğin, *dansöz* kelimesinin “bayan dansçı” anlamı “herhangi bir cinsiyeti içermeyecek” şekilde değiştirilmiş, erkeklerin de “erkek dansöz” olarak adlandırılabileceği sonucuna varılmıştır. Fransızca dişillik bildiren *-es* ekini alan kelimeler için de benzer eğilimler belirtilmiştir: Steverwald (1963: 129, not 328) ‘a göre *metres* kelimesi erkek metresleri ifade etmek için “mistresses” şeklinde kullanılabilir, Brendemoen ve Haulhaugen (1992: 38, not 12) ise *hostes* ‘kadın uçuş görevlisi’ kelimesinin uzun mesafeli otobüslerde erkek servis personeline atıfta bulunabileceğinin gözlenebileceğini söyler.⁷

Bir cinsiyet bildirme eki için tek yerli (doğal) aday, *hocanım* örneğinde görülen *-(a)nım* son ekidir. Bu son ek, konuşma ve örneklerde sıkça kullanılması nedeniyle (örn. *hoca hanım*), kök ile kaynaşan ve son ek benzeri bir nitelik elde eden ‘*hanım*’ sözlük biriminin enklitik bir versiyonudur. *-(a)nım* son eki ile oluşan sözcükler bugün çok sık görülmemekte ve temelde *hoca-nım*, *müdür-anım* ve *hemşir-anım*⁸ gibi formlarla sınırlı kalmaktadır.

Yukarıdaki genel bakış, Türkçede cinsiyet belirtme eklerinin bulunduğunu göstermiştir. Ancak bu eklerin sınırlı dağılımları ve kullanım sıklıkları, onlara dil sisteminde ikincil bir rol vermiştir. Eklerden kaynaklanan sistematik bir cinsiyet farklılaşması olmasına rağmen, Türkçede bu bir gelişme göstermemiştir. Yabancı dil bilgisi unsurlarını ortadan kaldırma çabalarıyla dil reformunun cinsiyet belirten son eklerin azalmasına katkıda bulunduğu varsayılabilir.⁹ Ergin’in (1958 [1993]: 120) Türkçede cinsiyet eklerinin bulunmadığına dair gözlemleri, ancak yukarıda belirtilen ekler dil bilimsel cinsiyet sisteminin bir parçasını oluşturmadığı sürece doğrulanabilir.

⁶ Kelimenin ek almış formu olan *patroniçe*de, daha genel olarak ‘genelev yöneticisi’ anlamı çıkarılmaktadır. Bu kullanım *patroniçe* kelimesinin kadın patronları belirtmek amacıyla düzenli olarak kullanılmasını engelleyebilir.

⁷ Ancak bu konu hakkında bilgi veren kişiler, *hostes* kelimesi yerine *muavin* kelimesini kullanmayı tercih ettiler.

⁸ *Hemşire* kökü bir cinsiyet sözlük birimidir, bu nedenle son ek bu durumda fazladan bir cinsiyet işaretleyicisidir.

⁹ Dil reformu hakkındaki yazın (örn. Steverwald 1963, 1966; Brendemoen 1990), cinsiyet belirten bu ekler hakkında şartıcı derecede az bilgi içerir. Örneğin Arapça *-e* eki, reformda izlenen dilde sadelik çalışmalarının tipik bir hedefi olmalıdır.

2.3. Söz Dizimsel Cinsiyet İşaretlemesi

Kadın doktor, erkek arkadaş veya kadın bir polis gibi türün ifadeleri, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinin örnekleridir: Cinsiyet sözlük biriminin başka bir isim soylu kelimeyle birleştirildiği karmaşık isim tamlamaları oluştururlar. Bu tür bir cinsiyet ifadesi kelime boyutunu aştığından, burada söz dizimsel bir fenomen olarak kabul edilir. Bundan sonra, böyle bir ifadedeki cinsiyet terimi, “cinsiyet işaretleyicisi” diğer terim ise “belirtilmemiş (cinsiyet açısından)” olarak anılacaktır. Bu bölüm “kadın” ve “erkek” işaretleyicilerine genel bir bakış sunarken, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinin yapısal yönleri 3. bölümün altında ele alınacaktır.

En sık kullanılan en genel “dişil” işaretleyici kelime *kadındır*. *Kadın* kelimesi kullanıldığında farz edilen, söz konusu kadının bir yetişkin ve/veya evli olduğudur.¹⁰ *Kadın* söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde yaygın olarak kullanılır; *kadın başbakan, dilenci kadın, kadın yazar, kadın dedektif* gibi kombinasyonlar için bkz.¹¹

Yetişkin kadınlar için kullanılan diğer bir cinsiyet işaretleyicisi, Avrupalıların kullandığı unvanlardaki *mrs* veya *madame* türlerine eş değer olarak dil reformu sırasında kullanıma sokulan *bayan* kelimesidir. *Bayan* kelimesi, kadın kelimesinden biraz daha resmîdir (Bu nedenle Türkçe sözlükte (1988) “unvan” sınıfında ele alınmıştır, 158.), ancak bu kelime de geniş bir yaygınlık kazanmıştır ve *bayan futbolcu, bayan mahkûm* örneklerinde olduğu gibi değersiz ya da günümüzde yaşayan kadın rollerini ifade etmeyen terimlerle kullanılabilir. Ancak bayan sözcüğünün taşıdığı resmî hüviyet *hâlâ dilenci bayan, köylü bayan* ya da *bayan katil* gibi kombinasyonların oluşmasını önler. Söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde, bayan kelimesi, benzer bir dağılımı ve statüsü de olan *hanım* kelimesinden çok daha sık kullanılmaktadır.

Genç ve/veya evli olmayan kadınlar için *kız* cinsiyet işaretleyicisi kullanılır. Birçok kombinasyonda ortaya çıkan bu kelimenin tipik örnekleri *kız çocuğu, kız arkadaş, kız öğrencilerdir*. *Kardeş* kelimesi ile birlikte kullanılan *kız* kelimesi, referansın gerçek yaşını ifade etmez ancak referans alınan kişiye göre yaş ifade edebilir. Bir *kız kardeş*, diğerinin daha büyük olması şartıyla 50 yaşında olabilir.

Bu kadın cinsiyet işaretleyicileri dışında daha fazla özel kullanım alanı olan birkaç kelime vardır. Örneğin *karı* kelimesi belirgin bir şekilde aşağılayıcıdır ve *köylü karıları* şeklindeki tamlamalarda bulunabilir. *Teyze* kelimesi aşinalık bildiren *komşu teyzeler* (bu kullanım konuşma unsuru olarak *teyze* kelimesinin kullanımı ile paraleldir.) örneğinin kombinasyonlarında görülür. *Madam* ve *matmazel* işaretleyicileri, Müslüman veya Türk olmayan kadınlara atıfta bulunur. Avrupa’ya özgü bir gönderge için bakınız: *terzi matmazel*.

Yalnızca iki işaretleyici erkek cinsiyetini belirtmek için yaygın olarak kullanılır. Bunlar, *erkek* ve *adam* kelimeleridir. *Erkek* kelimesinde, yaşa ilişkin kısıtlamalar vardır. Ancak bu kısıtlamalar, kelimenin karmaşık anlatımlardaki pozisyonuna bağlıdır. *Erkek çocuk* veya *erkek okuyucu* örneklerinde olduğu gibi erkek sözcüğü

¹⁰ Evliliğin bu yönü bekaleti kaybetmek anlamına gelir. Bu özellik ayrıca 12 ve 13 yaşındaki kızların *genç kadınlar* olarak adlandırıldığı haberde açıkça belirtilmektedir (Türkçe Doğal Dil İşleme Projesi, dosya “trthaber1”), çünkü onlar genelev kadınlarıdır ve dolayısıyla bakire değillerdir.

¹¹ İlgili ögelerin sırası, 3.1. bölümün altında ele alınacaktır.

niteleyici olduğunda, sadece cinsiyet ifade eder ve yaş hakkında hiçbir şey söylemez. Bu kelime tamlanan olarak görev yaptığı yerde (Bkz. *komşu erkekler*), yetişkin erkeklere atıfta bulunur.¹²

Adam sözcüğünün ikincil cinsiyetten bağımsız “insan” kullanımı dikkate alındığında bu sözcüğün eril bir işaretleyici olması şaşırtıcı görülebilir. Bununla birlikte, bu bağlam genellikle iki anlamı açıklamaktadır: *Adam* kelimesi, belirli bir kişiye atıfta bulunarak tekil olarak kullanıldığında “erkek” anlamına gelir. Bir eril işaretleyici olarak *adam* kelimesi, referans alınan kişinin yetişkin olduğunu ima eder. Ancak *maknist adam*, *dilenci adam* ve *cüce adam* örneklerinde olduğu gibi başka şekillerde de geniş ölçüde birleştirilebilir. 4.2. bölümün altında belirtilen deneysel çalışmaya katılan katılımcılar, eril cinsiyet işaretleyicisi olarak *erkek* kelimesinden ziyade *adam* kelimesinin tercih edildiğini göstermişlerdir.

Dişil cinsiyet işaretleyici eş değeri *bayamın* aksine, *bay* kelimesi nadiren söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde görülür. *Bay eleman* ifadesi, iş teklifleri ve aranan ilanlarla sınırlıdır. *Hanım* kelimesinin eş değeri sayılabilecek olan *bey* kelimesi, neredeyse hiçbir cinsiyet işaretleyicisi olarak kullanılmamaktadır.

Oğlan kelimesi yetişkin olmayanlar için erkek işaretleyicisi olarak kullanılmaktadır. *Oğlan çocuğu* ve *oğlan kardeş* gibi erkeklerin kullanabileceği kombinasyonlar da bulunur.¹³ *Erkek* niteleyicisinin aksine *oğlan* kelimesi, göndergenin yaşı hakkında kesin bilgi verir.

Herif sözlük birimi, *karı* kelimesine benzer şekilde aşağılayıcı kabul edilir. Bu kelimenin söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde kullanımını oldukça nadirdir; açıkça olumsuz bir kombinasyon olan *hademe herif* tamlaması bu kullanımın örneklerindedir.

Sonuç olarak, Türkçede cinsiyet belirtmeyen isim türünden kelimeler birleştirildiğinde cinsiyet işaretleyicisi olarak hizmet veren bir dizi cinsiyet sözlük birimi oluşmaktadır. Bu sözlük birimlerin anlamsal bileşenleri değerlendirmesinin yanında resmiyet belirtme ve yaşa referans olma özellikleri de vardır. Cinsiyet ifadesi yerine bu görünüm, konuşurlar tarafından belirli bir işaretleyicinin kullanılması için temel motivasyon olabilir. Bir konuşur, olumsuz bir değerlendirme yapmak amacıyla (cinsiyet belirtmek yerine), cinsiyeti belirtilmemiş *sattıcı* sözcüğüne *karı* kelimesini eklemeyi seçebilir. Benzer şekilde, bir konuşur erkek kardeşinin *hâlâ* çocuk olduğunu işaret etmek için *oğlan* kelimesini *kardeş* kelimesiyle birlikte kullanabilir. Ancak en önemlisi ne olursa olsun bu işaretleyiciler, okuyucunun aklında her zaman cinsiyet

¹² Kaynak kişilerin bazıları, erkek kelimesinin tamlanan pozisyonunda kullanılmasının biraz olağan dışı olduğunu düşünmüştür. Onlar için, erkek kelimesi bir isim pozisyonunda görüldüğünde az da olsa cinsel çağrışımlar yapar; böylesi durumlarda bu kelime biyolojik cinsiyet ifade eder (Türkçe sözlük 1988: 463). Söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde isim soylu kelimeler sınıfı için, bkz. 3.1. bölüm.

¹³ Genellikle *oğlan* kelimesi, ya çok genç ve cinsel açıdan tecrübesiz oldukları ya da eş cinsel oldukları için, tamamen erkek olmayan kişileri ifade ederken kullanılır. Eş cinsellik ile olan ilişkisi nedeniyle bazı kaynaklar, *oğlan* kelimesini cinsiyet işaretleyicisi olarak kullanmakta tereddüt etmiş ve onun yerine erkek kelimesini tercih etmişlerdir.

bilgilerini taşır. Cinsiyet sözlük anlamındaki ana bileşen olduğu için, bu işaretleyiciler, cinsiyet işaretleyicileri olarak kabul edilirler.

3. Söz Dizimsel Cinsiyet İşaretlemesinin Yapısal Yönleri

Bir cinsiyet işaretleyicisi ile cinsiyet belirtmeyen isim soylu kelimenin kombinasyonu iki şekilde değişebilir: İlk yol, iki ögeyi de tek tek sıraya koymaktır. - *Kadın polis* ve *polis kadın* örneklerindeki gibi- hem cinsiyet işaretleyicisi hem de cinsiyet açısından tanımlanmamış isim soylu kelimeler belirtilmiştir. İkinci değişim alanı ise iki ögenin oluşturduğu anlam türüyle ilgilidir. Burada yine iki olasılık vardır. Birincisi, *bayan sürücü* örneğindeki gibi, ikisinin ilişkisinin resmî bir göstergesi olmaktan öte, basitçe yan yana dizilmiş olmalarıdır. İkinci olasılık, kız çocuk(ğ)-u örneğinde olduğu gibi, iki ögenin bir birleşik içerisinde, tamlananın üçüncü tekil kişi iyelik eki almış bir isim ile birleşmesidir.

3.1. Söz Dizimsel Cinsiyet İşaretlemesinde Ögelerin Sırası

Kadın öğretmen türündeki kombinasyonlar, son ögenin söz dizimsel olarak baskın olan tamlanan ile ilk ögenin niteleyici konumda olduğu karmaşık, eksiz ifadelerdir.¹⁴ Önceki bölümde bulunan örnekler, işaretleyicilerin ve cinsiyet belirtmeyen ek almamış isimlerin her iki konumda da ortaya çıkabileceğini *kız öğrenci* (işaretleyici-cinsiyet belirtmeyen ek almamış isim) ile birlikte *köylü kadın* (cinsiyet belirtmeyen ek almamış isim-işaretleyici) tipindeki ifadeler ile göstermektedir. Aynı iki sözlük birimin her iki sırada da görülmesi ve hatta aynı metin içinde değişmesi sıra dışı değildir. Örneğin, hem *hasta bakıcı kadın* ve *kadın hasta bakıcı* örnekleri hem de *trafik polisi kadın* ve *kadın trafik polisi* örnekleri aynı metinde bulunmuştur. Ankara'da yapılan bir dizi standart görüşmede, bilgi veren katılımcılar, aynı cümle çerçevesine eklenmesi mümkün olan *bayan futbolcu* ve *futbolcu bayan* ifadelerinden bahsetmişlerdir. Bununla birlikte, farklı sıralamalar ve belirli formlarda yapılan bazı kısıtlamalar arasında anlamsal farklılıklar vardır.

Her iki sıralamanın da mümkün olduğu durumlarda, yalın hâldeki tamlanan göndergenin temel tasnifini yaparken niteleyici anlama yönelik daha fazla bilgi ekler (Genel olarak niteleyici ve tamlanan ilişkisi için krş. Haig 1998: 74.). Örneğin, *kadın polis* olarak adlandırılan bir kişi, her şeyden önce polis memurudur, ama aynı zamanda bir kadındır. Diğer bir deyişle *polis kadın* olarak adlandırılan kişi, öncelikle bir kadın olarak görülür, fakat bu kadın aynı zamanda bir polis memurudur. Kissling (1960: 118) ve Lewis (1967 [1991]: 252) benzer şeylere dikkat çeker; niteleyicinin genellikle dikkatin odak noktası olduğunu söylemekle birlikte bu durumun sebebinin, niteleyicilerin insanları aynı temel kategoriden ayıran özelliği tanımlaması olduğu üzerinde dururlar. Böylece, *öğrenci kız* ve *dilenci kız* örneklerinin her ikisi de 'kız'

¹⁴ *Kadın* gibi bir niteleyicinin (kadın *öğretmen*de olduğu gibi), *iyi* gibi bir niteleyiciden dil bilgisel olarak farklı olduğu açıktır (*iyi öğretmen* örneğinde olduğu gibi). Bu nedenle *kadın* ve *iyi* kelimeleri genellikle

* *iyi* ve *kadın* bir *öğretmen* gibi bir ifadeyle koordine edilmez. Bu, en azından kısmen, *kadın* ve *iyi* kelimelerinin isim olarak birbirinin benzeri olmama derecelerinin farklılığından kaynaklanmaktadır (Bunun için aşağıya bakınız.). Bu sorun, makalede tartışılan düşünceler ile ilişkili olmadığından burada daha fazla tartışılmayacaktır.

kategorisine atıfta bulunur, ancak niteleyiciler iki kız arasındaki farkı vurgular. Öte yandan, *kız öğrenci* gibi *erkek öğrenci* tamlaması da temel ‘öğrenci’ kategorisine atıfta bulunurken niteleyici, cinsiyet temelinde iki zıtlık oluşturur. Böylece tamlanan, kuruluştan etkilenen ve anlam odağı niteleyicisi olarak görülebilir. Dede (1982: 88)’nin önerisine benzer bir görüş olarak “Tamlayan niteleyicidir.” kalıbının esas temel olduğunu varsayan bir görüş önerilmiştir. Bu görüşe göre; *kız öğrenci* söz öbeği, ‘kız’ anlam odağı ve ‘öğrenci’ etkilenen ifadesi ile ‘Öğrenci bir kızdır.’ gizli cümlesini ifade eder. *Öğrenci kız* için; anlam odağı olarak ‘öğrenci’ ve etkilenen olarak ‘kız’ ile birlikte gizli cümle ‘Kız bir öğrencidir.’ olabilir. Bununla birlikte, bu anlamsal ayrımlar çok ince ayrımlardır. Birçok bağlamda bu ayrımlar o kadar küçüktürler ki, anadili konuşucuları iki düzen arasında somut bir fark algılamamaktadır.

Ek olarak, belirli sözlük birimleri ilgilendiren ögelerin sıralamasında birkaç sınırlama vardır: *Alman* veya *Ankaralı* gibi köken bildiren ifadelerde, genellikle tamlanan işaretleyici olmakla birlikte niteleyici konumunda¹⁵ ortaya çıkar (Örneğin bakınız, *Alman kadın* dizimi kullanılırken **kadın Alman* dizimi kullanılmaz.). *Adam* ve *karı* işaretleyicileri her zaman tamlanan konumundadır; dolayısıyla *dilenci adam* veya *komşu karı* dizimi doğrudurken **adam dilenci* veya **karı komşu* dizimi doğru değildir. *Çocuk* ve *kardeş* gibi cinsiyet işaretleyicileri, *erkek çocuk* ve *kız kardeş* dizimlerinde olduğu gibi niteleyici konumunda olmak zorundadırlar.

Alman bayan formundaki ögelerin dizimi, elbette anlamsal olarak bir mesele oluşturmamaktadır; ancak buradaki mesele kelime sınıfı üyeliği ile ilgilidir: Diller arasında sıfatların isim tamlamaları içerisinde niteleyici olarak görev yapmaları onların ilk işlevidir, dolayısıyla tamlanana atfedilirler (Krş. Croft 1991: 52; Bhat 1994: 49-50, 167; Wierzbicka 1986: 373; Türkçede krş. Kornfilt 1997: 105). Bu nedenle sözcük gruplarının sınıf üyeliği ve söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde tercih edilen dizim, tahmin edilmelidir. Türkçede, sıfat ve isimlerin ayrımı açık ve net değildir; bu durum önemli tartışmalara neden olmaktadır (krş. Johanson 1990: 187-191). Johanson (1991)’un açıklamalarında görüldüğü üzere, iki kelime sınıfı arasında net bir çizgi çizmek imkânsız olmasa da zordur. Bu durum, Braun & Haig (2000)’deki sonuçlarla ve tartışmalarla desteklenir; burada hiçbir bireysel dil ölçütünün bir sıfat sınıfını isim sınıfından ayıramayacağı iddia edilmektedir. Braun & Haig (2000)’de bildirilen kişi referansı için Türkçe isim soylu terimler üzerinde yapılan deneysel çalışma, sıfat benzeri kelimelerden isim benzeri boyutlara uzanan bir “isimsilik” ölçeğinde konumlanabileceğini göstermektedir: Sıfat benzeri terimlere örnek olarak *zengin* ve *Ankaralı* verilebilir; oysa *polis* ve *kadın*, isim benzeri terimlerdir; *hasta* ve *genç* gibi yalnız durumdaki kelimeler ise orta seviyededir (hem isim hem sıfat olarak kullanılabilirler.). Konuşurlar, niteleyici işlevde daha fazla sıfat benzeri terimleri, tamlanan pozisyonunda ise daha fazla isim benzeri terimleri tercih etme eğilimindedirler; ancak bu kurallar kategorik olmaktan ziyade kademeli olarak uygulanır. Sıfatlar ve isimler arasında kesin bir kelime sınıfı ayrımı yoktur; bu nedenle, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesindeki ögelerin sıralanmasında sadece çok az sayıda

¹⁵ Krş. Braun & Haig (1998) bu terimlerin nispeten düşük derecede “isimlik” olduğunu söylemektedir.

kural vardır. Yukarıda tartışıldığı gibi, belirli bir öge için hangi pozisyonun uygun olduğu metnin içeriğine ve konuşurun ihtiyacına bağlıdır.

3.2. Tamlamada Eklilik- Eksizlik Rekabeti

Cinsiyet işaretleyicisi ve cinsiyet belirtmeyen terimin bazı kombinasyonlarının, ikinci öge üzerinde bir iyelik ekine sahip olduğu, buna karşın çoğu kombinasyonların iyelik ekini kullanmadığı dikkat çeker; *kız çocuk(ğ)-u* ve *kadın polis* örnekleri konu ile alakalı olduğundan incelenebilir. Bu durum basit bir kelime sınıfları (Eksiz biçimlerde sıfat benzeri öge + isim ögesi ve ekli biçimlerde iki isim ögesinden oluşur.) meselesi değildir, *köylü kadın* ve *köylü kadın-ı* örneklerinde olduğu gibi aynı iki sözcük hem iyelik ekli hem de iyelik eki olmadan oluşabilir. Bu nedenle, tamlama oluşturmada yan yana dizime ve son eke bakmak gerekir.

Türkçede tamlama oluşturma, (a) iki isim soylu sözcüğün yan yana gelmesiyle (örneğin *altın yüzük*) ve (b) tamlananın üçüncü tekil kişi ekini alması (örneğin *doğum gün-ü*) vasıtasıyla sağlanır. Son ek kullanımı daha sık görülen bir mekanizmadır ve tamlama oluşturma modelinin standartlaşmış bir şekli olarak kabul edilir; o kadar ki Ergin (1958 [1993]: 362) isim soylu sözcüklerin takısız isim tamlaması oluşturma fikrinden “feci bir yanlışlık” olarak bahseder. Bununla birlikte, takısız isim tamlaması, belirli koşullar altında – örneğin ögelerden biri *altın yüzük* veya demir kapıdaki gibi malzemeye atıfta bulunduğu- kullanılmaktadır (İlgili kurallara genel bir bakış için krş. Köniğ 1987; Kornfilt 1997: 473-475; Dede 1982 veya Lewis 1967 [1991]: 41-44).

Bayan sürücü veya *komşu erkekler* gibi örneklerde görüldüğü üzere cinsiyet açısından belirsiz terimlerle cinsiyet işaretleyicilerinin kombinasyonlarında takısız isim tamlaması açıkça baskın tiptir. İyelik ekinin kullanımı, çoğu durumda, alanyazında açıklandığı gibi (örneğin; Lewis 1967 [1991]: 252, Köniğ 1987: 166-167), anlamda önemli değişiklikler meydana getirecektir: *Kadın terzi*, terzi olan kişinin bir kadın olduğu anlamını taşıırken; *kadın terzi-si*, kadın giysileri ile uğraşan terzidir; ancak mutlaka bir kadın olmak zorunda değildir.

Türkçe tamlamalarda belirtisiz isim tamlamasına karşı takısız isim tamlaması analizinde Köniğ (1987), söz diziminde iyelik ekinin söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde ortaya çıkmasını öngören bir kurala ulaşır. Köniğ’e göre, dizme; söz konusu isim soylu sözcükler bir yüklem birleşimi oluşturduğunda, yani referansla ilgili benzer ifadelerde kullanılır. Örneğin *kadın doktor* referansın bir kadın ve aynı zamanda bir doktor olduğunu belirten iki yüklemi birleştirir. Son ek ile oluşturulan *kadın doktor-u (jinekolog)* tamlaması böyle bir benzer talep içermez, ancak tamlananın tanımını verir. Bu açıdan cinsiyet işaretleyici ve tanımlanmamış (cinsiyet açısından) terimin kombinasyonlarının görünümünü incelemek, hemen hemen hepsinin birleşik yüklemelerden oluştuğunu anlatır: Bir *kız çocuk* hem bir kız hem çocuktur, bir *köylü kadın* hem bir köylü hem kadındır ve bir *dilenci adam* hem bir dilenci hem de bir adamdır. Bu nedenle, Köniğ’in önerdiği kuralı takiben, takısız isim tamlamasının bu tür kombinasyonlarda baskın türde birleştirici olması şaşırtıcı değildir. Ancak şaşırtıcı

olan bu birleşimin son ekte de ortaya çıkmasıdır.¹⁶ Bu durumun *kız çocuk(ğ)-u*, *oğlan çocuk(ğ)-u*, *erkek çocuk(ğ)-u*, *çingene kadın-ı* ve *köylü kadınlar-ı* gibi örnekleri vardır. Özellikle *kız çocuk(ğ)-u* öylesine sık görülür ki, bu takısız isim tamlaması formunu König tarafından oluşturulan kuralı açıkça ihlal etse de *kız çocuk* küçük bir değişken olarak sayılmak zorundadır.¹⁷

Ekli formların oluşumu bu noktada açıklanamaz, ancak birkaç kombinasyon için takısız isim tamlaması ve ekli biçimlerin (belirtisiz isim tamlaması) bir arada bulunmasının neden kabul edilebilir olduğu en azından anlamsal bir bakış açısıyla anlaşılabilir (krş. Haig 1998: 81): Çünkü bu durumların çoğunda son ek, anlam belirsizliğine veya yanlış yorumlamaya yol açmaz. *Kadın doktor-u* (*jinekolog*) kadınlar için bir doktor, *erkek kuaför-ü* erkekler için bir kuaförken; *kız çocuk(ğ)-u* veya *köylü kadın-ı* örneklerinde bir kavramın yerini tutmadan yararlanılmaz, çünkü kızlar ile ilgili bir çocuk veya kızlar için çocuk olmayacağı gibi köylüler için de bir kadından bahsedilemez.

4. Cinsiyet Ne Zaman Açıkça Bellidir?

Türkçe dil bilgisinde, kişilerden söz edildiğinde cinsiyet ayrımının kullanılmasına gerek yoktur. Ama, herhangi bir dilde olduğu gibi, söylem koşulları bazen 4.1. bölümün altında verilecek olan örneklerdeki gibi cinsiyete açıkça atıfta bulunmayı gerektirebilir. Daha da ilginç olanı, merkezi bir bilgi parçası ve bir ifadeyi anlamak için zorunlu olmadığı halde cinsiyetin açıkça ifade edildiği birçok durumun var olmasıdır. Cinsiyet işaretlerinin sıklığı ve dağılımı ile ilgili veriler 4.2.'de sunulmuştur.

4.1. Cinsiyet İşaretleme İçin Söylem Koşulları

Bir kategorinin kadın ve erkek temsilcilerine ait söyleyişlerinin karşılaştırılması amaçlandığında (2. örnek), ifadenin geçerliliği sadece bir cinsiyetle sınırlı olduğunda (3. örnek) veya söylemin uzaması ifadenin temel konusu olduğunda (4. örnek); cinsiyet ifade edilmek zorundadır.

(2) **Kız çocuklarındaki beslenme bozuklukları ve buna bağlı ölümler, erkek çocuklardan çok fazla** (*Hürriyet*, 22 Nisan 1996, s.17).

(3) **Ekvador'un ilk kadın devlet başkanı olma şansını yakalayan 41 yaşındaki Arteaga'nın da Buracam gibi bir lakabı var** (*Milliyet*, 10 Şubat 1997, s.13).

(4) ... **İSEDAK toplantılarına bu yıl 53 ülkeden uzmanlar katılıyor. Bu uzmanlar arasında birkaç kadın da yer alıyor. Kadın uzmanlar, genellikle tesettürlü** (*Milliyet*, 13 Kasım 1996, s.4).

Arkadaş terimi, cinsiyet işaretleme söz konusu olduğunda özel bir durum oluşturur: Bu terim yalnız olarak kullanıldığında, ilk olarak ilişki türünün yakınlığına

¹⁶ Birkaç yazar Türkçedeki iki bileşik yapısındaki dalgalanmaya ve dil değişimine dikkat çekmiş (König 1987, Lewis 1967 [1991]: 47; Brendemoen & Hovdhaugen 1992: 62), gözlemledikleri şey takısız isim tamlamasında bir artış olurken belirtisiz isim tamlamasında artışın olmaması olmuştur.

¹⁷Bu çalışmanın 4.2. bölümünün altında belirlenen örneklerle göre *kız çocuk* sadece bir kez görüldüğü, buna kıyasla *kız çocuk(ğ)-u* 18 kez görülmüştür.

işaret etmez, ama karşı cinsiyete açıkça atıf yapıldığında sık sık “sevgili” veya “eş” kelimelerinin anlamını değiştirir. Örneğin (5), *arkadaş* terimi; ilişkilerde belirleyici bir değişikliğe işaret eden *erkek arkadaş* terimi ile doğrudan karşılaştırılır:

(5) **Arkadaş olalı 6 ay ama, erkek arkadaşım olalı 3 ay falan oldu** (Çerezcioglu, *Mavi saçlı*, s.189).

Arkadaş, konuşurun yakın ilişkide olduğu bir kişiyi ifade etmek için kullanıldığında, cinsiyet işareti kullanmak neredeyse zorunludur. *Arkadaş* kelimesi ile bir cinsiyet işaretleyicisinin kullanılması, sıklıkla bu ilişki türüne bir gösterge oluşturur.

Kesin olarak gerekli olmadıkça, cinsiyet işaretleri, 6. örnekte olduğu gibi, insan çeşitliliği ve çokluğu görüntüsünü canlandırmak için kullanılabilir:

(6) **Girenter, çıkanlar, beyazlı kadın hasta bakıcılar, beyazlı erkek hasta bakıcılar, sedyede taşınan bir ihtiyar, kollarına girilmiş adım adım götürülen bir kadın...** (Altan, *Gökyüzü*, s.182)

Cinsiyet açısından açıkça belirtilmemiş olan bir terim, tek başına okuyucuların veya dinleyicilerin farklı bir cinsiyet beklemelerine yol açtığında, yani referansın cinsiyeti beklenenden saptığında, sıklıkla kullanılır. Örneğin (7. örnek), bir gazete makalesinin başlığında bulunan *bayan* işaretleyicisi *futbolcunun* kim olduğuna işaret eder; okuyucuların da aksini tahmin edebileceği gibi, metindeki bu işaretleyici *futbolcunun* erkek olmadığını gösterir:

(7) **Bayan futbolcudan kaza kurşunu** (Milliyet, 25 Ocak 1996, s.3)

Açıklandığı gibi, cinsiyet işaretleme hem istenilen mesajı iletmek için gereklidir; hem de faydalı geçmiş bilgisini iletmek için bir araçtır.

4.2. Cinsiyet İşaretlemesinin Gerekli Olmadığı Durumlar

Birçok dil bilimci, Türkçede açık bir cinsiyet ifadesinin yalnızca gösterilmesi kaçınılmaz olan yerlerde (Kissling 1960: 117) veya “anlamanın önemli olduğu yerlerde (cinsiyetin anlamı etkilediği yerlerde)” (Brendemoen & Havdhaugen 1992: 38, yazarın çevirisi), yani yukarıdaki bölümde belirtilenlere benzer durumlarda gerçekleştiğini iddia eder. Bununla birlikte, Türkçe metinlerin daha yakından incelenmesi, cinsiyet işaretlemesinin bu şekilde açıklanamayacağını, aslında kullanımının gereksiz görüldüğü şaşırtıcı sayıda örneğin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, 8. örnekte cinsiyet işaretlemesinin kullanımı gereksiz görülmektedir. Çünkü bağlam, motor yağı reklamında gösterilen modelin bir başka kadın olan Ceylan ile kıyaslanması hususunda modelin cinsiyetine dair birkaç ipucunu zaten içermektedir:

(8) **Şaşkınlıkla duvardaki Mobil- Oil afişine baktım: Elinde yağ tenekesi tutan manken kadın inanılmayacak kadar Ceylan'a benziyordu** (Pamuk, *Sessiz ev*, s. 244).

Orhan Pamuk'un bir başka romanı *Cevdet Bey ve oğulları*'nda, sıklıkla ‘kardeş’ kelimesi ile birlikte kullanılan ‘kadın’ işaretleyicilerinin benzer şekilde açıklanamayan ve göze çarpan örnekleri vardır: (Genç) kız kardeş, neredeyse her zaman, böyle bir şeyin belirtilmediği yerlerde bile ‘kız kardeş’ olarak adlandırılmaya devam eder. (Küçük) erkek kardeş ise basitçe ‘kardeş’ olarak adlandırılır.

Bu gibi açık işaretleyicilerin oluşumunu ve dağılımını sistematik olarak araştırmak amacıyla, anlama için kesinlikle gerekli olmayan cinsiyet işaretlemesine odaklanan bir deneysel çalışma yapılmıştır.¹⁸ Çalışmada, bir kişinin yaralandığı trafik kazası ile ilgili 404 katılımcıdan İngilizce bir metin çevirisi istenmiştir. Bu kişinin cinsiyeti bildirilen olaylar ile ilgisiz olmasına rağmen, metinde kullanılan İngilizce zamirler (he, she vs.) sayesinde kişinin kimliği de saptanabilmiştir. Metin, merkezdeki karakterin mesleği ve cinsiyeti değiştirilerek oluşturulan çeşitli versiyonlarda sunulmuştur. Bu şekilde, beklenmedik cinsiyet oluşumları için karşılık hazırlanmıştır: Ana karakterin (*erkek*) *sekreter* veya (*kadın*) *basketbol oyuncusu* olarak adlandırıldığı yerde cinsiyet (kesinlikle gerekli olmasa da), dikkate değer bir bilgi parçasıdır.

Açık bir cinsiyet işaretleyicisi kullanmadan, hikâyenin tüm uyarlamaları için anlaşılabilir, tutarlı ve doğru bir Türkçe metin formüle etmek mümkün olabilir. Çevirilerin %72'sinde olan da budur. Ancak, geriye kalan %28 oranındaki cinsiyet işaretli metinlerin sayısı, cinsiyet işaretlemesinin dil bilgisel veya metinsel olarak gerekli olmadığı göz önüne alındığında şaşırtıcı derecede yüksektir. Kullanılması beklenmeyen cinsiyet ifadesi, elbette belirli metin uyarlamalarında cinsiyet işaretleme için potansiyel bir motivasyon kaynağıydı. Ancak, kısa sürede bunun belirleyici faktör olmadığı ortaya çıktı: 'Basketbol oyuncusu' ve 'polis' uyarıları ile kullanılması beklenmeyen kadın cinsiyetini işaretleme eğilimindeyken yine kullanılması beklenmeyen erkek cinsiyetini 'sekreter' ve 'hizmetçi' ile işaretleme eğilimi yoktu. İşaretleme, eşit oranda kullanılması beklenen ('Amerikan' ve 'çocuk' örneklerinde olduğu gibi) veya kadın cinsiyetin daha fazla kullanılmasının beklendiği yerlerde bile, her zaman kadın cinsiyeti için erkek cinsiyetinden daha sık görülmüştür.¹⁹ Bununla birlikte, ikinci durumda, 'kadın' işaretleyicilerin kullanılma sıklığı yalnızca 'erkek' olanların kullanılma sıklığından çok az yüksekti ve aralarındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildi.

Bu nedenle, veriler cinsiyetin önemsiz olduğu ve/veya cinsiyetin kullanılmasının beklendiği durumlarda bile, kadın cinsiyetinin Türkçe olarak işaretleme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Erkek cinsiyeti ise beklenmedik yerlerde bile nadiren görülmektedir.²⁰ Bu bulgu, daha sonraki bir çalışmada görüşülen kişiler tarafından yapılan açıklamalarla desteklenmiştir (Krş. Braun 1998b, 4C çalışması). Cinsiyet işaretlerinin kullanımı düşünülürken, erkek referanslar için önemli biçimler işaretlemiş (*erkek sekreter*, *çocuk bakıcısı adam* vb.), ama bunlar kullanımları

¹⁸ Bu çalışma 1. Bölümde adı geçen Türkçede cinsiyet üzerine yapılan deneysel çalışmalar dizisinden biriydi. Bu çalışma, Braun (1997 ve 1998b)'da daha ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bu çalışmada kullanılması beklenen cinsiyet işaretleri dikkate alınmamıştır. Çünkü herhangi bir dilde olduğu gibi Türkçede de kullanılması beklenen cinsiyet ifadeleri açıkça görünmektedir. Ayrıca ele alınan bu çalışmalar, Türkçede cinsiyet işaretlerinin dağılımı hakkında bilgiler içermemektedir.

¹⁹ Kadın cinsiyeti, tüm durumların %50'sinde, erkek cinsiyeti ise sadece %5'inde işaretleştirilmiştir. Bu, oldukça önemli bir istatistiksel farktır.

²⁰ Çevirilerin, Türkçenin kullanımının gerçekçi bir resmini vermediği söylenebilir. Kaynak metindeki cinsiyet farklılığı konuları cinsiyeti işaretlemeğe doğru itmiş olsa bile, Türkçe verilerdeki asimetrik eğilim İngilizceden kaynaklanmamaktadır, çünkü cinsiyet ifadeleri İngilizce orijinalerde her zaman simetrik olmuştur (Örneğin, (erkek(he)) o çocuk, (kız(she)) o çocuk). Üstelik *basketbol oyuncusu* ve *sekreter* uyarıları ile nispeten nadiren yapılan cinsiyet işaretlemeleleri, konuların kaynak metinde yer alan cinsiyet işaretlerini otomatik olarak taklit etmediğini göstermektedir.

‘imkânsız’ veya ‘tuhaf’ oldukları için reddedilmiştir. Tüm bu açıklamalar ışığında söylenebilir ki, Türkçede erkek cinsiyet işareti, kadın cinsiyet işaretine göre çok daha az gelenekselleşmiştir.

Genel olarak, açıkça belirtilen cinsiyet ifadeleri, Türkçede sık sık varsayıldığı gibi nadir olmayıp kesinlikle cinsiyet ifadesinin metinsel bir zorunluluk olduğu bağlamlar ile de sınırlı değildir. Kornfilt’in (1997: 270) sadece az sayıdaki ismin cinsiyete göre işaretlendiğine (yani, cinsiyet eklerine sahip olanların) dair açıklaması oldukça yanıltıcıdır.

5. İnsan = Erkek (?)

Cinsiyet işaretlemesi üzerine elde edilen deneysel veriler, Türklerin referansında temel bir asimetri belgesine sahiptir: Kadın cinsiyeti, açık ifadelerle vurgulanma eğilimindeyken erkek cinsiyeti, genellikle belirtilmesi gerekmeyen normal bir durum olarak kabul edilir. Bu eğilim, Silveira (1980)’nın ‘erkek = insan yanlılığı’ olarak adlandırdığı durumu örnelemektedir: Erkeklerden genel terimlerle (birey, kişi, insanlar vb.) bahsedilirken, cinsiyete özgü ifadeler (kadın, kız öğrenci vb.) kadınlar için kullanılır. Bu fenomenin anlamsal bir sonucu; Türkçe isimlerde ‘gizli cinsiyet’in, yani cinsiyet işaretlemesi olmadan Türkçe terimlerin anlamsal doğasında olan cinsiyet eğilimlerinin, var olmasıdır. Gizli cinsiyete ilişkin yapılan iki deneysel araştırmada, aşağıdaki kurallılıklar saptanmıştır:²¹ *Polis* veya *işportacı* gibi erkeklere ait mesleklerden gelen terimler, erkek eğilimli olup anadili konuşucularında ‘erkek’ cinsiyetini akla getirir. Dolayısıyla bu kelimelerin gizli cinsiyetleri erkektir. Benzer şekilde, *sekreter* veya *temizlikçi* gibi kadın alanlarını oluşturan terimlerin gizli cinsiyeti, kadınlarla ilgili meslekleri çağrıştırdığından kadındır. Bununla birlikte cinsiyetten bağımsız alandan gelen kelimeler, kadınların ve erkeklerin istatistiksel dağılımına uymayan bir eğilime sahiptir – *kişi* veya *birisi* gibi kelimelerin gizli cinsiyeti erkektir. Kelime anlamı genellikle insanlara atıfta bulunan terimler, ‘kadın’dan daha çok ‘erkek’ olarak anlaşılmaktadır. Bu durum Silveira (1980) tarafından “*insan = erkek yanlılığı*” yani, genel terimler için tercih edilen bir ‘erkek’ okuma eğilimi, olarak adlandırılır.

Kişi ve buna benzer kelimelerdeki erkek cinsiyetine olan eğilimin, bağlamdaki cinsiyet eğilimlerinden kaynaklanmadığını gösteren deneysel kanıtlar vardır. Bağlamın deneysel olarak kontrol edildiği bir başka araştırmada, *kişi* kelimesini cinsiyetten bağımsız bir bağlamda, 386 katılımcının %64’ü ‘erkek’ %14’ü ise ‘kadın’ olarak yorumladı (Geri kalan yorumlar, kapsayıcı nitelik taşımaktadır.). Açık cinsiyet işaretleyicilerinin dağılımı ve aynı zamanda kişi referansı için kullanılan terimlerin cinsiyet anlamları, pek çok dilde var olduğu tespit edilen norm olarak erkek ilkesinin, Türkçedeki varlığını da kanıtlar. Aşağıdaki paragraflarda, ‘insan’ ve ‘erkek’ sözcüklerinin anlamlarını harmanlayan bazı ilave Türkçe kelimelerden örnekler verilecektir.

²¹ Bu çalışmalar Braun’un (1997, 1998a ve 1998b) çalışmalarında daha ayrıntılı olarak betimlenmektedir.

Modern Türkçedeki *oğul* kelimesi aslında ‘çocuk’ anlamına geliyordu, zamanla bu sözcük için tercih edilen okuma ‘erkek evlat’ anlamı ile geçersiz kılındı. On üçüncü yüzyıl öncesi Türkçede, Clauson’un (1972: 82) etimolojik sözlüğünde tanımladığı gibi ‘erkek’ anlamı için güçlü bir öncelik bulunur:

“*Oğul* ‘yavru, çocuk’ aslında her iki cinsi de (kadın-erkek) yansıtır, ancak güçlü bir ‘erkek çocuk’ ifadesiyle; kendi başına “erkek evlat” anlamına gelir, ama “kız evlat” anlamına gelmez. *Çoğul* kullanımında “erkek evlatlar ve kız evlatlar” anlamına gelebilir ancak “oğul kız” daha normal bir ifade olur.”

Görünüşe göre *oğul* kelimesi erkek eğiliminin kadın referanslar için cinsiyet işaretlemesini gerektirdiği bir aşamadan geçti, Grönbech (1936: 24)’in bahsettiği *kız oğul* (kız çocuk) tarihsel formu, bugün tamamen cinsiyete özgü bir anlam kazanmıştır. Modern Türkçede paralel bir eğilim *çocuk* kelimesinde de görülebilir. 4.2. bölüm altında özetlenen çalışmada, cinsiyet işaretli *kız çocuğu* tamlamasının kızlarda tercih edildiği, sadece *çocuk* kullanımının ise erkekler için normal bir ifade olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, *çocuk* kelimesinin sadece ‘erkek’ olan ikinci bir okuması olduğunu belirtmekte fayda vardır. Anlamsal olarak *çocuk* “genç erkek” demektir (*Türkçe sözlük* 1988: 317) ve yaklaşık 25 yaşına kadar olan erkekler için kullanılır. Aşağıdaki cümle (9), *çocuk* kelimesinin ikinci anlamdaki kullanımını örneklendirir:

(9) *Partide Semra’nın yanında çok yakışıklı bir çocuk gördüm.*

Benzer türde bir anlamsal daralma *genç* kelimesinde de görülmektedir. Bu kelime niteleyici (sıfat) olarak kullanıldığında cinsiyetten bağımsızdır ve *genç sporcular*, *genç kız* veya *genç adam* örneklerinde olduğu gibi serbestçe farklı isimlerle birleştirilebilir. Ancak, *genç* tamlanan olarak kullanıldığında anlaşılabilir bir erkek eğilimine sahip olur ve genellikle ‘genç erkek’ olarak yorumlanır. 1977 yılında Ankara’da 42 Türkçe konuşucusu ile yapılan bir dizi röportajda, 30 katılımcının büyük bir çoğunluğu, *genç* sözcüğünün tamlanan görevinde olduğunda yalnızca ‘erkek’ cinsiyetini karşıladığını belirtti.²² 10. Örnek *genç* sözcüğünün bir niteleyici ve tamlanan olarak kullanımını göstermektedir: Aşağıdaki cümlede, *genç* (Tamlanan olarak kullanılmıştır, bundan dolayı ‘erkek’ cinsiyetini temsil eder.) ile onun karşısında olan *genç kız* (Genç burada niteleyici olarak kullanılmıştır, bu yüzden cinsiyeti ‘belirsiz’dir.) bir arada verilmiştir:

(10) *Ailesinin evlenmelerine karşı çıkması üzerine sevdiği gençle birlikte kaçan genç kız, onları yakalayıp öldürmek için ant içen ağabeyinin tabancasının namlusunu ensesinde hissediyordu (Hürriyet, 30 Ağustos 1995, s.2).*

11. örnek, *genç* bir kız annesinin, *genç* erkekler tarafından kızına gösterilen ilgiye verdiği tepkileri anlatıyor. Yine, burada da *genç* kelimesi açıkça belirli bir cinsiyete sahiptir ve cümlenin sonunda geçen *erkek* kelimesi ile neredeyse eş anlamlı kabul edilir:

²² *Genç* kelimesinin ‘erkek’ cinsiyetine gizli olarak sahip olması, belirli cinsiyet ön görüleri ile uygun olarak algılanan yan etkilere sahiptir. Yapılan deneysel bir çalışmada, *genç* kelimesini *çeyizini düzme* deyişi ile birleştiren bir cümlenin *askerliği bitirmek* ile birleştirilen bir cümleye göre anlamlı derecede daha az kabul edildiği tespit edilmiştir (Krş. Braun, 1998b).

(11) *Bir yerde tesadüfen bir genç olsa, biraz bana baksa... [annem] sanıyor ki; erkekler benimle ilgilendikleri zaman çok seviniyorum* (Özgül, *Lise defterleri*, s. 47).

Bu nedenle, Türkçe *genç* kelimesi, kişi referansı için bir terim olarak kullanıldığında cinsiyete özgü olan İngilizce *youth* kelimesine benzer. Bununla birlikte, *genç* kelimesinin çoğul hali olan *gençlerin* hem kadınlara hem de erkeklere atıfta bulunabileceğini belirtmekte fayda vardır (Bakınız, 12.örnek):

(12) *Gerlingen Diesel caddesi üzerindeki Flic-Flac diskoda Türk Pop Geceleri'nin ilkine gelen Türk gençlerinin yüzde 65'ini [sic] genç kızlar oluşturdu* (Sabah, 4 Kasım 1996, s.11).

Genel olarak, *genç* kelimesinin de *çocuk* ve *oğul* kelimelerine benzer bir gelişme gösterdiği görülmektedir: Sözlük anlamı, insanların tümü için geçerli olan bir terimi karşılama gereken bu sözcük, anlamsal olarak daraltılmış; böylece tercih edilen anlam da ‘erkek’ cinsiyetini karşılamıştır.

6. Sonuçlar

Türk dil yapısında cinsiyet, dil bilgisel cinsiyet ayrımlarının gösteremeyeceği kadar önemli bir rol oynar. Cinsiyet ifadeleri oldukça değişkendir ve (kesin anlamda) metinsel zorunluluk talebinden daha sık kullanılır. Ancak, cinsiyet dağılımı belirgin şekilde asimetriktir; çünkü, açıkça ifade edilen ilk ve en önemli işaretleyici kadın cinsiyetidir.

Cinsiyeti açık hale getirmenin en sık kullanılan ve en yaratıcı yolu, söz dizimsel cinsiyet işaretidir: Cinsiyeti belirtilmemiş herhangi bir terim, cinsiyet ifade etmek için cinsiyet belirten bir sözcük ile birleştirilebilir; aynı zamanda, değerlendirmenin, resmîyetin ve yaşın ilave görünüşleri de bireysel cinsiyet işaretleyicileri tarafından aktarılabilir. Söz dizimsel cinsiyet işareti ile oluşturulan ifadelerin yapısı dil bilimsel tanım için problem teşkil etmez: Takırsız isim tamlamasına nazaran belirtisiz isim tamlaması kullanımının dağılımı daha fazla açıklamaya ihtiyaç duyar, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesindeki öğelerin kelime sınıfına üyeliğini “sıfat” veya “isim” olarak kolayca kararlaştırmak mümkün değilse de bir isimlendirme ölçeği yardımıyla bu durum belirlenmelidir.

Türkçede kişi referansı için kullanılan terimlerin çoğu, cinsiyet için işaretlenmemiştir. Ancak, en azından anlamsal olarak, cinsiyet burada bile önemli bir unsurdur. Yolcu, şoför veya temizlikçi gibi cinsiyet açısından tanımlanmamış terimler; konuşucuların ve dinleyicilerin kendilerini öncelikle erkek veya kadın cinsiyetiyle ilişkilendirmesini ve bu terimlerin kullanılma şeklini etkileyen “gizli bir cinsiyete” sahiptir (Krş. Braun 1998b).

Genel olarak, dil bilgisel açıdan cinsiyetsiz dillerde cinsiyetin rolü konusunda çok az araştırma yapılmış olmasına rağmen; yukarıda sunulan bulguların Türkçe için tek olmadığı varsayılabilir. Her şeyden önce Engelberg (1993, 1998 ve 1999 yıllarında) tarafından ve Fince hakkında yapılan araştırmalardan bilindiği üzere; Fince ile Türkçe arasında yalnızca dil bilgisel cinsiyet açısından değil, aynı zamanda birçok yapısal özellik bakımından da önemli paralellikler vardır. Fincede iki temel cinsiyet eki

bulunmaktadır: Fincede *myyja-tar* (satış elemanı kadın) ‘da olduğu gibi –*tAr* ekini alan (Bu ekin kökenleri Baltık dillerine dayanmaktadır.) ve “kadın” cinsiyetini belirten örneklere rastlanmaktadır, ancak bu ekin kullanımının gittikçe azaldığı görülmektedir. *Sisa-kkō* (ev hanımı) örneğinde karşılaşılan –*kkO* soneki ise her zaman cinsiyet ifade etmek için kullanılmaz (Krş. Engelberg, 1998). Türkçede olduğu gibi, Fincede de asimetric cinsiyet işaretlemesine yönelme eğilimi vardır. *Nais-* (kadın) kökü ile oluşturulan *nais-arkkitehti* (kadın mimar) örneği, erkek cinsiyet yerine kadın cinsiyetinin daha açıkça ifade edildiğini gösterir. Bu tür işaretler gereksiz olarak görüldüklerinde, örneğin, cinsiyetin bağlamdan anlaşılabilceği durumlarda bile ortaya çıkabilir (Engelberg 1999). Tüm bunlara ek olarak, kişi referansı için işaretlenmemiş terimler; erkek cinsiyetine eğilim sergileyen ve cinsiyetten bağımsız alanlardan gelen terimlerle örtülü bir cinsiyete sahip görünmektedir (Engelberg 1993-1999).²³

Sonuç olarak; cinsiyet, dil topluluğunda önemli bir sosyal kategori olduğu sürece, dil yapısı ve dil kullanımı için bir faktör olarak dikkate alınmalıdır. Cinsiyet etkisi, kendine ait bir dil bilgisi sistemi olmayan (gramatikleşmemiş) dillerde farklı ve örtülü bir biçime bürünür. Ancak dil bilimsel açıklamalar yine de ilgili dil bilimsel biçimleri hesaba katmalıdır.

Kaynakça

- BANGUOĞLU, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BHAT, D.N.S. (1994). *The adjectival category. Criteria for differentiation and identification*. Amsterdam - Philadelphia: Benjamins.
- BRAUN, F. (1997). “Covert gender in Turkish”. (Der. K. İmer - N.E. Uzun). *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos, 1996*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 267-274.
- BRAUN, F. (1998a). “Prototype theory and covert gender in Turkish”. (Edit.). Koenig, Pierre J. *Discourse and cognition. Bridging the gap*. Stanford - California: Center for the Study of Language and Information, 113-122.
- BRAUN, F. (1998b). *Geschlecht im Türkischen? Untersuchungen zum sprachlichen Umgang mit einer sozialen Kategorie* [Habilitation tezi, Kiev Üniversitesi].
- BRAUN, F. (1999). Gender in a genderless language: The case of Turkish. (Edit. Y. Suleiman) *Language and society in the Middle East and North Africa*. Richmond: Curzon.
- BRAUN, F. (2000). *Geschlecht im Türkischen?* (Turcologia 42). Wiesbaden: Harrassowitz.
- BRAUN, F.; HAIG, G. (2000). “The noun/ adjective distinction in Turkish: An empirical approach”. *Studies on Turkish and Turkic Languages. Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics. Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998*. (Edit. Aslı Göksel - Celia Kerslake). Turcologia 46. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BRENDEMOEN, B. (1990). “The Turkish language reform and language policy in Turkey”. (Edit. G. Hazai) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft 1*. Budapest: Akademiai, 454-493.
- BRENDEMOEN, B.; HOVHAUGEN, E. (1992). *Tyrkisk grammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- CLAUSON, G. (1972). *An etimological dictionary of pre-thirteenth-century Turkic*. Oxford: Clarendon.
- CROFT, W. (1991). *Syntactic categories and grammatical relations. The cognitive organization of information*. Chicago - London: University of Chicago Press.

²³ Fincede erkek cinsiyetine yönelik bir eğilim olmasına rağmen, bu eğilim Türkçeye göre daha az belirgin görünmektedir.

- DEDE, M. (1982). "A semantic analysis of Turkish nominal compounds". *Journal of Human Sciences* (ODTÜ) 1 (1): 87-102.
- ENGELBERG, M. (1993). "Maskuliini, feminiini, virkamies? [Masculine, feminine, civil servant?]" *Naistutkimus-Kvinnoforskning*, 4: 39-50.
- ENGELBERG, M. (1998). "Sukupuolistuneet ammattinimikkeet [Gendered occupational terms]". *Virittiaja*, 1: 74-92.
- ENGELBERG, M. (1999). *Androcentricity in Finnish: Empirical findings*. [Unpublished manuscript (Yayımlanmamış el yazması)].
- ERGIN, M. (1958). *Türk Dil Bilgisi*. (20. baskı 1993). İstanbul: Bayrak.
- GRÖNBECK, K. (1936). *Der türkische Sprachbau*. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- HAIG, G. (1998). *Relative constructions in Turkish*. *Turcologia* 33. Wiesbaden: Harrassowitz.
- JOHANSON, L. (1990). "Studien zur türkeitürkischen Grammatik". *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft I* (Edit. G. Hazai). Budapest: Akademiai, 146-301.
- KISSLING, H. J. (1960). *Osmanisch-türkische Grammatik*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KÖNIG, W.D. (1987). "Nominalkomposita im Türkischen". *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 6(2), 165-185.
- KORNFILT, J. (1997). *Turkish*. London - New York: Routledge.
- LEWIS, G. L. (1967). *Turkish grammar*. (1991). Oxford - New York: Oxford University Press.
- SILVERIA, J. (1980). "Generic masculine words and thinking". *The voices and words of women and men* (Edit. C. Kramarae). Oxford et al.: Pergamon, 165-178.
- STEUERWALD, K. (1963). *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart 1: Die türkische Sprachpolitik seit 1928*. Berlin- Schöneberg: Langenscheidt.
- STEUERWALD, K. (1966). *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart 3: Zur Ablösung des arabischen und persischen Grammatikgutes*. Berlin et al.: Langenscheidt.
- Türkçe sözlük* (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UNDERHILL, R. (1976). *Turkish grammar*. Cambridge - Mass., London: MIT Press.
- WIERZBICKA, A. (1986). "What's in a noun? (Or: How do nouns differ in meaning from adjectives?)". *Studies in Language* 10(2): 353-389.

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Yayın Değerlendirmeleri

Reviews

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

The Oxford Guide to the Transeurasian Languages

Robbeets, Martine; Savelyev, Alexander (2020). *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. United Kingdom: Oxford University Press. 976 pp. ISBN: 9780198804628

Zeynep Gençer Baloğlu

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu

Yabancı Diller Bölümü, Denizli / Türkiye

✉ gencertzeynep@gmail.com

🆔 0000-0001-6769-7015

Atıf

Citation

Gençer Baloğlu, Zeynep (2021). The Oxford Guide to the Transeurasian Languages. *Dil Araştırmaları*, 28: 219-222.

Başvuru

Submitted

13.04.2021

Revizyon

Revised

11.05.2021

Kabul

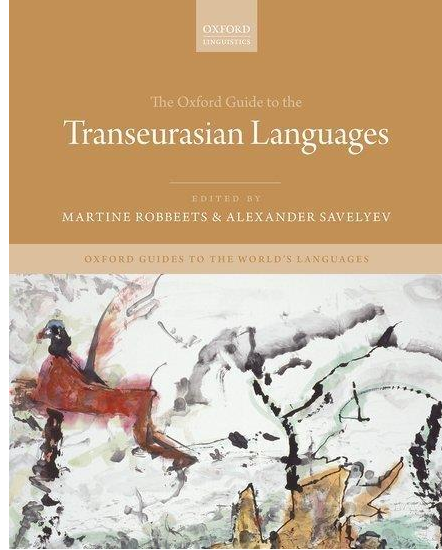
Accepted

11.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

XVIII. yüzyılda Ural-Altay dil birliği olarak ortaya çıkan, XIX. yüzyılda Altay dilleri kuramı olarak devam eden Türk, Moğol ve Tunguz dillerine Japonca ve Korecenin de dahil edilmesiyle bu diller arasındaki genetik akrabalığı inceleyen kuram, XXI. yüzyılda Transavasya Dilleri olarak anılmaya başlanmıştır. Transavasya Dilleri Teorisi'ni Altay Dilleri Teorisi'nden ayıran en önemli özellik, zikredilen dillerin genetik akrabalığı konusunu fiil morfolojisi üzerinden tartışmaya sunmasıdır. Transavasyacılar karşılaştırılan fiillerdeki ortaklığın genetik akrabalığa mı, toplumlar

arası etkileşimden kaynaklı dil ilişkilerine mi yoksa şansa mı bağlı olduğunu tespit etmek için 2000’li yılların başından beri farklı ölçüm araçları kullanarak, yeni metotlar geliştirerek yoğun çalışmalar sürdürmektedir. İnceleme yazımıza konu olan bu eser, Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinden oluşan Transavasya Dillerini inceleyen, kullanılan yöntem ve teknikler ile elde edilen verileri okura tanıtan bir başvuru kitabıdır.

The Oxford Guide to the Transeurasian Languages / Transavasya Dilleri Oxford Kılavuzu adlı bu eser, Oxford Üniversitesi yayınlarının Oxford Dünya Dilleri Kılavuzları Serisi’nin ikinci kitabı olarak Ağustos 2020’de yayımlanmıştır. Martine Robbeets ve Alexander Savelyev’in editörlüğünde hazırlanan ve beş bölümden oluşan bu kitaba, her biri kendi alanında uzman elli beş bilim insanı katkı sağlamıştır. Belçikalı bilim insanı Martine Irma Robbeets, Korece (Lieden University, Hollanda) ve Japonca (KU Leuven, Belçika) çalışmaları ile iki ayrı alanda master derecesi aldıktan sonra Lieden Üniversitesi’nde karşılaştırmalı dilbilim alanında doktor olmuştur. Robbeets’in doktora tezi 2005 yılında “*Is Japanese related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic? / Japonca Kore, Tunguz, Moğol ve Türk Dilleri ile Bağlantılı mıdır?*” adıyla kitaplaştırılmış ve bu sorunun cevabı kitabın sonunda “Evet” olarak verilmiştir. Robbeets, Japonca, Korece, Tunguz, Moğol ve Türk dillerini, Bouckaert ile birlikte Bayes Kuramı’na göre filogenetik analizlerle ortaya koydukları verilerden hareketle “Transavasya Dilleri” olarak adlandırmıştır ve çalışmalarını bu adlandırma üzerinden yürütmektedir. Doktorasını karşılaştırmalı tarihsel dilbilim alanında yapan Alexander Savelyev, Çuvaşça ve Sibirya grubu Türk dilleri üzerinde uzmanlaşmıştır. Fin-Ugor dilleri ve Türk dillerinin söz varlığı üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Türk dillerindeki mevcut sınıflandırmaları, temel söz varlığına filogenetik analizler uygulayarak yeniden ele almaktadır. Türk, Moğol, Tunguz dillerinin tarım ile ilgili söz varlıklarını karşılaştıran çalışmaları bulunmaktadır. Robbeets ve Savelyev’in editörlüğünde hazırlanan kitap beş bölümden oluşmaktadır.

Eserin birinci bölümünde *Sources and Classification / Kaynaklar ve Sınıflandırma* ana başlığı altında Transavasya dillerinin tarihî kaynakları ve tarihî dönemlerinin ayrımı, bu dillerin sınıflandırılması ile tipolojik özellikleri üç ayrı alt kısımda verilmiştir. *Historical Sources and Periodization / Tarihî Kaynaklar ve Dönemlendirme* kısmında Japon ve Kore dilleri (Marc Miyake) ile Tunguz, Moğol ve Türk dillerinin (Volker Rybatzki) tarihî kaynakları ve dönemleri yer almaktadır. *Genealogical Classification / Genetik Sınıflandırma* kısmında öncelikle Robbeets tarafından Transavasya dillerinin genel bir sınıflandırması yapılmış, ardından sırasıyla Japon (Elisabeth De Boer), Kore (Kyou Dong Ahn ve Jaehoon Yeon), Tunguz (Lindsay J. Whaley ve Sofia Oskolskaya), Moğol (Hans Nugteren) ve Türk (Lars Johanson) dillerinin sınıflandırmalarına yer verilmiştir. Ayrıca Türk dillerinin bir de Bayes Kuramına göre (Alexander Savelyev) sınıflandırılması yapılmıştır. Bu bölümün son kısmını oluşturan *Typology / Tipoloji* başlığı altında ise Transavasya dillerinin genetik mirası (Martine Robbeets) ve bu dil birliğinin nicel verilere dayalı tipolojik profili (Natalia Hübler) konularına yer verilmiştir.

Eserin ikinci bölümünün ana başlığı *Individual Structural Overviews / Münferit Yapısal İncelemeler* olarak belirlenmiş, Transavasya dil ailesinde yer alan bazı dillerin ve bu dillerin diyalektlerinin yapıları tanıtılmıştır. Üzerine inceleme yapılan diller ve

inceleme başlıkları şunlardır: “Japanese and mainland dialects / Japonca ve anakara diyalektleri (Masayoshi Sibatani)”, “Amami and Okinawa, the North Ryukyuan languages / Amami ve Okinawa, Kuzey Ryukyu dilleri (Yuto Niinaga)”, “Miyako, Ishigaki, and Yonaguni, the Southern Ryūkyūan languages / Miyako, Ishigaki ve Yonaguni, Güney Ryukyu dilleri (John R. Bentley)”, “Korean and Korean dialects / Korece ve diyalektleri (Ho-Min Sohn)”, “Jejudo Korean / Jejudo Korecesi (Ubong Shin, Jieun Kiaer ve Jiyong Shin)”, “Xibe and the Manchuric languages / Sibe ve Manchu dilleri (Taeho Jang)”, “Even and the Northern Tungusic languages / Even ve Kuzey Tunguz dilleri (Brigitte Pakendorf ve Natalia Aralova)”, “Nanai and Southern Tungusic languages / Nanai ve Güney Tunguz dilleri (Sofia Oskolskaya)”, “Dagur / Dagur (Yohei Yamada)”, “Khalkha Mongolian / Halha Moğolcası (Jan-Olof Svantesson)”, “Oirat and Kalmyk, the Western Mongolic languages / Oyrat ve Kalmuk, Batı Moğol dilleri (Ágnes Birtalan)”, “The Northwestern Turkic (Kipchak) languages / Kuzeybatı Türk dilleri (Kıpçak) (Éva Á. Csató ve Lars Johanson)”, “Turkish and the Southwestern Turkic (Oghuz) languages / Türkçe ve Güneybatı Türk dilleri (Oğuz) (Jaklin Kornfilt)”, “Uyghur and Uzbek, the Southeastern Turkic languages / Uygur ve Özbek, Güneydoğu Türk dilleri (Abdurishid Yakup)”, “Sakha and Dolgan, the North Siberian Turkic languages / Saha ve Dolgan, Kuzey Sibirya Türk dilleri (Brigitte Pakendorf ve Eugénie Stapert)”, “Chuvash and Bulgharic languages / Çuvaş ve Bulgar dilleri (Alexander Savelyev)”.

Üçüncü bölüm *Comparative Overviews / Karşılaştırmalı İncelemeler* başlığını taşımaktadır. Bu bölüm genel olarak Transavasya dillerinin fonolojik, morfolojik, sentaktik, leksikolojik ve semantik değerlendirmelerinden meydana gelmektedir. *Fonoloji* kısmında; Transavasya dillerinin ünsüz sistemi (Allan R. Bomhard) ve ünlü sistemi ile ünlü uyumu konuları (Andrew Josaph, Seongyeon Ko ve John Whitman) karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. *Morfoloji* kısmında; fiil yapısı (Martine Robbeets), isim yapısı (Ilya Gruntov ve Olga Mazo) ve son olarak zamir sistemi (Michael Schwarz, Ondrej Srba ve Václav Blazek) karşılaştırmalı olarak verilmiştir. *Sentaks* kısmında; isim öbekleri, isim tamlamaları ve isim cümleleri (Irina Nevskaya ve Lina Amal), fiil kategorisi ve son olarak karmaşık yapılar (Andrej Malchukov ve Patryk Czerwinski) incelenmiştir. *Leksikoloji ve Semantik* kısmında Transavasya dillerinin temel sözcükleri (Martine Robbeets), sayıları (Václav Blazek) ve akrabalık terimleri (Milan Van Berlo) konu edilmiştir.

Dördüncü bölüm *Areal versus Inherited Connections / Bölgesel vs Genetik Bağlantılar* başlığı altında, önceki bölümlerde değinilen benzer yapıların aynı kökten gelip gelmediği üzerine bir dizi tartışmanın yapıldığı bölümdür. Bu bölümde yer alan konu başlıkları şöyledir: “Contact between genealogically related languages: The case of Old Korean and Old Japanese / Genetik akrabalığı bulunan diller arasında dil etkileşimi: Eski Korece ve Eski Japonca Örneği (Alexander T. Francis-Ratte ve J. Marshall Unger)”, “Form and pattern borrowing across Siberian Turkic, Mongolic and Tungusic languages / Sibirya Grubu Türk dilleri, Moğol ve Tunguz dillerinde biçim ve örüntü ödünçlemeleri (Gregory D. S. Anderson)”, “Transeurasian as a continuum of diffusion / Yayılma süreci bakımından Transavasya dilleri (Edward Vajda)”, “Beck-Wichmann-Brown evaluation of lexical comparisons for the Transeurasian proposal /

Transavasya önerisi için sözcüksel karşılaştırmaların Beck-Wichmann-Brown Yaklaşımı ile değerlendirmesi (Cecil H. Brown)”

Son bölüm olan beşinci bölümde “*Interdisciplinary Perspectives on the Identity of Transeurasian / Transavasyalı Kimliğine Dair Disiplinlerarası Bakış Açıları*” başlığı altında Transavasya dillerini konuşanların kimlikleri arkeolojik, genetik ve antropolojik açıdan değerlendirilmiştir. Bu bölümde beş kısım bulunmaktadır. “The homelands of individual Transeurasian proto-languages / Her bir Transavasya proto dilinin ana yurdu (Martine Robbeets, Juha Janhuen, Alexander Savelyev ve Evgeniya Korovina)” başlıklı kısımda bu dil birliği içinde yer alan dillerin her birinin konuşulduğu coğrafya, konuşulduğu zaman aralığı ve kullanılan tarım terminolojisi hakkında tespit edilen veriler değerlendirilmiştir. “The Transeurasian homeland: Where, what and when? / Transavasya / Transavasyalıların ana yurdu: Nerede, ne zaman yaşadılar ve onları birbirinden koparan ne oldu?” başlığında ise bir önceki kısımdan farklı olarak münferit dilleri değil, dil gruplarını (Proto-Transavasya, Proto-Altay, Moğol-Türk, Japon-Kore dilleri) yine benzer bir düzende ele alınmıştır. Bu dil ailelerinin konuşurları, anayurtları ve tarım terimleri incelenmiştir. Bölümde yer alan diğer konu başlıkları şunlardır: “Transeurasian unity from a population-genetic perspective / Nüfus genetiği açısından Transavasya birliği (Choongwon Jeong, Chuan-Chao Wang ve Chao Ning)”, “Transeurasian unity from an archaeological perspective / Arkeolojik açıdan Transavasya birliği (Tao Li)”, “Language dispersals and the ‘Secondary Peoples’ Revolution’: A historical anthropology of the Transeurasian unity / Dil dağılımları ve “İkincil Halk Devrimi”: Transavasya birliğinin tarihsel bir antropolojisi (Mark James Hudson)”

Altay dilleri araştırmacıları, çalışmalarında genellikle ses denklilikleri ve söz varlığını karşılaştırma konusu olarak ele alırken XXI. yüzyılda tanınmaya başlayan Transavasyacılar fiil morfolojisinin önemine dikkat çekerek hâlâ tartışmalı olan Altay Dilleri teorisine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Eser, karşılaştırmalarda kullanılan yöntemler ve uygulamalar bakımından Türk, Moğol, Tunguz, Japon ve Kore dilleri araştırmacılarının yanı sıra karşılaştırmalı tarihsel dilbilim araştırmacıları için de bir kılavuz kitap olma özelliği taşımaktadır.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Farsçada Türkçenin En Eski İzleri

Kızılözen, Cihangir (2019). *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri*. Ankara: Akçağ Yayınları. 273 s. ISBN: 978-605-342-487-1

Orhan Baldane

Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli / Türkiye

✉ obaldane@pau.edu.tr

🆔 0000-0002-7304-2506

Atıf

Citation

Baldane, Orhan (2021). Farsçada Türkçenin En Eski İzleri. *Dil Araştırmaları*, 28: 223-231.

Başvuru

Submitted

02.05.2021

Revizyon

Revised

23.05.2021

Kabul

Accepted

23.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Farklı toplulukların birbirleriyle temas kurmaları geçmiş dönemlerden itibaren genellikle komşuluk, ticaret, göç ve savaş gibi sebeplere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bu temasların sonucunda ise çeşitli düzeylerde kültürel etkileşimler meydana gelmektedir. Dil ilişkileri de bu temasların en önemli sonuçlarından biridir. Özellikle, uzun süren komşuluk bağlarının veya yöneten-yönetilen ilişkilerinin diller arasındaki alışverişin derecesini etkilemesi mümkündür. İki farklı topluluk arasındaki ilişkinin yoğun ve uzun soluklu olması ise bahsi geçen dil ilişkilerini daha karmaşık bir boyuta taşıyabilmektedir.

Türk toplulukları ve İrani topluluklar arasındaki ilişkiler bu konuya verilebilecek en iyi örneklerdendir. Hem yazılı hem de sözlü tarih verileri, bu ilişkilerin oldukça köklü bir geçmişe sahip olduğu konusunda herhangi bir şüpheye yer bırakmamaktadır. Özellikle Oğuzlar gibi bazı Türk grupları yüzyıllardır kesintisiz bir şekilde İrani gruplarla bir arada yaşamaktadır. Bu durum Kâşgarlı Mahmud'un da dikkatini çekmiş ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* (2014: 187) adlı eserinde Oğuzların Farslarla içli dışlı olduğuna vurgu yaparak bu ilişkilerin Oğuzları dil yönünden etkilediğini örnekleriyle belirtmiştir. Türkçenin İrani dillerden Farsçayla olan ilişkilerini konu edinen ilk monografik çalışma ise Ali Şîr Nevâyî'nin 15. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Muhâkemtü'l-Lugateyn* (2011) adlı eserdir. Nevâyî'nin böyle bir karşılaştırma yapmaya gerek duyması, Türkçe ve Farsça ilişkilerinin bu eserin yazıldığı dönemde de yüksek seviyede olduğunu göstermektedir.

Türk toplulukları ve İrani topluluklar arasındaki en yoğun ilişkiler İran coğrafyasında gerçekleşmiştir. Bahsi geçen coğrafya, Gaznelilerin 10. yüzyılın ikinci yarısında başlayan hâkimiyetinden Fars kökenli Pehlevî Hanedanı'nın başa geçtiği 1925'e kadar genellikle Türk hükümdarlar tarafından yönetilmiştir. Son 100 yıldır ise yönetim gücü resmî olarak Farsların elinde bulunmaktadır. Buna göre yaklaşık son 1000 yıldır İrani topluluklarla Türk topluluklarının yöneten-yönetilen ilişkisi içinde olmaları söz konusudur. Ancak aşağıda da belirtileceği üzere bu son 1000 yıllık ilişki, Türk topluluklarıyla İrani topluluklar arasındaki ilişkilerin tarihinin sadece son merhalesidir.

Çok uzun bir geçmişi olan bu yoğun temasların en belirgin yansımalarını toplulukların dillerinde görmek mümkündür. Türk topluluklarıyla İrani topluluklarının dil ilişkileri de bu sebeple birçok çalışmaya konu olmuştur. Yazımızda incelenecek olan Cihangir Kızılözen'in 2019 yılında yayımlanmış *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri* adlı eseri de konuyla ilgili yapılmış en son çalışmalardan biridir. Bu çalışmayla ilgili açıklamalara geçmeden önce Türkiye'de, Azerbaycan'da, İran'da ve Batı'da Türkçe-İrani diller ilişkisini ele alan önemli çalışmalardan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Böylece konuyla ilgili çalışmaların genel manzarasına ışık tutulacak ve Kızılözen'in çalışmasının alandaki diğer çalışmalardan farklılaşan yanlarına dikkat çekilecektir.

Türkiye'de konuyla ilgili derli toplu ilk bilgileri M. Fuad Köprülü'nün (1942) Yeni Farsçada yer alan Türkçe unsurlar üzerinde durduğu çalışmasında görmek mümkündür. Köprülü, bu çalışmasında konunun önemine işaret etmiş ve meselenin aydınlatılabilmesi için daha fazla araştırma yapılması gerektiğini belirtmiştir. Köprülü sonrasındaki önemli incelemelerden biri Tuncer Gülensoy'a (1973) aittir. Gülensoy, bu çalışmasında yaşayan Farsçadaki Türkçe ek ve kelimeler üzerinde durmuştur. İran İslâm Cumhuriyeti Büyükelçiliği tarafından Türkiye'de hazırlanmış *Ortak Kelimeler Sözlüğü Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça* (1989) adlı eser, iki dilde de kullanımı olan önemli sayıda kelimeyi içeren bir tür kılavuz kitaptır. 2000'li yıllardan itibaren ise Türkiye'de konuyla ilgili çalışmaların sayısında artış olmuştur. Bu dönemde Sonel Bosnalı (2004; 2007) tarafından konuyu farklı yönlerden ele alan yayınlar yapılmıştır. Yusuf Azmun'un (2007) Türkçe ve Farsça arasındaki semantik ilişkileri birçok örnek üzerinden değerlendirdiği çalışması mevcuttur. Günay Karaağaç (2008) tarafından hazırlanan *Türkçe Verintiler Sözlüğü* adlı çalışmada diğer dillerle birlikte Türkçenin

Farsçayla olan ilişkilerine de yer verilmiş ve Türkçenin Farsçaya verdiği kelimeler, ilgili maddelerde belirtilmiştir. Süer Eker (2008; 2009; 2010; 2013), Türkiye'de son dönemde bu konu üzerinde en çok duran araştırmacılardanıdır. Eker'in konuyu eş zamanlı ve art zamanlı olarak ele aldığı birçok makalesi yayımlanmıştır. Türkçenin Farsçaya olan etkilerini ele alan bir kitap Mustafa Balcı (2014) tarafından hazırlanmıştır. Farsçadaki Türkçe kelimelerin geçirdikleri ses ve anlam değişimleri Mehdi Rezaei'nin (2017) çalışmasında değerlendirilmiştir. Elmas Çokol (2019) tarafından hazırlanmış çalışmada da Türkçeden Farsçaya geçmiş kelimelerin Farsçada yaşadıkları anlam değişimleri ele alınmıştır. Okan Celal Güngör ve Esin Eren Soysal (2020) tarafından hazırlanan çalışmada ise Türkiye Türkçesindeki Farsça kelimelerde meydana gelen anlam değişimleri üzerinde durulmuştur. Türkiye'de hazırlanmış son çalışmalardan biri Navid Mohammadpour Talaei'nin (2020) Farsça ve Azerbaycan Türkçesi arasındaki kod değiştirmenin toplumdilbilimsel ve yapısal özelliklerini ele aldığı doktora çalışmasıdır. Bunların yanı sıra özellikle İran'daki Türk ağızlarıyla ilgili yapılan birçok çalışmada yer yer Türkçe-Farsça dil ilişkilerine değinilmekte ve bu ilişkiler incelenmektedir.

Azerbaycan'da Heszen Zerinezade (1962) tarafından yapılan ve Safeviler döneminde Türkçeden Farsçaya geçen kelimelerin ele alındığı çalışma oldukça önemlidir. Bu çalışma, Batı'daki çalışmalar içinde bahsi geçecek olan Gerhard Doerfer'in dört ciltlik çalışmasının ilk cildinden bir yıl önce yayımlanmış olmasıyla da dikkat çekmektedir. Bu yönüyle Türkçeden Farsçaya geçen kelimeleri kitap hacminde ele alan ilk çalışmalardan biri konumundadır. Yine Azerbaycan'da Dürdane Rehimova'nın (1998) çağdaş Farsçadaki Azerbaycan Türkçesinden alıntılarını incelediği eseri de bu konuyla ilgilidir.

Konuyla ilgili İran'da hazırlanmış kayda değer çalışmalara Adil İrşadiferd'in (2000) Fars dili ve edebiyatına Türkçeden geçen kelimelerle ilgili eseri, Ziver Hüseyinli'nin (2009) Safevî döneminde Türkçenin Farsçaya etkilerini ele aldığı doktora tezi ve Perviz Zare Şahmeresi'nin (2012) Farsça ve Arapçadaki Türkçe kelimelerle ilgili sözlüğü örnek olarak gösterilebilir. Cevat Heyet'in (2003) Türkçe ve Farsçayı mukayese ettiği ve Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilen eserini de ilk olarak İran'da yayımlandığı için bunlara ek olarak belirtmek mümkündür.

Türkçe-İranî diller ilişkisi Batı'da da birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Gerhard Doerfer (1963; 1965; 1967; 1975) tarafından hazırlanmış konuyla ilgili en geniş çaplı çalışma 1963'te ışık yüzü gören ilk cilt ile başlamış ve 1975'te yayımlanan dördüncü cilt ile tamamlanmıştır. Bu çalışmada, Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca alıntılar üzerinde geniş bir şekilde durulmuştur. Hem bu çalışmanın, hem de Doerfer'in öğrencileriyle birlikte İran'da gerçekleştirdiği diğer araştırmaların etkisiyle Türkçe ve İranî diller arasındaki ilişki Türkoloji alanının önemli konularından biri hâline gelmiştir. Doerfer'in çalışmasıyla aynı dönemde Andreas Tietze ve Gilbert Lazard'ın (1967) Anadolu Türkçesindeki Farsça unsurları ele aldıkları çalışmaları yayımlanmıştır. Filiz Kırıl'ın (1997) İran'daki Azerbaycan Türkçesinin söz dizimine Farsçanın etkilerini incelediği doktora çalışması, Lars Johanson'un (1998) Türkçe ve İranî diller arasındaki kod kopyalama konusunu ele aldığı araştırması ve Don Stilo'nun (2014) Azerbaycan Türkçesindeki İranî diller alt katmanı üzerinde durduğu makalesi konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Lars Johanson ve Christiane Bulut'un

(2006) editörlüğünde hazırlanan çalışma ise Türk ve İran toplulukları arasındaki dil ve tarih etkileşimlerini konu edinen birçok araştırmayı içeren önemli bir başvuru kaynağıdır. Bunların yanı sıra John Soper'in (1987), Tourkhan Gandjei'nin (1991), John Pery'nin (1996) ve Parisa Erfani'nin (2012) çalışmaları, konuya farklı yönlerden yaklaşan dikkat çekici araştırmalardandır. Ayrıca, Stanisław Stachowski'nin (1998) Polonya'daki *Folia Orientalia* dergisinde yayımlanan Osmanlı Türkçesindeki Farsça alıntıları değerlendirdiği makalelerini de zikretmek gerekir. Seri olarak yayımlanan bu 7 makale, Mehmet Ölmez tarafından derlenip bir bütün olarak Türkiye'de yayımlanmıştır. Bahsi geçen makalelere ait toplu bir dizine de ilk defa bu yayında yer verilmiştir.

Adları geçen çalışmaların birçoğunun ortak noktası İranî dillerden Farsça'nın *Yeni Farsça* dönemiyle İran coğrafyasındaki Türkçe değişiklerinden *Azerbaycan Türkçesi*, *Halaç Türkçesi*, *Türkmen Türkçesi* ve *Kaşkay Türkçesi* üzerine yoğunlaşmış olmalarıdır.

Cihangir Kızılözen'in *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri* adlı eseri, kendinden önceki çalışmalardan farklı olarak yazılı dönem öncesi Türkçe-İranî diller ilişkisini aydınlatmaya ve bu ilişkinin sonucunda Türkçeden alıntılanan kelimelerin günümüz Farsçasına ne şekilde ulaştığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Eser, uzun bir *Giriş* (s. 19-55) bölümüyle başlamaktadır. Bu kısımda ilk olarak Türk topluluklarının geçmişten günümüze kadar en çok İranî topluluklarla ilişki içinde olduğu vurgulanmaktadır. Türklerle İranî toplulukların ilişkilerinin tarihî süreç içinde farklı zaman ve mekânlarda gerçekleştiği de ifade edilmektedir. Yazar, bu ilişkilerin başlangıcının M. Ö. 2000 yıllarına kadar uzanmasının mümkün olduğunu söylemekte ve bu görüşüne Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eserini delil olarak göstermektedir. *Şehnâme*'de yer alan destanların Zerdüşterin dinî kitabı olan *Avesta* ile bağlantılı olduğunu belirten yazar, *Avesta*'nın da farklı farklı tarihî tabakalardan meydana geldiğini ve *Şehnâme*'yi ilgilendiren tabakanın M. Ö. 2000 yıllarına tarihlenen *Yaştlar* bölümü olduğunu belirtmektedir. Buna göre Türklerle İranî topluluklar arasındaki ilişki en azından 4000 yıllık bir tarihe sahiptir.

Bu uzun ilişkinin yansımalarını doğal olarak her iki topluluğun dillerinde de bulmanın mümkün olduğunu belirten yazar, bu noktada asıl meselenin hangi tarihlerde, hangi Türk topluluğuyla hangi İranî topluluğunun karşılıklı ilişkide bulunduğunun tespit edilmesi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yazar, araştırmacıların üzerinde en çok durduğu *Eski Uygur Türkçesi-Soğdca* ve *Türkçe-Farsça* ilişkilerinin Türkçe ve İranî diller arasındaki köklü ilişkilerin sadece son iki aşaması olduğunu da söylemektedir. Yazarın burada dikkat çektiği önemli bir konu da Alî Şîr Nevâyî'nin Farsça ve Türkçe arasında mukayese yaptığı *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserinin karşılaştırmalı dilbilim tarihindeki yeri ve önemidir. Karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının başlatıcısı olarak kabul edilen F. Bopp'un ilgili çalışmasından 318 yıl önce yapılan bu çalışmanın değeri, Türk toplumunda anlaşılıp bu yönde çalışmalar devam ettirilseydi günümüzdeki dilbilim çalışmalarında Türkçenin daha iyi bir konuma sahip olabileceği bu bölümde yazar tarafından ifade edilmektedir.

Türkçe ve İranî diller arasındaki ilişkide etkilenen ve etkileyen dilin hangisi olduğu konusunda genel yaklaşım İranî dillerin her zaman etkileyen taraf olduğu yönündedir.

Bu görüşün yazılı kaynakların esas alınması, kültürel yaklaşım ve Altay dil ailesiyle ilgili tartışmalar olmak üzere başlıca üç sorundan kaynaklandığı ve bu sebeple tartışmaya açık olduğu yazar tarafından belirtilmektedir. Daha önceki bazı çalışmalarda ele alınan konulara ve bu çalışmalardaki bazı sorunlu meselelere değindikten sonra yazar, çalışmanın içeriği ve yöntemi hakkında açıklamalar yapmaktadır. Çalışmada hangi kelimelerin ele alınıp hangilerinin çalışma dışında tutulduğu da bu kısımda açıklanmaktadır. Buna göre iki inceleme bölümü ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi *Ön Türkçe Alıntılarda Ünsüz Değişimi*, ikincisi ise *Yazı Öncesi Eski Türkçe Alıntılarda Ünsüz Değişimi* başlığını taşımaktadır. Her iki başlık da kendi içinde *Söz Başı Ünsüz Değişimleri* ve *Söz Sonu Ünsüz Değişimleri* olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Bu kısımda özellikle söz sonundaki *-k>-h* ünsüz değişimiyle ilgili verilen bilgiler oldukça önemlidir. Yazar, söz sonunda *-k>-h* değişmesi tespit edilen her kelimenin bu çalışmaya dâhil edilemeyeceğini belirttikten sonra çalışmanın dışında tutulan bu tür kelimeleri 17 başlık altında açıklamıştır. Bunlardan bazılarını örneklandırmek gerekirse; *sirke* ve *kene* gibi kelimelerin sonunda bulunan ve *söylenmeyen h* olarak adlandırılan ünsüzün yer aldığı kelimeler, *govah* ve *gorüh* gibi *-k* sesinden başka sestem geliştiren *-h*'ye sahip olan kelimeler, *caddeh* ve *hileh* gibi sonu *-h* ile biten Arapça kelimeler, *âbseh* ve *kâfeh* gibi sonu *-h* ile biten Fransızca kökenli kelimeler, *dolmeh*, *kâblameh* ve *tokmeh* gibi Türkçeden alındığı açık olan kelimeler, *besendeh* ve *besteh* gibi Fars Dil Kurumu tarafından türetilmiş kelimeler, *bâzîçeh* ve *zemâneh* gibi sonu *-h* ile biten eklerden üretilen kavramlar bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Çalışmanın kapsamına giren *-h* ile biten kelimeler ise *-k* ünsüzünden geliştiği kesin olanlar ve herhangi bir kaynağa bağlanamayanlar olmak üzere iki gruptan ibarettir.

Çalışmanın yöntemiyle ilgili olarak yazarın yaptığı açıklamalar inceleme bölümündeki değerlendirmeleri anlayabilmek bakımından kayda değerdir. Buna göre çalışmada toplam 68 kelime değerlendirilmiştir. Bu 68 kelimenin tespiti ise aşama aşama gerçekleştirilmiştir. İlk olarak anlam değeri ortak ya da yakın ve tek ses birimiyle birbirinden ayrılan kelimeler saptanmış, ikinci aşamada örneklerin sayısını arttırmaya yönelik taramalar yapılmıştır. Üçüncü aşamada bulunan örneklerde ikinci bir ses değişikliği varsa bunun altında yatan sebepler üzerinde durulmuş, dördüncü aşamada tespit edilen ikililerin hangi dile ait olabileceği netleştirilmeye çalışılmıştır. Beşinci aşama olarak *Avrasyatik* ve *Alan Dilbilimi* kuramlarının dışında kalan kelimeler incelenmiş, altıncı aşamada *Hint-Avrupa* kökenli olduğu kanıtlanmamış Farsça kelimeler değerlendirilmiş, son aşamada ise Avrupa dillerinde kullanımı olmayan ancak *Altay* dillerinde geniş bir kullanım sahasına sahip olduğu tespit edilen kelimelerin köken bakımından Türkçe olduğu ve İranî dillere Türkçe üzerinden geçmiş olduğu sonucuna varılmıştır.

Türkçeden İranî dillere geçen kelimelerin tarihlendirilmesi meselesine de *Giriş* bölümünde değinilmekte ve sadece tarihî kaynaklardan yola çıkılarak varılacak sonuçların yanıltıcı olabileceğinin üzerinde durulmaktadır. *Giriş* bölümünün en sonunda ise çalışmada incelenen kelimelerin listesi alfabetik sıraya göre şu şekilde verilmektedir:

*alalık, *bıyık, *bulak, *butak, *cızlık, *çakmak, *çingırak, *çubuk, *kak, *kapak, *kaymak, *kelek, *kırak, *kırık, *kır, *kırtık, *kiyak, *köynek, *kondeh, *koruk,

*köşek, *kozak, *köbeh, *kuçeh, *kureh, *kübrüg, *orak, *sarı, *sarık, *sol, *sülük, *süngük, *tamak, *tarıg, *tayak, *tek, *totıg, *yagır, *yak, *yal, *yâl, *yalmak, *yam-, *yamak, *yanak, *yapraq, *yarık, *yariq, *yaruk, *yaş, *yeg, *yiğ, *yigren-, *yön, *yul, *yum(l)ak, *yumru, *yüksek

Listedeki kelimelerden *tek, *yagır, *yal, *yâl, *yanak, *yariq ve *yön, İrani diller tarafından farklı şekillerde alıntılanmıştır.

Bu açıklamaların ardından inceleme bölümleri başlamaktadır. *Ön Türkçe Alıntılarda Ünsüz Değişimi* (s. 57-182) başlıklı bölümde ilk olarak İrani dillerin sınıflandırılmasıyla Türkçenin sınıflandırılmasının birbiriyle örtüşmediğinin üzerinde durulmaktadır. Yazar, İrani dillerle olan ilişkisine göre Türkçenin iç tasnifini *Ön Türkçe*, *Eski Türkçe* (Yazı Öncesi ve Yazı Sonrası şeklinde iki alt grup) ve *Yeni Türkçe* olmak üzere 3 grupta değerlendirmektedir. Yazarın *Ön Türkçe* terimiyle ifade ettiği dönem, İrani dillerle ilişkilerin başlamasından M. Ö. 5. yüzyıla kadar olan süreci kapsamaktadır. Hangi kelimelerin *Ön Türkçe*den İrani dillere geçmiş olabileceği hususunda ise yazar, şu 4 kıstasa başvurmuştur:

- 1- Eski dönem Hint-İran dillerine ait kaynaklarda geçenler,
- 2- Farsçada *Ön Türkçe*nin ses özellikleriyle bulunanlar,
- 3- Farsçada *Ön Türkçe*deki anlamlarıyla kullanılanlar,
- 4- İrani dillerin tüm tarihî dönemlerinde bulunmasına rağmen Avrupa dillerinden herhangi bir kelimeyle eşleşmeyenler.

Bu maddeler doğrultusunda *bıyık, *kak, *kır, *kundak, *sarık, *süngük, *tamak, *tarıg, *yagır, *yal, *yâl, *yalmak, *yam-, *yamak, *yanak, *yarık, *yariq, *yaş, *yeg, *yiğ-, *yigren, *yul, *yum(l)ak ve *yumru kelimelerinin *Ön Türkçe*den eski dönem İrani dillere geçtiği tespit edilmiştir. Daha sonra bu kelimeler *Söz Başı Ünsüz Değişimleri* (s. 63-142) ve *Söz Sonu Ünsüz Değişimi* (s. 143-182) olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Söz başındaki ünsüz değişimleriyle ilgili kısımda ilk olarak söz başında iki kelimeye denk gelinen *b->m-* sorunundan bahsedilmektedir. Sonra sırasıyla söz başında *s->z-*, *y->ç-*, *y->c-*, *y->j-*, *y->s-*, *y->z-* ve *y->n-* değişimlerinin görüldüğü kelimeler üzerinde durulmuştur. Örneklerle ilgili açıklamaların ardından incelenen kelime Türkçenin değişikleri tarafından tekrar alıntılanıyorsa onlar da belirtilmiştir. Örneğin, *Ön Türkçe*den İrani dillere geçen *yarık, *yal, *yagır ve *yâl gibi kelimeler daha sonraki dönemlerde geçirdikleri ses değişimleriyle birlikte Türkçe tarafından çare, çeşme, ciğer ve jale olarak geri alıntılanmıştır. Söz sonundaki ünsüz değişimleri kısmında ise *-k>-h* ve *-k>-n* değişimlerinin tespit edildiği kelimeler ele alınmıştır. Bu kısımda da yine Türkçe tarafından tekrar alıntılanmış kelimelerden söz edilmiştir. Örneğin, *Ön Türkçe*den İrani dillere geçen *yamak, *köbek ve *kırak gibi kelimeler daha sonraki dönemlerde pijama, kubbe ve kenar olarak Türkçeye geri dönmüştür.

İnceleme bölümünün ikinci kısmı *Yazı Öncesi Eski Türkçe Alıntılarda Ses Değişimi* (s. 183-265) başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada, Türkçenin iç tasnifinin İrani dillerle olan ilişkiler göz önünde tutularak yeniden değerlendirildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu tasnife göre *Eski Türkçe* dönemi *Yazı Öncesi* (M. Ö. 5. yy. - M. S. 7. yy.) ve *Yazı Sonrası* (M. S. 7. yy. - M. S. 10. yy.) olmak üzere iki alt gruba

ayrılmaktadır. Yani, çalışmanın bu kısmında ele alınan kelimelerin yazı öncesi dönem olarak belirtilen M. Ö. 5. yüzyıl ile M. S. 7. yüzyıl arasında Türkçeden İrani dillere geçtiği savunulmaktadır. Bunun için de şu iki kıtas belirlenmiştir:

1- Orta dönem İrani kaynaklarda geçtiği hâlde Eski dönem İrani kaynaklarda tespit edilemeyenler,

2- Yeni Farsça döneminde Türkçeden alınmayan kelimelerle Ön Türkçenin ses ve anlam özelliklerini bulundurmayanlar.

Buna göre Yazı Öncesi Eski Türkçe döneminde İrani dillere şu kelimeler geçmiştir:

*alalık, *budak, *bulak, *cızlık, *çakmak, *çingirak, *çomak, *çubuk, *kapak, *kaymak, *kelek, *kırık, *kırtık, *kıyak, *koruk, *kozak, *köbek, *köçek, *körük, *köşek, *köynek, *kundag, *kübrüg, *orak, *sarığ, *sublğ, *sülük, *tamak, *tayak, *tek, *totig, *yak, *yal, *yapraq, *yaruk, *yön, *yüksek

Bu kısımda da kelimeler *Söz Başı Ünsüz Değişimleri* (s. 185-203) ve *Söz Sonu Ünsüz Değişimi* (s. 205-265) şeklinde iki başlık altında ele alınmıştır. Söz başı ünsüz değişimleri kısmında ç->z-, s->z-, y->ç-, y->s- ve y->z- değişimlerinin görüldüğü kelimeler incelenmiştir. Burada ele alınan *yaruk ve *yal gibi kelimelerin daha sonra çıra ve zülûf şeklinde geri alıntı olarak Türkçeye döndüğü belirtilmiştir. Söz sonundaki ünsüz değişimi ise sadece -k>-h şeklinde görülmektedir. Burada değerlendirilen *kapak, *kırtık, *köçek ve *körük gibi kelimelerin daha sonraki dönemlerde Türkçe tarafından tabak, hırda, köşe ve küre olarak geri alıntılındığı da yazar tarafından dile getirilmiştir.

İnceleme bölümünün ardından gelen *Kaynaklar* (s. 265-273) kısmıyla eser son bulmaktadır.

Yazar tarafından ifade edilen görüşlerin mümkün olduğunca dil verileriyle kanıtlanmaya çalışılması, eser boyunca dikkati çeken en önemli husustur. Dil ilişkilerinin ele alındığı bu eserde hareket noktasının da sadece dil olması, yazarı öznelikten olabildiğince uzak tutmuş ve aynı ölçüde nesnel olabilmesinin de önünü açmıştır. Çalışma boyunca hem Hint-Avrupa hem de Altay dillerinin tarihî ve çağdaş kollarıyla yapılan mukayeseler aracılığıyla ilgili kelimelerin Türkçeden İrani dillere geçtiği yönündeki iddialarda dilsel hiçbir şüpheye yer bırakılmamaya çalışıldığı görülmektedir. Bu bakımdan yazarın Türkçeden İrani dillere geçtiğini öne sürdüğü kelimelere ve açıklamalarına yapılacak itirazlar da en az aynı derecede dilsel bir nesnellığe sahip olmalıdır. Ayrıca bu eser, Türkçe ve İrani diller ilişkisinde Türkçenin daima etkilenen dil olduğu konusundaki dil dışı kaynaklardan beslenerek öne sürülen tezlerin geçerliliğini de sorgulamaktadır. Bunlarla birlikte yazar tarafından oluşturulan teorik zemin esasında Türkçenin yazılı dönemlerinden önce dahi İrani dilleri etkileyen bir dil konumunda olduğu görülmektedir. Yazarın ele aldığı 68 kelimenin birçok farklı kavram alanına ait olması ise ilişkilerin ve etkilerin çok boyutlu olduğuna işaret etmektedir.

Türkçe ve İrani diller arasındaki ilişkilerin araştırılması sahasına kazandırdığı yeni bakış açısı ve zengin bilimsel içeriği sayesinde konuyla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalar esnasında önemli bir başvuru kaynağı olacağını düşündüğümüz bu eserini

araştırmacıların istifadesine sunduğu için Doç. Dr. Cihangir Kızılözen'e teşekkür ederiz.

Kaynakça

- AZMUN, Yusuf (2007). "Türkçe-Farsça Semantik İlişkilerine Genel Bir Bakış". *Türk Dilleri Araştırmaları - András J. E. Bodrogligeti Armağanı*, 17: 23-82.
- BALCI, Mustafa (2014). *Türkçe-Farsça İlişkileri (Türkçenin Farsça Üzerindeki Etkilerine Dair Bir İnceleme)*. Konya: Çizgi.
- BOSNALI, Sonel (2004). "İran'da Diller İlişkisi - Diller Çatışması: Azeri Türkçesi'nin Konumu ve İşlevine Toplumdilbilimsel Bir Bakış". *Dilbilim Araştırmaları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 111-121.
- BOSNALI, Sonel (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi - Toplumdilbilimsel Bir İnceleme*. İstanbul: Kebikeç.
- ÇOKOL, Elmas (2019). "Farsçaya Kopyalanmış Türkçe Kelimeler Üzerine Anlambilimsel Bir İnceleme". *A. Ü. DTCF Türkoloji Dergisi*, 23/2: 288-311.
- Divānu Lügāti't-Türk (Kāřgarlı Mahmud)* (2014). Haz. Ahmet Bican Ercilasun; Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DOERFER, Gerhard (1963; 1965; 1967; 1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- EKER, Süer (2008). "Türk-İran Dil İlişkilerinde Divānu Lügāti't-Türk'ün Tanıklığı". *Journal of Academic Studies*, 39: 70-85.
- EKER, Süer (2009). "Türkçe-Farsça İlişkilerine Ses, Biçim ve Tümcebilgisi Düzeylerinde Eşzamanlı Genel Bir Bakış". *Essays on Turkish Linguistics*, 373-382.
- EKER, Süer (2010). "Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar". *Sosyoloji Yazıları 1*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 197-211.
- EKER, Süer (2013). "Türk-İran Dil Temasları I (Türk-İran Dilbilimsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış)". *Bengü Belāk-Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (Edt. Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 491-500.
- ERFANI, Parisa (2012). *Azeri Morphosyntax: The Influence of Persian on a Turkic Language*. Yüksek Lisans Tezi. Burnaby: Simon Fraser University.
- GANDJEL, Tourkhan (1991). "Turkish in the Safavid Court of Isfahan". *Turcica*, XXI-XXIII: 311-318.
- GÜLENSOY, Tuncer (1973). "Yaşayan Farsça ve Arapçadaki Türkçe Kelimeler Üzerine Notlar". *İ. Ü. E. F. TÜDED*, 21: 127-157.
- GÜNGÖR, Okan Celal; SOYSAL, Esin Eren (2020). "Türkiye Türkçesindeki Farsça Kelimelerde Anlam Değişmeleri". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7/1: 141-201.
- HEYET, Cevat (2003). *İki Dilin Karşılaştırması (Mukayestü'l-Lügāteyn)* (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HÜSEYNLİ, Ziver (2009). *Tesir-i Zebān-i Türkî der Fārsî der Neveřtehā-yi Tārihi-yi Dovre-yi Safevî*. Doktora Tezi. Tahran: Tahran Üniversitesi.
- İRŞADİFERD, Adil (2000). *Ferheng-i Vājeđān-i Türkî Der Zebān ve Edebiyyāt-i Fārsî*. Erdebil: İntiřârāt-ı Bağ-ı Endişe.
- JOHANSON, Lars (1998). "Code-Copying in Irano-Turkic". *Language Sciences*, 20/3: 325-337.
- JOHANSON, Lars (edt.); Bulut, Christiane (edt.) (2006). *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- KIRAL, Filiz (1997). *Syntaktische Einflüsse des Persischen auf das Gesprochene Aserbajdschanisch von Iran*. Doktora Tezi. Mainz: University of Mainz.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD (1942). "Yeni Farisîde Türk Unsurları". *Türkiyat Mecmuası*, 7: 1-16.
- Muhâkemetü'l-Lugateyn (*Alî Şîr Nevâyî*) (2011). Haz. F. Sema Barutçu Özönder. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ortak Kelimeler Sözlüğü Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça* (1989). Haz. İran İslâm Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- PERY, John (1996). "Persian in the Safavid Period: Sketch for an Etat de Langue". *Safavid Persia - The History and Politics of an Islamic Society* (Edt. Charles Melville). London: I. B. Tauris, 269-283.
- REHİMOVA, Dürdane (1998). *Müasir Fars Dilinde Azerbaycan-Türk Sözcükleri*. Bakü: Çenlibel.
- REZAEİ, Mehdi (2017). "Farsçadaki Türkçe Sözcüklerin Gelişim Sürecine Dair Bazı Tespitler". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 14/2: 56-73.
- SOPER, John (1987). *Loan Syntax in Turkic and Iranian: The Verb Systems of Tajik, Uzbek, and Qashqay*. Doktora Tezi. Los Angeles: University of California.
- STACHOWSKI, Stanisław (1998). *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntular Sözlüğü* (Haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Simurg.
- STILO, Don (2014). "Further Notes on the Iranian Substratum of Azerbaijani Turkic". *Turkic Language in Iran - Past and Present* (Edt. Heidi Stein). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 271-293.
- TALAEİ, Navid Mohammadpour (2020). *Codeswitching Between Azeri and Persian: Sociolinguistic and Structural Aspects*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- TIETZE, Andreas; LAZARD, Gilbert (1967). "Persian Loanwords in Anatolian Turkish". *Oriens*, 20: 125-168.
- ZARE ŞAHMERESİ, Perviz (2012). *Ferheng-i Vâjagân-i Dahîl-i Türkî der Zebânâ-yi Fârsî ve Arabî*. Tahran: İntişârât-ı Tek Diraht.
- ZERİNEZADE, Hesên (1962). *Fars Dilinde Azerbaycan Sözcükleri (Sefeviler Dövrü)*. Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Bozkırın Tanıkları. Eski Türkçe Yazıtlar

Aydın, Erhan (2021). *Bozkırın Tanıkları. Eski Türkçe Yazıtlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. 224 s. ISBN: 798-625-7201-37-7

Emine Gürbüz

Arş. Gör., Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, Rize / Türkiye

✉ emine.gurbuz@erdogan.edu.tr

ORCID 0000-0003-1766-3209

Atıf

Citation

Gürbüz, Emine (2021). Bozkırın Tanıkları. Eski Türkçe Yazıtlar. *Dil Araştırmaları*, 28: 232-236.

Başvuru

Submitted

23.04.2021

Revizyon

Revised

08.05.2021

Kabul

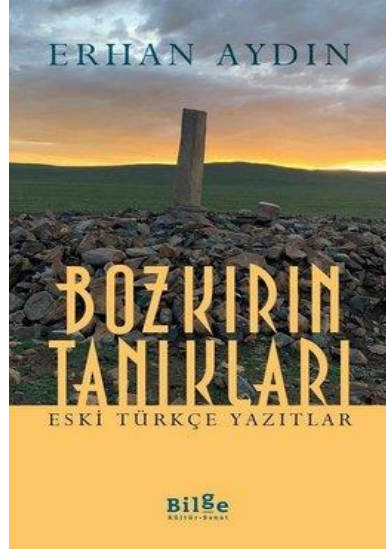
Accepted

11.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Türklerin bilinen en eski yazılı kaynakları olan Orhon Yazıtları, Thomsen tarafından Türk runik alfabesinin çözümlenmesi ve Radloff tarafından ilk okumanın yapılması ile birlikte araştırmacılar tarafından üzerinde en çok çalışma yapılan konulardan biri olmuştur. Önceki yıllarda hem yurt dışında hem de Türkiye’de yazıtlar üzerine pek çok yayım yapılmış ve yazıtlar ile ilgili sorunlu görülen yerlerde yeni okuma ve anlamlandırma önerilerinde bulunulmuştur. Bu doğrultuda, Kül Tëgin ve Bilge Kagan Yazıtları ile ilgili en önemli çalışmalar olarak Radloff (1895, 1897),

Thomsen (1896, 1916), Orkun (1936-1941), Malov (1951, 1959), Giraud (1961), Tekin (1968), Ergin (1970), Tekin (1988), Berta (2004), Alyılmaz (2005), Şirin User (2009), Ölmez (2012), Aydın (2012), Ercilasun (2016), Tabaklar-Korkmaz (2020) kaynaklarından bahsetmek mümkündür. Tunyukuk Yazıtı için bunlara ek olarak Radloff (1899), Thomsen (1824), Sprengling (1939), Aalto P., Ramstedt G. J., G. Granö (1958), Tekin (1994) ve Rybatzki (1997), Akar (2020) çalışmalarından da söz edilebilir.

Çalışmaya konu olan bu eser ise yukarıda ismi geçen ve Moğolistan'daki eski Türk yazıtlarını konu alan eserlerden ziyade; esas olarak Moğolistan'da bulunan eski Türk Yazıtları, Yenisey (Tuva ve Hakasya) Yazıtları, Dağlık Altay Cumhuriyeti Yazıtları, Kırgızistan Yazıtları ve Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları olmak üzere Türklere ait olan yazılı belgeleri bir arada toplayan ve bu yazıtlarla ilgili toplu bilgi verme amacını taşıyan bir eserdir. Bu doğrultuda çalışmanın hazırlanmasındaki esas amaç yazar tarafından "Türklerin en eski yazılı metinleri olarak nitelendirebileceğimiz Türk runik harfli metinler hakkında bilgi vermek, okuyucunun doğru bilgilerle donanmasına yardımcı olmak" şeklinde açıklanmıştır (s. 12). Muhteva açısından Aydın'ın çalışmasına benzer bir çalışma daha geniş kapsamıyla Türkiye'de ilk olarak Hüseyin Namık Orkun tarafından hazırlanmıştır. E. Aydın'ın yayıma hazırladığı bu eser ise bu doğrultuda hazırlanmış ikinci eserdir.

Çalışma, önsöz ve giriş bölümlerinden sonra *Türklerin En Eski Çağları ve Yazılı Belgeleri*, *Türk Runik Harfli Eski Türk Yazıtları*, *Eski Türk Yazıtları Döneminin Dil Bilgisi Özellikleri*, *Eski Türk Yazıtlarının Bulunduğu Coğrafya* olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır.

Türklerin En Eski Çağları ve Yazılı Belgeleri (s. 13-23) adını taşıyan birinci bölüm, Türk dilinin ilk dönemleri ile ilgili genel bilgilerin yer aldığı bölümdür. Bu bölümde genel hatlarıyla, I. Köktürk Kağanlığından önceki dönemlerde Türklerin yazılı belgelerinin olup olmadığı tartışılmış ve karanlık dönem olarak nitelendirilen "İlk Türkçe" dönemi ile ilgili bilgi verilmiştir. Bununla birlikte dil bilimi çerçevesinde bir kelimenin daha eskiden hangi biçimlerde olduğunun tespitinin nasıl yapılabileceği konusu üzerinde durulmuştur. İlgili bölümde Altay Dilleri Teorisi, teorinin karşıtlarının bu fikirlerini neye dayandırarak ileri sürdükleri ve Moğolca ile Türkçe arasında ses denklıklarinin olup olmadığı konusu tartışılmış ve Türkolojinin temel meseleleri üzerine ayrıntıya inmeden bilgi verilmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda I. Köktürk Kağanlığından kalan *Bugut*, *Zhaosu (Mongolküree)* ve *Hüyis-Tolgoy* Yazıtları ile ilgili genel bilgiler ve bu konuda yapılmış önemli çalışmalara yer verilmiş ve I. Köktürk Devleti'nden kalan Türk Runik harfleriyle yazılmış söz konusu üç yazıtın farklı alfabe ve dille yazılmış olmasından dolayı mevcut olmadığını belirtmiştir.

Türk Runik Harfli Eski Türk Yazıtları (s. 23-47) adını taşıyan ikinci bölümde, Türk Runik alfabesinin kökeni ve üzerinde tarih bulunmasa da en geç 692 tarihinde yazılmış olduğu düşünülen Çöyr Yazıtı üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte Türk Runik alfabesinin ifadeleri karşılamada ne derece yeterli olduğu tartışılmış ve alfabesindeki ʎ (=o, u), ʎ' (=ö, ü) işaretlerinin harf değerlerinden kaynaklanan okuma ve yorumlama farklılıklarından bahsedilmiştir. Sonrasında *Kül Tegin*, *Bilge Kagan* ve *Tunyukuk* Yazıtlarının bulunuşundan, söz konusu yazıtlar üzerine yapılan ilk çalışmalardan ve

alfabenin Thomsen tarafından ilk olarak çözümlenmişinden bahsedilmiştir. Uygur, Kırgızistan ve diğer yazıtların bulunuşu ile ilgili de bilgi verildikten sonra Türkiye’de Orhon Yazıtları üzerine yapılmış çalışmalar kronolojik olarak sıralanmıştır (s. 44-46).

Eserin *Eski Türk Yazıtları Döneminin Dil Bilgisi Özellikleri* (s. 47-59) adını taşıyan üçüncü bölümünde ise ağırlıklı olarak “Eski Türkçe” dönemi içerisinde değerlendirilen Orhon Türkçesinin ses, şekil, anlam, cümle ve sözlük bilgisi ile ilgili bilgi verilmiştir. Bu konu, Thomsen’in Türk Runik harflerini çözümlemesinden bu yana alfabedeki bazı seslerin tam olarak hangi sesleri karşıladığı konusu bilinemediği için araştırmacılar tarafından çokça çalışılmış bir konudur. Bu doğrultuda Aydın, Orhon Türkçesi döneminde tartışmalı olan bu durumu, Yenisey Yazıtları ve diğer yazılar ile de karşılaştırarak açıklamıştır. Bu bölümde söz varlığı üzerinde dururken boy adlarından ve boy adları bulunan yazıtların o boyun özellikleri ile ilgili birinci elden kaynak niteliği taşıdığından belirtmiştir.

Eserin esas kısmını *Eski Türk Yazıtlarının Bulunduğu Coğrafyalar* (s. 59-215) isimli dördüncü bölümü oluşturmaktadır. Bu bölümde Moğolistan’da bulunan yazıtlara ek olarak Rusya’ya bağlı olan Tuva ve Hakas Cumhuriyetlerinde bulunan Yenisey Yazıtlarından, Dağlık Altay Cumhuriyeti’nde yer alan Dağlık Altay Yazıtlarından, Kırgızistan’da bulunan Kırgızistan ve Tanrı Dağı Yazıtlarından ve Çin Halk Cumhuriyeti’nde bulunan eski Türk yazıtlarından bahsedilmiştir. Sonrasında tablo halinde Türk Runik harflerine yer verilmiştir.

Aynı bölüm içerisinde Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları alt başlığında; *Köl Tegin* (s. 67), *Bilge Kagan* (s. 78), *Tonyukuk* (s. 83), *Ongi* (s. 96), *Küli Çor* (s. 99), *Tes* (s. 104), *Taryat (Terh)* (s. 109), *Şine Usu* (s. 112), *I. Karabalgasun* (s. 116), *Suci* (s. 118), *II. Karabalgasun* (s. 121), *İh Hanuy Nuur (Ihe-Hanin-Nor/Erdene Mandal)* (s. 123), *Hangiday, Hoyto-Tamır (II, V, VI, XIV, XVI)* (s. 126-131), *Olon-Nuur (Galuu)* (s. 132), *Baga Hayrhan* (s. 134) Yazıtlarından, Yenisey (Tuva ve Hakasya) Yazıtları alt başlığında; *Uyuk Tarlık (E 1)* (s. 147), *Uyuk-Turan (E 3)* (s. 148), *Barlık I (E 5)* (s. 149), *Barık II (E 6)* (s. 150), *Elegest I (E 10)* (s. 151), *Begre (E 11)* (s. 154), *Çaa-Höl II (E 14)* (s. 156), *Çaa-Höl IV (E 16)* (s. 157), *Çaa-Höl X (E 22)* (s. 159), *Altın-Köl I (E 28)* (s. 160), *Altın-Köl II (E 29)* (s. 162), *Uybat I (E 30)* (s. 164), *Tuba III (E 37)* (s. 165), *Hemçik-Çırgakı (E 41)* (s. 167), *Bay-Bulun I (E 42)* (s. 169), *Kızıl-Çıraa II (E 44)* (s. 170), *Köjeelig-Hovu (E 45)* (s. 172), *Abakan (E 48)* (s. 174), *Bay-Bulun II (E 49)* (s. 176), *Tuva D (E 51)* (s. 177), *Elegest III (E 53)* (s. 178), *Herbis-Baarı (E 59)* (s. 179), *Sargal Aksı (E 60)* (s. 181), *Suglug-Adır-Aksı (E 61)* (s. 182), *Uybat VI (E 98)* (s. 183), *Tepsey V (E 115)* (s. 185), *Yeerbek II (E 149)* (s. 186) Yazıtlarından, Dağlık Altay Cumhuriyeti alt başlığında; *Yalbak-Taş XIII (A 39)* (s. 190), *Yalbak-Taş XIX (A 42)* (s. 191), *Yalbak-Taş XXII (A 45)* (s. 192), *Yalbak-Taş (A 46)* (s. 192), *Kurgak I (A 78)* (s. 193), *Yabogan (A 84)* (s. 194); Kırgızistan Yazıtları alt başlığında *Talas I (K 1)* (s. 197), *Talas II (K 2)* (s. 198), *Talas IX (K 9)* (s. 199), *Talas XIII (K 13)* (s. 200), *Koçkor XI (K 31)* (s. 202) Yazıtlarından; Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları alt başlığında ise *Karı Çor Tegin (Xi’an)* (s. 204), *Cimsar (Yemiş Tutuk/Jimsar)* (s. 210), *Kumtura* (s. 212) ve *Hoten Çubuğu* (s. 213) Yazıtlarından bahsedilmiştir.

Çalışmanın sonunda ise Orhon Türkçesi ile ilgili çalışma yapacak olan araştırmacıların kullanımı için ayrıntılı bir bibliyografya bulunmaktadır (s. 215).

Eserde, her bir yazıt için yazıtın bulunduğu coğrafya, yazıt ile ilgili yapılan çalışmalar ve yazıtın tarihi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Yazıt ile ilgili gerekli bilgilerin verilmesinin ardından yazıtın Türk Runik harfleri ile yazımı, Yeni Türk Harfleri ile Yazımı ve Günümüz Türkçesine çevirisi yer almaktadır.

HOYTU-TAMIR XVI YAZITI

Türk Runik Harfli Metni

↓HDS>H>IJD>IJD
 ↓HIIJDI&: N>HIIII
 YI&h>...<>H>HIIH
 >H>HDIJ>H>H>D&↓

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1. yılan yıl onunç ayka
2. in<i> öz inençü beş balıka
3. barır men <...> tegip <...>
4. kut bolzun alı barzun

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1. Yılan yılının onuncu ayında
2. İni Öz İnençü Beşbalık'a
3. giderim. <...> ulaşım <...>
4. Kut bulsun, alıversin.

Yazıtların okunuşu, anlamlandırılışı ile ilgili örnek; s. 131-132

Aydın tarafından yayıma hazırlanmış olan çalışma, Eski Türk Yazıtları ile ilgili merakı olan okuyuculara ve bu alanda kendini yetiştirmek isteyen araştırmacılara toplu bir kaynak sunmaktadır. Türklerden kalan Runik harfli belgeler hakkında Aydın'ın görüşleri ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için “Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor” (Aydın, 2012); “Yenisey Yazıtları” (2015); “Uygur Yazıtları” (Aydın 2018); “Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları” (2019); “Türklerin Bilge Atası Tonyukuk” (2019) isimli eserlerine ve bu alanda yayımlanmış olduğu daha pek çok çalışmasına bakılabilir.

Hocamıza bu titiz çalışması için teşekkür ederiz.

Kaynakça

- AALTO, Pentti; RAMSTEDT, Gustav John; GRANÖ, Gabriel (1958). “Materialian zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”. *Journal de la Société Finno-Ouigrienne*. 60/7: 3-91.
- AKAR, Ali (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ALYILMAZ, Cengiz (2005). *Orhon Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.
- AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. (İlk baskı: 2012)
- AYDIN, Erhan (2017). *Türk Runik Bibliyografyası*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, Erhan (2019). *Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.

- AYDIN, Erhan (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.
- BERTA, Árpád (2004). Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: Jate. Türkçesi: (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- ERGIN, Muharrem (1970). *Orhun Abideleri*. 47. Baskı. Ankara: Boğaziçi.
- GIRAUD, René (1961). *L'inscription de Baïñ Tsoko*. Paris.
- MALOV, Sergey Yefimoviç (1951). *Pamyatniki drevnyurskskoy pis'mennosti teksti i issledovaniya*. Moskova-Leningrad.
- MALOV, Sergey Yefimoviç (1959). *Pamyatniki drevnyurskskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1936-1941, 1987, 1994). *Eski Türk Yazıtları I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu.
- RADLOFF, Wilhelm (1894, 1895). *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei 1. ste Lieferung. Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Text, Transcription und Übersetzung*, St. Petersburg: 1-83; *Die Denkmäler von Koscho Zaidam. Glossar, Index und die Chinesischen Inschriften*, übersetzt von W. P. Wassilijew, St.-Petersburg: 83-174; *Die altürkischen Inschriften der Mongolei 3.te Lieferung. Verbesserungen, Zusätze und Bemerkungen zu den Denkmälern von Koscho-Zaidam, die übrigen Denkmäler Flussgebiete des Jenissei*, 175-460, St.-Petersburg 1895.
- RADLOFF, Wilhelm (1897). *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei (Neue Folge)*. St.-Petersburg.
- RADLOFF, Wilhelm (1899). *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*. St.-Petersburg.
- RYBATZKI, Volker (1997). *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- SPRENGLING, Martin (1939). "Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece". *American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 56/1: 1-19; 4: 365-383.
- ŞİRİN, Hatice (2010). *Köktürk ve Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemeleri*. Konya: Kömen.
- TABAKLAR, Özcan; KORKMAZ, Feryal (2020). *Orhun Yazıtları Tengri Teg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan*. İstanbul: Kapı.
- TEKİN, Talat (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University. (Türkçede 2003. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.
- THOMSEN, Vilhelm (1896). "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées". *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*. 5: 1-224.
- THOMSEN, Vilhelm (1916). "Études Concernant L'Interprétation Des Inscriptions Turques de la Mongolie Et de la Sibérie (Moğolistan ve Sibirya'daki Türk Yazıtlarının Yorumlanmasıyla İlgili İncelemeler)". *Turcica*. 1-101.
- THOMSEN, Vilhelm (1924). Altürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft*. 78/ ¾: 121-175.
- THOMSEN, Vilhelm (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Türkçede Küçültme

Sarı, İsa (2020). *Türkçede Küçültme*. Ankara: Nobel Yayıncılık. 226 s. ISBN: 978-625-402-324-8

Hakan Güler

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ordu / Türkiye

✉ hakanguler996@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2002-6227

Atıf

Citation

Güler, Hakan (2021). Türkçede Küçültme.

Dil Araştırmaları, 28: 237-239.

Başvuru

Submitted

01.05.2021

Revizyon

Revised

11.05.2021

Kabul

Accepted

11.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Hitit Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde görev yapan İsa Sarı, akademik yayımlarının yanı sıra Türk dili ile ilgili hazırladığı yazılım çalışmalarıyla da tanınmaktadır. Kendisine ait internet sayfasında yazdığı yazıları ve Türkçenin güncel sorunlarına dair görüşlerini, Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Türkçe Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi gibi bölümlerin lisans ve lisansüstü öğrencileri ile bu bölümlerde görev yapan akademisyenler başta olmak üzere alana ilgi duyan insanların ilgisine sunmaktadır.

Yazarın, András Róna-Tas'tan çevirdiği "Türkolojiye Giriş" adlı eserinin yanında kitap bölümleri ve birçok akademik makalesi de bulunmaktadır.

Sarı, son olarak Haziran 2020’de Nobel Yayıncılık tarafından yayınlanan “Türkçede Küçültme” adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserde, “Küçültme” olgusu Türkiye Türkçesi temelinde işlenmektedir. Gerektiğinde Türkçenin çeşitli tarihî ve çağdaş lehçelerine değinilmişse de, yazarın, eserin girişinde belirttiği üzere, eser genel hatlarıyla “Türkiye Türkçesi odağında ele alınmıştır.” Ancak eserin adı olan “Türkçede Küçültme” kavramı Türkçenin tüm tarihî ve çağdaş lehçelerindeki küçültme olgusunu gösteren bir adlandırmadır.

Eserde Türkiye Türkçesi bağlamında “küçültme” olgusunun geniş bir perspektifle incelendiği görülmektedir. Resmî dilden sokak diline kadar küçültmenin ne şekillerde oluşturulduğu, bunun biçimbilimsel, anlambilimsel ve sözdizimsel hususiyetleri gibi konular derin bir araştırmaya tabi tutulmuştur.

Eser 226 sayfadır. Giriş ve Sonuç bölümleri de dâhil olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Eserin kaynakçası; 167 araştırma kaynakları, 64 basılı veri kaynakları, 64 internet veri kaynakları ve 29 sözlük, ansiklopedi ve derlemeler olmak üzere toplamda 324 kaynak içermektedir.

Giriş bölümünde eser hakkında genel bilgiler verilmektedir. “Çalışmanın Gereği ve Önemi”, “Çalışmanın Amacı”, “Kapsam ve Sınırlılıklar”, “Araştırma Soruları”, “Araştırma Yöntemi” ve “Literatür Özeti” başlıkları altında, akademik bir çalışmada bulunması gereken bilimsel araştırma yöntemlerinin eserdeki kullanımına ilişkin veriler paylaşılmaktadır.

Eserin ilk bölümü olan “Türkçenin Teorik ve Kavramsal Zemini” başlıklı bölümde “Değerlendirmeci Biçimbilgisi ve İlişkili Kavramlar”, “Dilde Küçültme Olgusunun Kaynağı”, “Dünya Dillerinde Farklı Küçültme Mekanizmaları”, “Küçültmeyi Adlandırma”, “Küçültmenin Kategorik Durumu”, “Küçültmede Bağlam”, “Sözlükselleşme ve Küçültme”, “Küçültmede Pekiştirme”, “Seslik Değişimler/Dönüşümler, Parçalar üstü Sesbirimler ve Küçültme” ve “Diller Arası Etkileşim ve Küçültme” başlıklı bölümlere ve bunların alt başlıklarına yer verilmiştir. Bu 10 bölümde “Küçültme” terimi tüm bağlamlarda ele alınmış ve terimin dünya dillerindeki durumu göz önüne alınarak geniş bir bakış açısıyla sunulmuştur. Bunların yanı sıra özellikle morfolojik ve semantik düzlemde “Küçültme” işaretleyicilerinin görünümü üzerinde durulmuştur.

“Küçültme İşaretleyicilerinin İşlevleri” başlıklı ikinci bölümde küçültme işaretleyicilerinin morfolojik ve semantik işlevleri anlatılmaktadır. Özellikle küçültme işaretleyicilerinin semantik değerleri vurgulanarak, bu işaretleyicilerin hem yüzey yapı hem de derin yapısında asıl işlevlerinin ne olduğu ortaya koyulmuştur. Bu bölümüm alt başlıkları şunlardır:

Dil İçi (Temel) Birincil İşlevleri

Fiziksel Küçüklük Bildirme

Yaklaşıklık, Az Miktarda Yoğunluk/Azlık Bildirme

Pekiştirme/Kuvvetlendirme

Pragmatik Üst (İkincil) İşlev Kategorileri

Sevgi, Yakınlık, Aidiyet, Saygı

Acıma, Merhamet ve Şefkat

İstek, Rica, Emir Hafifletme/Yumuşatma

Kibirden Kaçınma/Tevazu, Nezakat

Güzel Adlandırma, Olumsuz Yargıdan / Durumdan Kaçınma

Küçümseme, Değersizleştirme, Aşağılama, Alay, Kinaye vd.

Hıtap ve Seslenmeye Yönelik Üstdil İşlevleri

Küçültmenin İşlev ve İlgilerinin Bilişsel Haritası

“Küçültmede Sözcük Kategorileri” ana başlığı altında toplanan üçüncü bölümde sözcük türlerinde küçültmenin hangi biçimlerde kullanıldığı üzerinde durulmaktadır. “Adlarda Küçültme”, “Sıfatlarda Küçültme”, “Fiillerde Küçültme”, “Zarflarda Küçültme”, “Zamirlerde Küçültme”, “Edatlarda Küçültme” ve “Ünlemlerde Küçültme” başlıkları altında küçültmenin tüm sözcük türlerindeki görünümü anlatılmaktadır.

Eserin son bölümü “Türkçede Küçültme İşaretleme Yöntemleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölüme esasen Türkçenin de içerisinde bulunduğu eklemeli dillerde işaretlemelemlerin daha çok ekler vasıtasıyla oluşturulmasından hareketle “Türkçede Küçültme Ekleri”nin temelinde şekillenmiş bir bölüm olarak bakılabilir. Bu bölümde küçültme, “Esas (Birincil) Küçültme Ekleri”, “Yardımcı (İkincil) Küçültme Ekleri”, “Donuklaşmış Küçültme Ekleri”, “Sözdizimi”, “Sözvarlığı Unsurları”, “Yazım ve Noktalama” ve “Ses Sembolizmi, Seslik Dönüşümler ve Parçalarüstü Sesbirimler” gibi konularla incelenmiştir.

Küçültme ekleri eserde üç başlık altında incelenmektedir. Bunlar:

Esas (Birincil) Küçültme Ekleri

-CXk, -CAk, -cAğIz, -[<Ø](X)/(o)ş, -[<Ø](I)şko, -[<Ø](I)k, -[<Ø](i)to, -[<Ø](i)ko, -çe

Yardımcı (İkincil) Küçültme Ekleri

CA, -(X)msX, -sx, -(X)mtırak, -Çxi, -rAk, -şIn, -mAn, -tX~(X)ntX, -mXk, -(X)ştXr, -(A)/(X)klA, -(A)la

Donuklaşmış Küçültme Ekleri

-(A)ç, -Ak, -(X)k, -AlAk, -An, -Xn, -(A)z, -tX

Eserin sonuç bölümünde ise, küçültmenin sadece biçimbilgisiyle ilişkilendirilebilecek bir kategori olmadığı aynı zamanda anlambilimsel, sözdizimsel, sesbilgisel düzlemlerde de incelenmesi gerektiğini vurgulanmaktadır. Yazar esasen bu görüşü eserin başından itibaren savunmaktadır. Bu vesileyle sayın İsa Sarı’ya teşekkür ediyor, Nobel Yayıncılık’a, eseri Türkoloji camiasıyla buluşturduğu için şükranlarımızı sunuyoruz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur

Hirik, Seçil (2021). *Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur*. Ankara: Gazi Kitabevi. 181 s. ISBN: 978-625-7911-30-6

Merve Şimşek

Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyon / Türkiye

✉ mervesmsk3506@outlook.com

ORCID 0000-0003-2472-230X

Atır

Citation

Şimşek, Merve (2021). *Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur*. *Dil Araştırmaları*, 28: 240-245.

Başvuru

Submitted

02.05.2021

Revizyon

Revised

11.05.2021

Kabul

Accepted

11.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Seçil HIRİK

2. BASKI

İncelenen eserin ilk baskısı 2020 Nisan ayında yayınlanmıştır. Kitabın ikinci baskısı ise 2021 Ocak ayında yayınlanmıştır. Değerlendirmeye tabii tutulan baskı, kitabın ikinci baskısıdır. Gazi Kitabevi yayınlarından çıkan eser 181 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın içeriğinde yer alan başlıklar sırasıyla “Önsöz, Giriş, Söz Dizimi ile İlgili Kuram ve Yaklaşımlar, Türkçenin Genel Söz Dizimi Özellikleri, Sonuç, Kaynakça”dır.

Kitabın ilk sayfasında *Önsöz* bulunmaktadır. *Önsözde* söz dizimi ve söz dizimi araştırmalarından kısa bir şekilde bahsedilmektedir. Kitabın bölümlerinden bahsedildikten sonra yararlanılan kuramlar, yaklaşımlar ve yöntemler anlatılmaktadır.

Yazar eserin temel amacını, “*Türkçenin genel söz dizimi özelliklerinin de göz önünde bulundurulduğu fakat farklı bir yaklaşımla incelenmeye çalışıldığı bu kitap, pek çok söz dizimi kuramını göz önüne sererek tümce ve öbek yapılarının nasıl daha farklı bir biçimde ele alınabileceğini göstermeyi amaçlamaktadır*” şeklinde ifade etmektedir.

Hemen ardından gelen *Giriş* bölümü iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak *Dil* alt başlığı içerisinde, *Dil, Felsefe ve Düşünce İlişkisi, Dil Yetisi (Edinç-Edinim), Tek ve Çift Eklemlilik, Dilbilim Malzemesi Olarak Dil* konuları ele alınmaktadır. *Dil* başlığı altında ilk olarak dilin tanımı *Chomsky, Crystal, Saussure* ve *Martinet* gibi dilbilimcilerin görüşlerine yer verilmektedir.

Dil, Felsefe ve Düşünce İlişkisi alt başlığında dilin ilk çağlardan itibaren filozofların ilgi alanı dahilinde oluşuna değinerek dilin doğallığı ve yapaylığı üzerine başlamış olan sürecin dilbilgisi ve dilbilimin doğmasına zemin hazırladığı çeşitli görüşler çerçevesinde dile getirilmektedir.

Dil Yetisi (Edinç-Edinim) adlı başlık altında, “İnsan için vazgeçilmez bir iletişim aracı olan dili bilme konusunda iki temel kavramdan bahsedilebilir. Bunlar, dil edinme ve dil öğrenmedir. Her iki kavramın da ortak noktası *dil yetisidir*. Dil yetisi insanın doğuştan sahip olduğu ve onu diğer canlılardan ayıran en tipik özelliğidir.” şeklinde dil yetisi açıklanmaktadır. Çeşitli görüşler ve örneklere yer verilmiştir. *Tek ve Çift Eklemlilik* bölümünde ilk defa *Martinet* tarafından ortaya atılan *eklemlilik (articulation)* olgusundan bahsedilmektedir. Eklemlilik olgusunun birinci eklemliliği ve ikinci eklemliliği anlatılarak bunlara örnekler verilmiştir.

Dilbilim Malzemesi Olarak Dil birinci bölümün son alt başlığıdır. Bu başlık altında, dilbiliminin edebiyat, dilbilgisi, sosyoloji, felsefe gibi farklı disiplinler ile iş birliği içerisinde oluşu ve dilbilimin hedefi, çıkarımları, mantığı anlatılmaktadır. Dilbilimcilerin dili araç değil malzeme olarak görmesine dikkat çekilmektedir. Birinci bölümün ikinci alt başlığı olan *Söz Dizimini Oluşturan Kavramlar* bölümünde *Tümce, Sözce, Söz Dizimi, Öbek, Derin Yapı- Yüzey Yapı* alt başlıkları kendi başlıkları içerisinde değerlendirilerek örneklendirmelere yer verilmiştir.

Kitabın ikinci bölümü olan *Söz Dizimi ile İlgili Kuram ve Yaklaşımlar* başlığı altında *Yapısalcılık, İşlevselcilik, Dizgeci İşlevsel Dil Bilgisi, Amerikan Yapısalcılığı, Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi Kuramı, Bağımlılık Dil Bilgisi, Genelleştirilmiş Öbek Yapı Dil Bilgisi, Baş Sürümlü Öbek Yapı Dil Bilgisi, Bağıntısal Dil Bilgisi, Eş Bağ Dil Bilgisi, Bağ Dil Bilgisi, Durum Dil Bilgisi, Bilişsel Dil Bilgisi, Kategorik Dil Bilgisi, Montague Dil Bilgisi, Sözcük Dil Bilgisi, Sözcüksel- İşlevsel Dil Bilgisi, İşlevsel Dil Bilgisi, Rol ve Gönderim Dil Bilgisi, Ağaç Birleşimli Dil Bilgisi* olmak üzere yirmi alt başlık bulunmaktadır.

Bu alt başlıklar içerisinde beşinci alt başlık *Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi Kuramı* da *Kuramın İlk Aşaması ve Temel Kavramlar* ve *İlkeler ve Parametreler Kuramı* olarak iki alt başlığa ayrılmaktadır. *Kuramın İlk Aşaması ve Temel Kavramlar* kendi

içerisinde *Boş Kategorisi*, *Dönüşüm*, *Öbek Yapı* olarak, ayrılmaktadır. *İlkeler ve Parametreler Kuramı* ise *Rol kuramı*, *Yönetim ve Bağlama Kuramı* olarak ikiye ayrılmaktadır. Kitabın bu bölümünde kuramlar ve yaklaşımlar incelenmiştir. Yazarın ifadesiyle, ikinci bölümde her ne kadar geleneksel yöntemin verilerinden yararlanılsa da temelde diğer dilbilimsel yaklaşımlar esas alınmıştır. Kuramların ve yaklaşımların kurucuları, görüşleri, çalışmaları, çalışmalarından örnekler ve gerekli şemalarla anlatım sağlanmıştır. Bu bölümde konu anlatımı, örnekler, kavramların karşılığı, kullanılan kısaltmalar dipnotlar ile desteklenmiştir.

Kitabın üçüncü bölümünde ise *Türkçenin Genel Söz Dizimi Özellikleri* başlığı altında *Söz Diziminin Genel Yapısı*, *Söz Diziminin Temel Kavramları*, *Tümce*, *Baş Unsura Etki Eden Etmeler* olmak üzere dört alt başlık bulunmaktadır. Söz dizimi bağlamında incelenen bu bölümde her alt başlık kendi içerisinde ayrılmaktadır.

Söz Diziminin Genel Yapısı alt başlığında, sözdiziminde etkili olan unsurlar anlatılmaktadır. En küçük unsur olarak görülen biçimbirimlerin dahi belirli bir kavram alanına karşılık gelebilmesinde ne kadar etkili olduğu vurgulanmaktadır. Söz diziminin temel ölçütlerinden bahsedilerek örneklendirmeler yapılmaktadır. Türkçenin söz dizimi ile ilgili çalışmalardaki görüş farklılığına dikkat çekerek çalışmalar ve çalışmalardaki örnekler açıklanmaktadır. Son olarak Türkçede sözcük diziliminde baş unsurun yeri ve önemi anlatılarak bölüme son verilmiştir.

Söz Diziminin Temel Kavramları bölümü kendi içerisinde *Baş Unsur* ve *Baş Unsurun Bileşenleri* ve *Sözcük Öbekleri* olarak üç alt başlığa ayrılmaktadır. Bu bölüme kitabın temel bölümü olarak bakılabilir. Burada ilk olarak baş unsurun ne olduğu anlatılmaktadır. Baş unsurun işlevleri, hangi anlayış ile yaklaşılması gerektiği, sözdizimsel ve anlambilimsel rolleri, üstlenmiş olduğu görevlerinden bahsedilmektedir. Dilbilimcilerin görüşlerine yer verilerek örneklerle başvurulmaktadır. *Baş Unsurun Bileşenleri* alt başlığında *Tamlayıcı Unsur*, *Zorunlu ve Seçimlik Unsur*, *Belirleyici*, *Niteleyici*, *Gösterici*, *Sınırlayıcı Unsur* adlı üç alt başlık ele alınmaktadır. İlk alt başlık olan *Tamlayıcı Unsur* bölümünde tamlayıcılar ile baş unsurların kurdukları ilişkiden bahsedilmektedir. Bu ilişkilerin hangi durumlarda zorunlu hangi durumlarda işaretleyici oluşu şema ve örneklerle anlatılmaktadır. *Zorunlu ve Seçimlik Unsur* alt başlığında ise, yazar bu durumu “*Tamlayıcı unsur sözcüğün başı ile aralarındaki ilişkinin anlambilimsel yönüne göre zorunlu ve seçimlik olarak iki alt kategoriye ayrılmaktadır.*” şeklinde ifade etmektedir. Hangi durumlarda zorunlu unsur ve hangi durumlarda seçimlik unsur olduğunu, bu kategoriler içerisinde tümcenin neresinde yer alabildiklerine değinilmektedir.

Belirleyici, *Niteleyici*, *Gösterici*, *Sınırlayıcı Unsur* bölümünde her unsur kendi içerisinde örnekler ile değerlendirilmektedir. Sözcük öbeklerinde tamlayıcı ve baş unsur arasındaki ilişkiye dayanan bu unsurları yazar, zorunlu ya da seçimlik olarak da değerlendirmektedir. *Belirleyici* unsuru zorunlu, *niteleyici* ve *gösterici* unsurları seçimlik, *sınırlayıcı* unsurunu ise baş unsurun belirttiği varlığın sayı ve miktarını bildiren tamlayıcı olarak ele almaktadır. Yine bu bölümde de her unsur örnekleri ile anlatılmaktadır.

Sözcük Öbekleri bölümü sözcük türleri bakımından *Ad Öbeği* ve *Eylem Öbeği* olarak ikiye ayrılmaktadır. Yazar öbek yapısının tanımını hemen ardından da sözcük

öbeğinin tanımını vermektedir. Alt başlıklara geçişi sağlamak amacıyla ad öbeği ve eylem öbeğinden kısaca bahsederek örneklere yer verilmektedir. *Ad Öbeği* ise kendi içerisinde *Tek Baş Unsurlu Ad Öbeği*, *Çok Başlı Ad Öbeği* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İlk alt başlık olan *Tek Baş Unsurlu Ad Öbeği* de *Tamlayıcının Türüne Göre Ad Öbekleri* ve *Belirteçli Ad Öbeği* olarak iki alt başlığa ayrılmaktadır. Burada ilk olarak ele alınan *Tek Baş Unsurlu Ad Öbeği* alt başlığı *Belirleyici Ad Öbeği*, *Niteleyici Ad Öbeği*, *Sınırlayıcı Ad Öbeği*, *Göstericili Ad Öbekleri* olarak dört alt başlık altında incelenmektedir. *Belirleyici Ad Öbeği* başlığı altında *-In / -nIn* ve *-ki* eklerinin belirleyici özelliklerinden bahsedilmektedir. Konuyla ilgili alıntılanan örnekler daha geleneksel olmakla birlikte yazar her örneği anlambilimsel açıdan ele almaktadır. Anlatımı daha da kuvvetlendirmek için hem belirleyici ad öbeği hem de aitlik ekli belirleyici ad öbeğini şemalar ile anlatmaktadır. *Niteleyici Ad Öbeği* başlığında yazar, “*niteleyici ad öbekleri, varlığın iç ve dış görünümünü resmeden tamlayıcılar taşımaktadır.*” şeklinde tanımlamaktadır. Bu durumu ise renk, şekil, durum bakımından sınırlandırmıştır. Niteleyicili ad öbeği, belirleyici ve niteleyici ad öbeği, niteleyici+niteleyici ad öbeği oluşumlarını şema üzerinden anlatılmaktadır. *Sınırlayıcı Ad Öbeği*, başlığı altında sınırlayıcıların, varlığın kimi durumlarda sayısal bilgisini kimi durumlarda ise belirsizlik bilgisini verdiği dile getirilmektedir. Bu bölümde de diğer bölümlerde olduğu gibi örnek ve şema mevcuttur. Son alt başlık olan *Göstericili Ad Öbekleri* baş unsurun belirttiği somut varlığı yer ve konum bakımından işaretleyen sözcükler oluşu vurgulanmaktadır. Bu bölümde örnekler ve şemalara yer verilmektedir.

Çok Başlı Ad Öbeği alt başlığı ise kendi içerisinde *İlgeçli Ad Öbekleri*, *Tekrarlı Ad Öbekleri*, *Bağlaçlı Ad Öbekleri* olarak ayrılmaktadır. *Çok Başlı Ad Öbeği* başlığı altında yazar öbek yapılarını anlattıktan sonra alt başlıkların açılmasının nedeni olarak “*söz konusu öbek yapılarında dil kullanıcısının zihninde öbek bir bütün olarak karşılık bulmakta, öbeği oluşturan unsurlardan biri diğerinden anlamsal- görevsel olarak daha ağırlık taşımamaktadır.*” ifadesini kullanarak alt başlıklara geçmiştir. *İlgeçli Ad Öbekleri* adlı ilk alt başlıkta ilgeçlerin tanımı, kullanım şekilleri, buldukları öbeğe ve tümceye katmış oldukları anlamlara değinilerek örnekler ve şemalar yüzey yapı ve derin yapı bağlamında ele alınmıştır. *Tekrarlı Ad Öbekleri* alt başlığında art arda yapılan tekrarın ve tekrarlı ad öbeklerinin *-mI* eki ile yapılan şekilleri ele alınmaktadır. Diğer başlıklarda olduğu gibi burada da örneklere yer verilerek şema ile anlatım kuvvetlendirilmiştir. *Bağlaçlı Ad Öbekleri* bağlayıcı unsurların ad öbeği kurulmasında doğrudan katkısı olmadığı fakat baş unsurları birbirine bağlamakla yükümlü oluşu örnek ve şema üzerinden anlatılmaktadır.

Eylem Öbeği başlığında, eylem öbeğinin oluşumu anlatıldıktan sonra eylemlerin zorunlu öbek kurma potansiyelinde oluşlarına dikkat çekilmektedir. Hareket eylemli öbek ve varlık eylemli öbek şema ile anlatılmaktadır. Bu bölümde önemli çalışmalara atıflar yapılarak eylemlerin zorunlu ve seçimlik tamlayıcı unsurları üzerinde durulmuştur. Yazar, genel hatlarıyla eylem öbeklerini üç kategoriye ayırdıktan sonra her birini örnekler ile açıklamaktadır.

Kitabın üçüncü bölümü olan *Türkçenin Genel Söz Dizimi Özellikleri* başlığının üçüncü alt başlığı olan *Tümce* ise kendi içerisinde *Ad Tümcesi* ve *Eylem Tümcesi* olarak ayrılmaktadır. İlk olarak *Tümce* başlığı altında tümceyi oluşturan temel öğeler ve unsurlar örneklerle açıklanmaktadır. *Ad Tümcesi* ve *Eylem Tümcesi* alt başlıkları

çeşitli görüşler ve örnekler ele alınarak incelenmiştir. *Eylem Tümcesi* alt başlığı ise kendi içerisinde *Basit Tümce* ve *Birleşik Tümce* olarak iki alt başlığa ayrılmaktadır. Her iki alt başlıkta da tanımlar yapılarak örnek ve şemalara yer verilmektedir.

Üçüncü bölümün dördüncü alt başlığı olan *Baş Unsura Etki Eden Etmenler, Çatı Değiştirimi, Dönüşümlerin Baş Unsura Etkisi, Adılların Yönetimdeki Yeri ve Anlamsal Belirsizliği, Eylemin Anlambilimsel Kategorisi ve Baş Unsur İlişkisi, İstem ve Rol İlişkisi, Görünüş, Kılınış ve Yönetim İlişkisi, Kipsel Alan ve Baş Unsur, Tümcede Baş Unsurun Belirlediği Roller, Baş Unsurun Bağlama Kuramındaki Görünümü, Zaman-Yönetim* olmak üzere on alt başlıkta ele alınmıştır. Bu bölümünde ilk ele alınan *Çatı Değiştirimi* başlığında, eylemin çatısının tümceler üzerindeki etkisinden bahsedilmektedir. Konu anlatımı yapılırken özellikle ettirgen çatı üzerinde durulmaktadır. Ettirgen çatının örnekleri derin ve yüzey yapı açısından değerlendirilmektedir. Bu yapıya bağlı olarak kurulan tümcelerdeki baş unsurun yeri ve önemi vurgulanmaktadır. Her bölümde olduğu gibi bu bölümde de çeşitli alıntılara ve şemalara yer verilmektedir. *Dönüşümlerin Baş Unsura Etkisi* adlı ikinci alt başlıkta, dönüşümlerin hangi kuramlar içerisinde yer aldığı, söz diziminde farklı şekillerde gerçekleşmesi hususu üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde de örnekler ve şema verilmektedir. *Adılların Yönetimdeki Yeri ve Anlamsal Belirsizliği*, adlı başlıkta ilk olarak adil nedir sorusuna yanıt bulunmaktadır. Örnekler üzerinden yüzey yapıda oluşan anlambilimsel bulanıklıklara değinilmiştir. Burada da örnek ve şema yer almaktadır. *Eylemin Anlambilimsel Kategorisi ve Baş Unsur İlişkisi* alt başlığında “*eylemlerin ait oldukları anlambilimsel kategori, kurdukları öbek ve tümcede katılanlara etki etmektedir.*” şeklinde yapılan açıklama alt başlığın kısa bir özeti niteliğindedir. Bu bölümde yapılan çalışmalara ve çalışmalardaki örneklerle değinilerek eylem ile baş unsurun ilişkisi anlatılmaktadır. Burada diğer bölümlerden farklı olarak şema yerine tablo tercih edilmiştir. Tabloda eylemler kategorilerine göre verilerek unsurun anlambilimsel, zorunlu- seçimlik durumları gösterilmektedir. Yazarın ifadesiyle eylemin kategorisi değıştikçe tümcenin katılanları ve zorunlu-seçimlik olma durumları farklılaşmaktadır. *İstem ve Rol İlişkisi* bölümünde istemin ne olduğu çeşitli alıntılar ve örneklerle anlatılmaktadır. Öbek türleri örnekleri verilerek anlambilimsel rolleri üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde örnekler verilmiş ancak şema kullanılmamıştır. *Görünüş, Kılınış ve Yönetim İlişkisi* adlı altıncı başlıkta ilk olarak kılınış kavramı ele alınmaktadır. Kılınış için “*eylemin gerçekleşme esnasında eylemdeki hareketin belli noktalara ya da sürece vurgu yapıp yapmadığını gösterir.*” ifadesi kullanılmıştır. Görünüş ve kılınış kategorilerinin ortak noktası olan süreç örneklerle açıklanmaktadır. Yönetim kavramı için ise tam bir kavram olmamakla birlikte verilen örnekler üzerinden açıklama yapılmıştır. *Kipsel Alan ve Baş Unsur* başlığı altında kip (mood) tanımı konuyla ilgili yapılan çalışmalardan yola çıkarak genel bir tanım yapılmıştır. Örneklerde yer alan *-Abil, -mİştlr, -AcAk, -Ar* eklerinin kiplik anlamı netleştirme ve kipsel alanlardaki ayırım için kullanılan unsurlar olduğunda değinilerek örnekler verilmektedir. Tümceye kipliklerin hangi unsur olarak katılabileceği anlatıldıktan sonra bölüme son verilmiştir. *Tümcede Baş Unsurun Belirlediği Roller* başlığı diğer bölümlere nazaran daha uzun tutulmuştur. Baş unsurun tümcede üstlendiği roller açıklanmaktadır. Çeşitli kaynaklar ve görüşler üzerinden eylemin belirlediği rollere de değinilmiştir. Daha çok örneğe yer verilen bu bölümde eyleyen unsur, etkilenen rol, konu rolünde tamlayıcılar, yer rolündeki unsur, yer

rolündeki unsura benzer biçimde zaman, sebep ve durum rolündeki tümcelerin anlam alanına göre zorunlu ve seçimlikleri, yönetici unsurun belirlediği amaç ve araç, araç rolündeki unsur, eylemin anlambilimsel kategorisine göre değişebilen roller ve yer aldığı tümceler, eylemin konu olan unsurun konumuna veya tam tersi durumunda olabilme gibi anlatımlar örnekler ile sağlanmaktadır. Burada anlatımı kuvvetlendirmek adına tablo yer almaktadır. Tabloda eylemlerin türlerine göre dağılım gösteren eyleyen, etkilenen, konu, hedef, sebep, yer, zaman, vasıta, amaç, durum, yönetici unsur gibi roller ve rollerin tümcedeki görünümüleri verilmektedir. *Baş Unsurun Bağlama Kuramındaki Görünümü* başlığın adından da anlaşılacağı üzere burada ilk değinilen bağlama kuramıdır. Yazar bu kuram için, “baş unsurun tümce içi ve dışı ilişkisini, ilişkinin yönünü ve özelliklerini inceleyen söz dizimi kuramıdır.” ifadesini kullanmaktadır. Özellikle bağlayıcı unsur üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu bölümde gerekli dipnotlar ve örnekler mevcuttur. *Zaman- Yönetim* adlı son başlıkta tümcelerin içerisinde ya da seçimlik olarak barındırdıkları zamandan bahsedilmektedir. Belirteçlerin zaman konusundaki önemi ve eklerin yeterli olmadığı durumlarda devreye giren zaman belirten sözcük veya sözcük öbekleri örnekler ile açıklanmaktadır. Yazar konuşma anına göre belirteçleri bitmişlik belirteçleri, gerçekleşmemişlik belirteçleri, sürerlilik belirteçleri, anlık zaman belirteçleri olarak dört kategoriye ayırmaktadır. Bölümün son kısmında ise bu kategorilerden kısaca bahsedilmektedir.

Kitabın *Sonuç* kısmında kitap boyunca verilen bilgiler, görüşler ve yöntemler neticesinde elde edilen sonuçlar on dört maddeyle sıralanmaktadır.

Yazar geniş bir literatür taraması yaparak yerli ve yabancı ilgili kaynaklardan eserinde istifade etmiştir. Yazar ve yayınevine Türkoloji camiasına sundukları bu değerli çalışma için teşekkür ediyoruz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler

Özşahin, Murat (2017). *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler*. İstanbul: Kesit Yayınları. 264 s.
ISBN: 978-605-9408-53-0

Ayşe Zuhâl Kartal

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

✉ ayse.kartal@hbv.edu.tr

ORCID 0000-0001-5187-9041

Atrf

Citation

Kartal, Ayşe Zuhâl (2021). Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler. *Dil Araştırmaları*, 28: 246-250.

Başvuru

Submitted

22.04.2021

Revizyon

Revised

20.05.2021

Kabul

Accepted

21.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

İkileme, anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması ya da anlamı birbirine yakın veya zıt olan kelimelerin yan yana kullanılmasıyla oluşturulan kelime grubudur. Bu kelime grubu kaynaklarda *ikileme*, *yineleme* veya *tekrar* şeklinde geçmektedir. İkilemeler, yazı ve konuşma dilinde anlamı pekiştirmek ve anlatıma çekicilik kazandırmak amacıyla kullanılır.

Türk dili, ikilemeler açısından oldukça zengin bir dildir. Türkçedeki ikilemeler üzerine de birçok çalışma yapılmıştır. Türk dilindeki ikilemeler üzerine yapılan

çalışmalardan bazıları şunlardır: Hatiboğlu, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi; Tuna, Osman Nedim (1986), *Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 30-31 (1982-1983), 163-228; Aydın, Erhan (1997), *Orhon Yazıtlarında Hendiadyonlar*, Türk Dili, 544, 417-421; Aktan, Bilal (2010), *Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (28) 1-12; Kargı Ölmez, Zuhâl (1997), *Kutadgu Bilig'de İkilemeler*, Türk Dili Araştırmaları 7, 19-40; Üstünova, Kerime (1998), *Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler*, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara: TDK Yayınları, S. 557, 398-406; Akyalçın, Necmi (2007), *Türkçe İkilemeler Sözlüğü*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tatar ve Başkurt Türkçelerinde de pek çok ikileme mevcuttur. İkilemeler Başkurt Türkçesinde *kabatlaw hüzzer* ya da *kabatlawzar*, Tatar Türkçesinde ikilemeler için *kabatlaw*, *parlı* ya da *küş* terimleri kullanılır. Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki ikilemeler üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalara şunlar örnek gösterilebilir: Ersoy, Habibe (2011), *Başkurt Türkçesinde Kalıp Sözler*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (30), 1-54; Özşahin, Murat (2012), *Başkurt Türkçesinde İkilemeler (Hendiadyoinler)*, VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara.

Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesindeki ikilemeler üzerine yapılan kapsamlı çalışmalardan biri de *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler* adlı eserdir. Yazar Özşahin, eserin “Söz Başı” bölümünde çalışmasının esin kaynağının Saadet Çağatay’ın *Uygurcada Hendiadyoinler* adlı eseri olduğunu dile getirmektedir. Eser, Türkiye’de Tatar ve Başkurt Türkçeleri ile ilgili çalışmaların az olması hem de farklı iki lehçeyi karşılıklı olarak incelemesi bakımından da ayrıca önem taşımaktadır.

Eser; *Kısaltmalar* (s. 7) ve *Söz Başı* (s. 9-11) başlıklarının ardından *Giriş* (s. 13-30), *İkilemelerin Tasnifi* (s.31-56), *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerindeki İkilemelerde Arkaizimler* (s. 57-116), *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerindeki İkilemelerin Listesi* (s. 117-258) başlıklı dört bölümden ve *Kaynakçadan* (s. 259-264) oluşmaktadır.

Eserin *Giriş* kısmı üç alt başlık içermektedir.

1.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı: Bu bölümde çalışmanın amacı ve sınırlılıkları anlatılmıştır. Çalışmada kullanılan “arkaik” ifadesinin Genel Türkçenin arkaik özelliğini değil çalışmanın konusu olan Tatar ve Başkurt Türkçesinin kendi içlerindeki arkaizmi ifade ettiği belirtilmiştir. Ayrıca Türkçede kelime başına /m-/ getirilerek oluşturulan ikileme biçimleri ve bazı kaynaklarda ikileme veya tekrar olarak ifade edilen /p, r, s, m/ sesleri ile yapılan pekiştirmelerin bu çalışmanın kapsamına girmediği ifade edilmiştir. Hem Tatar hem Başkurt Türkçesinde fiilimsiler ile oluşturulmuş varlık+yokluk formatında ikileme olarak tanımlanan yapıların, sözlüksel bir ikileme olma yeterliliğine sahip olmadıkları düşünüldüğü için incelemeye ve ikileme listesine alınmadıkları vurgulanmıştır.

1.2. Türkiye’de İkilemeler Üzerine Yapılan Çalışmalara Bir Bakış: Bu bölümde Türkiye’de Türkiye Türkçesindeki ve tarihî Türk lehçelerindeki ikilemeler üzerine yapılan (Ağakay M. (1952), *İkizlemeler Üzerine I-II* gibi) çalışmalardan bahsedilmiştir.

1.3. *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler Üzerine Yapılan Çalışmalar:* Bu bölüm kendi içerisinde iki alt başlığa ayrılmaktadır.

1.3.1. *Başkurt Türkçesinde İkilemeler Üzerine Yapılan Çalışmalar:* Bu bölüm ikilemelerin Başkurt Türkçesinde nasıl adlandırıldığı ile başlamaktadır. Ardından Başkurt Türkçesindeki ikilemeler ile ilgili pek fazla çalışma olmadığına vurgu yapılarak mevcut çalışmalardan kısaca bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölümde, Başkurt Türkçesindeki ikilemeler ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunun Rusça olduğu da belirtilmiştir.

1.3.2. *Tatar Türkçesindeki İkilemeler Üzerine Yapılan Çalışmalar:* Bu bölüm bir önceki bölüm gibi ikileme teriminin Tatar Türkçesinde nasıl ifade edildiği ile başlayıp Tatar Türkçesindeki ikilemeler ile ilgili yapılan çalışmalardan kısaca bahsedilmesiyle bitirilmiştir. Bu bölümde Tatar Türkçesindeki ikilemeler ile ilgili çok sayıda çalışma olduğunu görmek mümkündür.

Giriş bölümünün ardından eserin inceleme kısmına geçilmiştir. Eserin ikinci bölümünde ikilemelerin tasnifleri ele alınmıştır. İkinci bölüm olan “İkilemelerin Tasnifi” kendi içinde iki alt başlığa ayrılmıştır:

2.1. *Kuruluşlarına Göre İkilemeler:* Bu bölüm kendi içinde üç alt başlığa ayrılmıştır.

2.1.1. *Eksiz İkilemeler:* Bu bölüm “eksiz ikilemeler” tanımıyla ikilemeyi oluşturan kelimeleri birbiriyle ilişkilendiren +II, +sIz, 3. teklik şahıs iyelik eki, +DA, +Dan, +GA gibi ekler ile zarf-fiil biçimlerinin getirilmesiyle oluşturulan ikilemelerin dışında kalan ikilemeleri incelemektedir. Başkurt ve Tatar Türkçesindeki ikilemelerin sayısı ise şu tablo ile verilmiştir (s. 32).

İkilemeler	Ekli	Eksiz	Toplam
Tatar Türkçesi	349	629	978
Başkurt Türkçesi	256	731	987

Yazar, bu tablonun ışığında Tatar ve Başkurt Türkçesindeki ikilemelerin şekil/ek üzerinden değil daha çok anlam üzerinden kurulduğunu belirtmektedir. Ayrıca yazar, Başkurt Türkçesindeki eksiz ikilemelerin Tatar Türkçesinden daha az olmasının Başkurt Türkçesinin daha geç tarihte yazıya geçirilmiş olmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Yazar buradan yola çıkarak Tatar Türkçesinde ekli ikilemelerin fazla olmasında yazı dilinin etkisi olduğundan, ekli ikilemelerin sentetik bir yapıya sahip olduğunu düşünmenin mümkün olduğunu öne sürmektedir.

2.1.2. *Ekli İkilemeler:* Bu bölümde ekler yardımıyla kurulan ikilemeler ele alınmıştır. Tatar aydını Gallemov’un *İkilemelerin Kurulum Tipleri (1982)* başlıklı makalesindeki ikilemeleri oluşturan eklerin tasnifi üzerinde durulmuş ve Gallemov’un tasnifinde eksiklikler olduğu düşünülerek daha önce *İlk veya İkinci Unsuru Ekli İkilemeler* ve *Her İki Unsuru Ekli İkilemeler* başlıklarıyla sınıflandırılan ekli ikilemelere yeni başlıklar eklenmiştir. Ardından bölüm ikilemelerin oluşumunda kullanılan ekler ile ilgili altı alt başlığa ayrılmıştır. Bu başlıklar şu şekildedir:

2.1.2.1. *Sıfat Ekleri ile Kurulan İkileme Tipleri*

2.1.2.2. Durum Ekleri ile Kurulan İkilemeler

2.1.2.3. III. Teklik Kişi İyelik Eki ile Kalıplaşmış İkilemeler

2.1.2.4. +mA Eki ile Kalıplaşmış İkilemeler

2.1.2.5. Soru Ekinin Kalıplaşması ile Kurulan İkilemeler

2.1.2.6. Zaman Ekinin Kalıplaşmasıyla Kurulan İkilemeler

2.1.3. *Fonetik Yolla Oluşan İkilemeler:* Fonetik yollarla oluşan ikilemeler de iki alt başlık altında incelenmiştir.

2.1.3.1. *Eklenti Ses ile Oluşan İkilemeler:* Bu başlıkta öncelikle konuyla ilgili yapılan çalışmalardan bahsedilmiş daha sonra da Tatar ve Başkurt Türkçelerinde eklenti sesin yalnızca /m-/ sesinin olmadığı bu sesin dışında /s-/ (>Bşk. h-) ve /ş-/ sesinin de sıklıkla kullanıldığı ifade edilmiştir.

2.1.3.2. Yuvarlaklaşma ile Oluşan İkilemeler

Eser, bu başlıkların ardından kitabın ikinci bölümü olan “İkilemelerin Tasnifi” bölümünün ikinci alt başlığı ile devam etmektedir.

2.2. *Kullanımlarına Göre İkilemeler:* Yazar, bu bölümde öncelikle ikilemeler üzerine yapılan tasniflerden bahsetmiştir. Ardından ikilemeleri oluşturan söz unsurlarının tür veya görevlerinden kaynaklı bir tasnif yapmak yerine ikilemelerin hangi görevde kullanıldığını belirlemeye çalıştıklarını açıklamıştır. Bölüm, dört alt başlığa ayrılmaktadır.

2.2.1. *İsim Olarak Kullanılan İkilemeler:* Çalışmada Başkurt Türkçesinde 509, Tatar Türkçesinde ise 484 isim görevinde kullanılan ikileme tespit edilmiştir. Ayrıca bu bölümde, alıntı kelimelerle oluşturulan ikilemelerin daha çok isim görevinde kullanıldığından ve isim görevinde kullanılan ikilemelerin genellikle somut kavramları karşıladığından bahsedilmiştir.

2.2.2. *Sıfat Olarak Kullanılan İkilemeler:* Bu bölümde sıfat olarak kullanılan ikilemelerin genellikle yakın veya eş anlam ilgisi üzerinden kurulduğu tespit edilmiştir. Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki ikilemelerin kullanım özellikleri beş maddede anlatılmıştır. Tatar Türkçesinde 250, Başkurt Türkçesinde 200 sıfat olarak kullanılan ikileme tespit edilmiştir.

2.2.3. *Zarf Olarak Kullanılan İkilemeler:* Öncelikle, zarfları oluşturan sözler türlerine göre beş grupta incelenmiştir. Tatar Türkçesinde 390, Başkurt Türkçesinde ise 275 zarf olarak kullanılan ikileme tespit edilmiştir. Ancak Özşahin, bazı ikilemelerin sıfat olarak mı yoksa zarf olarak mı kullanıldığını ayırt etmenin zor olduğunu ve bu rakamların mutlak değerler olmadığını belirtmiştir. Bu sebeple yine de bir fikir vermesi açısından şu tabloyu oluşturmuştur. (s.51)

Görev	Tatarca	Başkurtça
Sıfat	250	200
Zarf	390	275

Özşahin, bu bölümde son olarak fiil ve sayı grupları olarak belirttiği ikileme grupları konusunda F. Ganiyev'in görüşlerine katılmadığını belirtmiştir.

2.2.4. Eylem Olarak Kullanılan İkilemeler: Bu bölümde genel olarak bazı dilcilerin eylem kullanımlarını ikileme olarak ele almazken bazı dilcilerin ise ayrı bir başlık altında ikileme olarak değerlendirdiği üzerinde durulmuştur. Konunun burada Başkurt ve Tatar Türkçelerinin dışında Türkiye Türkçesinden de örnekler verilerek açıklanması, Tatar Türkçesi ya da Başkurt Türkçesini bilmeyenler için de anlaşılır olmasını sağlamıştır.

Eser, kitabın üçüncü ana başlığı olan “Tatar ve Başkurt Yazı Dillerindeki İkilemelerde Arkaizimler” başlığıyla devam etmektedir. Arkaizm konusu iki alt başlık altında incelenmiştir.

3.1. İkilemelerdeki Arkaizimler Üzerine Yapılan Çalışmalar: Yazar, bu bölümde öncelikle ikilemelerdeki arkaizimler üzerine yapılan çalışmalardan bahsetmiştir. Daha sonra Tatar ve Başkurt Türkçelerinin ikilemelerinde de unsurların ses sırası konusunda Hatipoğlu'nun Türkiye Türkçesindeki örneklerinde olduğu gibi ünlü ile başlayan unsurun önce, ünsüz ile başlayan unsurun sonra geldiği belirtilmiştir.

3.2. Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemelerdeki Arkaik Unsurlara Dair Notlar: Kitabın en geniş bölümü olan bu başlıkta, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ikilemelerdeki arkaik unsurlar incelenerek örneklerle birlikte yorumlanmıştır. Başkurt Türkçesinde yansıma kelimelerin dışındaki ikilemelerin sayısı 987, Tatar Türkçesinde ise 978 olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu bölümde, ikilemelerde sözlükte yer almayan unsurların tespiti yapılmış ve sonraki bölümde bunlardan liste oluşturulmuştur.

Eserin son bölümü “Tatar ve Başkurt Yazı Dillerindeki İkilemelerin Listesi”dir. Bu bölümde çalışmayı oluşturan dil malzemeleri “Tatar Türkçesinde İkilemeler” ve “Baskurt Türkçesinde İkilemeler” şeklinde iki başlık altında alfabetik olarak listelenmiştir. Listede ikilemelerin hem Tatar ve Başkurt Türkçelerinin Kiril alfabelerindeki orijinal yazılışları hem de transkripsiyonu verilmiştir. Ayrıca ikilemelerin açıklamalarında örnek cümleler de kullanılmıştır. Bu örnek cümleler, transkripsiyonları ve Türkiye Türkçesine aktarmalarıyla birlikte verilmiştir. Listede 983 Tatarca ikileme, 994 Başkurtça ikileme yer almaktadır.

Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler adlı eser, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ikilemeler üzerinde yapılan daha önceki çalışmaların az olması ve söz konusu çalışmaların çoğunluğunun Rusça yazılması sebebiyle Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesi sahalarındaki büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Bu özelliği ile çalışma, başta Türkoloji öğrencileri olmak üzere Tatar ve Başkurt Türkçeleri üzerine çalışma yapan ya da bu alana ilgisi olan herkesin faydalanabileceği bir eserdir. Özellikle kitabın son bölümündeki ikilemeler listesi Tatar ve Başkurt Türkçelerinden yapılan metin aktarmalarında oldukça faydalı olacaktır. Son olarak *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler* adlı eser diğer Türk lehçelerindeki ikilemeler konusunda çalışma yapacaklara örnek teşkil edecektir.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)

Yıldırım, Hüseyin (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 649 s. ISBN: 978-675-17-4557-6

Aydın Öztürk

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara / Türkiye

✉ aydin.443135@gmail.com

ORCID 0000-0003-0138-8281

Atıf

Citation

Öztürk, Aydın (2021). Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi). *Dil Araştırmaları*, 28: 251-258.

Başvuru

Submitted

08.04.2021

Revizyon

Revised

29.04.2021

Kabul

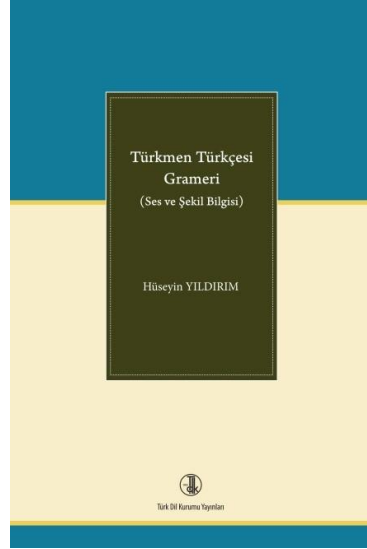
Accepted

29.04.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Türkmen Türkçesi, Türk dilinin Güney-Batı (Oğuz) grubu lehçeleri arasında yer almaktadır. Yüzyıllar içinde Oğuz geleneğine bağlı zengin bir dil oluşturan Türkmenler, bu dilleri çerçevesinde tarihî ve kültürel sebeplerle Orta Asya'da müşterek Çağatay yazı dilinin ve Türkçenin kuzey kolunu oluşturan Kıpçak Türkçesinin de etkisinde kalmışlardır. Bu nedenle Türkmen Türkçesi mensubu olduğu Oğuz grubunun dil hususiyetlerini yansıtmakla birlikte Kuzey ve Doğu Türkçesinin özelliklerini de taşıması bakımından kendine has karakteristik bir yapıya sahiptir.

1990'lı yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bazı Türk topluluklarının bağımsızlığa kavuşmasını takiben Türk lehçeleri Türkoloji âleminde ilgi odağı olmaya başlamıştır. Bu süreçte bağımsızlığını ilan eden Türk cumhuriyetlerinden biri de Türkmenistan olmuştur. Bağımsızlıktan sonra Türkmen Türkçesi üzerine çalışmalar da yıllar zarfında giderek artmıştır.

Türkmen Türkçesi üzerine yapılan son çalışmalardan biri de Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM tarafından hazırlanan *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)* adlı çalışmadır. Ağustos 2020'de basımı gerçekleştirilen kitapta günümüz Türkmen Türkçesi ses ve şekil bilgisi bakımından eş zamanlı olarak incelenmiştir. Ele alınan her bir gramer konusu, *ses bilgisi* başlığında örnek kelimelerle; *şekil bilgisi* başlığında ise kelime ve cümle örnekleri ile anlatılmıştır. Getirilen örnek kelimelerin ve cümlelerin Türkiye Türkçesi karşılıkları da verilmiştir. İncelemede örnek cümleler italik, cümle içindeki gramer örneği ise koyu yazılarak vurgulanmıştır. Örneklerin zenginliği çalışmayı öne çıkartmaktadır. Bu bakımdan çalışma "örneklili" bir gramer özelliği taşımaktadır.

Kitap, kısa bir "Giriş" ve geniş bir "İnceleme" bölümünden oluşmaktadır. Yazarın çalışmasındaki esas maksadı Türkmen Türkçesinin ses ve şekil bilgisi hususiyetlerini ortaya koymak oluşu nedeniyle "Giriş" bölümündeki bilgiler kısa tutulmuş; gramer konuları ise ayrıntılı incelenip örneklendirilmiştir. Gerekli görülen yerlerde sayfa altlarına dipnotlar düşülerek açıklamalar yapılmıştır.

Giriş (s. 21-24) bölümünde Türkmenler, Türkmen boyları ve ağızları hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra, Türkmen Türkçesinin tipik özellikleri (uzunlukların korunması, ünlü yuvarlaklaşması, pelteklik, söyleyişteki ünsüz benzeşmeleri gibi) üzerinde durulmuş; ayrıca Türkmenlerin kullandıkları alfabe hakkında bilgi verilerek Latin kökenli yeni Türkmen alfabesi Kiril alfabesindeki karşılıklarla tablo hâlinde gösterilmiştir.

Çalışmanın ana omurgasını oluşturan *İnceleme* bölümü *Ses Bilgisi* (s. 25-62) ve *Şekil Bilgisi* (63-612) ana başlıklarından oluşmaktadır.

Ses Bilgisi başlığı kendi içinde "Ünlüler", "Ünsüzler" ve "Genel Ses Yapısı" olmak üzere üç alt başlıktan ibarettir. Yazar, Türkmen Türkçesinde kullanılan ünlü ve ünsüzleri sınıflandırarak öne çıkan genel kullanım ve ses özelliklerini örneklerle anlatmıştır. *Genel Ses Yapısı* bahsinde ise Türkmen Türkçesinin tipik *ses özellikleri* ile *ses değişimleri* ve *ses olayları* üzerinde durulmuştur.

Ünlüler bahsinde, Türkmen Türkçesinde dokuz kısa ünlünün yanı sıra, bu ünlülerin uzun biçiminin var olması en karakteristik özellik olarak öne çıkmaktadır. Ünlülerin kısa biçimleri yazıda gösterilirken asli ve ikincil uzunluklar ise yazıda ayrı bir işaretle gösterilmeyip telaffuzda uzun söylenmektedir. Yazıda sadece bazı kelimelerde uzun olan /ü/ ünlüsü *güyç*, *süyç* örneklerinde olduğu gibi /üç/ biçiminde

yazılarak gösterilmektedir. Türkiye Türkçesindeki 8 ünlünün haricinde Türkmen Türkçesi yazı dilinde dokuzuncu bir ünlü olarak açık *ä* ünlüsü bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak /y (ı)/ ünlüsü arka damakta değil orta damakta teşekkül etmektedir. Saha (Yakut) ile Kırgız Türkçesinde görülen ve dudak çekerliği olarak adlandırılan ilerleyici ünlü benzeşmesi (/o/-/ö/) Türkmen Türkçesinde telaffuzda görülen tipik bir ses özelliğidir. Bu ses özelliğine göre Türkmen Türkçesinde ilk hecede yuvarlak bir ünlü ses varsa daha sonraki hecelerde gelen /e/ sesi /ö/ ve /a/ sesi /o/ olarak söylenir (*çörek* > *çörök*; *oglan* > *oğlon* gibi). Damak (kalınlık-incelik) uyumu oldukça sağlamdır. Dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumu ise imlada bozulmaktadır. Türkmen Türkçesinin bir imla özelliği olarak açık hece konumundaki ikinci hece ve üçüncü heceden itibaren /u/ yerine /y (ı)/; /ü/ yerine de /i/ şeklindeki yazılış dudak uyumunu bozar. Ancak söyleyişte ise dudak uyumuna uygun olarak telaffuz edilir (*uly* > *ulu*; *üzümçilik* > *üzümcülük* gibi).

Çalışmada *Ünsüzler* alt başlıklar hâlinde *ton bakımından, oluşma noktalarına ve temas derecelerine göre* sınıflandırmıştır. Latin kökenli Türkmen alfabesinde /c/ ünsüzü /j/, /v/ ünsüzü /w/, /j/ ünsüzü /ž/, /y/ ünsüzü ise /ý/ işaretleri ile karşılanmaktadır. Türkmen Türkçesinde /b/ ünsüzünün kelime ortasında /v/ olarak telaffuz edilmesi; /l/ ünsüzünün palatal söylenmesi; normal /n/ ünsüzü yanı sıra yazıda /ñ/ ile gösterilen geniz n'sinin var olması; /s/ ve /z/ ünsüzlerinin peltek telaffuz edilmesi; /w/ ünsüzünün Türkiye Türkçesindeki /v/'den farklı olarak dudaklar arasında söylenmesi; Arapça ve Farsça sözcüklerdeki /f/ sesinin /p/ olarak değişmesi; kelime başı /k-/'lerin çoğunlukla tonlulara /g-/ olması; Eski Türkçede çok heceli kelimelerin sonunda bulunan /-g/ ile ikinci hecesinin başında bulunan /g-/'lerin düşmesi gibi hususlar kitabın ünsüzler bahsinde vurgulanan tipik özellikler arasında yer almaktadır.

Ses Bilgisi bahsinde Türkmen Türkçesinin belirgin *ses özelliklerinin yanı sıra ünlü ve ünsüz ses değişimleri* örneklerle anlatılmış ve *tonlulaşma, ünsüz türemesi, ilerleyici ve gerileyici tam benzeşme* ile *yarı benzeşme, ünsüz uyumsuzluğu, ünsüz ikizleşmesi, göçüşme* (yer değiştirme) gibi *ses olayları* da incelenmiştir.

“İnceleme” bölümünün ikinci ana başlığı olan *Şekil Bilgisi* bahsinde önce kelimeler *basit, türemiş ve birleşik kelimeler* (s. 63-65) yapı bakımından sınıflandırılarak örneklendirilmiştir; sonra Türkmen Türkçesinde kelime türetmekte kullanılan ekler *yapım ekleri* (s. 65-173) başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu bahiste getirilen örnekler, Türkmen Türkçesinin en yeni ve güncel sözlüğü olan ve Türkmenistan İlimler Akademisi tarafından hazırlanıp 2016 yılında çıkan iki ciltlik *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü* taranarak tespit edilmiştir. Örneklerin Türkmen Türkçesindeki söyleniş biçimleri, türemiş kelimenin Türkiye Türkçesindeki anlam karşılığı, kökü, kökün Türkiye Türkçesindeki anlam karşılığı verilmiş ve türemiş kelimenin sözlükte geçtiği sayfa gösterilmiştir.

Çalışmada “+jA, +jagaz, +jAk, +jXk, +jAñ, +çA, +çI, +çIIIk, +çXI,,+dyryk (+tyryk /+zyryk), +dAş, +gIllt, +XmtII/+mtII, +Imtlk/+mtIk, +In/+n, +kI, +lAç, +II, +lXk, +lag, +lAk, +lAy, +lAyIn, +mAn, +sIz, +rak/+räk” olmak üzere 26 Türkçe kökenli ve “+ana, +AndA, +ban, +baz, +dan, +dar, +gIn, +hana, +hor, +Istan/+üstan, +kär/ (+gä), +keş, +nama, +paraz, +zar, +zada, +zat” olmak üzere 17 alıntı kökenli isimden isim yapma eki; “-Aç, - AgAn/-gAn, -Ak/-k, -AlGA/-lgA, -jA, -jAñ, -ç, -dAjI, -g, -gA, -gAk, -gI, -gXç, -gXn, -gXr, -gXt, -I, -XjI/- ýjI, -Xk/-k, -Xm/-m, -Xn, -XndI/-ndI, -Xş/-ýIş, -mA, -mAç, -maça, -mAk, -mIt, -ut/-it, -Uw/-w, -waç, - wUk, -wul” olmak üzere 33 fiilden isim yapan ek; “+A-, +Al-/+l-, +Ar-/+r-, +jAr-, +jIrA-, +dA-, +IldA-/+UldA-, +XrdA-, +gAr-, +gXr-/+kXr-, +Xk-/+k-, +Xn-/+n-, +It-/+t-, +XrgA-, +lA-, +lAn-, +lAş-, +rA-, +sXrA-” olmak üzere 19 isimden fiil yapan ek; “-AlA-/lA-, -AkIa/-kIa-, -AnkIrlA/-nkIrlA-, -jA-, -jAkIa- (-jUkIa-), -jIrA-, -XnjIrA-/njIrA-, -gIIA-, -XmsIrA-, -Xşdlr/-şdlr-, -mA-, -mAlA-, -mArIa-, -UmjIrA-/mjIrA-, -l-, -n-, -ş-, -Ar-, -dAr-, -dXr-, -kez-, -r-, -t-, -z-” olmak üzere çatı eklerini de içine alan 21 fiilden fiil yapan ek işlek olup olmama durumları, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyup uymadıkları, eklendiği kelimeye kattığı anlamlar bakımından değerlendirilerek örneklerle anlatılmıştır.

“Şekil Bilgisi” bölümünün ana alt başlığı olan *Kelime Türleri* (s. 175-612) bölümünde sırasıyla *isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar, fiiller, edatlar, bağlaçlar ve ünlemler* üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. *İsimler* (s. 175-206) bahsinde isim çekim ekleri; çokluk kategorisi ve eki, iyelik kategorisi ve iyelik ekleri, hâl kategorisi ve hâl ekleri, aitlik eki, isimlerde soru, isimlerde bildirme alt başlıklarında ele alınarak eklerin ses düzenleri ve kullanımları ile işlevleri değerlendirilmiştir.

Çokluk kategorisinde ekin ses düzeni, kullanımı ve işlevi örneklendirilmiştir. *İyelik* kategorisinde ünlü ile ve ünsüzle biten isimlerden sonra iyelik eklerinin kelimeye geliş şekilleri tablo içinde örneklerle gösterilmiş; kullanımla ilgili tipik özellikler *notlar* düşülerek açıklanmıştır. *Hâl* kategorisinde hâl eklerinden *yalın* hâl açıklanıp örnek cümleler verilmiş, *ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik* ve *aitlik* hâlleri eklerinin *ses düzeni ve kullanımı* örnek isimler üzerinde gösterildikten sonra *ekin işlevi* belirtilerek işlevlere dair cümle örnekleri getirilmiştir. *İsimlerde Bildirme* bahsinde; geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şartın olumlu ve olumsuz kullanımına dair tablo içinde örnek çekimlemeler yapılmış ve Türkmen Türkçesi eserlerden taranmış örnek cümleler getirilerek bu cümlelerin Türkiye Türkçesi karşılıkları verilmiştir. İsim çekim ekleri bahsinin sonunda ise *isimlerde aitlik* eki ve *isimlerde soru* üzerinde durulmuştur.

Sıfatlar (s. 206-230) başlığı altında, varlıkların rengini, soyut niteliklerini ve duyu organları ile algılanan niteliklerini; hacim, ölçü, şekil niteliklerini; varlıkların yapıldığı madde ile yer ve zamanı bildiren *niteleme sıfatları* (mele, gyzyl, yaşyl, kyn,

ýeňil, ýakymly, ýyly, çişik, pes, tomusky vs.); işaret, sayı, soru, belirsizlik sıfatlarından oluşan *belirtme sıfatları* (ol, şol, hol, kyrk, müň, üçünji, iki sany, ýüzlöp, birlän-ikilän, nähili, näçe, aýratyn, telim vs.) örnek cümlelerle anlatılmış; ayrıca *sıfatlarda pekiştirme* (göm-gök, gaty, tüýs, örän vs.) ve *sıfatlarda derecelendirme* (gyzgylyt, ulurak, kiçiräk, sygymytyl, iň vs.) konuları cümle örnekleri ile incelenmiştir.

Zamirler (s. 230-257) bahsinde; “men, sen, ol, biz, siz, olar” *şahıs zamirlerinin* ve “özüm, özün, özi, özümüz, özünüiz, özleri” *dönüşlülük zamirinin* hâl ekleriyle kullanımı, “bu/bular, şu/şular, şu/şular, şo/şol, şolar, ol/olar, hol” *işaret zamirlerinin* iyelik ve hâl ekleriyle kullanımı, yakınlık ve uzaklık bildiren *işaret zamirlerinin* hâl ekleriyle kullanımı tablolarla gösterilmiş ve kullanıma dair örnek cümleler verilmiştir. “Biri, bary, beýlekesi, ençeme, ähli, hemme, käsi, her, hiç, kim” gibi *belirsizlik zamirleri* ve “haçan, haýsy, näçesi, näme” vb. *soru zamirlerinin* iyelik ve hâl ekleriyle kullanımı tablo hâlinde gösterilmiş ve verilen örnek cümleler üzerinde pekiştirilmiştir.

Zarflar (s. 257-290) bahsinde, zarf türleri alt başlıklar hâlinde ele alınmış; ilgili başlıkta Türkmen Türkçesinde sık kullanılan zarflar italik olarak sıralanarak turnak işareti içerisinde Türkiye Türkçesi karşılıkları verilmiştir. Daha sonra da yine taranan eserlerden bu zarflardan bazılarının kullanım ve işlevini gösteren örnek cümlelerde getirilip cümleler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. “Ağşam, ağşamara, basym, bireýyäm, bir salymdan soň, bir wagt, bu gije, bu wagt, daňdan, düýn, giç, eýyäm, häzir, indi, irden, kätewagt, owal, mundan soň, öňňin, soňra, yaňy vs.” *zaman zarfları*; “aňryk, aşak, beýläk, gaýrak, ol taýyk, şol ýerik vs.” *yer-yön zarfları*; “azajık, az-kem, bir-birden, birneme, çalaja, edil, gaty, has, ikibir-ikibir, ikilenç, juda, kân, köp, öte, sähel, tüýs, günlöp vs.” *miktar zarfları*; “aman-sag, aňsat, berk, birbada, bütinleý, güpbe, ogrynça, täzeden vs.” *tarz zarfları* ve “nähili, nätüysli, näme üçin, näwagt vs.” *soru zarfları* bu ana başlık altında incelenen zarflara örnek olarak gösterilebilir.

Fiiller (s. 291-481) bahsi çalışmada geniş bir yer tutar. Bu başlık altında önce fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri *iyelik kökenli*, *zamir kökenli* ve *emir kipinde kullanılan şahıs ekleri* olmak üzere üçe ayrılarak tablo içinde gösterilmiştir. *Kipler* ana başlığı altında *basit kipler* (s. 292-337) ve *birleşik kipler* (s. 337-398) değerlendirilmiştir.

Basit kipler kendi içinde *bildirme kipleri* ve *tasarlama kipleri* şeklinde iki alt başlıkta incelenmiştir. *Bildirme kipleri* beş alt başlıkta ele alınarak *görülen*, *öğrenilen*, *şimdiki*, *geniş* ve *gelecek zaman* kipleri ve bu kiplerin ikinci, üçüncü kullanım tipleri olumlu, olumsuz ve olumlu/olumsuz soru biçimleri tablo içinde örnek çekimlerle gösterilmiş ve yine eserlerden taranan cümleler ile kullanım özellikleri örneklendirilmiştir. Aynı şekilde tasarlama kipleri de *şart*, *istek*, *gereklilik* ve *emir kipi* olmak üzere sınıflandırılmış ve yine olumlu, olumsuz ve soru hâlleri

tablo içinde örnek çekimlerle ele alınmış; örnek cümlelerle de pekiştirilmiştir.

Birleşik kipler kendi içinde *hikâye*, *rivayet* ve *şart* başlıkları altında değerlendirilmiştir. Hikâye çekiminde bildirme kiplerinden *öğrenilen geçmiş*, *şimdiki*, *geniş* ve *gelecek zamanın hikâyesi* ile tasarlama kiplerinden *şart*, *istek* ve *gereklilik kipinin hikâyesi* örnekler üzerinde açıklanmıştır. Kullanımının hikâye çekimi kadar yaygın olmadığı belirtilen *rivayet* çekimi alt başlıklarında iki tip *öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti*, üç tip *şimdiki zamanın rivayeti*, *geniş* ve *gelecek zamanın rivayeti* ekleri, olumlu, olumsuz ve soru hâlleri örneklerle gösterilmiştir. Tasarlama kiplerinden *istek* ve *gereklilik kipinin rivayeti* de aynı şekilde açıklanmıştır. *Birleşik çekimler* başlığının son bölümünde ise *hikâye* çekimi kadar yaygın olmayan *şart* birleşik çekiminin bildirme kiplerinden *öğrenilen geçmiş*, *şimdiki*, *gelecek zaman*; tasarlama kiplerinden ise *gereklilik* kipiyle çekimi alt başlıklar hâlinde incelenmiştir.

Tasvir fiilleri (s. 398-423) fiiller konusunun üçüncü ana başlığı olarak ele alınmıştır. Yazar, Türkmen Türkçesinde oldukça zengin olduğunu vurguladığı bu tür fiilleri gruplandırmadan önce, tasvir fiili olarak kullanılan yardımcı fiiller ve tasvir ettikleri anlamlar verilmiştir. Bu fiillerden *bil-* yeterlik; *ber-* tezlik; *dur-*, *otur-*, *yat-* süreklilik; *başla-*, *uğra-*, *dur-*, *otur-* hareketin başladığını; *bol-*, *gutar-*, *goyber-*, *git-*, *gal-*, *geç-*, *çık-*, *goy-* hareketin olup bittiğini; *bar-*, *gel-* hareketin sürecini ve yönünü bildiren tasvir fiilleridir. Çalışmada bu fiillerin işlevleri örnek cümlelerle ortaya konmuştur.

Fiil bahsinin son konusu fiilimsilerdir. *İsim-Fiil Ekleri* başlığı altında *-mA*, *-mAk*, *-mAkllk*, *-mAzllk*, *-Xş/-ýIş* ekleri anlatılmıştır. *Sıfat-fiil Ekleri* başlığı altında geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman sıfat-fiil ekleri olan *-An*, *-dXk*, *-mXş*, *-ýan / -ýän*, *-jAk*, *-Ar*, *-mAz*, *-Ar ... -mAz* örneklerle incelenmiştir. *Zarf-fiil Ekleri* başlığı altında ise *-A / -ý*, *-y/ -i*, *-U*; *-Xp*, *-agada/ -ägede (-agadan, -ägeden)*; *-AndA*, *-AndAn*, *-Ansoň*, *-dlkÇA*, *-dUkÇA*, *-ýança/ -ýänçä*; *-All*, *-man/ -män*; *-mAzdAn* eklerinin ses düzenleri, işlevleri ve kullanılışları açıklanıp örnek cümleler içinde gösterilmiştir.

Görevli kelime türlerinden olan *edatlar* (s. 482-546) çalışmada *çekim edatları* ve *pekiştirme edatları* olarak iki grupta ele alınmıştır. Yalın hâldeki kelimeler ve ilgi hâli eki almış zamirlerle kullanılan çekim edatları *arkalı*, *babatda*, *babatdan*, *barada*, *barasynda*, *bäri*, *bilen*, *bilen bile*, *boýy*, *boýunça*, *çenli*, *çemeli/çemesi*; *çemeleri/çemesinde*, *deý/deýin*, *dek*, *dorusynda*, *gezek*, *gowrak*, *hakýnda/hakda*, *hökmünde*, *kimin*, *sapar*, *sary*, *sayın*, *sebäpli*, *zerarly*, *şekilli*, *tarapyndan*, *taýdan*, *töwegeri*, *üçin*, *ýaly*, *-Iş*, *-mAk*, *ýaly*, *-dlk ýaly*, *-An ýaly*, *-ýan/ ýän ýaly*, *-Ar ýaly*, *-mAz ýaly*, *-jAk ýaly*; yönelme hâli eki almış kelimelerle kullanılan çekim edatları *baka(n)*, *çenli*, *çen*, *değişli*, *deňiç*, *garaman*, *garamazdan*, *garaňda*, *garanynda*, *garşy*, *golaý*, *görä*, *derek*, *layyk*, *laýyklykda*, *meňzeş*, *sary*, *seretmezden*, *tarap*, *ýakyn*; çıkma hâli eki almış kelimelerle kullanılan çekim edatları ise *aňry/ aňryk*,

artyk, başga, başlap, bəri, beýläk, beter, daşary, ozal, öň, öňninçä, öňürti, özge, ötri, soň/ soňra, -AndAn soň/sonra, - Amsoň, -Aňsoň, -Amyzsoň/ -emyzsoň, -Aňyzoň, şeýläk edatlarıdır. Pekiştirme edatlarından *-a/ -ä, - ýa/ -yä, -Aý, -aý/ -äý, -eý/ (e:y), -Aýt, -bA, -mA, -da/-dä (-da:/-dä:), -dA, -ha/-hä/-h e, -how/-haw, -ow/-uw, hem, -Am, -ka/-kä/-kAn, -lA, -lAň, -lAý (-layt), -mI, -myka/-mikä, -mykan/- mikän, -sAnA* işlek olarak kullanılanlardır.

Bir başka görevli kelime türü olan *bağlaçlar* (s. 547-577) iki alt başlıkta ele alınmıştır. Bu başlıklardan ilki *Eşit Unsurları Birbirine Bağlayan Bağlaçlar* olup *we, u, bilen, hem; -Am, hem-de, bilen hem; bilenem, şeyle hem, -dA, -lI, -dIr* sıralama ya da paralellik görevinde; *emma, yöne, eýsem, eýsem-de bolsa, weli(n), emma weli(n), yöne weli(n), weli(n), yöne, ýogsa; ýogsam, ýogsa-da, bolsa; bolsa-da, bolmasa, bolmasa-da, ýogsam bolmasa, onda; onda-da, şonda; şonda-da, şeyle-de bolsa* zıtlık görevinde; *ýa, ýa...ýa/ ýa-da..., ýa-da, ýa-ha... ýa-da, ýa/ýa-da... -my/-mi, kä...kä..., kä...käte..., käte...käte..., dA...dA..., hem...hem...(-Am...-Am), ne...ne/ne-de..., bir...bir-de* karşılaştırma ve denkleştirme görevinde kullanılan bağlaçlardır. İkinci başlık ise *Cümle Başı Bağlaçları* olup *eger, eger-de, bardı-geldi* şart bildiren; *çünki, sebäbi* sebep bildiren; *diýip, diýen* aktarım bildiren; *haçan, onda, onda-da* ise zaman bildiren bağlaçlar olarak gösterilip verilen cümlelerle örneklendirilmiştir.

Şekil Bilgisi bahsinin sonucusu ise görevli kelime türlerinden *ünlemler* konusudur. Bu başlık altında Türkmen Türkçesinin ünlemler bakımından oldukça zengin olduğunu görüyoruz. Bu ünlemlerden *aý, ba-a, he-he, a, bay-bow, bay, bay-bay, bay-bu-u, be, be-e, be-heý, be-ýe, be-ýeý, bo-how, bu-uw/bu-u-uw, pah, pah-aý/pa-aý, arma(ň)/armaweri, bäh, bar bol(uň)/bar bolaweri, bay, bay-ba / bay-bay- ýow, berekella, jan-jan, hay, lepbey, hoş, salawmaleýkim / essalawmaleýkim, waleykim, işalla/enşalla, salam, tüweleme, ýaşa, ýit, walla, ä-hä/äh-ä, hä-ä, hä-h, hü-m* olumlu duygular ifade eden duyu ünlemleri; *äh, bi-yä, häý, heý, tüf, wah, ah, wah, way, ah, aý/äý, äl, beh, beh-beý, bay, bä-ä-y, hym, pahay, pa- hay / päheý, oh-o, o-h-o, öf-f/ öwf, toba-toba, way-ýeý, ah, juk, goý/ goýay, hä-ä-äý, wah, wa-eý, waheý, weý, weý-weý, arman, eý-weý-eý, wäk, way, wayeý, daat, dat-bidat, eý-way, heyhat, hiý-wiý. wä-ä, wah, way, wiý, bä/bä-ä, bäh-bä, ay, ay yog-a, be* olumsuz duygular ifade eden ünlemler; *ahaw/a-haw/ a-how/ ah-aw/ ah-ah- ow/ a-ho-ow, ahaý/äheý, aý/äý, aýu, aýuw, eý, e-heý/ e-he-eý, eý hoý, ha-aw/ ho-ow, haw/ how, hay/ heý hiý/ hiyh, hüş-ş/hüşt, o-how, höw-höw, horp-horp, mäh-mäh, hörele-hörele, püwşeýt-püwşeýt* seslenme ünlemleri; *ine, ynha, anha, ana, hanha, me, tä* gösterme ünlemleri; *hany, ýeri, bakaly, hä, belki* sorma ünlemleri; *hawa/ hawwa/ howwa, ýok/ ýak ,hökman, elbette, mümkin, ahyry(n), dogry* cevaplama, onaylama ünlemleri olarak Türkmen Türkçesinde yaygın biçimde kullanılır. Çalışmada bu ünlemlerin kullanımı ile ilgili de oldukça fazla örnek cümle yer almıştır.

Kitabın son bölümünde ise Türkmen Türkçesi metin örnekleri (s. 613-645) yer almaktadır. Çalışmada, örnek olarak getirilen metnin hem Kiril hem de Latin alfabesiyle yazılmış şekilleri peş peşe verilerek metin üzerinde alfabe karşılaştırması yapma imkânı sağlanmıştır. Ayrıca ilgili metnin Türkiye Türkçesine aktarılmış karşılığı da verilmiştir.

Kaynaklar (s. 647-649) bölümünde örnek cümlelerin alındığı taranan eserlerin künyesi ve yararlanılan çalışmalar gösterilmiştir. Burada çok fazla çalışma yerine sadece yararlanılan yeterli sayıda gramer, makale ve sözlük adı yer almıştır.

Türkmen Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini zengin örnekli içeriğiyle ortaya koyan eser *örnekli bir gramer* çalışmasıdır. Türkmen Türkçesinin dil bilgisi üzerine hâlihazırda mevcut olan çalışmalar içinde en hacimli olma özelliğinin yanı sıra ayrıntılı inceleme ve örneklendirme yönüyle alanına önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu çerçevede düşünüldüğünde kitap Türkmen Türkçesi alanında çalışanlar, bu alana ilgi duyanlar ve Türkmen Türkçesinin kurallarını öğrenmek isteyenler için faydalı olacak bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Türk Dilleri ve Halkları: Türklük Araştırmalarına Giriş

Menges, Karl H. (2020). *Türk Dilleri ve Halkları: Türklük Araştırmalarına Giriş* (Çev. Erhan Taşbaş).
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 344 s. ISBN: 9789751746382

Sıla Nur Aktaş

Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye

✉ silaaaktass@gmail.com

🆔 0000-0003-0407-8596

Atıf

Citation

Aktaş, Sıla Nur (2021). Türk Dilleri ve Halkları: Türklük Araştırmalarına Giriş. *Dil Araştırmaları*, 28: 259-264.

Başvuru

Submitted

05.02.2021

Revizyon

Revised

18.05.2021

Kabul

Accepted

21.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

20. yüzyılın büyük dilbilimcilerinden Karl H. Menges, 1942-1943 yıllarında Türkçenin Colombia Üniversitesinde okutulmasını sağlayan, eğitime Uygurca ile başlayıp Türkiye Türkçesi ve Osmanlıca dersleri veren, üstelik yalnızca Osmanlı Türkçesi ile kalmayarak Eski Türkçeyi ve Altaycayı, Asya ve Sibirya'yı da içine alıp genişleterek Türkoloji alanına büyük katkılarda bulunan önemli isimlerden biridir. Öyle ki bu çalışmalarıyla 1947'de Altay ve Slav dilleri profesörü ünvanını almıştır. Profesörün Altay ve Slav dilleri üzerine yayımladığı 10 eserinden biri de *The Turkic*

Languages and Peoples'tır. 'Türk Dilleri ve Halkları: Türklük Araştırmalarına Giriş' kitabının, ilk baskısı 1968 yılında Otto Harrasowitz yayınevi tarafından Almanya, Wiesbaden'de yayımlanmıştır. O yıllarda büyük bir eksikliği gideren bu kitabın ikinci baskısı eklemeler ve düzeltmelerle 1995'te yeniden basılmıştır. Bu incelemede Erhan Taşbaş tarafından çevirisi yapılmış olan ve 2020'de Türk Dil Kurumu yayınlarından Ankara'da *Türk Dilleri ve Halkları: Türkolojiye Giriş* adıyla çıkan baskı esas alınacaktır.

Çalışma; önsöz, ikinci baskıya ön söz ve eklemeler, çevirenin ön sözü, transkripsiyon, kısaltmalar, alıntı yapılan dillerin kısaltmaları bölümlerinden sonra, Türkoloji araştırmalarının tarihçesi, Türk halklarının dağılımı ve Türk göçlerinin tarihçesi, Türk dillerinin tasnifi, Türk dillerinde kullanılan alfabeler, karşılaştırmalı ses bilgisi ve dil bilgisi, Türk dillerinin söz varlığı, yapısal değişimler, bazı bibliyografik bilgiler, özel ve cins adlar dizini, sözcük ve ekler dizini başlıklarını taşıyan on bölümden oluşmaktadır.

İlk olarak, 'Önsöz' bölümünde; yazar kitabının yalnızca bir tarihi-karşılaştırmalı dilbilgisi kitabı değil, Türkolojiye giriş kitabı olduğunu, bunun özellikle biçimbilgisi ve sözdizimi bölümünde görülebileceğini belirtmiştir. Söz diziminin yeterince işlenmemiş ve yapılan çalışmaların da hazırlık çalışması niteliğinde olduğunu belirten yazar; bu nedenle çalışmada Türk dillerinin söz diziminden çok Türk ve diğer Altay dillerinin temel söz dizimine yapısal değişimler bölümünde vurgu yapıldığına dikkat çekerek, Eski Türk dilinin özellikle Osmanlıcanın batılı öğrenciler tarafından iyi bilinmesi sebebiyle de, kitabında pek tanınmayan, ulaşılması zor Türk dillerinden örnekleri daha çok tercih ettiğini vurgulamış ve Türk dillerinin belirli özelliklerinin karşılaştırması ve açıklamasında Hint-Avrupa dillerine başvurduğunu da ayrıca ifade etmiştir. Yazar eserinde Türk dillerinin Altay dil ailesinin bir üyesi olduğunu öne sürmüş ve bu yakınlığı göstermeyi istediğini belirtmiştir. Eserinin sadece tarihi ve karşılaştırmalı bir gramer olmadığını; ele alınan dillerin konuşulduğu halkların tarihinin de ele alınması dolayısıyla kitabın ismini böyle belirlediğini ifade ederek, esere önemli katkılarda bulunan L. Osterweil'e ve kitabın düzenlenmesine yardımcı olanlara teşekkürlerini sunmuştur.

İkinci baskıya ait önsözde ise, yirmi otuz yıl içerisinde Türkolojinin ilerlediğini, bazı sorunların sonuca ulaşmasıyla kendi görüşlerinde değişimler olduğunu, bu baskıda yeni gelişme ve değişikliklerin gözden kaçırılmaması için çaba harcadığını belirtmiştir.

Birinci bölüm öncesinde kitabın ikinci baskıya ait önsözünde bahsedilen, yazarın yeni gelişme ve değişiklikleri verdiği kısım sekiz sayfada 112 madde ile toparlanmıştır.

Kitabın birinci bölümü (s. 41-51) Türkoloji araştırmalarının tarihçesine ayrılmıştır. Türk tarihi ile ilgili kısa bir giriş yapan yazar, Türk dili araştırmalarının 17. yüzyılda başladığını belirterek bazı örnekler vermiştir. Jean Deny'nin "*Grammaire de La Langue Turque (dialecte osmanli)*" isimli 1921'de yayınlanan eserini o güne kadar yayınlanan en başarılı çalışma olarak nitelendirmiştir. Çok sayıda araştırmacıdan, yapılan keşiflerden, ilk araştırmacılardan ve ortaya konulan çalışmaların mahiyetinden bahseden yazar, yer yer anlaşılır açıklamalarla eserlerin önemini vurgulamıştır. Bölümün sonunda Türkiye'nin Türkoloji çalışmalarına katkısının çok az olduğunu

belirterek Arap geleneğine bağlı yazılan sözlük çalışmaları dışında öne çıkan tek bilim adamının Mehmet Fuat Köprülü olduğunu söylemiştir. R. Rahmeti Arat, A.Caferoğlu, Hasan Eren, M. Mansuroğlu'nu anarak, el yazma koleksiyonlarının, diyalektoloji, diyalekt coğrafyası, Türk dili ve diyalektlerinden sözlük derlemeleri alanlarında çalışmalar yapılması gerektiğini belirtmiştir.

Türk halklarının dağılımı ve Türk göçlerinin tarihçesini işleyen ikinci bölüm (s. 53-102), Türk halklarının dağılımı, Türk göç tarihi, Türk dillerine komşu diller, Türk halklarının ana yurdu hakkında alt başlıklar halinde bilgiler vermiştir. Türk halklarının coğrafi olarak dağılımına, nüfuslarına nasıl topraklara yerleştiklerine dair bu yolla yapılan dil tasniflerine ve Türkçe konuşan halkların sayısına ve çeşitlendirilmesine yer veren yazar, göç bahsinde Türklerin çıkış noktası olarak Orta Asya'nın doğu kısmını göstermiştir. Türklerin yaptığı önemli göçlerden, yaşantılarından, bunların sonuçlarından ve bu göçlerin Türk kültürü üzerindeki yansımalarından söz eden; Türk dillerine komşu diller ve bunların neden komşu olarak belirlendiği üzerinde detaylı bir şekilde duran yazar; Korecenin göz önünde bulundurulmadığı Altay dilleri tasnifine yer vererek, bu dillerin Hun, Moğol, Tunguz ve Türk olarak dört kola ayrılmadan önce bu Altay halklarının, Orta Asya bozkırlarında yaşadıkları öne sürmüş ve Altay dilleri teriminin tanımına, bu terimin kullanımına dair çıkarımlarda bulunmuştur. Altay dillerinin Ural ve Hint-Avrupa dilleriyle olan eski ve derin ilişkilerinin ilk Altay grubunun yaşadığı bölgenin batıda yer aldığı düşündürdüğünü belirten yazar, Altay ve Ural dilleri arasında genetik bağ olduğunu düşündüğünü ve ortak dil çizgisi (*isogloss*) üzerinde durulması gerektiğini, buna karşı çıkararak alıntılama yoluyla bunun oluştuğunu iddia edenlere ise bu durumun ancak eski ve oldukça yoğun ilişkiler ile açıklanabileceğini ifade ederek, Altay ve Ural dilleri arasında bir bağdan söz etmiştir. Bu ilişkinin Tanrı dağları ve Ural ya da Volga arasındaki geniş bozkırlar gibi büyük doğal sınırların bulunmadığı geniş bir bölgede kurulduğunu belirterek, bölge olarak Eski Altay halklarının yaşadığı bölgenin batısında Tanrı dağları ve Ural ya da Volga arasındaki düzlükleri göstermiştir. Bunu Proto Ural-Altay dil birliğinden gelen Proto Altay – Proto Ural gruplarının ortak yaşantısı olarak tanımlayarak Hint-Avrupa ilişkilerini de yalnızca Slav-Altay ya da İran-Altay ilişkileriyle sınırlandırmamak gerektiğini; bu dillerden bazılarının daha eski olması dolayısıyla belli bir Hint-Avrupa diliyle ilişkilendirmenin doğru olmadığını söylemiştir.

Üçüncü bölüm Türk dillerinin tasnifine ayrılmıştır (s. 103-114). İlk iki bölümden edinilen bilgiler ışığında daha anlaşılır olan bu bölümde, dillerin; coğrafi bölgesel tasnif, tarihsel temelli tasnif, dil bilimsel değişiklikler temelli tasnif olmak üzere üç tür tasnifinden söz edilmiştir. Bu sınıflandırmalardan dilbilimsel olan, Türk dilleri arasında gelişen farklılıkları öne çıkardığından ve coğrafi, tarihi kanıtlarla da desteklendiğinden dolayı daha uygun bulunmuştur. Radloff, Baskakov ve Samoyloviç'in tasniflerine değinen yazar daha sonra Samoyloviç'in coğrafi tasnifini esas alarak Türk dillerinin uygun farklılıklara göre sınıflandırıldığı 12 (I-XII) grup ve 6 (A-F) bölümden oluşan bir tasnif yapmıştır. Bu tasnifi yapılan diller ayırıcı özellikleriyle ses bilgisi, söz varlığı, söz dizimi, biçim bilgisi gibi yönlerden ayrıca bu bölümde değerlendirilmiş, tasnifin sonunda da A-F grubu arası bağlantılarla ilgili bilgi verilmiştir. Bazı gruplarda hem harf hem de romen rakamı bulunduğu için (Örn. C. VII. Oyrotça, D. VIII.

Merkezî Güney Sibirya, Abakan ya da Hakas Grubu vb.) tasnifin anlaşılması güçleşmektedir.

Akrabalık ilişkileri göz önüne alındığında bu tabloya göre A ve C gruplarının D, E ve F gruplarına kıyasla B grubuyla daha yakın ilişkide olduğu görülmektedir. Ayrıca D ve E daha yakın olup, VIII ve X grupları arasında bağlantı oluşturmaktadır. D ve E grupları çoğu bakımdan Türk dillerinin büyük bir kısmından uzaktır. F grubu coğrafi konumuna rağmen E grubu ile karşılaştırıldığında marjinal bir yapıya sahiptir. Türkleşme süreci bu grubu B grubuna, onun içinde Türk dillerinin en son katmanı olan B. V. 6. Alt grubuna bağlamaktadır.

Türk dillerinde kullanılan alfabelerin ele alındığı dördüncü bölümde (s. 115-120) Türklerin geçmişten beri kullandıkları alfabeler kronolojik bir sıra ile incelenmiştir ve bu alfabelerin keşif süreci üzerinde durulmuştur.

Karşılaştırmalı ses bilgisi ve dilbilgisi adlı beşinci bölüm (s. 121-231) yazarın kitabında en çok üzerinde durduğu bölümdür. 110 sayfa tutan bu bölümü yazar, iki alt başlığa ayırmıştır: 1. Ses Bilgisi, 2. Biçim Bilgisi ve Söz Dizimi.

Birinci başlık olan ‘Ses Bilgisi’ bölümü; ses sistemi, ses birleşmelerindeki değişimler, benzeşme ve benzeşmezlik, göçüşme, orta hece düşmesi olmak üzere beş alt başlıkta ele alınmıştır. Her bir bölümde açıklamalar örneklerle desteklenmiştir ve yazar bu örnekleri Orta Türkçeden aldığını belirtmiştir.

İkinci ana alt başlık olan ‘Biçim Bilgisi ve Söz Dizimi’ bölümü ise isimler, fiiller ve sözcük yapımı olarak ayrılmıştır ve bu kapsamda, isimler başlığı altında iyelik ekleri, sıfatlar, zarflar (karşılaştırma), sayılar, edatlar ve zamirler; fiiller başlığı altında ise aspekt ekleri, fiil isimleri (zarf fiiller), fiil çekimi (emir-istek çekimi), olumsuzluk, birleşik fiiller ve sözcük yapımı kısımları bulunmaktadır.

Ele alınan her bir konu diğer Türk dilleriyle karşılaştırılmalı açıklamalar ve örneklerle desteklenmiştir. Tabloların da desteğiyle Türk dilleri ve lehçeleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ilgili başlıklar altında incelenmiştir.

‘Sözcük Yapımı’ kısmında isim yapma ekleri ve fiil yapma ekleri bölümleri bulunmaktadır. Diğer bölümlerdeki diğer Türk dil ve lehçelerinden örnekleme sistemi burada da uygulanmıştır.

Türk dillerinin söz varlığına ayrılan altıncı bölümde (s. 231-250), yazar Türk dillerinin ortak bir etimolojik sözlüğü olmadığından dolayı Türk dillerinde söz varlığı değerlendirmesi yapmanın zor olduğuna değinmiştir. Türk dillerinde bulunup Altay dillerinde bulunmayan unsurları belirlemenin çok kolay olduğunu söylemiş ve bunu sözcüklerin henüz asimile olmamasına bağlamıştır. Bu sözcükleri yabancı sözcük değil ödünçleme olarak kabul etmek gerektiğinden bahsederek, Türk dillerine diğer dillerin etkisini ele almıştır. Çok dilli sahanın güçlü kültürel etkisi ve çeviri edebiyatıyla birlikte Türk dillerine yabancı sözcük girmeye başladığını belirten yazar bu durumun bir kültür dairesinden diğerine farklılık gösterebildiğini de belirtmektedir.

Yazar, Türk dillerine etki eden yabancı dillerden ve bu etkilerin boyutundan söz ederken, Mahmud Kaşgari’nin Türk halklarının söz varlığını başka halklara ulaştırmak için yazdığı Türkçe-Arapça sözlüğünde gereksiz Arapça sözcüklere yer vermekten

kaçındığı için DLT'nin Türk dillerinin söz varlığıyla ilgili yalnızca ilk değil, aynı zamanda en mükemmel kaynak olduğunu vurgulayarak DLT'deki Türkçe olmayan sözcüklerin ödünçleme olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Türk dili üzerine etki eden dil olarak yalnızca Arapça ele alınmamıştır. Eserde, Türk dilinin her bir dönemine etki eden diller ve kültürlerden hareketle, bu etkinin boyutu üzerine değerlendirmeler de yapılmış ve örneklerle desteklenmiştir.

Yedinci bölümde yapısal değişimler (s. 251-256) konu edilir ve Türk dillerinde meydana gelen ses ve biçimle ilgili değişimler ele alınır. Yapısal değişmelerin ses bilgisinde, söz diziminde ve söz varlığında görülmesine rağmen, biçim bilgisinde bu değişimin çağlar boyunca dirençli olduğu belirtilerek; Türk dillerinin ses uyumunu, ses bilgisi ve biçim bilgisi kurallarını koruyup korumadığı üzerinden bir değerlendirme yapılır.

“Bazı Bibliyografik Bilgiler” başlığını taşıyan sekizinci bölümde, eserin beslendiği kaynaklar ile alanın kaynakları şu başlıklar altında tam künye bilgileriyle beraber verilmiştir:

- I. Coğrafya, keşifler, tarih, etnoloji, arkeoloji, sanat tarihi ve din tarihi
- II. Diller: Lengüistik ve dil bilimi.
 1. Genel çalışmalar
 2. Genel başvuru kaynakları
 3. Altay ve Ural-Altay dilleriyle ilgili genel çalışmalar
 4. Genel Türkoloji
 5. Türk dilleri:
 - A. Eski Türkçe (Orhon, Yenisey, Uygur)
 - B. Orta Türkçe (Uygurca sonrası, ilk ve erken Çağatayca, Karahanlıca, Harezmi Türkçesi, Çağatayca, Kumanca, Kıpçakça)
 - C. Yeni ve çağdaş Türk dilleri: Aral-hazar dilleri, Azerice, Başkurtça, Çuvaşça, Gagavuzca, Güney Sibiry Türk dilleri, Kafkas Türk dilleri, Karaçay-Malkarca, Kazakça, Mişer Tatarcası, Osmanlıca, Oyrotça, Özbekçe, Peçenekçe, Tuvaca, Türkmençe, Yakutça, Yeni Uygurca.
 6. Türk dillerinde kullanılan yazı sistemleri
 7. Moğol, Tunguz ve Ural dilleriyle ilgili genel çalışmalar
 8. Hint- Avrupa dilleriyle ilgili bazı çalışmalar
 - A. Hint-İran: İran dilleri, Pamir dilleri, Saka dili, Soğdca
 - B. Toharca
 - C. Slav dilleri
 9. Dravid dilleri, Korece, Japonca, Sibiry dilleri ve Tibet dilleriyle ilgili bazı çalışmalar

Yazar, Türkolojiyle ilgilenenler için yirmi iki sayfalık zengin bir bibliyografya sunmuştur; ancak giriş kısmında belirttiği üzere bu tam bir bibliyografya değildir. Yazar tam bibliyografya ifadesinden özellikle kaçındığını belirtirerek, bunun hazırlanmasının oldukça zor olduğunu ifade eder. Bu bibliyografyanın “*Philologiae Turcicae Fundamenta*” dan sonra yayımlanan kaynaklar olduğunu her bir Türk diliyle ilgili *Fundamenta*'nın ilgili bölümlerine başvurulduğunu da ekleyen yazar, başvurulacak kaynaklarla ilgili önerilerinden ve eleştirilerinden de yer yer söz etmektedir.

Son olarak dokuzuncu bölüm *özel ve cins adlar dizinine*, onuncu bölüm de *sözcük ve ekler dizinine* ayrılmıştır.

Kitabın sonunda ek olarak “Tarihi Altay Dillerinin Konumu”nu ve “Türk Dillerinin Konumu”nu gösteren iki şema ile “Altaylı Kavimlerin Göç Yolları”, “İlk Ana Yurt”, ve “Sonraki Ana Yurt” başlıklı üç harita sunulmuştur.

Sonuç olarak, gerek konuların işleniş tarzı, gerekse içerik yönünden Türkoloji alanıyla ilgili kişilerin istifade etmesi gereken eserler arasında yer alan kitap; Türkolojiye giriş eseri olarak kabul edilmiştir ancak Erhan Taşbaş’ın önsözünde belirttiği üzere, Türkolojinin farklı alanlarıyla ilişkili tartışmalara dair yazarın özgün görüşlerini içerdiğinden Türkolojiyle belli bir düzeyde ilgili kimselere hitap ettiğini de belirtmek gerekir.

Kitabın her bir bölümü örneklerle desteklenmiştir, özellikle karşılaştırmalı ses bilgisi ve dilbilgisi adlı bölümde verilen tablolar oldukça açıklayıcıdır. Yazarın kitabın sonunda sunduğu konularına göre ayrılmış zengin bibliyografya ve haritalar da yine okuyucuya katkı sağlayacaktır.

Kitabın birinci baskısı 1968, ikinci baskısının bazı eklemelerle 1995’te basıldığı göz önüne alındığında üstünden bu denli zaman geçmiş bir eserden, alan çalışanları için orijinal ve ilgi çekici bilgiler de sunmakta olduğu için, günümüzde de önemini koruyan bir çalışma olduğu aşikardır. Böyle değerli bir eseri meydana getiren ve 1999 yılında ayrılan Karl H. Menges’e ‘toprağı bol olsun’ diyor, eseri Türkçeye çevirdiği için de Erhan Taşbaş’a ayrıca teşekkür ediyoruz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Nekrolojiler

Necrologies

Eski Türk Yazıtlarını Sistematiğe Dışlayan Türkolog Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'i Kaybettik...

Abdulkadir Öztürk

Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye

✉ akadirozturnk@odu.edu.tr

ORCID 0000-0002-3077-458X

Atrf

Citation

Öztürk, Abdulkadir (2021). Eski Türk Yazıtlarını Sistematiğe Dışlayan Türkolog Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'i Kaybettik. *Dil Araştırmaları*, 28: 267-270.

Başvuru

Submitted

21.01.2021

Revizyon

Revised

12.05.2021

Kabul

Accepted

19.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Yarım asırlık bir akademik hayat içerisinde yıllarını Türk yazıtlarını araştırmaya, keşfetmeye ve sistemleştirmeye adanmış olan ve Gülensoy (2019)'un da tabiriyle "Türk dostu", ünlü Türkolog Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev, yakalandığı Covid-19 virüsünü yenememiş ve 18 Ocak 2021'de aramızdan ayrılmıştır.

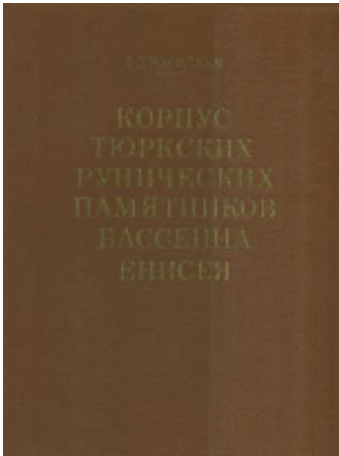
11 Ekim 1946'da Moskova'da dünyaya gelen Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev, 1971 yılında Moskova Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsünden mezun olmuştur (Kolesnikov ve Kamalov 2011: 188).

Türk tarihi alanında *Paleografiçeskaya Sistemizatsiya pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pismennosti aziatskogo areala* “Asya Bölgesinde Runik Türk Alfabesiyle Yazılan Anıtların Yazı Sistemi” başlıklı doktora tezini 1983'te savunarak doktor unvanını almıştır. Bu tezi *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pismennosti aziatskogo areala* başlığı ile 1983'te Moskova'da yayımlanmıştır (Sertkaya 2021: 19).

Vasilyev'in asıl ihtisas alanı özellikle Yenisey ve Altay yazıtları olup bu yazıtların üzerlerindeki epigrafik öğeleri bütün yönleriyle araştırıp inceleyen; yazıtları yerlerinde görüp kaligrafik ve paleografik özelliklerini tespit eden; yazıtların metinleriyle ilgili yeni okuma, anlamlandırma ve gruplandırma önerilerinde bulunan bir bilim adamıdır (Alyılmaz 2021: 6).

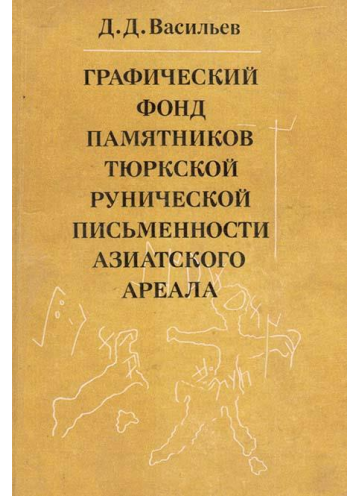
Türk paleografyası ve epigrafisi, Türk runik yazısının incelenmesi, Türkoloji çalışmalarının tarihi gibi araştırma alanlarına yönelik çalışmalar yapan Vasilyev'in Türkoloji ile ilgili olmak üzere Macaristan, Türkiye, Moğolistan, ABD, Almanya, Finlandiya, Japonya, İran, Ürdün ve Yunanistan'da yayınlanmış beş kitap ve 150'den fazla bilimsel yayını bulunmaktadır (e-IVRAN).

1971 yılından beri Yenisey havzasında yaptığı saha çalışmalarını, 1983 yılında Leningrad'da *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya* “Yenisey Nehri Havalisindeki Runik Türk Anıtlarının Külliyyatı” adıyla ilk kitabını yayımlamış ve bu eser kendisine dünya çapında ün kazandırmıştır (Sis 2017: 258; Sertkaya 2021: 19).

Vasilyev'in ardından, Sertkaya'nın da ifadesiyle “Yenisey Yazıtları yetim kaldı”. Öyle ki Vasilyev, Malov (1951-1952)'dan sonra 83 yazıt daha işleyerek 1983'te yayımladığı Külliyyat'ta yazıt sayısını 145'e çıkarmış, 2008 yılına kadar geçen 35 yıllık süre zarfında ekibiyle birlikte Yenisey'de 65'ten fazla yeni yazıt bulmuştur. Çalışmaları sonucunda Yenisey yazıtlarının sayısını 212'ye yükseltmiştir (Sertkaya 2021: 20-22).

Güney Sibiry'a'da, IVRAN epigrafisi keşif heyetlerine de başkanlık eden Vasilyev, Dağlık Altay yazıtları üzerine hazırlamış olduğu *Korpus Tyurkskih Runičeskih Nadpisey Yujnoy Sibiri, Çast 1. Drevnetyurkskaya Epigrafika Altaya* “Güney Sibiry'a

Runik Türk Yazıtları Külliyyatı, 1. Bölüm - Altay’ın Eskitürk Epigrafisi” eserini 2013 yılında Astana’da yayımlamıştır (e-IVRAN; Sertkaya 2021: 22).

Vasilyev, yaptığı akademik çalışmalar ve yazdığı birbirinden değerli bilimsel eserler sayesinde 1988-2019 yılları arasında, ulusal ve uluslararası nitelikte 25 ödüle layık görülmüştür (Alyılmaz 2021: 7; e-IVRAN DV).

Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Tarih Bölümü başkanlığı, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimcileri Başkan Yardımcılığı görevlerini yürütmüş olan Vasilyev, Türk Dil Kurumunun Şeref üyesi de olmuştur (Sertkaya 2021: 19; Kolesnikov ve Kamalov 2011: 188; e-IVRAN).

Türkoloji bölümünde okurken tanıştığı sınıf arkadaşı Yelena Aleksandrovna Podkolzina ile 1970 yılında evlenmiş ve evliliklerinden Dmitri ve Aleksandr adlarını verdikleri iki erkek çocukları olmuştur (Alyılmaz 2021: 4; Sertkaya 2021: 18).

2019 yılının sonlarına doğru teşhisi konulan ve 2020 yılının ilk aylarından itibaren dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi, sevdiklerimizi, dostlarımızı bizlerden koparmaktadır. 18 Ocak 2021’de Dmitri Vasilyev aramızdan ayrılarak Türkoloji camiasına büyük acı yaşatmıştır. Türkolojinin gelişimine önemli katkılar sağlayan, Rus Türkolojisine yön veren, Türkolojinin yarım asırlık çınarını kaybetmenin üzüntüsü içerisindeyiz. Biliyoruz ki; eserleri Türkoloji çalışmalarına hep ışık tutacak, kaynaklık edecek ve Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev ismi Türkologların dillerinde ve gönüllerinde nesillerce yaşatılacaktır.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (2021). “Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev’in Ardından”. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2/1: 1-28.
- GÜLENSOY, Tuncer (2019). “Türk Dostu ve Türkolojinin Sevdalısı ‘Dmitriya Dmitrieviça Vasil’eva’ (70 Yaşında)”. *Dil Araştırmaları*, 24: 203-204.
- KOLESNIKOV, Aleksandr; Kamalov, İlyas (2011). *Avrasya Türkologları Sözlüğü 1. Cilt 1. Kitap: Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2021). “Yenisey Yazıtları Yetim Kaldı: Babaları Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev Öldü”. *Türk Dili*, 70/830: 18-26.
- SİS, Nesrin (2017). “Dmitriy Dmitriyeviç Vasilyev”. *Türk Diline Gönül Verenler - Yabancı Türkologlar* (Edt. Ahmet Buran), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 257-261.
- <https://www.ivran.ru/novosti?artid=16479> (Erişim Tarihi: 29.03.2021)
- <https://ivran.ru/persons/DmitriVasilyev> (Erişim Tarihi: 30.03.2021)

Дмитрий Дмитриевич Васильев
(11 Еким 1946 - 18 Осак 2021)

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Ethical Principles and Publication Policy

Yayın Etiği

Dil Araştırmaları (bundan sonra DA) dergisinde yayın etiği, araştırma etiği, yasal /özel izin konusunda izlenecek yol aşağıdaki maddelerde tanımlanmıştır.

– Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayın ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.

– DA'ya gönderilen makalelerde yayın etiği konusu yazar(lar)ın sorumluluğunda olmakla birlikte, yazar(lar) makaleyi intihal önleme yazılımları olan Turnitin ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %20 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır. Yazılar editör tarafından da gerekli görüldüğü takdirde intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geçirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalın engellenmesi amaçlanmaktadır.

– Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazar(lar)ını bağlar, dergimizin görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

– Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.

– Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirtilmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (*hediye yazarlık*) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (*hayalet yazarlık*) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının

Publication Ethics

The way to be followed in the journal of Dil Araştırmaları (hereinafter DA) regarding publication ethics, research ethics, legal / special permission is described in the following items.

– *Articles must comply with national and international publication and research ethics.*

– *Although the issue of publication ethics in the articles sent to DA is under the responsibility of the author(s), the author(s) are obliged to check the article with Turnitin or iThenticate programs, which are plagiarism prevention software, and send the similarity report to the journal in the article application. Articles with a similarity rate of 20% or more will not be evaluated. Articles are subjected to plagiarism review (Turnitin or iThenticate) if deemed necessary by the editor. With this process, it is aimed to increase the originality and scientific quality of the articles and to prevent plagiarism.*

– *The opinions and thoughts expressed in the articles bind the author(s) and do not reflect the views of our journal; All scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).*

– *It is expected that the works submitted by the author(s) will be original. If the author(s) benefit from or use other studies, they must cite and/or quote completely and accurately.*

– *If the article has more than one author, persons who do not contribute to the content intellectually in the creation of the study should not be specified as author(s). The authors of the candidate article should be limited to those who made significant contributions to the presented study. The authors of the article are finalized before the presentation of the article. It is unacceptable to include the names of noncontributors in the candidate article (gift authorship) or not to include the names of contributors (ghost authorship). Changing the author responsibilities of a study whose evaluation process has started (such as adding authors, changing author order, removing authors) cannot be proposed.*

– *The situations and relationships of all studies that may constitute a conflict of interest, if any, must be explained.*

değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar ıkartma gibi) teklif edilemez.

– Yayınlanmak zere gönderilen tm alışmaların varsa ıkar atışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.

– Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.

– DA’ya gönderilen makalelerden yasal /özel izin gerektiren aşağıdaki durumlardan yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayınlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekip gerekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu izinlerin alınması gerekli ise, izin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda “Ek” olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmalarda başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin almalı, bu durumu ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunu belirtmelidir. Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği yazar(lar) tarafından beyan edilmelidir.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları, başlık dipnotunda “Teşekkür” kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

– Yazar(lar)ın yayımlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

– Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerin bir bölümünü oluşturun çalışmalar 2021 itibarıyla DA’da olduğu gibi kabul edilmemekle birlikte; sunulan bildirinin ya da yazılan/savunulan tezin geliştirildiğine dair dipnot dşlmek kaydıyla editör izniyle bilimsel katkısı olacağına inanılan çalışmalardan tez yayınları için yazardan / danışmandan ve bildiriler için sempozyum kurulundan izin yazısı alınması zorunludur.

– Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayımlanmış alışma DA’ya gnderilemez.

– Yazarlar bir araştırmanın sonularını, araştırmanın btnlğn bozacak Şekilde ve uygun olmayan

– Editors may request raw data regarding their articles within the framework of evaluation processes, in such a case, the author(s) should be ready to present the expected data and information to the editorial board and scientific board.

– In the following cases requiring legal / special permission, permission is requested from the author from the articles sent to DA. In the articles to be published, the permission of the ethics committee and whether legal / special permission is required is stated in the title footnote of the article. If these permissions are required, the author or authors are asked to clearly present the permission from which institution, on what date and with which decision or issue number and is published as an “Appendix” at the end of the article. The author(s) must have a document showing that they have the rights to use the data used, the necessary permissions for the research / analysis, or that the consent of the experimental subjects has been obtained.

– Author(s) must obtain permission from their owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others in the works they submit, and must state that this condition and copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used. If the study requires the use of subjects (human and animal), the study should be included in an international declaration, guide, etc. proper execution must be declared by the author(s).

– The author(s) are obliged to declare the institutions that support the studies, financial resources, and the “Acknowledgment” part of the title footnote.

– In the event that the author(s) notices a mistake or error in their published work, early appearance or evaluation stage, the journal editor or publisher has an obligation to cooperate with the editor in informing, correcting or withdrawing.

– Although the studies presented at scientific meetings and the studies forming a part of the theses are not accepted as for DA by 2021; It is obligatory to obtain permission from the author / consultant for thesis publications and from the symposium committee for papers, which are believed to have scientific contribution with the permission of the editor, provided that a footnote is included regarding the progress of the submitted paper or the written / defended thesis.

– Author(s) cannot have their work in the application process of more than one journal at the same time. Each application can be started following completion of the previous application. A study published in another journal cannot be sent to DA.

– Author(s) should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disassembling the results of the research in an inappropriate manner and by dismembering them in multiple issues. For this reason, articles numbered “1”, “2” cannot be sent to DA.

– When a writer detects a material error in his article published in the DA, he must notify the editor of the journal immediately and cooperate with the editor to

biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır. Bu sebeple “1”, “2” şeklinde numaralandırılmış yazılar DA’ya gönderilemez.

– Bir yazar DA’da yayınlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

Yayın Hakları Devri

(<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari> üzerinden):

– Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir.

– Yazarlar yazılarını DERGİPARK sistemi üzerinden (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>) yüklerken sistemde bulunan telif hakları devir sözleşmesini de doldurup yüklemekle yükümlüdürler.

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Dil Araştırmaları (DA) dergisinin yayın odağında, Türk diline ilgili olmak kaydıyla aşağıdaki konular bulunmaktadır:

1. Tarihî ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan özgün araştırma, inceleme, derleme ve metin çalışmaları
2. Derginin toplam hacminin %25’ini geçmeyecek şekilde, tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının çevirileri
3. Birinci maddedeki kategoride yer alan kitap çalışmalarlarıyla ilgili eleştiri ve değerlendirme yazıları

Bu üç maddeyle ilgili olarak

– Türkoloji alanında öğretim gören lisans seviyesinde üniversite öğrencilerinin ve Türkoloji alanında öğretim görmemiş kişilerin çalışmaları tek yazarlı olarak yayına kabul edilmez. Bu tür yazılarda bir öğretim üyesinin de bilimsel katkısı olması beklenir ve bu öğretim üyesi yazar olarak da yer almalıdır. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin / mezunlarının çalışmaları, tek yazarlı olarak kabul edilebilir.

– Türk dili alanı dışındaki temaları içeren (tarih, edebiyat, eğitim bilimleri, sosyoloji vb.) çalışmalar kabul edilmez.

Yayın Sıklığı

– Uluslararası hakemli bir dergi olan DA yılda iki kez yayınlanmaktadır.

– Önceden planlanma ve en az dört ay öncesinden duyurmak kaydıyla bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel sayılarda ele alınacak konular

retract or correct the article.

Transfer of Broadcast Rights

(*via <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>*):

– *For the mutual benefit and protection of author(s) and publishers, author(s) are required to submit a written permission to our journal before the publication of their work.*

– *Authors are obliged to fill in and upload the copyright transfer agreement in the system while uploading their articles via the DERGİPARK system (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>).*

Focus and Scope

In line with its purposes, the publication focus of the Journal of Language Research (DA) includes the following subjects, provided that they are related to Turkish language:

1. *Original research, analysis, compilation and text studies in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics*
2. *Translations of research and analysis studies conducted in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics, not exceeding 25% of the total volume of the journal.*
3. *Criticism and reviews about the book studies in the category in the first article*

Regarding these three items

– *Studies of undergraduate students studying in the field of Turcology and those who have not studied in the field of Turcology are not accepted for publication with a single author. In such articles, it is expected that a faculty member has a scientific contribution and this faculty member should also be included as an author. However, studies of master’s and / or doctoral students / graduates can be accepted as a single author.*

– *Studies involving themes other than Turkish language (history, literature, educational sciences, sociology, etc.) are not accepted.*

Publication Frequency

– *DA, an international refereed journal, is published twice a year.*

– *Only two special issues can be published in a year, provided that it is planned in advance and announced at least four months in advance. Special topic Turkish*

Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türk dili araştırmalarına rehberlik edilebilir.

Yayın Dili

– DA'nın ana yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bunun dışında İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça veya modern Türk lehçelerinde yazılmış olarak da özgün makaleler gönderilebilir. Gönderilen makale ilgili dilin gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Yayın Değerlendirme

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

– Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntem olup, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir.

– DA'ya gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre *körleme* yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

– DA, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

– DA'ya gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir.

– Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açasından zayıf, bilimsel açasından kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir.

– Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir.

– Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik hakemlere gönderilir.

Hakem Atama Süreci

– Çalışmaların içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editörler tarafından, DA hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre iki hakem belirlenir ve çalışmalar hakemlere iletilir.

– Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Hakem Raporları

– Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik

studies can be guided.

Publication Language

– *In the main broadcasting language of DA is Turkish. In addition, articles can be submitted in English, German, French, Russian or modern Turkish dialects. Submitted article must comply with the grammatical rules of the relevant language and the relevant scientific literature.*

Publication Review

Blind Review and Evaluation Process

– *Blind refereeing is a method applied for publishing scientific publications with the highest quality and forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.*

– *All studies sent to DA are evaluated through blinding according to the following stages.*

Blind Arbitration Type

– *DA uses the double blind method in the evaluation process of all studies. In the double blind method, the identities of the authors and referees of the studies are hidden.*

Initial Evaluation Process

– *Studies submitted to DA are first evaluated by the editors.*

– *At this stage, studies that do not comply with the purpose and scope of the journal, are weak in terms of language and expression rules in Turkish and English, contain scientific critical errors, do not have original value and do not meet the publication policies are rejected.*

– *Authors of rejected works are informed within two months at the latest from the date of submission.*

– *Studies deemed appropriate are sent to referees for the field of interest for evaluation.*

Referee Assignment Process

– *Referees are appointed according to the content of the studies and the expertise of the referees. Two referees are determined from the DA referee pool according to their field of expertise by the editors who examine the study and the studies are submitted to the referees.*

– *Referees must guarantee that they will not share any process and document about the work they evaluate.*

Referee Reports

– *Referee evaluations are generally based on studies; It is based on originality, method used, compliance with ethical rules, consistent presentation of findings and results, and examination of the literature.*

– *This examination is made according to the following factors:*

1. *Introduction and literature: The evaluation report includes an opinion about the presentation and*

kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır.

– Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve alanyazın: Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.
2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. Değerlendirme ve tartışma: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/ larına ve hipoteze/ lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim alanyazınına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

– Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

– DA'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler düzeltme ve iyileştirme talep edebilir.

– Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

– Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve

objectives of the problem dealt with in the study, the importance of the subject, the scope of the relevant literature, its currency and originality of the study.

2. *Method: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the selection and characteristics of the research group, validity and reliability, as well as an opinion on the data collection and analysis process.*
3. *Findings: The evaluation report includes opinions about the presentation of the findings obtained within the framework of the method, the accuracy of the analysis methods, the consistency of the findings reached with the purposes of the research, the necessary tables, figures and visuals, and the conceptual evaluation of the tests used.*
4. *Evaluation and discussion: The evaluation report includes discussion of the subject based on the findings, compliance with the research question / s and hypothesis(s), generalizability and applicability.*
5. *Conclusion and suggestions: The evaluation report includes contribution to the literature, opinions on suggestions for future studies and practices in the field.*
6. *Style and expression: The evaluation report includes the opinion about the content of the study title, the use of Turkish in accordance with the rules, and the submission of references and references in accordance with the APA 6 rules.*
7. *General evaluation: The evaluation report includes an opinion about the originality of the study as a whole and its contribution to the educational literature and practices in the field.*

– *During the evaluation process, the referees are not expected to make adjustments according to the typographical features of the study.*

Referee Evaluation Process

– *Editors can request corrections and improvements for articles in the evaluation process in DA.*

– *The time given to referees for the referee evaluation process is 6 weeks. Correction suggestions from referees or editors must be completed by the authors within 1 month in line with the "correction directive". Referees can review the revisions of a work and decide whether it is appropriate or, if necessary, request corrections more than once.*

– *The author(s) are obliged to complete corrections and improvements in a complete, explanatory and timely manner, with the awareness that the requested correction and improvement suggestions are objective and increase the originality of the study.*

Evaluation Result

– *Comments from referees are reviewed by editors within 2 weeks at the latest. As a result of this review,*

iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Değerlendirme Sonucu

– Hakemlerden gelen görüşler, editörler tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda editörlük yayın kuruluna sunmak üzere nihai kararını belirler.

Yayın Kurulu Kararı

– Editörler, hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu kararını hazırlar. Hazırlanan karar editörlük tarafından hakem önerileri ile birlikte en geç 1 hafta içerisinde yazar(lar)a iletilir.

– Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar intihal denetimi talep edilmeksizin iade edilir.

– Olumlu görüş verilen çalışmalar için son karar, intihal denetim raporları sonuçlarına göre verilir.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

– DA'ya gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin yaklaşık 4 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir.

– Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar) dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 4 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

– DA yayın kurulu; yayınlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

– Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder. Yayın kurulu, yayınlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç bir hafta içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

– Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmelerden bir kısmını yapmak istemezlerse; bunu rapor halinde sebepleriyle birlikte editörlüğe sunmak durumundadır. Editörlük bu raporu hakemlerle paylaşacak ve düzeltme ve iyileştirmelere yönelik nihai karar hakem raporlarına yansıtacaktır.

– DA'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek dilarastirmalari@gmail.com adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar editörlük ve yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek yazar(lar) a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır.

the editorial office determines its final decision to submit to the editorial board.

Editorial Board Decision

– Editors prepare the editorial board decision about the study based on the referee opinions. The decision prepared is forwarded to the author(s) within 1 week at the latest, together with the referee recommendations.

– The works with negative opinions during this process are returned without requesting plagiarism control.

– The final decision is made according to the results of the plagiarism audit reports for the studies with positive opinions.

How Long Does the Broadcast Evaluation Process Take?

– It is foreseen that the publication research of the studies sent to DA will be concluded in approximately 4 months.

– However, the period between the date when the referees or editors request a correction from the author (s) and the date when the author (s) complete the corrections are not included in this 4 month period.

– DA editorial board; In case of suspicion of copyright and plagiarism related to a published, online-first or under evaluation work, it is obliged to initiate an investigation into the work.

– If the editorial board determines that there is copyright and plagiarism in the study at the evaluation stage, it withdraws the work from evaluation and returns the detected situations to the authors by citing detailed sources. If the editorial board detects a copyright infringement and plagiarism in a published or early-view work, it will take the following recalls and notifications within one week at the latest.

Objection to the Evaluation Result

– If the author(s) do not want to make some of the requested corrections and improvements; it has to present it to the editorial office with its reasons as a report. The editorial office will share this report with the referees and the final decision for corrections and improvements will be reflected in the referee reports.

– The author(s) reserves the right to object to the editorial board and scientific committee opinions that are forwarded to the author(s) as a result of the evaluation in the DA. The author(s) should send their objection justifications regarding their opinions and comments to dilarastirmalari@gmail.com in a scientific language and by referring to their basis. The objections made are examined by the editorial board and the editorial board within one month at the latest, and a positive or negative response is provided to the author(s). If the objection of the author(s) to the evaluation result is found positive, the editorial board restarts the evaluation process by making new referees in accordance with the subject area of the study.

Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

Yayın Politikası

– DA’da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünümüne açılması süreçlerinden geçer.

– Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır. DA makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiç bir gelir kaynağı bulunmamaktadır.

– DA’da yayımlanan makaleler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

– DA’da yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak <http://www.dilarastirmalari.com/> web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.

– DA güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır

ve erken görünümünden kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

Yazım Kuralları

Dil Araştırmaları dergisinin güncel yazım kurallarına DERGİPARK sistemi üzerinden ulaşılabilir: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

Publication Policy

– *Studies accepted as a result of evaluation in DA, respectively; It goes through the processes of checking for plagiarism, organizing bibliography, citation and citation, layout and typesetting, giving the DOI number and opening it for early viewing.*

– *Studies published in early view are published in volumes and numbers approved by the editorial board.*

– *There is no source of income as DA does not charge article processing fee (evaluation fee or printing fee) and subscription fee for accessing the articles.*

– *No royalty fee is paid to the author(s) for the articles published in DA.*

– *All articles published in DA are also available in full text on the web address <http://www.dilarastirmalari.com/> as open access.*

– *DA cares about spreading current and original information. In this context, studies that are accepted by completing the evaluation phase and whose processes are completed after acceptance are published electronically in early view. Studies published in early view are published by giving the number of volumes and number of pages approved by the editorial board and removed from early view. Early view works may not be the last version to be published in the normal issue. Minor edits of the works can be made if they are to be published recently.*

Writing Rules

The current spelling rules of the Journal of Dil Araştırmaları can be accessed through the DERGİPARK system: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

Bu sayfa boş bırakılmıştır.

This page has been left blank.